

Володимир

Семен Скляренко

Книга перша
СИН РАБИНІ
РОЗДІЛ ПЕРШИЙ
1

Після загибелі князя Святослава воїн Микула добирався до Києва й рідного Любеча дуже довго.

Уночі на острові Хортиці, коли на руських воїв зрадою напали печеніги, коли загинула передня дружина, а на світанні Святослав з кількома воями почав останній бій з ворогами, воїн Микула до останку його захищав, волів життя віддати, щоб урятувати князя, але допомогти не міг: Святослав мертвим упав на холодну скелю, Микула, посічений, порубаний, без пам'яті повалився поруч з ним.

Ніби уві сні пам'ятав Микула похорон князя, лодію з тілом Святослава, яку обіймав вогонь, дим над островом і дніпровими водами, воїв, що стояли серед холодних пісків, а там — темна ніч в очах, скуті руки й ноги, смерть...

Та це була не смерть. Дуже міцного кореня, живучий, як і батьки його та діди, був чоловік Микула-любечанин. Вої з княжої дружини після смерті Святослава взяли безтрепетне тіло Микули й інших поранених, на руках понесли мимо порогів, далі на веслах, а часом під вітрилами попливли вгору Дніпром.

Одного ранку Микула прийшов до пам'яті, сперся на руки, підвівся, сів.

Він лежав у лодії, яку гнали супроти течії десятків живих рук; попереду, позаду, скрізь попід берегами вгору поволі посувалася сотня лодій — все, що лишилось від воїнства князя Святослава.

— От як судив Перун, — здригаючись від свіжого вітру, сказав Микула гребцям. — Кості зрослись, шкіру затягло — такий нібито я, як і був...

Дивний чоловік Микула-любечанин. Хіба міг він знати, що був зовсім не таким, як колись, — волосся посивіло, тіло й обличчя затягли зморшки, очі вицвіли, червоні шрами на чолі й поготів змінили його.

— Гай-гай! — тихо говорив сам з собою Микула. — Бачу, що й щит мій та меч вціліли, — він доторкнувся до них рукою, — і дань моя не пропала, — Микула побачив під насадом торбинку з начинням та гречкою, — все, все ціле, аби тільки сили рукам і ногам... Додому, додому! — він глибоко вдихав дніпрове повітря, впивався пахощами квітів і трав.

Так повертались з далекого походу проти ромеїв вої князя Святослава. Їх було небагато — з Києва виходили десятки тисяч, тепер усі тулилися на сотні лодій, а багато з них були покалічені, мали тяжкі рани.

Навкруг буяла весна, на очах воїв росли, наливались, цвіли трави; вони бачили, як на рольних землях над Дніпром тяглось до сонця, пішло в колос, зацвіло, наливалось

усяке жито; вони пливли попід кручами, де на кодолах, а де на веслах, від весі до весі, від города до города, з Переволоки на Воїнь, від Сакова на Родню, Заруб, Іван, а там мимо Треполя й Вітичева попрямували до Києва.

Київ!!! О, як часто і з якою любов'ю думали вони в походах, у чужих землях про рідний стольний город над Дніпром! На брані, коли доводилось стояти віч-на-віч з ворогами, у кривавих січах під Адріанополем, Преславою, Доростолом, коли над головами витала смерть, у довгі безсонні ночі, коли вони — закривавлені, посічені — лежали на холодній землі й не знали, що готує їм наступний день, — завжди і скрізь одна думка про отчину й город Київ підтримувала їх, давала силу й насагу.

І от за Вітичівським поворотом, коли лодії проминули сліпучо-жовтий острів і впливли на широке плесо, вдалині відкрились синьо-зеленкуваті гори, чорні обриси довгої стіни на них і золотисті дахи, круті схили передграддя.

Усі на лодіях схопились. Над Дніпром настала велія тиша — гребці опустили в воду довжелезні свої весла, керманичі залишили стерна, тільки вода дзюркотіла за бортами, десь глухо гупнула, упавши в воду, підмита бистрею круча.

— Людіє! Київ! — залунало раптом на одній лодії, на другій, третій...

І, правди ніде діти, у багатьох з цих бувалих воїв, що ніколи й ні перед чим у світі не здригались і не тремтіли, дужче забились серця, зрадлива волога пойняла очі — о рідна земле, яка ти солодка єси!

А гребці вже опускали в воду весла, стернові скеровували тепер лодії просто на гори, заклакли руки ставали дужими, м'язи пружними, лодії вирівнювались, збирались у ключі, так полетіли вперед, що райдуги бризок іскрились над ними, за кермами кипіла вода.

До Києва вже давно, ще ранньої весни, долинула вість, що вої князя Святослава плывуть додому Дніпром. Це була смутна вість. Колись, п'ять літ тому, Київ проводжав у далекий похід воїв, їх вирушала тоді на п'ятистах подіях двадцять тисяч, сухоходом — через землі тиверців і уличів — ще тридцять тисяч, тепер усі вони плывуть на лодіях — скільки ж тих лодій вирвалось з чорної пащі Руського моря, скільки воїв — їхніх батьків, синів, братів — несуть на собі?!

У Києві чатували, з раннього ранку до ночі дивились на пониззя Дніпра — чи не видно там знайомих вітрил, чи не повертаються вої з походу?

І в той час, коли вої князя Святослава від Вітичева дивились на Київ, звідти з гір одразу побачили лодії, всюди покотилась вість, що лодії плывуть, вої повертаються додому.

Множество людей кинулось до Почайни — тут були горяни* (*Горяни — мешканці Гори.), ремісники й кузнеці з передграддя, купці, смерди, всякі ниці* (*Ниці — убогі, бідні.) люди з Подолу. Коли лодії стали наближатись до Києва, Боричевим узвозом з Гори спустився оточений воєводами й боярами і князь Київського столу Ярополк.

Він зупинився на високому пагорку над Почайною попереду всіх людей — у білому, золотом шитому платні, з червоним корзном на плечах, у зеленого хза* (*Хоз (хзовий) — сап'янова шкіра.) чоботях, з мечем біля пояса — молодий, дуже гарний лицем син

князя Святослава.

Лодії наближались, ось вони розвернулись широким півколом, стали завертати до берега — червлені колись, зелені, голубі, а тепер темні, обпалені гарячим сонцем, обвіяні морськими вітрами, оздоблені різьбленими з дерева банькатими турами, вепрами, дивами.

Рипів пісок. Лодії одна за одною зупинялись біля круч. У безмов'ї стояли люди на березі. Скільки їх, цих лодій, — десять, двадцять, сто! О боги, рятуйте, як мало! Вої на лодіях підводились, широко розплющеними, тривожними очима дивились на берег, звідти за ними стежило безліч жіночих, чоловічих, дівочих очей.

Першою з лодій вийшла старша дружина. Що вони несуть на високо піднятих руках? О, це меч і щит князя Святослава! Один за одним почали виходити й вої.

Чому ж вони, вийшовши на берег, не кидаються до своїх рідних і близьких, а стоять мовчазні й замислені? От хтось із старшої дружини, це воєвода Рубач, що дивиться нині на світ єдиним правим оком, хоч бачить, либонь, більше, ніж допреже, наказує:

— Приготуймося, вої!

І всі вони спроквола, поважно стають так, як і на полі битви: старшина із знаменами князя Святослава і земель попереду, живі вої — з списками, луками, пращами — десятками й сотнями за ними.

Першим рушає вперед воєвода Рубач, за ним крокує старша дружина, ідуть ринді* (*Ринді — прапороносці.) — вони несуть знамено князя Святослава, на якому змальовано два перехрещені списи, а під ним — меч його і щит.

Князь Ярополк прийняв знамено, у нього затремтіли руки, коли він узяв, вийняв з піхов меч свого батька.

Якусь хвилину князь Ярополк стояв, тримаючи цей меч. До нього зараз були прикуті тисячі очей воїв і киян, він мусив, як вимагав древній закон і покон, дати роту* (*Давати роту — присягати.) над зброєю князя Святослава.

— Спасибі вам, дружино, що чесно боролись за рідну землю й утвердили славу Русі, а сюди принесли знамено, меч і щит отця мого князя Святослава! — промовив, збліднувши, князь Ярополк. — Слухайте ж мене, дружино, мужі, людіє, і нехай це чує вся Русь... По завіту предків моїх і отця Святослава даю роту берегти мир і тишу в землі своїй, нещадно боротись з нашими ворогами, не шкодувати для цього ні сил своїх, ні самого життя!

Піднявши меч, він поцілував його пересохлими устами. Воїв оточили люди київські. Тепер уже видно було, хто живий повернувся з походу, а хто нині спочиває у вирії, живі кинулись до живих, на березі Почайни зчинився великий плач — то плакали батьки, що не діждались синів, жони, що втратили своїх чоловіків, діти, що залишились без отців.

2

Раніше ніж вирушити до Любеча, Микула пробув у Києві кілька днів. Він сховався до хижі ремісника Мутора, де колись зупинявся, йдучи на брань, розповів удові й дітям, як загинув у далекому Доростолі їх отець, разом з іншими воями сховався на Подол, де палахкотів вогонь перед постаттю бога Волоса, а навкруг кипів торг, думав Микула

побувати й на Горі — на цей раз він хотів дізнатись, де ж поділася дочка його Малуша, що працювала колись в княгині Ольги.

Та потрапити на Гору, як виявилось, було тепер нелегко. До лодій часто приходили ремісники з передграддя, ниці люди з Подолу, той ніс воям хлібину, той — корчагу молока, розпитували, як вої боролись з ромеями в далекій Болгарії, згадували мертвих, поминали їх душі.

А далі вони, з острахом поглядаючи на Гору, говорили:

"Князь Ярополк — неситий та хижий. Разом із своєю дружиною сидить на Горі, одгородився від передграддя й Подолу, ніхто з наших людей не може туди потрапити — якщо підіймуть міст, то зачиняють ворота, якщо відчиняють ворота, опускають міст. А чого ховається наш князь? Кажуть, що домовляється він з ромеями, інші — що посилає слів до поляків, німців. І це, може, й так — на Горі опущені мости для них. Рушиться старий закон і покон, до богів далеко, до князя Ярополка — ще далі...

А найгірше те, — стиха говорили люди воям, — що немає ладу між самими братами, синами Святослава. І винні в цьому не Олег і Володимир, — ні, кожен із них сидів у своїй землі, щовесни посилав брату Ярополку багату дань, все туди, на Гору, на Гору!.. Та Ярополку цього мало, посварився він з князем Олегом, пішов у Деревську землю, вбив рідного свого брата... А тепер куди збирається рушати, навіщо кличе полки з Чернігова, Переяслава, Родні, — невже ж на брата Володимира? О горе, горе Руській землі!"

Смутними голосами розповідали ці новини кияни, поникнувши, сиділи й слухали їх вої князя Святослава. Для чого ж, для чого боролись вони в чужих землях, аще немає ладу в отчині?.. А там брали свої убогі пожитки, мечі й щити, розтікались в усі боки до своїх домівок, і грікчі почуття огортали їхні душі.

Воїн Микула чув ці слова киян, і смуток так само краяв його серце. І йому лишалось тільки йти додому, до Любеча, а все ж він хотів знайти, побачити, а може, й забрати з собою дочку Малушу.

"Як шкода, — думав він, — що не стало князя Святослава. Хто-хто, а він допоміг би мені знайти дочку, адже тоді, вночі на острові Хортиці, князь так сердечно говорив зі мною, обіцяв знайти Малушу. І знайшов би, неодмінно знайшов би її, бо слово в нього завжди було тверде, несхитне".

Микула не помилявся. Якби князь Святослав був живий, він, безперечно, допоміг, знайшов би Малушу. Зробив би князь Святослав, либонь, ще багато такого, що, може, й не снилось Микулі. Та його не було, допомогти Микулі ніхто не міг.

Так прийшла ще одна ніч. Усі вої князя Святослава вже покинули береги Почайни, порожні лодії темніли під кручами, один Микула залишався ще там, на світанні думав і він брати торбину на плечі, рушати до Любеча.

Проте не спалось. Далекий шлях його закінчувався. Хотілось по-людському посидіти, подумати. І він довго сидів у ріжку лодії в темряві, в тиші, аж доки небо за Дніпром пожовтіло, налилось багрянцем, над лісами й ріками лівого берега вплив великий червоний-червоний місяць, а ще один — набагато більший, але нерівний,

рябуватий — виринув під кущами з води.

Враз ніч ожила, зникла тиша, над землею прокотився теплий вітерець, дужче запахло травами й квітами, прокинулись навіть птахи — Микула почув спів пізніх солов'їв у кущах, лемент сполоханих кряків на косах, тужні стогони самотніх куликів, що ширяли десь над плесом.

А далі Микула почув кроки — хтось ішов стежкою серед дерев і кущів, кроки лунали все ближче й ближче, ось дві темні постаті окреслились на кручі біля човна.

Микула стиха кашлянув, щоб там, на березі, знали, що в лодії хтось є, і люди на кручі почули його кашель, стали спускатись вниз.

— Добрий вечір, чоловіче! — пролунав близько голос.

— Добрий вечір, людіє! — відповів Микула. Обернувшись до тих, що прийшли, він побачив високого, одягнутого в темне платно чоловіка, а позад нього ще одну постать, либонь, жінки.

— Чи не є ти воїн князя Святослава Микула? — запитав чоловік.

— Воїн Микула... А що?

— Ось ми принесли тобі поїсти, — сказав чоловік, — і платно принесли. Чули, що поранений.

— Навіщо ж? — щиро здивувався Микула. — Мені вже тієї їжі доста наносили... І платно я маю ще з походу.

— А тут нова сорочка й ногавиці, — почув тоді Микула жіночий голос. — Візьми, воїне, сама пряла, ткала й пошила.

— Спасибі, спасибі! — подякував Микула. — Та чого ж ви стоїте, людіє, підходьте ближче, спочиньте.

Пізні гості ступили в лодію, сіли, жінка — під насадом, де було зовсім темно, чоловік — проти місяця, і Микула побачив, що чоло його перетинає глибокий шрам.

— То й ти, бачу, помічений! — промовив він.

— Було таке, — махнув рукою чоловік. — Тільки давно, вже й забулося.

— О ні, — заперечив Микула і торкнувся свого чола, — таке, чоловіче, не забувається!

Поки вони говорили, жінка сиділа під насадом і слухала. На ній було темне платно, темна хустка огортала голову, темним було обличчя. Микула бачив тільки очі, що, як здалося йому, були прикуті до нього.

— Куди ж ти поїдеш? — запитав його чоловік. — І коли?

— А куди ж? — відповів Микула. — Додому, до Любеча. Жінка зітхнула.

— Тепер уже недалеко, — сказав Микула. — От був я, люди добрі, далеко — за морем Руським, за Дунаєм-рікою, за горами Родопськими...

— І князя Святослава бачив? — запитав чоловік. Місяць швидко піднімався в небі, став меншим, але ясным, у воді від берега далеко до пониззя постелилась срібляста доріжка.

Микула розстебнув комір сорочки, бо йому стало чомусь душно, й задивився на цю доріжку.

— Гай-гай! — відповів він чоловікові. — Питаєте, чи бачив? Та не тільки бачив, а увесь час з ним попліч ішов. А в Доростолі — є такий город над Дунаєм — мій меч князеві Святославу життя врятував...

Жінка й чоловік напружено слухали, і Микула відчув, що міг би говорити про князя отак і до ранку.

— А в останню ніч, — вів він, — нехай прощен буде наш князь, — ми з ним поруч і спочивали. Було тихо, як і нині, темно-темно, вої спали, тільки князь Святослав не лягав, та ще я сидів недалеко. "Ти чому не спиш?" — запитав мене князь. "Сиджу, — кажу я, — а спати не хочеться... Вода тече — рідна вода, зорі вгорі — як сторожа, солов'ї співають — дихнути боїшся..." — "Правда, — згодився князь, — люба рідна земля, ніде кращої немає..."

— І більш нічого не говорив князь? — сухим голосом запитала жінка.

— О ні, жоно! Дуже багато говорив... Я йому розповів про себе, просив у гості приїхати, і він пообіцяв, що буде гостем мого дому... Багато-багато ми з ним тоді говорили... І про дочку я його просив.

— Про дочку? — насторожилась жінка.

— А я хіба не розповідав вам про неї?! Мав я дочку Малушу, жила вона з нами в Любечі, а там приїхав до мене син Добриня, забрав її сюди, в Київ... Чув я, що пізніше Малуша тут, на Горі, в княгині Ольги ключницею ніби була, та не впоралась, послала її княгиня в якесь село...

— Звідкіля ж ти, чоловіче, це знаєш? — тихо промовила жінка.

— А я, коли йшов на брань, був у Києві, потрапив на Гору, розпитував людей про дочку. От тоді мені одна жона — Пракседою, здається, її звали, ключниця княжа, — розповіла про Малушу... І молодого княжича Володимира тоді я бачив, ключниця Пракседа з ним гуляла в саду... А ви що ж, — звернувся Микула до чоловіка й жінки, — може, щось чули про Малушу, так скажіть-бо, скажіть...

— Почекай, чоловіче, — суворо втрутилась жінка, — ти сказав, що говорив про дочку з князем Святославом? Що ж ти в нього просив?..

— Аякже, аякже! — відповів їй Микула. — Я ж йому все розповів так само, як і вам, просив допомогти розшукати мою Малушу.

— І що князь?

— "Ти не уболівай, Микуло, — сказав князь. — Будеш у Києві — знайдеш Малушу. І я сам допоможу — пошукаю її... Жива вона й здорова, де ж їй бути?! Буде, буде наша Малка..." Так сказав князь.

Настало мовчання, надзвичайно довге, нестерпне, чоловік й жінка нічого не відповідали.

— Тобі сказали правду про твою дочку Малушу, — нарешті промовила жінка. — Вона працювала тут, на Горі, потім княгиня Ольга послала її в село своє...

— Де ж це село? — запитав Микула. — Скажи мені, жоно, піду туди, знайду її, заберу в Любеч.

Жінка обернулась обличчям до Дніпра, довго дивилась на сріблясту мінливу

доріжку серед плеса, й у цю хвилину Микула побачив її ніс, підборіддя, очі.

Щось дивне, незвичайно смутне і навіть більше — страшне, значиме, рідне відчув Микула в тих очах. Але це тривало одну тільки мить, жінка знову обернулася до Микули, знову темним стало її обличчя.

— Не шукай своєї дочки, воїне, — промовила жінка, — бо вона померла.

Він схопився на ноги, благальне простягнув уперед руки.

— Що ти сказала, жоно?! — крикнув Микула. — Ні, це мені, либонь, почулося! Жоно, жоно, — він зробив крок у лодії, — скажи мені правду, невже вона, моя Малуша...

Жінка опустила голову, але повторила твердо, виразно:

— Так, чоловіче, твоя дочка Малуша померла.

— Коли?

— Навесні... Тоді, коли загинув і князь Святослав.

— Разом з князем Святославом? О боги, боги! То скажи ж, скажи мені, де її могила?

Якщо немає в живих, то піду помолюсь богам і сотворю жертву.

Жінка промовила:

— Не знайдеш ти могилки Малуші... втонула вона в Дніпрі...

3

Обхопивши голову руками, сидів Микула, — він не чув, не бачив нічого, що діялось навкруг. Чоловік і жінка якийсь час постояли, попрощались, вийшли з лодії, піднялись на кручу й пішли стежкою понад Дніпром.

Так вони йшли довго мовчки серед кущів і дерев, попереду — жінка, за нею чоловік. Нарешті жінка зупинилась.

Перед ними лежав широкий, вкритий сріблястою росою луг, високо вгорі висів світло-голубий місяць, ген за лугом котив води Дніпро.

— Боже мій, боже мій! — задихаючись, схопилась за груди жінка. — Бідний, нещасний мій батько Микула...

Вона хитнулась і, мабуть, упала б, але Тур підхопив її, посадив на якомусь пні, сам сів на землю біля неї. Розбита тим, що сталось цієї ночі, Малуша поклала голову на плече Тура, він обережно обняв її за плечі.

— Мабуть, не треба було нам ходити до нього, — промовив Тур.

— О ні, ні! — відповіла вона. — Відтоді як я побачила його між воїв, мої думки були тільки з ним, знала, що він мене шукатиме, мусила бачити його. Тепер стало легше — я почула все про Святослава, він думав про мене, хотів шукати.

Дуже бліда, зеленкувата навіть у примарному місячному сяйві, Малуша дивилась на небо, луг, Дніпро і говорила, ніби сама себе вмовляла:

— А батькові я сказала правду. Немає Святослава, немає й мене. Усе є — і оце небо, і земля, і Дніпро, тільки немає ні князя, ні мене. Ні, Туре, дуже добре, що ми пішли до батька, як багато я нині взнала. Але що я могла сказати? Правду? Так тоді треба було сказати все — і про князя Святослава, і про Володимира, і про все, що я вже давно пережила, ганьбу і сором, муку й біль, все, все... А я не хочу, щоб йому було боляче так,

як мені... Нехай думає, що я вмерла, так йому буде легше, краще, немає Малуші...

Вона подивилась навкруг, на небо, луг, Дніпро.

— То й мене немає, — засміявся Тур. — Я не хотів тобі цього говорити, але нині в мене забрали меч, щит і спис... Князеві Ярополку гридень Тур непотрібний, у нього є інші, молоді, добрі гридні... Немає тебе, немає й мене, Малушо!

— Забрали меч, щит і спис? — запитала, глянувши на Тура, Малуша. — Хто ж ти є?

— Був гридень, а тепер ніхто.

— Слухай, Туре! Ти говориш щось страшно! Скажи правду — хто ти: дворянин, смерд, холоп?.. Тур засміявся:

— Я тобі сказав правду, Малушо! Дворянин знає двір, у якому мусить робити, смерд — господаря, якому повинен служити, добрий хазяїн ніколи не вижене холопа, бо то його руки й сила... А я нічого не маю, нікому не потрібен, я... — Він на хвилинку замовк і кінчив: — Я людина з поля...

— Як же так сталося, чому?

— Я ж сказав тобі, Малушо, князь Ярополк убив брата свого Олега в землі Деревлянській, а тепер кличе полки з Чернігова, Переяслава, Родні, збирає нову дружину, і вже ми — гридні Святослава — йому негодні.

— Тоді тобі дадуть пожалування?

— Пожалування? — навіть засміявся Тур. — Де вже мені те пожалування? Багатою треба стільки, що убогому нічого не лишається. І Святославових воїв Ярополк не пожалує — інші вої йому потрібні.

— А чому?

— Князь Ярополк добре знає, що ми не підніmemo меч супроти своїх братів.

— Проти кого ж він думає йти?

— Звісно, супроти Володимира, новгородського князя.

— Супроти сина мого Володимира? — у Малуші було перелякане обличчя. — Ні, він не зможе його подолати, він не вб'є його.

— І я так думаю, Малушо! Він хоче вбити, але не подолає Володимира... Ні, Малушо, — закінчив він, — і ти, і я — ми ще мусимо жити!

4

Ще здалеку, від Стрийової могили, звідки в ясну днину видно все навкруг аж до кам'яних осколів, Микула побачив рідний Любеч. П'ять літ — це було багато і водночас так мало, непомітно проминули ці літа в походах на чужині, певне, й у Любечі за цей швидкоплинний час не сталося якихось змін.

Але зміни ці були, й чим ближче доходив Микула до рідного селища, тим більше їх бачив. Звичайно, зміни ці помітно були не на городищі, що було колись середовищем їхнього роду, — там однаково височіли насипані тисячами рук вали, за ними тікали в степ, зникали вдалині вкриті деревами могили старійшин роду й цілого племені.

Зміни сталися і в самому Любечі. Це вже був не виселок з роду, звідки виходив Микула на рать, а велике селище, цілий город.

Найбільше вразив Микулу терем, що стояв вище від Любеча, на пагорбі. Там, це він

добре знав, було дворище брата його Бразда, там стояв колись кращий, ніж у всіх, але звичайний дім.

За ці літа Бразд побудував на дворищі терем з багатьма клітками і верхом, двома вежами на рогах, слюдяними круглими віконцями, що поблискували згори, як очі хижого птаха, голубниками, а навкруг усього двору, на ціле, либонь, поприще* (*Поприще — міра довжини, 2/3 версти.), височіла тепер стіна з важких колод, а поверх неї витикались гострі кілки...

"Аки князь!" — подумав Микула про брата.

І терем не одного тільки брата стояв тепер на горі край Любеча — праворуч, також за стіною, але без гострих кілків, темнів добрячий терем ще когось із любечан, ліворуч — терем без огорожі, біля самого лісу — знайома Микулі з давніх часів корчениця* (*Корчениця — кузня.) брата Сварга.

Поділ же Любеча вражав: тут були хижі більші й менші, димки куріли із землянок, всюди чулись людські голоси, біля берега по хвилі колихались десятки лодій із спущеними вітрилами.

"Не той Любеч, що був! — подумав Микула. — Більше ніби людей стало, то й розповзлися вони навкруг..."

Він хотів тільки одного — швидше опинитись на рідному дворищі, але ноги його не слухались, Микула піднімався кручами від Дніпра повільно, зупинявся, щоб перевести дух, видерся нарешті на вал старого городища.

Тут йому пощастило — одразу ж за валом він побачив жінку; високо закидаючи над собою важкий рискаль, вона розбивала суху землю.

— Вісто! — закричав Микула. — Гей, Вісто, це я! Чи чуєш?!

Рискаль випав з рук жінки. Немов не вірячи очам, піднесла вона руки д'горі, пішла, побігла, кинулась вперед — на схил, на вал городища.

— Ми-ку-у-ло-о! Боги! Ми-и-ку-у-ло!

Він стояв перед нею з непокритою головою, у сірій від пороху сорочці і таких самих ногавицях, з мечем біля пояса, з щитом і торбинкою на плечах, темний від вітрів і сонця.

Але Віста жахнулась, бо Микула був зовсім сивий, чоло його перетинав товстий шрам, крізь розстебнутий комір видно було рубці й на грудях.

Вона ступила вперед, кинулась йому на шию, обняла, поцілувала, зрошуючи сльозами чоло, щоки, торкнулась руками його грудей.

— Цілий! Цілий! От і прийшов додому! — промовив Микула, поглянувши на хижу, яка ще глибше вросла в землю, на поламаний віз, що заріс бур'янами серед двору, на іржавий леміш рала, що стояв там, де він його й покинув, — під стіною хижі.

І чомусь, невідомо саме й чому, трапилось з ним те, чого він зовсім не ждав. З очей зірвалася, поповзла по щоках, прокотилася посивілою бородою й упала на траву велика зерняста сльозина.

— Не плач! — суворо сказав він Вісті. — Диви, — засварився вже він, — своїми сльозами всю твар мені змочила. — Він провів рукою по щоці й змішав свою сльозу з

сльозами Вісти. — Ти краще скажи, як тут?

— Що повім? — відповіла вона. — Усе як було. Де ти так забарився?

Він обернувся назад, ніби хотів оглянути пройдений шлях.

— Далеко був, — промовив глухо. — Ратоборствували ми... Тепер уже вороги сюди не прийдуть... От тільки князя нашого Святослава не стало...

— Чула! Ходімо до хижі, Микуло. І вони пішли — бігцем по схилу валу, повільніше — двором.

— Чула, чула, — говорила Віста. — Від багатьох чула про князя. І вже думала, ще князь поліг головою, то й ти біля нього кості склав.

— Ні! — скрикнув Микула. — Я живий, живий, Вісто!

Разом, дуже зігнувшись, бо двері за довгий час ще більше осіли, зайшли вони приступцями до хижі, зупинились одразу за порогом. У кутку тлів вогонь, червонувате його проміння осявало піл, темні стіни, кадь, у якій світилось кружальце води, порожні, перевернуті догори денцями корчаги, горнці.

Микула поволі рушив уперед, зняв з плечей торбинку й щит, одчепив од пояса меч, поклав зброю перед очагом, сам низько вклонився вогню й чурам, що під ним жили.

І хто знає, чи почули й пізнали чури Микулу, чи, може, свіжим вітром війнуло на очаг від розчинених дверей, але вогонь у ньому враз ожив, забуяв, жовто-червоні язики піднялися над жаром.

— І як живе рід наш? — запитав, сівши біля очага, Микула.

— Усе як було... Немає роду.

— А брати Бразд і Сварг?

— Бразд тепер не брат нам... Посадник княжий, новий терем поставив...

— Бачив... Добрий терем. А брат Сварг?

— Що Сварг? У старій його корчениці десятки холопів працюють, а ще одну поставив на шляху до Остра.

— А інші родовичі наші?

— Усе далі й далі люди від людей.

— Чому ж, Вісто?

— У кого земля й гривні, в того сила й правда, це тільки в нас нічого досі не було. І вже тоді Віста запитала в Микули, поглядаючи на торбинку, що лежала на долівці недалеко від вогнища:

— А ти, Микуло, щось приніс?

Він не зрозумів навіть, про що вона запитує.

— Ти про що говориш?

— Чи є в тебе в торбі, — задихаючись, запитувала вона, — гривні, золото, срібло, багатство?

Микула подивився на неї, ніби не впізнавав.

— Багатство? О так, маю, он воно в торбині.

— І можна мені взяти подивитись?

— Дивись, дивись!

Поспішаючи, вона схопила й розв'язала торбинку, заходилася все з неї викладати.

— Сорочка?.. Та вона ж уся в крові... А це ногавиці... Знову кров! А це що?! Якесь жито?

— Дань узяв, — посміхнувся Микула. — Гречка це. Віста розгублено опустила руки.

— А де ж... де ж, Микуло, — запитала вона, — золото, срібло?

— Не знаю, де воно, — тихо промовив Микула. — Не знайшов... — Трохи помовчавши, він додав: — Що багатство?! Он, у Києві буди, шукав дочку нашу Малушу... її немає, Вісто! Навесні померла... у Дніпрі втопла... — Він узяв з торбинки кілька зерен гречки, кинув їх у вогонь. — За спокій її душі.

Віста заплакала так, як плачуть діти, — невтішно, навзрид...

5

Невдовзі побував Микула в брата свого Бразда, — Любеч невеликий, куди не руш — терема його не обминеш, не хотів би піти, так однаково княжий посадник покличе.

— Чув, чув, що повернувся ти з брані, Микуло, — одганяючи псів на воротях, говорив Бразд. — Що ж до мене довго не приходив? Загордився?

— Чого б то я став гордитись, брате? — відповів на це Микула. — І чим?

— А хто тебе знає? Ми — земляні люди, ти ж воїн... Проте ходімо до дому.

Разом зайшли вони до терема, де якраз топила піч жона Бразда Павлина. Микула привітався з нею, але малоговірка, завжди нібито сердита Павлина майже не відповіла на його вітання. Знадвору увійшли три сини Бразда — Гордій, Самсон, Вавило, і Минула навіть не пізнав їх — недавно були уноші, від землі не видно, а нині високі, жилаві, дужі, як і їх батько.

— Бачу, сини в тебе могутні, — промовив Микула. — Ростуть та й вирости вже.

— Аякже! — засміявся Бразд. — Так усе йде в світі — одні мруть, інші дорогу труть, одно загибає — нове виростає... А сини мої справді могутні.

— У батька пішли, — засміявся й Микула.

— А що ж, — згодився Бразд. — Мабуть, так і є, — в мене, в батька.

Сини недовго побули в теремі — вони, либонь, завжди тут з'являлись, коли хтось приходив до батька, — оборонити його, захистити. І зараз вони, побачивши, що до отця прийшов його брат Микула, одразу вийшли, рідний дядько їм був нецікавий, зникла з терема й Павлина — брата Микулу не хотіла частувати.

— То де ж ти бував? — поцікавився Бразд. — Де ходив?

— Навіщо запитуєш? — махнув рукою Микула. — Сам знаєш, колись ти ходив на брань, нині побував я, а предки наші, брате, все життя не сходили з коней...

Нагадування про предків, либонь, не сподобалось Бразду, й він сердито махнув рукою:

— Не сходили з коней? Так це ж коли було? А чого б я нині став сидіти на коні? А втім, скажи ліпше про себе, чув, що січа з ромеями була велика, ми тут такожде терпіли — давали князям воли, коні, жито всяке... і людей не одинажде давали...

— Дуже великі брані були над Дунаєм, брате, — зітхнув Микула. — Як і вистояли, — не знаю... Сукупно стояли — болгари й ми. Але вистояли — не посрамили Руської землі,

лише втратили князя...

— Що ж, Святославу честь і слава, — спокійно сказав Бразд. — Маємо тепер Ярополка. Достойний князь Святославич... На столі Київському сидить твердо, його слухає вся земля... А ти ж як, Микуло, служи́тимеш тепер у дружині Ярополка чи замість меча візьмеш рало?

— Мій меч ходить там, де вороги землі нашої, а тут, у домі отців, візьму рало.

— Що ж, — промовив Бразд, — робиш добре. Уже ми, люди княжі, тепер землю розсудим... А ти сам де думаєш з ралом ходити — на княжій землі чи на своїй?

— Де ж тепер земля княжа, а де моя?

— Як велить закон, княже завжди є княжим, що було

Ольжиним, стало Святославовим, що було Святославове — суть нині Ярополче. А ти йди з ралом туди, де й раніше був.

— Перед бранню, — зітхнув Микула, — ходив я з ралом над Дніпром, у пісках.

— То й тепер сиди там. Княжі землі вище від Дніпра — там стоять і знамена* (*Знамено — княжий знак.).

Брати помовчали, Микула збирався вже й іти.

— А чи не забув ти, брате, — сказав раптом Бразд, — що саме перед бранню брав у мене купу?* (*Купа — позичка.)

— Купу в тебе? Але ж ти тоді сам говорив, що то купа не від тебе, а від князя. А я, брате, князеві Святославу служив, скільки мав сил, кров сукупно з ним за землю Руську проливав. Чуєш, Бразде, я в останню ніч перед смертю князя отак сидів з ним, говорив, і він мені дякував за все, за все, — то хіба ж я не одробив купи?

— Не знаю, що ти робив на раті і про що говорив з князем Святославом. Не знаю й того, яку дань золотом і сріблом привіз ти з брані... Що не моє, те не моє...

— Золото з брані? Послухай, брате, що ти говориш? Та невже ж і ти думаєш, що на брань я ходив заради золота і що заради нього стояв попліч із князем Святославом?

— А чого б то ти і йшов на рать?

— Якби-то ти знав, заради чого я ходив! — з боєм сказав Микула. — Але коли так запитуєш, і сам уже не знаю, чому пішов.

— Покиньмо про це, — суворо сказав Бразд.

— Брате!

— Я тобі не токмо брат, а й посадник княжий. В купу взяв ти у мене коня, жита три четверики, нове рало... Роблю милість, як велить князь Ярополк, — за той час, що був на раті, уроку не візьму, а повесні мусиш повертати купу, не зумієш одразу — платитимеш оброк, не станеш повертати купи, не приробиш оброку — холопом станеш на княжому дворі.

Микула мовчав.

— І не гнівайся на мене, брате, — промовив Бразд. — Руська земля не така нині, як допреже. Князь князеві вже не брат, хоч і одного вони роду, що ж робити нам, простим людям? Хто вміє — приробить, хто незугарний — усе втратить... Так каже князь, так велить і бог.

Минула пильно подивився на брата.

— То ти християнин?

— Християнин, — гордовито відповів Бразд. — А хіба моя віра гірша від твоєї? Побачимо, брате, як допоможуть тобі твої боги?!

6

Пішов Микула і до брата Сварга. Ішов з важким серцем — після зустрічі з Браздом він усе згадував ніч після похорону батька, коли лишились вони — три сини Анта — в батьківській хижі і коли обидва брати — і Бразд, і Сварг — брали його за груди, вимагали ділити спадщину. Ні, що Бразд, що Сварг — не друзі йому, вік би не йшов до них, але хіба обминеш у Любечі терем посадника чи корченицю?

Проте брат Сварг зустрів Микулу зовсім не так, як Бразд. Уже здалеку, прямуючи через вигін до корчениці під лісом, побачив Микула брата. У нього все було, як і колись: чорна від кіптяви корчениця стояла біля самого лісу, над нею вився синій димок, десь усередині гупали два молоти, брат Сварг щось шукав серед різної кузні надворі. Він здалеку побачив людину, що повільно йшла до корчениці, приклав руку до чола, придивився.

— Невже Микула? — промовив Сварг, коли той наблизився.

— Він і є! — одказав Микула.

— Чолом тобі, брате, чолом, — радісно промовив Сварг і швидко ступив назустріч брату, обняв його, навіть почоломкався.

Микула одповів на його чолобитню і сам обняв, поцілував брата, проте, правду кажучи, був дуже здивований, цілував Сварга холодними устами.

— Ходімо ж до дому, брате Микуло! — говорив Сварг. — Дай подивлюся, який ти став. Диви, ей-ей, ти став набагато кращим, якось вирівнявся, ніби помолодів! Ні, брате Микуло, ти справді тепер — як дружинник княжий.

Корчениця брата Сварга тільки здалеку здавалась такою, як була. Насправді ж до неї ззаду добудовано було тепер кілька клітей, поряд з корченицею з одного боку Микула помітив землянки, біля яких повзали голі діти, ще кілька землянок було з другого боку, а в самому лісі, сховавшись від людського ока, височів обгороджений гострим околлям терем, де, почувши чужого, валували пси. Це було нібито гніздо в лісі, не один Сварг жив тут, а багато людей.

Вони й виходили — два кузнеці виринули з чорної пільми корчениці — старі, чорні від диму, з висхлими блідими обличчями, з дверей виглядало кілька хлопців — також худющих, блідих, із землянок вилізали й дивились жінки.

— Бачу, пізнаєш, — говорив Сварг. — Працюємо, Микуло, що поробиш, колись кували мечі, а тепер рала, колись був сам, а нині людей на поміч кличу. Скільки тієї кузні треба переробити, а літа не ті, сам, скільки не бийся, всього не переробиш. Та чого ми стоїмо, ходімо до терема, там і поговоримо.

Проте до терема нелегко було досягнути, бо тільки Сварг відчинив ворота і зайшов на двір, до них кинулись величезні пси.

— А згиньте, прокляті, згиньте! — заволав Сварг, схопив якийсь дубчак, кинувся на

псів, але один із них все ж устиг приловчитись, підскаочив до Микули, люто клацнув зубами й одірвав шматок ногавиці.

— Ну й пси! — говорив Сварг у сінях, куди ледь пробивалось через загразоване віконце проміння. — Аки звірі, ей-ей, аки звірі. Та чого ж ти стоїш, ось сюди, сюди йди, брате Микуло.

Вікна в теремі Сварга також були загразовані, там був не очаг, а піч, великий стіл, а на ньому корчага з вином, хліб, усяке зілля.

— То як же ти, брате? — запитав Сварг, коли вони сіли до столу.

— Я? — щиро здивувався Микула. — Що мені? Яким вийшов з села, таким і повернувся.

Сварг поставився до слів Микули не так, як Бразд, вони його не здивували.

— Так я і знав! — промовив він. — Не там була брань, де ти ходив...

Микула здивовано подивився на брата.

— Є й нині, — посміхнувся Сварг, — і хозари і булгари, і печеніги, і ромеї, і сваримось ми з ними всіма, але найтяжча брань тут, у землі нашій, людина йде на людину.

— Хто ж йде і супроти кого? — тихо запитав Микула.

— Оці, — відповів одразу ж Сварг, — Кожема в Острі, Бразд у нашому Любечі і ще багато таких, як вони, взяли в князів і один у одного всякі пожалування: землі й ліси, озера й гони на ріках — усе в їхніх руках.

Микула щиро здивувався, що нині Сварг став ворогом Бразда, і той одразу це помітив.

— Не дивуйся, не дивуйся, Микуло, — сказав він. — Ти думаєш, чого це Сварг нарікає на Бразда, адже є в нього терем, корчениця, на його дворі працюють смерди? Але, — із жалем крикнув Сварг, — у мене немає того, що має Бразд: земель і лісів, а без них людина ніщо!.. Корчениця, — замислився він, — о, я думав колись, Микуло, що коли маю корченицю, то маю все — золото, срібло. Проте я забув, що до корчениці треба мати ще й руду, ліс, дерево. Та й чого, скажи, я став би про це думати, адже береги Дніпра, де брав руду, ліси, де стояло дерево, — це було моє, твоє, людське. Аж кинувся я брати в берегах руду, а там знамена... Чиї береги? — князя, Кожеми, Бразда... Кинувся я в ліс — знамена. Чий ліс? — князя, Кожеми, Бразда. Отак князі, Кожема та Бразд обігнали мене, все собі та й собі, а мені... Пам'ятаєш, тієї ночі, коли ми ділили батьківську спадщину, Бразд говорив: "Візьми, брате Сварг, усяку кузню, ти ж її любиєш..." Я й узяв кузню, кую тепер, а всі багатства в Бразда.

Микула розгониште й голосно засміявся.

— Ти чого смієшся? — запитав у нього Сварг.

— Як же мені не сміятись, — відповів одверто він, — прийшов, походив по Любечу, думав, що тільки я виродок з роду, а що ти, брате Сварг, живеш у згоді з Браздом...

— Ні!.. — вдарив по столу кулаком і крикнув Сварг. — Братів нині вже немає, багатий багатому нині також ворог.

— Бачу! — з гіркотою сказав Микула. — Троє було нас у батька Анта, і двоє досі

йшли проти одного. Нині ж усі троє стали вже ворогами...

— Не говори так, — перебив його Сварг. — Хто ж є твій ворог?

— Купу я до брані взяв у Бразда, думав, що кров'ю сплатив її. А він каже: "Віддай!"

Чим же я йому купу цю віддам ?

— Ха-ха-ха! — засміявся Сварг. — А ти йому купи не віддавай!

— То тоді я стану обел'єм холопом у брата.

— А яку ти брав купу в нього? — поцікавився Сварг.

— Коня, рало, три четверики жита. Сварг, що ворухив устами в той час, коли Микула перелічував, одразу сказав:

— Дві гривні кун і п'ять резан...

— Не розумію, — промовив Микула.

— Зате я розумію, — сердито сказав Сварг. Він устав, пішов у кліть, довго там чимсь бряжчав, повернувся і поклав на стіл чотири золоті зливки і десяток різаних шматочків срібла.

— Візьми, — сказав Сварг.

— Нащо?

— Дві гривні кун і п'ять резан віддай Бразду.

— Почекай, Сварг! Як же це так, що ти даєш мені оці гривні й резани?!

— Я тобі нічого не даю, а тільки позичаю. Ти мене не бійся, не бійся, — поклав на плече Микули свою руку Сварг. — Прийдеш до мене, допоможеш, щось зробиш...

— Ні, — відповів Микула. — Чи в тебе, чи в Бразда купа — однаково... Отепер я бачу, куди нас завела брань...

7

Микулі приснився батько Ант. Це було так просто і звичайно. Микула часто бачив уві сні батька Анта. Той вів з ним бесіди, щось радив, проти чогось застерігав, і Микулу це не турбувало, отже, душа батька — старійшини роду Анта, думав він, не пішла, як і душі всіх пращурів, з хижі, а живе під вогнищем, в пізню годину ночі прокидається, літає над вогнем і по хижі, розмовляє з Микулою. Він не бачив нічого дивного в таких снах, а радів навіть, що душі пращурів його не забувають.

І цієї ночі Микулу стурбував не сон. Поговорила душа Анта й пішла. На вогнищі червоно тлів жар, з п'ятьми на стіні виступали почеплені на кілочках меч, щит, лук. Загорнувшись у потерте хутро, на помості спала Віста. В хижі було тихо, спокійно. Спати, тільки спати!..

Але неспокійно було на душі в Микули. Він довго сидів, почухався, ліг, пробував заснути — і не міг. Тоді Микула обережно, щоб не збудити Вісту, підвівся з помосту, постояв над вогнищем, а там тихо, босий, у сорочці та ноговицях пройшов по долівці, одчинив двері, вийшов надвір. Чому так сталось, хто знає, але Микула якийсь час постояв серед двору, а далі пішов, пішов, видерся на вал городища, рушив до рядових могил, під якими спочивали старійшини роду Ант, Уліб і далекий прапрадід — старійшина-витязь Воїк.

Була тепла ніч, високо вгорі висів на небі місяць, він уже щербився — Перун із

тризубцем у руках наступав на духів пільми, на злі сили, — край місяця ніби присипаний попелом.

На землі було тихо, в зеленкуватому промінні місяця темнів, як довгий ряд бортневих колод, Любеч, там не горів жодний вогник, з лівого боку широкою підковою чорнів ліс, деь серед дерев блимав вогник у корчениці брата Сварга, звідти ж долітали удари двох молотів — все кує й кує Сварг лемеші, мечі, лемеші, мечі...

По праву руку від Микули линув Дніпро. Микула аж зітхнув: дивно чудовий був у цю пізню годину ночі Дніпро — повноводий, могутньоострумний, широкий, голубий у місячному промінні. Деь серед ночі почувся удар і сплеск, либонь, скинувся сом, недалеко на рівному плесі щось зарядило, там виринають з глибин, зупиняючись табунами, дивляться крізь товщу вод на місяць величезні рибини. Води дніпрові линуць і линуць між берегів, темні ліси стоять над ними, у туманах далина.

Не тільки Микула дивиться на цей дивний світ, серед ночі він побачив і витязя їхнього роду — старійшину Воїка. Він стояв — закам'янілий воїн у шоломі, броні, з мечем біля пояса — тут, над Дніпром, на могилі, так давно, що не тільки ноги, а й руки вросли, в'їлися в землю, весь обріс травою, зеленкуватий мох, затягнувши всі шпари в камені, обволік, як платном.

Тільки обличчя воїна було чисте, таке, мабуть, як і в живого і яким витесали його колись майстри-каменярі, — широко розплющені очі, брови, як стріли, великий, широкий на кінці ніс, товсті, випнуті уста, — такий він дивився віки й цієї ночі на Дніпро, затоки, луки, ліси. І Микула навіть зрадів, що дивиться на чудовий світ разом з древнім витязем-старійшиною.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1

Василевс* (*Василевс — імператор.) Східної Римської імперії Іоанн Цимісхій хворів довго й тяжко. Відтоді як він повернувся з далекого походу в Азію, страхітлива неблаганна хвороба руйнувала й руйнувала його тіло, імператор не міг їсти, втратив сон, висох. Дивно було, як він ще й досі живе на світі.

Від імператора майже не відходила жона його василіса Феодора, проедр* (*Проедр — перший міністр.), постільничий Василь, не виходив з Великого палацу дні й ночі. До імператора приводили кращих лікарів Константинополя, їх везли з далекої Сирії, Венеції, Амальфи, проте вони не могли виявити причини хвороби імператора, а відтак не знали, якими ліками й знадоб'ями його лікувати.

Один тільки лікар — це був славетний Уне-Ра з Єгипту, — здавалося, розгадав таємничу хворобу імператора. Оглянувши висхле, кістляве тіло Іоанна, він довго розпитував, коли імператор почув себе недобре, що в нього болить...

— О, я розумію... — прошепотів лікар Уне-Ра. Проте, піймавши на собі погляд проедра Василя, що стояв біля ложа імператора, він знітився й замовк. Звичайно, тут не годилось говорити про хворобу.

Пізніше, коли вони залишилися один на один з проедром Василем, той запитав:

— Ти, лікарю, знаєш, що це за хвороба?

— Так, — відповів лікар. — Очі, печінка, серце, колір шкіри підказують мені, що імператору дали...

— Чому ти замовк? — зашепотів проедр.

— Імператору Іоанну дали отруту гадюки, яка водиться тільки в одному місці — в Єгипті, у верхів'ях Нілу.

— Ти божевільний... Константинополь і Ніл... Хто й коли міг дати таку отруту імператору?

— Не знаю, — низько вклонився лікар Уне-Ра. — Я говорю тільки те, що бачу й знаю.

— Прокляття! — скрикнув проедр Василь. — Та невже ж немає ліків, які б припинили дію тієї отрути?

— Я знаю такі ліки, — тихо відповів лікар Уне-Ра. Тоді проедр ступив уперед, схопив лікаря за руку й сказав:

— Якщо вони є, їх треба знайти і вжити одразу, негайно. Я, чуєш, лікарю, обіцяю тобі велику нагороду. Ти будеш патрикієм імперії, ти одержиш усе, все, що захочеш, тільки врятуй василевса.

Лікар залишив Великий палац. Він думав тепер лише про ліки, готував їх і, може, вилікував би імператора Іоанна, але наступної ночі, коли повертався додому на тиху вулицю біля Золотого Рогу, на нього біля самого будинку напали й пройняли ножами кілька невідомих, що одразу ж зникли. Єдиний лікар, що вгадав хворобу й міг ще врятувати життя імператора Іоанна, сам пішов у небуття, і це зробив проедр Василь, який власними руками дав імператору отруту в час походу під горою Олімп.

Імператор Іоанн знав, що він дуже тяжко хворий. Проте така вже природа людська, а імператорська й тим паче, — Іоанн Цимісхій не хотів, не вірив, що незабаром покине цей світ.

Правда, він говорив усім навкруг, що, либонь, помре, швидше велів будувати в Константинополі на Халці храм во ім'я Христа-спасителя, коли ж йому доповіли, що храм цей закінчують, то велів покласти там привезене ним з Палестини волосся з голови Іоанна Предтечі й приготувати там же мармурову гробницю для брентного свого тіла.

Але все це були тільки пусті слова — Іоанн хотів, щоб живі дбали про нього, молились, благали бога, що ж до самого бога — вважав, що ще один храм йому не завадить.

Цимісхій вдався й до інших заходів — маючи незчисленні маєтки в усіх фемах* (*Феми — області.) імперії, він велить один із них, — невеликий, під Константинополем, — продати, а одержані гроші роздати нищим людям, особливо тим, що страждають від падучої хвороби. Іоанн Цимісхій робить це навмисне — божевільні ходять по Константинополю, падають, волають, моляться за одужання всемогутнього Іоанна.

Згадує Цимісхій ще про одно. З патріархом Антонієм, якого він сам колись вивіз із Студійського монастиря й висвятив на соборі в Константинополі, в нього склались

недобрі стосунки: воюючи в Азії, Цимісхій змушений був позбавити духівництво багатьох пілґ, через що Антоній запалився жагучою ненавистю до Іоанна.

Тепер Цимісхій звелів привезти в Великий палац не патріарха, а єпископа адріанопольського — Миколу; довго був з ним один на один, як усі говорили, а єпископ ствердив, висповідався в своїх гріхах, благав єпископа бути посередником між ним і богом.

Так діяв Цимісхій і так нібито готувався до смерті. Але коли починалася ніч, він непокоївся, кликав жону Феодору, проедра Василя, не відпускав їх від себе, благав їх шукати рятунку, перемогти хворобу, прагнув вирватися з її лабетів, жити, жити!

Василіса Феодора весь час була з ним — перевертала разом з слугами на ложі, напувала, давала знадоб'я, яке навівало сон, зволожувала оцтом чоло й уста. Але вона сама почувала себе недобре, страждала від печінки, часом не могла вийти з кітону. Тільки проедр — паракимомен Василь — не залишав тепер Цимісхія.

В одну з ночей Іоанн довго мовчки лежав на своєму ложі, слухав, як за стінами свистить осінній вітер, дивився на мусії* (*Мусії — мозаїки.) колишніх імператорів, що з молитовниками в руках, з піднятими вгору очима змальовані були навкруг усіх стін спочивальні.

— І є одно, що не дає мені спати, одужати, жити, — раптом пролунав у тиші спочивальні його голос.

Проедр Василь, що сидів у цей час недалеко від ложа й, склепивши повіки, спочивав, схопився й запитав:

— Ти про щось говориш?

— Я говорю про те, — відповів Іоанн, — що ніхто не хоче й не може допомогти мені у Великому палаці.

По безбородому обличчю проедра Василя пробігла ледь помітна посмішка.

— Але чому ти забув про мене? — запитав він. — Правда, я розумію, зовсім недавно біля гори Олімпу ти говорив, що я не дбав і не дбаю про тебе, що я обдурював і зраджував тебе.

— Проедре! — прохрипів Іоанн. — Це були несправедливі слова, і я вже сказав про це. Я вірю тільки тобі, бо інакше збожеволів би в цій спочивальні.

— Спасибі тобі, василевсе, — схилив голову Василь.

— І ще я вірю одній людині в світі, — продовжував Іоанн, — яка не допустила б, щоб я так хворів і страждав, яка могла б вирвати мене з лабетів смерті, але яка, на жаль, перебуває зараз далеко від Константинополя.

— Ти про кого думаєш?

— Я говорю про Феофано, яку ми вислали в далеку Вірменію.

Проедр мовчки стояв перед імператором.

— Я звик вгадувати твої думки, — сказав він, — знав, що ти захочеш бачити Феофано, бо справді вона єдина може підвести тебе з ложа, через що давно послав у Вірменію дромон* (*Дромон — великий корабель.).

— Ти добре зробив, проекдре. Я хочу бачити Феофано, тільки вона з'явиться в

Проминуло шість років відтоді, коли Іоанн Цимісхій після вбивства Никифора Фоки за вимогою патріарха Полієвкта вислав Феофано на острів Прот у Пропонтиді, а ще пізніше, коли вона втекла звідти й сховалась у соборі Софії, вислав, за власним уже розсудом, у далеку Вірменію.

Імператор Іоанн додержав слова — усі ці роки Феофано жила у Вірменії, в городі Ані* (*Ані — столиця Вірменії.), як справжня василіса, мала палац, багатьох слуг, скарби. Разом з нею жили спочатку й обидві її дочки — Зоя й Анна. На десятому році менша її дочка Зоя померла, і з нею залишилась одна Анна.

Феофано була такою ж, як і у дні молодості, — завзятою, упертою, жорстокою, в свої тридцять п'ять літ вона лишилась чарівною, красивою, як і раніше, роки, здавалося, обминали її, на гарному, рівному, як мармур, обличчі не було жодної зморшки, очі так само блищали під рівними тонкими бровами, уста пашіли, витонченим рукам її, персам, усій постаті могли б позаздрити самі богині.

Однаковим лишилося й серце Феофано — рік за роком у нього збиралась образа, жадоба помсти, ненависть до Іоанна Цимісхія, до проедра Василя, з яким, либонь, була зв'язана більше, ніж з Іоанном, бо з ним заподіяла смерть свекру своєму Костянтину, чоловіку Роману, Никифору Фоці, разом вони клали корону й на голову Іоанна Цимісхія.

І Феофано готувалася до боротьби з ними — тут, в Ані, вона часто навідувалася й стала другом царя Ашота, приймала в себе вдома й сама була бажаною гостею багатьох ішханів* (*Ішхани — аристократія, знать (вірм.).), раз і другий їздила в Грузію, де говорила з царем Давидом, азнаурами* (*Азнаури — дворяни (груз.).), Феофано знає, що робить, — у Грузії й Вірменії безліч людей ненавидять Візантію, яка прагне поневолити їхні землі, і Ашот, і Давид — вороги імператорів ромеїв, але мати малолітніх Василя й Костянтина, яку вигнали з Константинополя, може стати їх щирим другом. Впливає й краса Феофано, боже, до чого чудова ця удовиця-василіса!

Не забуває Феофано ще одного — недалеко звідси, в Каппадокії, підіймали повстання проти Іоанна брат Никифора Фоки Лев і син його Вард; нині Лев живе осліплений у Амазії, Варда постригли й вислали в монастир на острові Хіосі. Феофано цікавиться Вардом Фокою, зустрічає в Ані його прихильників — все в цьому світі може знадобитись!

Одягнутий у чернечу рясу Вард Фока, одержавши першу звістку про Феофано, яка живе в далекій Вірменії, ожив духом. Вард Фока добре пам'ятає свою тітку. Ще в Константинополі, зустрічаючи Феофано, він божеволів від її краси. Чернець Вард, що змушений нині проводити час у постах і молитвах в монастирі на острові Хіосі, почувши здалеку клич Феофано, готовий зробити все, що вона звелить.

У Константинополі також пам'ятали про Феофано. У Вірменії вона одержала від проедра два пергаменти з побажанням доброго здоров'я й щасливого повороту до Константинополя. Проедр Василь думав, діяв, підбадьорював Феофано.

І от з Константинополя прибув дромон. У руках Феофано опинився ще один, і найдорожчий, пергамент. Проедр Василь велів їй негайно повертатись до столиці імперії.

Була пізня осінь, коли дромон Феофано одірвався від берегів Вірменії й поплив на захід. Перед ними був далекий шлях, у Понті Евксінському в цей час лютували страшні бурі, горами ходили хвилі, віяли холодні північні вітри. Навіть бувалі мореходці-ромеї боялись вирушати в небезпечну путь.

Феофано ж не зважала ні на що. Зухвала й завзята, вона ніколи й нічого не боялась, не лякало її й тепер море. Разом з дочкою Анною зійшла вона на дромон, спустилась в трюм, де можна було сховатись від вітру й дощів, терпляче сиділа там, поки важкий дромон, стрибаючи на хвилях, посувався під південними берегами Понту. Втім, мореходці-ромеї боялись у цю пору року скелястих берегів, де на каміннях дромон міг розбитись в тріски, — вони йшли далеко в морі, звідки вряди-годи, коли розсіювались хмари й виглядало сонце, видно було ген-ген на півдні гори Азії. Так минали дні й ночі, позаду лишились Сіноп, Амастрида, Іраклія, дромон наближався до Константинополя.

Іноді, коли була краща година, Феофано з дочкою виходили на палубу, дивилися вперед — на захід, поглядали на північ. Там над самим обрієм висіли важкі, темно-сірі, схожі на звалище скель хмари. Раз за разом товщу цих хмар прорізували гострі сліпучо-білі стріли блискавиць, відблиски яких тривожно грали на темно-синіх високих роздратованих хвилях, ще пізніше звідти долітала луна далекого грому.

— Ти чого тремтиш, мамо? — запитувала перелякана дочка Анна.

— Там, — відповіла Феофано, стискуючи плечі дочки, — над Евксінським Понтом лежить страшна земля — Русь, мешканці якої дикі, жорстокі люди. Вони живуть у норах, їдять сире м'ясо, не вірять у Христа, моляться своїм дерев'яним богам. І вони завжди, завжди були нашими ворогами, ішли на імперію, їхні кагани стояли під самими стінами священного нашого Константинополя.

— Але зараз вони не йдуть на нас?

— О ні, дочко, — посміхнулась Феофано. — Іоанн Цимісхій достойно провчив їхнього кагана Святослава, он там, за цим морем, на березі Дунаю, він наголову розбив його. Треба тільки стерегтись їх надалі, завжди.

Маленька дівчинка не могла збагнути всього того, що їй розповідала мати, вона зрозуміла тільки одно, останнє, — що русів треба стерегтись, і тому вона просто, подитячому й запитала:

— А до них далеко, мамо?

— О так, — уже засміялась Феофано, — туди, до нашого города Херсонеса, що лежить край Русі, треба плисти морем багато днів і ночей, а до самого їхнього города Києва їхати ще місяці.

— Це справді дуже далеко, — засміялась і дівчинка. — Я не боюсь їх, — закінчила вона зухвало.

Хіба могла дівчинка Анна знати, що промине багато літ і вона поїде до далекої Русі, потрапить у Херсонес, а далі в Київ? У цю годину безмежне море і важкі хвилі

заступали далекий обрій, Русь. Дромон колишньої василіси Феофано з туги нап'ятими вітрилами летів далі й далі на захід.

3

Ніхто в Константинополі не бачив, як однієї темної ночі дромон з Вірменії проминув Сотенну вежу й став у Золотому Розі, поклав якір у його кінці — напроти Влахернського палацу, — як пізніше до цього корабля під'їхали й знову повернулись до Влахерна кілька легких лодій.

На одну з них зійшла жінка з дівчинкою. Скопці, які непорушне стояли вздовж бортів, гребці, що одноманітно, намагаючись не шуміти, підіймали й опускали в чорну воду свої весла, — всі вони не знали, що за жінка в темному одязі й з темним покривалом на голові спустилась з дромона й сіла в їхню лодію. Коли лодія перетинала Золотий Ріг, жінка не витримала й на якусь мить одкинула з голови покривало — світло від вогнів Константинополя відбилося в очах, впало на бліде чоло, стиснуті уста Феофано.

Вона одразу опустила покривало. Близько був берег. Ніс лодії розрізав рінь. Впала походня. Чийсь руки підхопили Феофано, її повели до стіни, у вузький і довгий прохід, де було холодне й вологе повітря, через сад, де терпко пахло пізніми осінніми квітами, кам'яними східцями й переходами, де звуки лунко одбивались під склепінням, завели до палат, де панувала півтемрява.

— Привіт тобі, василісо!

Покривало впало з голови, й легке зітхання вирвалося з уст Феофано. Василіса — о, як давно не чула вона цього слова, як багато промовило це слово в устах всемогутнього проедра Василя тут, у Константинополі!

Він ступив до неї ближче й узяв її за руку. Тепер вони стояли одне проти другого — скопеч, проедр імперії, й Феофано — колишня василіса, а нині — жінка в темному покривалі.

— Ти така ж, як і колись, Феофано, — промовив проедр Василь. — Ти була й нині є найкращою жінкою світу. Скинь з своєї голови цей чорний саван.

— Скажи мені, де я зараз опинилась і що сталося?

— Зараз ми у Влахерні, де нас ніхто не може ні бачити, ні чути. Поки що нічого не сталося. Ти, напевне, дуже стомилась після далекої дороги. Уявляю, як неспокійно зараз у Понті Евксінському. Але все це позаду, далеко. Ти житимеш тут, у Влахерні, з тобою буде й дочка. Може, ми сядемо? Ось на столі вино. Ти хочеш їсти? Тут є з чого вибрати. Пий, їж, Феофано, тобі це так потрібно після далекої дороги.

— А за кого ж пити? — посміхнулась Феофано і сівши до столу, взяла келих з вином.

— Він помирає, — сказав проедр, — скоро, либонь кінець.

— Яка в нього хвороба?

— Ти знаєш, Феофано.

— Мій порошок з Єгипту?

— Так, він.

— Ця отрута діє дуже швидко.

— Я тримав порошок кілька років, і він, напевне, втра тив силу. Крім того, Маленький* (*Цимісхій — маленький (вірм.)) виявився дуже міцним Він подихає вже півроку, й тільки тепер йому скоро кінець

— Для чого ж ти кликав мене?

— О Феофано, нам треба зробити дуже багато В імперії неспокійно, на півночі збирають сили болгари, в Малій Азії спалахують повстання за повстанням.

— Тепер я добре знаю Малу Азію, — посміхнулась Феофано. — Це — справжній вулкан, який кожної години може вибухнути: Сирія, Месопотамія, Каппадокія, а за ними —араби...

— Бачиш, тобі достеменно все відоме! І в Константинополі неспокійно.

Я розумію й знаю все це, — холодно сказала Феофа но. — Але що мені до цього?

— Це моя й твоя справа, Феофано. Іоанна скоро не стане...

— І що? Ви пожинаєте те, що посіяли. Іоанн має нині порфірородну жону Феодору, і після його смерті вона по праву сяде на Соломоновім троні, її патріарх благословить.

Проедр посміхнувся.

— Не тільки Феодора, є й інші, що хотіли б посісти Соломонів трон. Нашу константинопольську знать, — це тобі, напевне, зрозуміло, — не влаштовують ні Феодора, ні — ти не ображайся, Феофано, — ні твої сини, вони мріють про імператора-полководця, який повів би легіони проти болгар і Малої Азії.

— І кого вони приготували?

— Мені здається — Варда Скліра. Ти добре його знаєш — він був полководцем Никифора Фоки, Іоанна Цимісхія, і тепер, либонь, сам хотів би посісти їх престол.

— Варда Скліра я знаю, — промовила Феофано. — Що ж, він блискучий полководець і, певне, буде непоганим імператором.

— І це говориш ти, Феофано, мати Василя й Костянтина? Та невже ж ти не розумієш, що ні Феодора, ні Вард Склір не допустять у Золоту палату ні синів твоїх, ні тебе

— Вони не допустять, тебе, — засміялась Феофано. Говори правду, проедре!

— Так, вони не допустять, виженуть із Великого палацу тебе, синів твоїх і мене також, — згодився проедр.

— Тепер ти мені подобаєшся, Василю, — поглузувала з проедра Феофано.

— А мусить бути так, — встав і ступив близько до Феофано проедр, — коли Іоанн Цимісхій помре, на престолі сядуть твої сини, поряд з ними як регентша й соправительниця. а справді як повновладна василіса повинна сісти ти. Я ж, — проедр благальне подивився на Феофано, — буду тим, ким і був — вашим, твоїм паракимоменом, проедром.

Феофано так хвилювалась, що їй важко було дихати. О, які величні обрії відкривались перед нею! Вірити своєму щастю, повірити проедру чи ні? Стільки вже разів він обдурював її й людей, що звірялись на нього! Але ні, ні, на цей раз він не може брехати й обдурювати. Василь і Костянтин по праву сядуть на трон, вони й зараз соцарствують з Іоанном.

— Отже, треба прибрати Феодору й Скліра? — суворо сказала Феофано.

— Так, Феофано, обох... Я домігся того, що Іоанн хоче побачитись і говорити з тобою. Коли ж ти будеш у нього, то зумієш все зробити. Що ж, василісо, — підняв він келих, — може, ми тепер вип'ємо за наше щастя й успіх?.. — Він помовчав і кінчив: — Та ще за те, щоб Іоанн швидше зайняв своє місце в гробниці на Халці в храмі Христа-спасителя!

— О ні, — вона підняла келих і зухвало, хижо засміялась. — Я вип'ю за те, щоб Іоанн ще пожив... доки ми не закінчимо своєї справи.

4

Феофано нелегко було потрапити до Великого палацу, ще важче опинитись у спочивальні Іоанна, але в проедра скрізь — і біля Слонових воріт, і на терасі Дафн, і в самому кітоні — стояли свої люди; у чорному одязі й капелюсі з струсевими перами, з мечем біля пояса, вона, як етеріот* (*Етеріот — охоронник.), разом із сторожею другої зміни пройшла до Великого палацу, там її повів переходами начальник етерії Пеон, у кітоні вона скинула одяг етеріота, капелюх, меч.

Феофано разом з проедром Василем зайшла до спочивальні у Великому палаці, де жила раніш могутньою василісою за імператорів Романа й Никифора Фоки і де тепер були василевсами Іоанн і Феодора.

Вона навіть затремтіла, побачивши після багатьох літ знайомі стіни спочивальні, намальовані на них постаті імператорів колишніх — з молитовниками в руках, піднявши очі вгору, вони йшли і йшли кудись, як раніше, так і тепер. Побачила вона й пізнала срібні світильники, що стояли під стінами, темні із золотою ниткою занавіски на вікнах і дверях, ложе в кутку, — о, Феофано знала це ложе, на ньому спочивали імператори Роман, Никифор і Феодора з ними.

Зараз на цьому ложі лежав Іоанн Цимісхій — той, що вбив тут, у цій спочивальні, імператора Никифора Фоку, той, що присягався в любові, а пізніше зрікся Феофано.

Вона навіть не пізнала його. Це був не той Іоанн, колись міцний, жилий, дужий, якого вона обнімала й цілувала, який тут задовольняв її ненаситну пристрасть.

На ложі лежав кістяк Іоанна, на білому простирадлі витягнуті були висхлі, темні, скручені хворобою руки, вражала голова — облісіла, з вогняно-червоною бородою й вусами, між якими видно було зуби, далі загострений ніс, темні очі, що вогниками блищали в глибоких западинах.

— Іоанне! — голосно промовила вона. — Вітаю тебе, василевсе!

— Феофано! — глухо прозвучало в спочивальні. Щоб не заважати їхній розмові, проедр Василь зробив рукою знак, що стоятиме одразу за дверима, й вийшов із спочивальні.

— Ти мене, либонь, не пізнала, — промовив Цимісхій. — Відтоді як розбилось... як я розбив дзеркало, я не бачив і не хочу бачити свого обличчя. Скажи, я дуже змінився, я дуже страшний, Феофано?

Вона пішла вперед і зупинилась близько від його ложа.

— О ні, — сказала Феофано. — Ти — хворий і змінився, але не страшний.

— Проклята хвороба! — хвилювався він. — Ніхто її не знає, а вона мучить, виснажує моє тіло й душу. Я вже втратив усі сили.

Він помовчав і, важко віддихуючи, все дивився й дивився на неї — таку ж чудову, як і колись, незрівнянно красиву Феофано.

— Спасибі, що ти приїхала. Я дуже ждав тебе. Проте ти ніби гніваєшся на мене? Ти, мабуть, не можеш забути ночі в Софії, коли у нас сталась остання розмова й коли я сам порадив тобі виїхати до Вірменії.

— Не порадив, а вислав, — не стрималась Феофано.

— Так, так, вислав; того вимагали обставини. — Я згадую ніч у Софії, — промовила Феофано, — і не винувачу тебе. Ти зробив тоді так, як змушували обставини. Але ти не зважив, хто твій друг і хто ворог, ти зрадив Феофано і тепер розплачуєшся за це. Та я все забула, любила тебе й люблю, варто було тобі мене покликати — і я через весь Понт примчала до Константинополя, пробралась сюди... Тільки для чого, для чого, Іоанне? Вій безпомічно озирнувся по спочивальні.

— Як же я міг тебе не кликати? Адже я залишився сам-один.

— Ти залишився один ще тоді, коли ми бачились з тобою в соборі, в Софії. Пригадуєш, ти сам говорив про це.

— Пригадую все, ніби це трапилось учора. Так, я тоді вже був один, а потім війна з Святославом, походи в Азію, страшна, невідома хвороба.

— Ти захворів, Іоанне, тільки через те, що біля тебе не було мене. Я б цього не допустила, одвела б ворожу руку.

Вона сіла на ложе зовсім близько від Цимісхія, бачила перед собою його неспокійні, злякані очі.

— Ти думаєш, хтось міг це зробити навмисне?

— Не тільки міг, а й зробив.

— Але хто? Невже він? — Іоанн кивнув на двері, за які вийшов проедр.

— О ні, — одразу ж відповіла Феофано. — Я не знаю людини, яка б тобі служила так вірно, як він.

— Тоді хто, хто? Адже я захворів не тут, а в далекому поході. Це почалося вночі... біля гори Олімпу, де я був тільки з проедром.

— Є отрути, які діють не одразу, а через певний час і довгі роки...

— А далі? — Він схопив Феофано за руки. У нього були холодні, висхлі, кістляві пальці. — Феофано! Чому ж ти мовчиш? Ти хотіла сказати, що далі кінець, смерть?

Феофано гладила теплими пальцями його холодні руки.

— О ні! — впевнено відповіла вона. — Проти кожної отрути є ліки. Треба тільки дізнатись, що саме могли тобі дати. Я певна, що зуміла б це розгадати і вилікувала б тебе.

— Спасибі, що ти мене підтримуєш, Феофано. Але треба взнати, хто міг дати цю отруту, бо цей чоловік може дати її ще раз і ще раз.

— Чоловік або жінка, — коротко процідила Феофано Він пильно з западин свого черепа дивився на неї

— Ти думаєш, що це жінка?

— Жінка і чоловік.

— Феофано! Скажи мені правду.

— Гаразд, я скажу правду, якою б жорстокою вона не була. Феодора... я чула про неї ще у Вірменії, а тепер і в Константинополі, — це твій ворог; але багато говорять і про Варда Скліра, він навіть тримає тут свої легіони. Феодора і Склір — для них це було б непогано.

— Який жах! — говорив він. — Нікчемна Феодора! Розумію, вона мене ніколи не любила, не любив і я її... Василіса, о, як я помилився, взявши з нею шлюб. А Склір — невдячний полководець, бездара, вбивця. Так ні ж, вони мене не присплять, не обдурять, не обдурять, я зроблю так, що їхні божевільні наміри не здійсняться, розсиплються в прах, а самі вони загинуть.

Феофано байдуже нібито сказала:

— Я тобі відкрила всю правду, ти ж роби, як хочеш, Іоанне. Пам'ятай, що Феофано близько, у Влахерні, і допоможе, врятує тебе, я завтра ж, завтра знайду, пришлю тобі ліки.

— Спасибі, Феофано!

Вона схилилась і поцілувала чоло імператора.

— Імператор мусить діяти спокійно, — нахилившись до вуха імператора, прошепотіла Феофано. — У тебе є багато ворогів.

— Я знаю, що в мене і в тебе є багато ворогів, і діятиму дуже спокійно, — також пошепки відповів на це Цимісхій. — Нині ще досить одного мого слова — й усе буде, як я хочу Спасибі, Феофано. Уже пізно, іди пришли мені ліки сама жди мого слова.

— Прощай. До побачення, любий василевсе!

5

У ніч перед 6 січня 976 року до спочивальні вмираючого імператора прийшов вселенський патріарх Антоній — сивобородий, старий, але жвавий ще чоловік. Увійшовши туди, він низько вклонився імператорові, а потім сів біля його ложа.

— Помираю я, отче, — почав імператор. Патріарх смиренно сказав:

— Всевишній благословив тебе, він принесе тобі здоров'я, дасть довгі літа життя на благо Візантії й усього світу.

— Ні, отче, дні мої пораховані, і я покликав тебе, щоб зробити останні земні мої розпорядження.

— Великий василевсе, — говорив патріарх, — церква день і ніч молиться за твоє здоров'я, хоч ти сам не дуже доброзичливий до нас: ходив у походи, нас позбавив усіх пільг, коли тобі важко, кличеш до свого ложа не мене — патріарха, а якогось адріанопольського єпископа... Хоч, правда, — закінчив патріарх, підійнявши руки д'гори, — всі ми рівні перед богом: василевс, патріарх і єпископ також-де, а перед смертю тим більше.

Імператор розумів образу старого патріарха.

— Я кликав багатьох і багатьох осіб, — сказав він, — і готовий покликати сюди всю

церкву. Але патріарх у мене один, і тому в цю особливо важку годину кличу токмо тебе. І ще мушу сказати, отче мій Антонію, що я діяв не завжди справедливо щодо тебе й церкви, — коли імперії було важко, позбавив духівництво багатьох пільг, встановлених попередніми імператорами. Що ж, винюсь, повертаю церкві всі її пільги, які забрані були в неї передаю їй храми, дам землі в Македонії й Фракії.

— Господь не забуде тебе, ми ж прославимо навіки.

— Я хочу піти з цього життя, повівши тобі про всі свої гріхи й одержавши перед життям вічним прощення від бога...

— Говори, василевсе, а я іменем господа бога відпущу тобі всі гріхи.

— Я хочу сказати про один гріх: незаконний мій шлюб.

Патріарх, не розуміючи нічого, пильно дивився на Іоанна.

— Як тобі відомо, отче, у імператора Костянтина були діти Роман і Феодора, а ж небіж покійного Никифора, що був чоловіком Феофано — дружини Романа...

— О, розумію, — суворо промовив патріарх, — спорідненість третього коліна, а церква забороняє кровозмішання до шостого коліна... Пам'ятаю, патріарх Поліевкт заборонив шлюб Никифора з Феофано, хоч він був тільки хрещеним батьком її дітей... А тут справа гірша.

— Мучусь, отче... Як стану я на суд перед престолом господа бога?..

— Не пізно ще церкві оголосити цей шлюб кровозмішанням, розірвати його, а ж іменем бога прощу і вже зараз прощаю тобі гріх.

— Я згоден, отче, і прошу оголосити мій шлюб кровозмішанням, розірвати його...

— Воля твоя буде виконана, василевсе... Церква розриває твій шлюб з Феодорою.

Ближчого ж дня, зібравши синкліт і запросивши на нього патріарха Антонія, проедр Василь домігся, що члени синкліту визнали шлюб Іоанна з Феодорою недійсним, бо, мовляв, Іоанн був небожем імператора Никифора, а Никифор — кривним родичем імператора Костянтина, через що шлюб його з Феодорою є кровозмішанням.

З таким самим і, мабуть, більшим правом можна було довести й інше — що Іоанн все життя прагнув і все одно не міг стати родичем когось з імператорів, але проедру Василеві досить було ухопитись за тоненьку ниточку сумнівів, потрібних для досягнення своєї мети, і ця ниточка стала справжнім канатом. Синкліт ухвалив, патріарх благословив, і наступної ночі корабель з Феодорою вийшов із Золотого Рогу, круто завернув біля півострова й попрямував на захід — до Проту. І, звичайно, Феодора не була Феофано — надії повернутися в Константинополь не мала.

Не тільки про Феодору говорили члени синкліту. Проедр Василь розповідає про Малу Азію, — там усе кипить, часто спалахують повстання, Сирія, Месопотамія, Вірменія, Іверія, а за ними Аравія і держава Хамсанідів ждуть першої-ліпшої нагоди, щоб напасти на Візантію.

Сенатори, члени синкліту, сходяться на тому, що в Малу Азію треба послати кращі легіони, проедр Василь наполягає, що на чолі легіонів треба поставити й ліпшого полководця імперії.

— Імператорська десниця, — закінчує проедр Василь, — призначає domestikом

легіонів у Малій Азії славетного нашого полководця Варда Скліра.

І Вард Склір, приймаючи призначення, зарані приготоване проедром Василем, схиляє низько голову, слухаючи наказ імператора, а коли підводить її, ненавидячими очима дивиться на проедра. Він — кращий полководець імперії, саме ім'я якого було грозою для ворогів* (*Склір — жорстокий.), славетний патрикій Константинополя, до голосу якого прислухався і прислухається весь синкліт, ніколи не забуде і не простить того, що зробив з ним іменем імператора проедр Василь.

6

Була ніч напередодні 10 січня 976 року. Від Галати мчав через Золотий Ріг, піднімав вихори над Константинополем і гнав високу хвилю в Пропонтиді північний холодний вітер, часом з темних хмар, що пливли й пливли від Родопів, випадав дощ, сівся сніг.

У таку ніч звичайно кожна людина почуває себе недобре, ховається десь у теплому закутку, вмираючому ж імператору Візантії Іоанну Цимісхію було дуже важко, він мучився, просто конав.

З самого вечора біля нього були кращі лікарі столиці, вони клали до його ніг і рук амфори з гарячою водою, час від часу давали ковток терпкого вина, яке живить тіло й підтримує серце, слуги розчинили в спочивальні імператора двері й вікна, що виходили до моря, — але йому вже ніщо не допомагало.

Десь опівночі Цимісхію стало нібито краще: зникла задишка, рівніше забилося серце, він навіть заплющив очі і на якусь мить забувся, може, й заснув. Коли через короткий час імператор прокинувся, в спочивальні було тихо, десь глибоко внизу за вікнами шуміла хвиля важко перекочувалось каміння.

У ногах біля ложа Цимісхія стояв проедр Василь.

— Я спав? — запитав імператор.

— Так, ти спав, — відповів проедр.

— Феодору вислали?

— Так, досі вона на Проті.

— А Вард Склір?

— Його легіони вже переправились в Азію, і він сам також залишив Константинополь.

— Як дуже шумить хвиля... Зачини проедре, двері, вікна... Мене дратує цей шум... Проедр виконав загал Цимісхія.

— Отепер краще... Тихо... Навіть дуже тихо... Проедре, я хочу, щоб ти привів сюди Феофано...

— Зараз пізня година, завтра вона буде тут.

— Проедре, ти чогось не договориєш... І чому ти так дивишся на мене?. Ти думаєш... ти думаєш, що я вмираю?

— Ти помираєш дуже довго, довше, ніж треба...

— Що?..

Зібравши всі сили, Іоанн Цимісхій вперся руками в ложе й підвівся, він дивився на

обличчя проедра, що зараз йому видалося хижим, злим.

— Василю!.. Проедре! Це ти хочеш моєї смерті?

— Так, — пролунав у спочивальні тонкий і безжальний голос проедра-скопця. — Я давно, давно вже хочу твоєї смерті, бо ти — нікчемний імператор, вискочка, бездара, ти образив мене — сина імператора Романа, і я дав тобі отруту біля Олімпу... Але помирав ти надто повільно, довго, і я нині знову дав тобі отруту...

Імператор хотів крикнути, але з горла його вирвався тільки хрип:

— Феофано!

— Мовчи! — голосно промовив проедр. — Ліки, які ти пив усі ці дні і які прислала Феофано, — це і є твоя остання отрута...

— Боги!

— Тепер тобі вже ніхто не допоможе.

7

Уранці Феофано розбудив незвичайний шум і крик. Вона прокинулась. Десь далеко, а потім все ближче й ближче чулись рівні кроки багатьох ніг, брязкіт. Так, нога в ногу, брязкаючи через один крок у щити, ходили тільки етеріоти. Але чому вони опинились біля Влахернського палацу та ще так рано? Феофано схопилась з ложа і кинулась до вікна.

Крізь слюдяну круглу шибку видно було, як за Перу* (*Перу — берег Золотого Рогу.) народжується ранок. Звуки кроків і брязкіт щитів усе дужчали. І ось Феофано побачила на вулиці темний чотирикутник етерії. Вони йшли, зупинились, долетіли людські голоси. Феофано відчинила вікно.

— Вічна пам'ять імператору Іоанну, — долинув у світлицю гучний крик, — нехай живуть божественні імператори Василь і Костянтин!..

Феофано зацікавилась біля вікна. Серце її нестямно калатало. "Вічна пам'ять імператору Іоанну", — отже, цієї ночі його не стало. "Нехай живуть імператори Василь і Костянтин!" — отже, сини її сіли на трон. Так закінчилося все з Іоанном, так порфірородні онуки Костянтина і сина його Романа воцарились.

Але чому, чому ж мати їх — порфіроносна Феофано — не знає, що сталося цієї ночі у Великому палаці, чому вона довідується про воцаріння нових імператорів, як усі мешканці Константинополя?

Феофано нетерпеливилась. Вона ждала, що от-от, кожної хвилини, до неї з'явиться посланець від проедра Василя, від синів і що вони покличуть її у Великий палац. Адже проедр обіцяв це зробити негайно, тільки помре Іоанн, а Василь і Костянтин — її ж сини.

Вона хотіла зустріти цих посланців як належить, та й, звичайно, їй треба бути готовою, щоб іти до Великого палацу. Тому Феофано нашвидку поснідала, одяглась, почепила на шию, груди, руки оздобу, одягла на голову вінець василіси.

А час ішов. У Влахернський палац доходили все нові й нові вісті. Патріарх Антоній на світанні благословив у Софії молодих імператорів, біля Слонових воріт Великого палацу зібралися всі члени синкліту, вони рушили до Золотої палати, проедр Василь

звернувся до них із словом.

Чому ж він не кличе її? Що сталось? Феофано повинна бути там, з синами, в Золотій палаті... Ждати далі? Ні, годі. Неспокійна, невгамовна Феофано вирішила зробити так, як робила все життя: не ждати, коли покличуть, а самій іти, силою брати те, що належить їй чи не належить. Вона велить слугам приготувати ноші, разом з дочкою Анною виходить з покоїв, спускається вниз.

Але що це? У Влахерні й на вулиці стоять етеріоти вони наповнили палац, стоять біля всіх дверей...

Розгублена, розбита Феофано все зрозуміла, але не виказала свого хвилювання, жодним рухом не виявила, як це її вразило, постояла в сінях, повернулась назад у свої покої.

Там, зірвавши з голови, шиї, рук і кинувши на стіл оздобу й вінець, Феофано довго стояла біля розчиненого вікна. У Константинополі вже був день, звідтіля з усіх вулиць летіли крики: "Слава божественним імператорам! Слава Василеві й Костянтину!" — скрізь лунали співи, урочиста музика, удари дзвонів.

Отже, проедр Василь не допустив її до трону.

8

Східна Римська імперія — Візантія, що виникла на зміну Риму, знала в минулому блискучі часи, перші василевси її — Септимій Север, Костянтин, прозваний Великим, і багато імператорів пізніших з'єднали в'єдно потомків древніх римлян і греків, зберегли й примножили науку й культуру Риму й Еллади, довгий час дивували світ своєю силою, приєднували до імперії нові й нові землі в Європі, Азії й навіть Африці, — у світі рабовласників і загарбників, в морі насильства й крові Візантія вистояла, досягла багатства, сили, розквіту, владувала над багатьма й багатьма землями й народами.

Проте ці часи минули, від всемогутньої колись імперії відпадали землі й народи, в самій ній століття за століттям спалахували повстання — зубожіле селянство, ремісники, раби, народ самої Візантії не раз піднімались проти імператорів.

Час, у який василевсами були Роман I і Роман II, Костянтин VII, а потім полководці — коханці Феофано Никифор Фока і Іоанн Цимісхій, і, нарешті, сини Феофано Василь і Костянтин, був дуже важкий для Візантії — імперія приймала на себе удар за ударом, сама горіла у вогні повстань.

Проедр Василь, що був найближчою особою й правою рукою імператорів Костянтина, Романа, Никифора і, нарешті, Іоанна, краще, ніж хто інший, розумів, на чому тримається Соломонів трон візантійських імператорів; йому доводилось пожинати те, що ним було посіяно, розв'язувати вузли, які він сам свого часу зав'язав.

Важко в самій імперії: у фемах її кілька років був неврожай, де щось і родило на скелястих, сонцем випечених її нивах, те забирали за податки, то тут, то там спалахували повстання, щоб з ними боротись, доводилось утримувати численну армію; ще більшу й вимогливішу армію складало духівництво й ченці, що володіли багатьма маєтками й землями навкруг них; величезні кошти поглинав Великий палац, у якому за всяку ціну, хоча б заради іноземців, треба було підтримувати зовнішній блиск; золота,

золота й ще раз золота вимагали синкліт, сенатори, патрикії, чиновники, нарешті, етерія, полки безсмертних, що мали охороняти особу імператора, легіони, розсіяні в Європі й Малій Азії.

Важко доводилось Візантії і з сусідами. Найлютішим ворогом імперії протягом останніх століть була нова Священна Римська імперія, вона, як чорна хмара, насувала на Візантію з півночі й від заходу, їй належали землі від Варязького* (*Варязьке море — Балтійське море.) до Середземного моря, майже вся Італія, острови на Середземному морі.

Довго, великою силою боровся з Німецькою імперією імператор Никифор Фока, але перемогти її не міг. Іоанн Цимісхій зробив те, чого не досягнув його попередник: він віддав дочку імператора Костянтина Феофано за сина Оттона I, і зараз, коли цей імператор помер, а на престол сів його син Оттон II, Німецька імперія гадки не мала посуватись на південь і захід — її легіони рушили на схід. Польща віддала в заставу Оттону II малолітнього сина короля Болеслава, Чехія прагнула скласти угоду з імперією, дочка імператора Костянтина грекиня Феофано одводить меч від Візантії, скеровує його проти поляків, чехів, Русі.

Не турбувався проєдр Василь і про південні межі Візантії. Там, в Азії, завжди було неспокійно, Никифор Фока і Іоанн Цимісхій все своє життя скоряли ці непокірні землі. Вард Склір хотів сісти на Соломоновім троні, що ж, якщо він хоче зберегти своє життя й честь, нехай повоює в Аравійській пустелі. Разом з Вардом проєдр розкидав по Азії всіх його поплічників, — пустеля велика, непокірних земель багато, вони, як голодні пси, блукатимуть у сипких пісках, лизатимуть гаряче каміння, а в цей час проєдр Василь робитиме свої справи.

Інше турбувало тепер проєдра Василя: північні й східні межі імперії... Доки Візантія тремтітиме перед Болгарією й Руссю, доки Константинополь здригатиметься від скаженого гіперборейського* (*Гіперборейський — північний.) вітру, доки Болгарія й Русь загрожуватимуть Візантії?

Проедр Василь увесь час пильно стежив за Болгарією й знав, що в той час, коли імператор Іоанн бився в Преславі й Доростолі, у західних волостях Болгарії підняли повстання коміт* (*Коміт — правитель області, комітопул — син коміта.). Шишман та чотири його сини; спочатку батько, а потім комітопули Давид, Аарон, Мойсей і Самуїл невпинно поширювали своє царство, нині сидять у Ведені, готують похід проти Візантії.

Неспокійний був проєдр і за Русь — там, як розповідали купці, після загибелі Святослава сів на престолі в Києві син Святослава Ярополк, два його брати князюють в інших землях Русі. Але що думають князь Ярополк і його брати? Будуть вони мститись за смерть свого батька чи ні, чи не з'єднаються вони, крий боже, з болгарськими Шишманами, чи не звернуться до римського папи або, що ще гірше, до німецького імператора?

Війна! О, проєдр Василь тремтів, думаючи про війну з болгарами й русами. Якщо вона почнеться, Візантія не тільки не виграє її, а втратить усе.

Проедр Василь поспішає. Він велить привести до Великого палацу кесаря Болгарії Бориса й довго розмовляє з ним.

Кесар Борис має жалюгідний вигляд: темне платно на ньому вицвіле й ветхе, сам він схуд, збляк, у нього тремтять руки, очі кліпають.

І не дивно — він нині не кесар, а магістр, імператор Іоанн хижо поглузував з нього, Борис живе у Великому палаці як в'язень, з ним є жона Марія, двоє дітей.

Проедр цікавиться здоров'ям Бориса, запитує про його дружину Марію й дітей, розповідає про те, що роблять у Болгарії Шишмани.

— Прокляті коміти! — виривається в Бориса. — Вони розривають Болгарію на шматки, загублять її.

Проедр Василь посміхається всім своїм безбородим обличчям, підбадьорює Бориса:

— Але Болгарію ще можна врятувати, і Константинополь хоче так зробити. Що Шишмани — вони вискочки, самозванці, в них немає й краплини царської крові.

Борис розправляє плечі, в словах проедра рішучість і упертість, він немарне нині покликав його до себе.

— Так, великий проедре. Шишмани — вискочки, самозванці, їх ніколи не підтримають болгари. Тоді проедр Василь переходить до діла.

— Покійний імператор Іоанн зробив недобре, забравши в тебе корону, — каже він, — але мертвих не судять. Боговінчана десниця імператорів наших Василя й Костянтина у цей важкий для болгар час хоче повернути тобі корону каганів, багрянницю й сандалії... Ти з братом своїм Романом, — суворо й повагом каже проедр, — поїдеш до Болгарії й посядеш трон у Преславі. У своїй борні ти можеш розраховувати на повну поміч Візантії.

Борис низько схиляється й цілує кошаву руку проедра Візантії. Він негайно, не втрачаючи ні одного дня, виїде до Болгарії. Але з ким, з якою силою?

— Проедре Василю, — каже вголос про це Борис, — на кого ж я можу покладатись у борні з Шишманами? Проедр посміхається.

— Кесарю Борисе, — глузливо цідить він, — тільки-но ти сам казав, що болгари ніколи не підтримають Шишманів. Але тебе, сина Петра й онука Симеона, вони мусять підтримати? Звичайно, надіятись на те, що ти одразу збереш військо, не доводиться. Земля в Болгарії надто гаряча, ти мусиш діяти спроквола, повільно, спираючись на бояр, боїлів, кметів* (*Бояри, боїли, кметі — бояри, військові начальники, управителі областей.). Дати тобі своє військо не можу, бо тоді Візантія мусить почати війну з Шишманами, а робити зараз цього не варто. Ти і тільки ти повинен почати повстання проти Шишманів — для початку я тобі дам невелику дружину з легіонерів, сам збирай військо в Болгарії.

— А корона? — вирвалося у майбутнього кесаря.

— Тобі відомо, — спокійно відповів на це проедр Василь, — що Іоанн Цимісхій віддав корону болгарських каганів у святу Софію. Там вона й лежатиме, а коли сядеш на престолі в Преславі, одержиш корону. Кесарю — кесареве!

Відступати? Ні, кесареві Борису вже пізно це робити. Проедр Василь повертає йому

корону, але одягти її на голову мусить сам Борис. Що ж, у кесаря ні з чого вибирати!

Проедр Василь запрошує до своїх покоїв у Великому палаці патрікія Феодора.

Муж цей був одним з найбагатших людей Константинополя, вславився тим, що торгував десяток літ з русами, сміливо перетинав кожної весни Руське море й підіймався вгору Дніпром до Києва, де мав свій двір, склепи, рабів, на осінь повертався з навантаженими всяким добром хеландіями до Константинополя, — його навіть прозивали Феодором Бореєм* (*Борей, Бореас — північний вітер, північ (гр.)).

Проедр Василь добре знав патрікія Феодора, не раз запрошував його до Великого палацу, щоб довідатись про далеку Русь; були випадки, коли проедр давав Феодору й важливіші завдання (купці Візантії завжди були очима імператорів у чужих землях), саме Феодора Борея посилав проедр з василіками до печенізького кагана* (*Каган — князь.) Курі, коли Іоанн Цимісхій замислив убити князя Святослава.

І патрікій Феодор виконав тоді завдання Цимісхія, знайшов над Дніпром Курю, дав йому двісті кентинаріїв, а каган навесні діждався князя — вбив його на острові Хортиці.

Тепер проедр Василь і патрікій Феодор зустрілися як давні знайомі, друзі.

— Я чув, патрікію Феодоре, — почав розмову проедр, — що ти тільки-но прибув з Києва.

— Так, проедре Василю, я прибув з Києва три дні тому.

— Ти їхав морем?

— Ні, по Борисфену й Понтом я боявся їхати. На цей раз я їхав кіньми через землі тиверців і уличів, а потім через Болгарію.

— І, чув я, ти знову вирушаєш до Києва?

— Зараз зима і всі шляхи на Русь закриті, але навесні я неодмінно виїду в Київ.

— Ти — справжній рус! — засміявся проедр.

— Руса з мене ніколи не буде, — жартом на жарт відповів патрікій Феодор, — хоч багато русів вважають мене своїм ромеем.

— Ти, казали мені, навіть маєтки маєш на Русі? Феодор Борей посміхнувся.

— Купець, який торгує в чужих землях, мусить молитись своїм і чужим богам.

— Але віруєш ти в єдиного бога?

— А вірую тільки в єдиного бога, і імператори Візантії, й ти, проедре Василю, це знаєте.

— Так, імператори знають і вдячні тобі. Ти зробив велику послугу, вбивши Святослава.

— Я ніколи нікого не вбивав, — суворо промовив патрікій Феодор, — князя Святослава вбив каган Куря.

— За наше золото...

— Так, золото було наше, — згодився Феодор.

— А тобі не страшно там, у городі Києві?

— А чого ж мені боятись? Не один я сиджу в Києві, є там наші купці, і, крім мене, двори їхні є на півночі Русі — в Новгороді. Торгуємо, проедре Василю, і торгуємо непогано. Багата земля Русь, нам є що їм продати, ще більше можемо купити в них.

— А як руси ставляться до наших купців?

— Добре! Руси, проедре, дуже мирні люди і ніколи не обдурять, не скривдять купця. Вони страшні тільки тоді, коли хтось із зброєю вдирається до них... А ми, вибачай мені на слові, вдираємось і вдираємось до них.

— Слухай, патрикію, — проедр схопився з крісла й пройшов кілька разів по палаті, — зараз Візантія не хоче й не має сили вдиратись на Русь. Годі! Я сам бачив військо їхнього князя Ігоря під Константинополем, Святослава — на Дунаї... Дяка богу, що цей варвар убитий. А нині що робиться на Русі?

— Що саме тебе цікавить, проедре?

— Великий палац київських князів.

Патрикій Феодор посміхнувся.

— Такого Великого палацу, як наш константинопольський, в Києві немає.

— Мене цікавить не сам палац, а князі.

— Розумію... на Русі нині сидять сини князя Святослава.

— Скільки їх?

— У Києві сидить Ярополк, під Києвом у землі древлян — Олег, вони — сини Святослава й угорської князівни, а ще один, князь Володимир, сидить у Новгороді — він син князя Святослава й рабині.

Проедр Василь здригнувся: син імператора й рабині не міг чути цих слів.

— А хто з них, — запитав він, — найкращий, себто з ким найлегше розмовляти? Чуєш, патрикію, зараз ми не можемо воювати з Руссю, я хочу з нею розмовляти.

— Ти робиш добре, проедре, з Руссю краще не воювати, а розмовляти й торгувати. Колишні імператори наші, на жаль, цього не робили, коли ж ми так будемо поводитись на Русі, тоді швидше можна буде її й скорити...

— Я бачу, що ти мене розумієш, патрикію! Гаразд, будемо діяти. То який же князь руський найбільш придатний для Візантії?

— Тільки київський князь Ярополк. Він — християнин, дуже любить славу, ненавидить братів своїх, особливо сина рабині Володимира.

— Він одружений?

— Ні, проедре. Тебе, бачу, і це цікавить...

— Цікавить, і навіть дуже, бо ти поїдеш весною до Києва не тільки як купець, а як наш посол, разом з тобою поїде кілька слів, а може, і єпископ... По дорозі до Києва ви мусите знайти печенігів.

— Ти замислив убити Ярополка?

— Зовсім ні! Навпаки, ти знайдеш печенізького кагана.

— Курю?

— Ні. Курю вже знають, він для цього не годиться. Ти знайдеш іншого кагана, даси йому золото, щоб він їхав до Києва й уклав мир з Ярополком...

— Мир з Ярополком? Почекай, проедре! Знайти кагана, який візьме наше золото й укладе мир з Ярополком, дуже легко, але навіщо це? Я нічого не розумію, проедре І

— Пізніше ти все зрозумієш... А тим часом слідом за печенігами ви поїдете до

Києва, повезете князеві Ярополку дари, укладете з ним мир, а крім того, повезете може князеві й жону.

— О проедре, я бачу, ти хочеш учинити князеві Яропол ку брань більшу, ніж покійний імператор.

— На цей раз брань буде без крові.

— А навіщо кров? Золотом, проедре, а коли до цього додати ще й жону, можна досягнути більше, ніж на брані..

10

Над самим берегом Тібру, на кам'янистому пагорбі Ватікані, оточена ровом і валами, стоїть похмура кам'яна споруда з вежами, високими стінами, мостом, що підіймається на ніч, важкими залізними ворітьми.

Такі ж споруди видно й на інших горах — Авентіні, Квіріналі, Капітолії, — всі ці фортеці охороняли колись древній Рим, що розкинувся понад Тібром і в долинах, його величні храми, палаци, форуми, базиліки, пам'ятники, багатства.

Та споруда на Ватиканському пагорбі над Тібром — це не тільки фортеця — колись під її стінами точились жорстокі бої, лилась людська кров, нині ж тут живе з своїм конклавом намісник бога на землі — римський папа.

У пізню годину ночі ще один папа, на цей раз Бенедикт VII, не спить, він сидить і розмовляє з єпископом Львом, який тільки ввечері прибув до Рима з Константинополя, куди їздив потай, як купець.

— Отже, імператора Іоанна не стало...

— Так, всесвятіший, господь бог покликав його до себе.

— Певен, що господь бог віддасть його душу тільки дияволу. Цей вірменський полководець наробив нам стільки лиха в Середземному морі, як ні один із імператорів Візантії. Отже, зараз на престолі в Константинополі сидять Василь і Костянтин.

— Над ними стоїть все той же проедр Василь.

— О — посміхається папа, — цей проедр — хитра лисиця, але він не поведе легіонів, як Іоанн.

— Це правда, — згоджується єпископ, — він, звичайно, не поведе легіонів, але в Константинополі я чув, що проедр Василь дав волю кесареві Борису й той уже виїхав до Болгарії, а на Русь він збирається послати своїх слів і єпископів.

Єпископ замовкає. У палаті, де вони сидять, панує тиша. Через якийсь час чути дзвін нічної сторожі на вежах Ватікану, ось долинули такі ж, глухіші, звуки — відгукнулись Квірінал, Капітолій... Пізно, скоро, либонь, і світатиме, єпископ нестерпно хоче спати.

Але папа не відпускає його, схилившись на стіл, думає. Зовні ніщо не виказує, які важкі й складні турботи бентежать душу найсвятішого, на безбородому, висхлому, блідому обличчі не ворухиться жоден м'яз, очі в папи примружені, на тонких синюватих устах лежить м'яка посмішка.

У голові папи пролітає тисяча дум, старече його серце часто колотиться від напруги, сховані під скатеркою стола пальці стискаються й стискаються в кулаки.

З Ватиканського пагорба видно вдень гори, долини, Рим. Та папа Бенедикт бачить звідси далі, більше, він згадує давню Римську імперію, цезарів її і імператорів, силу, від якої колись здригався весь світ.

Римська імперія! О, її уже немає, уся північна й середня частина давньої імперії захоплена німцями, південь півострова й острови біля нього належать Візантії. Німецька імперія на півночі й Східна Римська на сході — ці дві імперії владують зараз у світі, вони загрожують знищити і все те, що лишилось від імперії цезарів, загрожують самому Риму.

Тому папа Бенедикт з глибокою подякою згадує свого попередника папу Іоанна XII, — у той час коли німецький король Оттон I захопив Північну Італію, брав городи Середньої Італії і вже загрожував Риму, папа Іоанн XII одним помахом руки зумів зупинити орди Оттона, не допустив їх до Рима.

Це нагадувало чудо, але насправді про нього тут не було й мови: король Оттон I не мав сили посуватись далі в Італії, гінці з півночі повідомляли, що там усе частіше й частіше траплялись сутички з уграми. Найбільше ж турбувала Оттона Візантія — імператори ромеїв, либонь, насилають на них угрів, щоб потім ударити самим.

Оттон I пише папі Іоанну XII, що він згоден зупинити своє військо й не піде на Рим, але вимагає, щоб папа коронував його як імператора Німецької імперії, що віднині називатиметься Священною Римською імперією.

Священна Римська імперія німців — це було зухвальство й просто божевілья, — ніколи німецькі королі не були імператорами, ніколи Німеччина не була імперією, ніколи Німеччина не мала будь-якого відношення до Риму, якби, зрештою. Німецька імперія й виникла, то чому вона мала бути Римською та ще й Священною?

Папа розуміє, що криється за вимогою німецького короля.

Імперія цезарів зникла і ніколи вже не постане, на зміну їй у Константинополі виникла Східна Римська імперія, що намагається поглинути весь світ, нині їй можуть протистояти тільки німецькі королі, — папа Іоанн згоджується коронувати Оттона.

Але Іоанн хоче мати нагороду за корону, яку він передасть Оттону, й тому вимагає, щоб новий, висвячений ним на престол німецький імператор визнав, що папи також мають звання імператорів, що під їхньою рукою повинні бути Рим, Італія, всі країни Заходу, главенство над александрійською, антиохійською, єрусалимською й константинопольською церквами. Папа Іоанн не тільки вимагав, він доводив, що ці права були нібито подаровані папам римським імператором Костянтином, що той дарував їм, крім того, вищу судову законодавчу владу в церкві, право зміщення єпископів і суду над ними.

Король Оттон знав, що Костянтинів дар — це вигадка пап, але, бажаючи стати імператором, ствердив права ватиканського престолу, за що й одержав з рук папи золоту корону.

Так завдяки папам виникла нова Німецька імперія, що назвалась Священною Римською імперією, папи ж одержали підтвердження Костянтинового дару й збройну допомогу нових німецьких імператорів.

Папам тісно було в городі Ромула і Рема, вони мріяли про древню Римську імперію, про владу над усім світом, хоч не мали ні сили, ні війська. Проте в їхніх руках лишалась сила, з допомогою якої можна було зробити набагато більше, ніж зброєю, — тисячі священнослужителів, що сиділи в Римі й розсіялись по всьому світу, діяли там хрестом, щоб колись, може, утвердити свої права мечем.

У цьому папам пощастило. Слуги Ватікану стали духовними наставниками німецьких імператорів, вони окатоличили польських і чеських королів, стояли вже біля престолів у Франції, Англії, весь Захід заливала хвиля католицизму.

Нічого не могли вдіяти слуги Ватікану на Сході. Не лише папа Бенедикт, вже кілька його попередників думали й дбали про окатоличення слов'янських земель, ще року 956-го в Німеччині при Магдебурзькому єпископстві було створено дві нові єпархії — "Partibus infidelium"* (*Partibus infidelium — області язичників (латан.) — для Польщі й для Русі.

Самочинно створивши ці єпархії, Оттон I і папа Іоанн XII діють і далі: призначають "єпископом руським" Адальберта, посилають його до Києва.

Проте княгиня Ольга одразу збагнула, чого прагнуть німецький імператор і римський папа, — не стала навіть розмовляти з "єпископом руським", люди ж руські вигнали Адальберта з Києва, а весь його почет перебили.

— Ми також почнемо розмову з київським князем, — підводить нарешті голову й каже єпископу Льву папа Бенедикт. — Ти не будеш довго спочивати, єпископе, а виїдеш через кілька днів у Кведлінбург, далі — на Русь.

Єпископ дивиться на папу зляканими очима.

— Боюсь, що мене там жде доля Адальберта.

— Історія з Адальбертом не повинна повторитись, — заспокоїв переляканого єпископа папа. — Єпархії для язичників нині не існує, руського єпископа в Магдебурзі немає, а говорити з руськими князями ми можемо й мусимо.

— Ці князі — язичники, варвари!

— Ні, варвара й язичника князя Святослава вже немає. Імператор Оттон повідомив мене, що в Києві сидить син його Ярополк. Він — християнин, його оточують знатні люди, серед яких чимало християн, а дехто потай сповідає й нашу віру. Ти, єпископе, на шляху до Києва заїдеш в Кведлінбург і матимеш розмову з Оттоном. Бажано, щоб він послав з тобою свою людину, звичайно, як священника. Ми, — закінчує він, — пошлемо своїх слів у Київ, а за ними підуть легіони Оттона або ж, навпаки, нехай Оттон посилає спочатку свої легіони, ми підемо на Русь і слідом за ними!

На берегах Тібру тихо. Рим спить. Час спочити й папі.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1

Кесар Борис, залишивши Константинополь, швидко проминув Аркадіополь і Адріанополь, бо весь південь Болгарії був захоплений акритами* (*Акрити — прикордонні війська Візантії.), і вже наближався до Родопів* (*Родопи — Ватіканські гори.), бачив удалині зелені передгір'я, білі, вкриті снігами вершини хребта.

Він був не один, поряд з ним на коні їхав брат Роман, їх оточувала сотня переодягнутих у болгарський одяг легіонерів — все, що міг дати йому проєдр Василь.

Звичайно, покладатись на цю збройну силу не доводилось, — що сотня легіонерів для кесаря Бориса, який жадав захопити батьківський стіл і відбити в Шишманів усю Болгарію?

Через це кесар, переїжджаючи ночами від града до града і від села до села, розшукував старих боїлів, кметів і боляр просив у них помочі, радився, як йому бути?

Кметі й боляри у розмовах з Борисом охоче підтримували його, але коли доходило до діла й коли кесар просив дати поміч — гроші, а найпаче людей, — назбирали їх сотню, обіцяли ще прислати пізніше.

Так і наближався кесар до Родопів — з сотнею переодягнутих легіонерів та молодих боляр; він гнівався на проєдра Василя, що дав йому не легіон закованих у броню воїнів, а нечисленну й кволу дружину, скося поглядав на брата Романа, якого проєдр послав з ним, — допомогти той не може, а думає, либонь, сам про корону кесаря, — він лютував, що не може надіти на голову корону болгарських каганів, а скрадається в Болгарії, як злодій.

Кесар Борис надіявся, що коли промине клісури* (*Клісури — гірські ущелини.) в Родопах, наблизиться до древньої Преслави, то там його зустрінуть боляри, які оточували його в Золотій палаті преславського палацу, там він збере воїв, піде з ними проти Шишманів.

Якось уранці, коли кесар Борис, переночувавши з дружиною у вівчарських катунах* (*Катун — хижа чабана.) на одному з перевалів, прокинувся на світанні і хотів продовжувати путь, він побачив багатьох болгар — засмаглих від сонця й вітрів, в убогому одязі, із звірячими шкурами на плечах.

"Либонь, вівчарі", — подумав кесар Борис, позираючи, як ці люди, збившись купками попід кущами, стоять і пильнують за ними.

— Дружино! — крикнув кесар Борис, кидаючи на плечі чорне корзно й готуючись стрибнути в сідло. — Ми їдемо далі, на Преславу...

Сісти на коня кесар не зміг, ніхто з дружини його не ворухнувся. Болгари, що юрмились під кущами, рушили вперед, розгортались півколом.

— Хто ви? — заволав Борис.

— Ми — болгар, — відповів бородатий сивий чоловік, біля пояса якого кесар помітив довгий меч.

— То добре, — сказав кесар Борис, який зрадів, побачивши тут, у горах, так багато болгар. — Тоді слухайте! Я — син покійного кесаря вашого Петра, онук кагана Симеона Борис, і також був вашим кесарем... Царство мі* (*Царство мі — царство моє (болг.).), — натхненно заволав він, — рідна земле, я повертаюсь до тебе!

Суворі й замислені були обличчя в людей, що зустріли колишнього кесаря.

— Ти сказав правду, — промовив бородатий болгарин, — у нас був каган Симеон, нехай буде прощен, мав і сина Петра, але онука його Бориса ми не знаємо й не хочемо знати. Ти помилився, Борисе! Це не твоя земля! Ти ж не болгарин, а гречин, пес

ромейів.

— Як смієш ти, раб, так говорити зі мною — кесарем Болгарії?

Обличчя у бородатого було суворе й безжальне.

— Не сам я говорю, так говорить вся Болгарія, земля і люди... Геть, гречине! Борис вихопив меч.

— Дружино! — пролунав його сухий, хрипкий голос.

Та що це? Озирнувшись, він побачив, що легіонери схоплюються на коней і вдають спину, а боярські синки чимдужче кидаються між скель і кущів.

Меч затремтів у руках Бориса, але не схитнулась рука в бородатого чоловіка — він вціпив кесареві просто в череп.

Люди, які зустріли кесарів-утікачів на перевалах Родопів, були зовсім не вівчарями, а воями. Залишивши мертве тіло Бориса на поживу воронам і взявши з собою Романа, вони попрямували стежками між скель і кущів до ущелини, де паслися їхні коні, осідлали їх і рушили в гори.

Через тиждень вої опинились у Водені — фортеці, що притаїлась на крутій скелі над бурхливим потоком серед гір і долин, — це була нова столиця Болгарії.

У Водені сидів тоді Самуїл — наймолодший син коміта Миколи Шишмана, який у грізні часи, коли над Дунаєм, у Родопах, а потім і на долині йшла запекла боротьба між Іоанном Цимісхієм і князем Святославом і коли болгарські кесарі Петро й син його Борис запродались імператорам, у грізний той час коміт Шишман оголосив вільною Західну Болгарію, а себе — ворогом Візантії. Батька підтримали й комітопули, чотири його сини — Давид, Мойсей, Аарон, Самуїл.

Проте слід сказати, що Микола Шишман і син його Давид, який після смерті батька заступив його місце, не зробили того, що могли, й мусили зробити. Це до них, взявши древню столицю Болгарії Преславу, звертався князь Святослав, пропонував з'єднати сили, щоб бити військо імператора Іоанна Цимісхія у долині за Родопами, біля Аркадіополя й Адріанополя. Вони не пішли на поміч Святославу, не вдарили в спину Цимісхію, домовиті, багаті комітопули у цей важкий, вирішальний для Русі й Болгарії час сиділи в своїх городах і областях, ждали, хто ж переможе — Цимісхій чи Святослав, — і навіть тоді, коли переміг Святослав, не пішли до нього, вичікували, коли руські вої залишать Преславу, Доростол, щоб самим узяти в свої руки всю Болгарію.

Це була велика помилка комітопулів Шишманів, велике нещастя для Болгарії, наслідки якого виявились набагато пізніше — через сотню літ. А тоді сталося так, що, коли руський князь Святослав пішов, уклавши мир з ромеями, за Дунай і коли Шишмани кинулись визволяти й з'єднувати Болгарію, робити це було вже пізно — вся Східна Болгарія з її ріками й долинами була захоплена ромеями. Шишманам залишились гори й полонини на заході.

Микола Шишман і сини його мужньо боролись з Візантією, всі останні, найтяжчі, роки життя старого Шишмана минули на коні, він визволяв нові й нові города, у древніх болгарських харатіях* (*Харатія — пергамент з шкіри.) написано, що він і помер, сидячи на коні.

Проте старого Шишмана, а деякий час і його синів губило намагання триматись осторонь бурхливих подій, які відбувалися в Східній Болгарії, вони не розуміли, що там і тільки там — над Дунаєм і Руським морем, на широких долинах і над ріками — вирішується й буде вирішена доля Болгарії, вони прагнули безкровної борні, а за це й довелося розплачуватись ріками крові.

І ця жорстока, невблаганна й неминуча брань з Візантією наближалась. Імператор Іоанн Цимісхій, уклавши мир з князем Святославом і пообіцявши звільнити Східну Болгарію, не додержав та й не думав додержувати свого слова — його акрити стоять над Дунаєм і в долині, йдуть і йдуть у гори.

Після смерті Цимісхія те ж саме робить проедр Василь, що править Візантією від імені молодих імператорів Василя й Костянтина, — він оголошує саму справжню війну болгарам, посилає легіони проти Шишманів.

Що ж робить і що має робити Давид Шишман? Вся Східна Болгарія захоплена ромеями, руські вої пішли за Дунай, а їхній князь Святослав, кажуть, убитий на Хортиці, Західна Болгарія лишається віч-на-віч з своїм ворогом Візантією.

І, шукаючи собі помочі й спільників, Давид посилає послів у Кведлінбург до німецького імператора Оттона I, який обіцяє допомогти Давиду, але ніколи пальцем об палець не вдарить, щоб це зробити, — муж візантійської принцеси Феофано думає про інтереси не Болгарії, а Візантії.

У цей же час Давид приймає послів від папи римського Бенедикта, що, виявляється, багато чув і знає про кровопролитну війну в Болгарії, обіцяє допомогу в боротьбі з Візантією. Давид, звичайно, вірить у це, бо немає в світі ворогів лютіших, ніж ромейські імператори з патріархами й римський папа. Папа посилає Давиду на знак своєї прихильності корону з священного города Рима.

Проти римської корони пролунав один тільки голос — патріарха Даміана, який, проклятий константинопольським патріархом, після Доростольської битви тікає в Західну Болгарію до Шишманів і разом з ними переїжджає з столиці до столиці. Але це дуже несміливий голос — патріарх Даміан доживає вже останні дні на світі.

Втім, корона так і не знадобилась Давиду Шишману — якщо папа римський діє хрестом, то Візантія діє мечем: під городом Сера ромеї вбивають у бою Давида, Мойсей падає мертвий, вбитий ромеями з-за рогу, — у Західній Болгарії залишаються два сини старого Шишмана: Самуїл, що сидить у Водені, та ще Аарон, що править у Средці.

Кесаревича Романа привели до коміта Самуїла босого, бо він розбив свої черевики в далекій дорозі, з непокритою головою, у чорній від пороху сорочці й таких самих ногавицях.

— Що це? Кого ти привіз, воєводо Петре? — звернувся Самуїл до бородатого воїна, що супроводжував Романа.

— Вартуючи на схилах Родопів, ми побачили загін, що їхав від Аркадіополя в клісури, довго стежили за ним, оточили. На чолі цього загону, виявилось, їхав колишній кесар Болгарії Борис, він підняв проти нас меч, і ми його вбили.

— Ти зробив справедливо, воєводо Петре, — дружина моя й усі болгари давно

вирішили вбити Бориса, тільки він посміє переступити межі Болгарії. Грецький кесар нам не потрібний. Годі! Але хто це?

— Брат Бориса — Роман, — відповів воєвода Петро. — Вони їхали разом.

— Ха-ха-ха! — засміявся Самуїл. — Отже, ромеї послали сюди двох кесарів разом.

— Ні! — подав тоді голос Роман, що досі стояв мовчки, придивляючись до молодого Шишмана, про якого він чув колись ще тут, у Болгарії, а пізніше в Константинополі.

— Ні? — далі сміявся Самуїл. — Гаразд, ти зараз сам мені про все розкажеш. Іди, Петре, — звернувся він до воєводи, — ти, либонь, дуже стомився?

— Так, коміте, дорога була далека. Мої вої стоять під дверима.

— Добре!

І воєвода Петро вийшов. Самуїл встав з крісла, підійшов до вікна, звідки було видно гори, долини.

— Як же ти, кесаревичу Романе, опинився тут? — обернувся до нього й запитав Самуїл.

Роман вирішив говорити правду. Втім, з чим він міг критись?

— Недавно проедр Василь велів Борисові їхати в Болгарію й починати повстання проти тебе, а мені супроводжувати брата...

— Отже, Візантія послала Бориса в Болгарію як кесаря?

— Проедр Василь назвав його кесарем і обіцяв повернути корону, тільки він дійде до Преслави.

— Хитро діє Візантія, — засміявся Самуїл. — Як і завжди, загрибає жар чужими руками. А ти? Чого ти їхав з Борисом? Ти що ж, також хотів стати кесарем?

Роман заплющив очі, стиснув уста, на обличчі його відбився неймовірний біль.

— Я — кесар?! — пролунало в палаті. — Слухай, коміте Самуїле, ти жартуєш, бо знаєш — я ніколи в житті не зможу і не хочу бути кесарем Болгарії...

— Ні, я не жартую і не знаю, чому ти їхав з братом. Мені здавалось, що коли загине один кесар, корону одягає його брат.

Роман крикнув:

— Я говорю правду, як перед богом! Я не хотів і не хочу бути кесарем Болгарії, бо я не людина, Іоанн Циміс хій забрав у мене все, все...

— Ти про що говориш?

Роман подивився на Самуїла очима, в яких була пустка, безнадійність.

— Він оскопив мене, — сказав Роман, обхопивши голову руками.

Коміт Самуїл стежив за Романом, що стояв перед ним розтрощений, знівечений, напівлюдина.

— Романе! — голосно покликав він його.

Той підняв голову, й Самуїл побачив на очах його сльози.

— Слухай, Романе! — звернувся він. — А ти служитимеш мені?

Роман здригнувся, підняв голову. Невже й оцей комітопул вважає, що він не людина, неville він хоче зробити його — сина кесаря — своїм рабом?

— Служити тобі? Не знаю, коміте Самуїле, як би я міг служити тобі.

— Ти мене, мабуть, не зрозумів, а може, і я не так висловився, Романе, — промовив Самуїл. — Чи хочеш ти разом зі мною служити болгарам?

— Болгарам? — одразу ж відповів Роман. — Згоден.

— Ти й служитимеш їм... Я призначаю тебе головним начальником свого війська, що стоїть у Скопії, на Вардарі.

— Спасибі, коміте, за честь і довіру, — тихо промовив він. — Я згоден служити тобі й болгарам. Вір мені зроблю все щоб помститись ромеям.

2

Меч і щит князя Святослава! Приймавши їх з рук воїв, які вціліли після бою на Хортиці, князь Ярополк сам одніс батьківську зброю на Гору, велів почепити на стіні в Золотій палаті. Там вона й висіла на свіжих грабових кілочках — поряд з шоломами й топорами перших князів київських Кия й Щека, поряд із щитом Олега, погнутими й пощербленими доспіхами князя Ігоря.

Меч і щит князя Святослава! Приймавши їх з рук воїв, князь Ярополк дав роту берегти мир і тишу в рідній землі, боротись з ворогами, не шкодувати ні сил своїх, ні життя!

Проте, даючи цю роту й пізніше, коли меч і щит висіли вже в Золотій палаті, князь Ярополк думав іншу, свою думу.

Це почалось давно, либонь, ще з дитячих літ, коли після смерті матері Предслави його взяла в свій терем, виховувала княгиня Ольга.

Ярополк ріс у розкошах, достатках, баба-княгиня оточила його турботами й любов'ю, сама християнка, потай від отця охрестила онука, щоб навчити молодого князя володіти зброєю, призначила йому вуя* (*Вуй, Уй — наставник, пестун.) — воеводу Блюда.

Князь Святослав, мабуть, не зробив би Блюда вуєм Ярополка. Блюд служив у його дружині, ходив з князем на хозар, але не виявляв у поході ні кмітливості, ні звитяги, а, навпаки, пас усюди задніх; з-під Саркела Святослав послав Блюда до Києва, назвав воеводою Гори.

А Блюда тільки цього й треба було — як воевода Гори він поставив там свій терем, як потайний християнин був вхожий до княгині Ольги, хитрий і тонкий на слові, увійшов їй у довіру, став уєм Ярополка.

Князь Святослав дізнався пізніше про це, але не став перечити матері — володіти зброєю може навчити княжича Ярополка не тільки воевода, а й кожен гридень, адже і вуєм улюбленого свого сина Володимира він зробив не когось, а дружинника Добриню... Прийде час, думав він, і кожен з його синів — чи то Ярополк, чи Олег, чи Володимир, — ставши князем, мусить сам показати свій хист, силу. Князь Святослав надіявся на всіх своїх трьох синів; виїжджаючи на останню брань з ромеями, він посадив на столі в Києві Ярополка, в землі Деревській — Олега, а Володимира послав у Новгород.

Слід сказати, що Святослав так робив не з власної волі — Володимир був його першим, старшим сином і по закону й покону мусив посісти стіл у Києві, але ж Ярополк

і Олег були дітьми князівни Предслави, а Володимир сином рабині — не Святослав, а Гора не захотіла мати князем Володимира, тим-то й послав він його, здавивши серце, до далекого Новгороду, в Києві ж сів Ярополк.

Звичайно, не баба Ольга й не вуй Блюд дали душу княжичеві Ярополку — високий і ставний, світлий з лиця і з темним волоссям, з тонкими бровами, ледь гоструватим носом, обережний на слові, стриманий, розважливий — дуже гарний був княжич Ярополк.

Але, як це іноді буває, мав він хижу душу, ненависть і помста нездоланно й завжди палили його серце, у своїх діях не зупинявся Ярополк ні перед чим, навіть облудою й лжею.

Так було, коли Святослав воював у Болгарії й на Дунаї. Тоді кожен з синів сидів і правив у своїй землі, але живий був батько, він управляв Руссю, його слухались, йому підкорялись сини, а так само й Ярополк.

Коли до Києва дійшла вість, що князь Святослав загинув у порогах, Олег і Володимир кілька разів посилали один до одного гінців. Правди ніде діти, їм обом не до душі були чванькуватий, гордий, хитрий Ярополк і вся київська Гора, що воліли більше загарбати, підкорити Деревську землю й Новгород.

Проте вони не могли порушити слова отця, що визначив кожному сину свою землю. Домовившись між собою, дали Ярополку роту по покону на зброї, обіцяли, що триматимуть з ним дружбу, визначили від земель уроки. І Ярополк, сідаючи на стіл як князь Русі, присягся Христом, що блюстиме закон і покон отців, стерегтиме землі, матиме дружбу й приязненство со братами.

Але ж Ярополк не додержав своєї присяги, заздрість краяла його серце, він не міг стерпіти, що не сам, а ще два брати — з них один син рабині — управляють землями.

Незабаром після смерті батька сталась у нього сутичка з братом, князем деревським Олегом. Винен був не Олег, — тихий, дуже несміливий князь сидів у своїй глухій, пісній, болотяній землі в городі Іскоростені, справно посилав у Київ дань, давав воїв, виконував усі уроки.

Та Ярополку цього було мало. Власне, діяв тепер не він, — і за княгині Ольги, і в час Святослава боярство й воеводство, мужі й старці Гори зібрали в своїх руках великі добра, брали й брали з княжих рук пожалування, землі, ліси, ріки; їм уже мало було города Києва й Полянської землі, вони хотіли, щоб князь, а також і вони мали дань і в інших землях.

— Доколи будемо, княже, брати малу дань із землі Деревської... Пошли, княже, в Іскоростень дружину, нехай Олег дасть більшу дань.

Ярополк послухав Гору, послав у Деревську землю воєводу, сина Свенелда Люта, який став бити в її лісах звіра, знімати борті, накладати на городи й весі свою, воєводську дань.

Покарати Люта виїхав з дружиною сам князь Олег — на цей раз тихий князь був роздратований і рішучий, — наздогнавши Люта, він убив його, а дружину прогнав за межі землі своєї.

Гора загомоніла, і не тому, що любила Люта, ні, бояри й воєводи ненавиділи цього нащадка свіонів* (*Свіони — шведи), але гомоніли, бо хотіли бути хазяїнами всіх земель, а деревляни вбили воєводу, деревський князь вийняв меч проти Гори.

Князеві Ярополку треба було б пригадати діда свого Ігоря, який ходив у Деревську землю по дань і там загинув... Але він забув про це, послав до города Вручая дружину, що побила деревлян, кіньми затоптала в сутичці князя Олега.

Невдовзі туди прибув Ярополк. Він схиляє коліна перед тілом брата, гірко плаче й бідкається, — за що його вбили.

Що сльози?! Хто їм повірить? Брат убив брата, кров Олега запеклася на мечі князя Ярополка.

Ранньої весни, тільки затужавів Соляний шлях* (*Соляний шлях — давній шлях з Києва до Криму), у полі за Дніпром з'явився невеликий загін печенігів: деякі — на конях, частина — в кибитках.

Сторожа поля, як це водиться, одразу ж кинулась по їхньому сліду, наздогнала, готувалась прийняти бій.

Печеніги зовсім не збирались битись. Вони зупинили кибитки й коні, ждали на високій могилі, коли наблизиться сторожа, а тоді послали наперед своїх кликунів, які й сказали, що це їде в Київ на поклін до князя Ярополка каган орди Ілдея.

На поклін до князя Ярополка? Руські люди досі не чули, щоб кагани їздили на поклін до їхніх князів, старі, бувалі вої говорили: "Стережись хозарина на Ітилі-ріці, ромея — над морем Руським, а печеніга — скрізь у Дикому полі"; не знали вони й на цей раз, як бути з печенігами, через що веліли загону стати на місці й ждати, самі ж оточили його, а до Києва послали гінців, які б дізнались, що і як їм робити.

Меч і щит князя Святослава! Ярополк почув про печенізького кагана Ілдею, стоячи в Золотій палаті під зброєю свого батька, і здавалося, ці мертві, холодні речі говорили, кричали, веліли, аби він не говорив з ворогами, які пролили кров його батька.

Князь Ярополк забув свого батька, сказав, що говоритиме з каганом Ілдеею, він прийняв його в Золотій палаті, де висіли батьківський меч і щит.

У високих, шитих із цапиної шкіри чоботях-вивертнях, у короткому каптані, підперезаний поясом із золотим набором і кривою шаблею біля пояса, чорний від степових вітрів, з кружальцем чорного волосся на поголеній голові, гостроносий, з лукавими швидкими очима, каган Ілдея стояв перед князем Ярополком і через толковина говорив:

— Ми приїхали, щоб дізнатись про здоров'я великого князя, усіх воєвод і бояр руських...

— Дякуємо, кагане! А як тобі їхалось у полі і як здоров'я твоє й інших каганів?

— Спасибі, княже! І я, і всі інші кагани почувають себе добре, посилають тобі дари.

Кілька здоровенних печенігів, що прийшли разом з Ілдеею, розвернули міхи й поклали перед князем дари — сувої фофудії* (*Фофудія — східна тканина.) з срібними узорами, клепану з січених кілець байдану* (*Байдана — кольчуга.), криву шаблю в золотому окладі.

— За дари дякуємо й даємо свої. Гридні принесли й подали кагану зроблені роднянськими майстрами позолочені меч, щит і кольчугу.

— Твої дари дуже щедрі, — говорив каган, і обличчя його аж сяяло від задоволення. — Краще срібло, ніж мідь, краще золото, ніж срібло, краще мир і любов, аніж війна. З тим мене й прислали кагани, веліли сказати: наші печенізькі орди багато воювали з твоїми отцями й проливали руську й свою кровь. Мої орди не хочуть тепер воювати з руськими князями, хочемо мати мир і любов з Києвом. Хочемо вірно тобі служити.

Коли б князь Ярополк був далекоглядний і стежив за межами Русі, він знав би й розумів, що печенізький каган прибув до Києва, бо зі сходу на простори між Ітилем-рікою й пониззям Дніпра, де печеніги досі почували себе повними хазяїнами, насувають орди половецькі, слідом за ними йдуть кимаки, огузи* (*Половці, кимаки, огузи — орди, що вийшли в кінці X ст з глибин Азії.), о, коли б Ярополк це знав, він би говорив з Ілдеєю інакше, змусив би ударити на половців, попередив багато крові, яка пізніше була пролита на Русі.

Не знав, звичайно, князь Ярополк і того, що каган Ілдея зовсім недавно зустрівся в порогах з василіками імператорів Василя й Костянтина, які далі йому золото, аби він уклав мир з Ярополком і щоб орди його йшли на захід до Дністра, щоб там, коли буде надоба, з'єднатись з легіонами ромеїв і бити болгар. Князь Ярополк про це не знав, він чув підлесливі слова Ілдеї:

— Весь світ славить тебе, княже Ярополче, печенізькі кагани пропонують тобі мир і любов, вони не будуть більше заважати руським купцям у полі, підуть до Дністра, хочуть сісти на землі.

І князь Ярополк відповідав:

— Я беру мир і любов з вашими племенами, а на знак нашої дружби дам городи й волості над Дністром, де живуть тиверці й уличі.

Так князь Ярополк заради слави своєї уклав мир з ворогами Русі, так за шматок тлінної фофудії, іржаву байдану й отруєну шаблю віддавав ворогам-печенігам землі тиверців і уличів, сам він пізніше, в дуже важку годину і вже запізно, зрозумів ціну печенізької любові й зради людям своїм.

Саме небо, здавалось, кричало проти миру руських людей з печенігами: ще каган Ілдея не покинув Києва, як серед білого дня на сонце наповзла тінь, землю оповила темрява, зірвалися вихори й заgrimів грім, заревла худоба й закричали звірі в лісі.

Але князь Ярополк не зважив на це, він святкував перемогу в Києві, каган Ілдея мчав з своєю дружиною в Дикому полі, до Києва ж їхали ще страшніші й підступніші вороги.

3

Коли на Дніпрі одшуміли каламутні весняні води і над голубим плесом окреслились темні, порізані жовтими, червоними й зеленими прожилками кручі, коли в безмежних лугах зацвіло множество пахучих квітів, саме тоді, у маї-розмаї, від пониззя припливло і стало на Почайні чимало грецьких хеландій — справжніх чудес з дивовижними різьбленими носами, обрізаними кермами, з високими насадами, оповитими зеленими

морськими водоростями.

На хеландіях приїхали, як і завжди, купці з Константинополя на чолі з Феодором, разом з ними прибули й сли імператорів ромеїв Василя й Костянтина, що хотіли говорити з київським князем.

О, коли б то були живі княгиня Ольга й син її Святослав! Вони знали, що гречини — льстиві, хитрі люди, й одразу б замислились і зрозуміли, чому сли імператорів Візантії з'явилися у Києві.

Сли імператорів — славетний полководець патрикій Роман, безбородий, один із папіїв Великого палацу Лев, єпископ з Сопуні Никодим та купець Феодор, — тільки їх завели до Золотої палати, почали:

— Божою милостю, від василевсів Римської імперії Василя і Костянтина ми, василіки, б'ємо тобі чолом, княже Ярополче, і просимо дари прийняти.

Після цих слів василіки вдарили чолом князеві Ярополку, вклонились воєводам і боярам, що збились у Золотій палаті, а слуги їх піднесли ближче дари імператорів.

Це були справді достойні дари: слуги клали на килими перед князем червоні, ткані золотою ниткою, гексамити* (*Гексамит — оксамит.), сувої найтоншого венеційського алтабасу* (*Алтабас — атлас.), бархати з Флоренції, половинчаті й гострокутні бурмицькі перли, червоні, як кров, віниси* (*Віниси — гранати.), жовті яхонти, голубі, як небо, бірюзи, всіяке узороччя* (*Узороччя — прикраси.).

— За дари дякуємо, — відповів князь Ярополк, — а імператорам ромеїв зичимо здоров'я, довгих літ життя, щастя.

А потім василіки почали розмову — тонку й хитру, але для князя Ярополка вигідну.

— Імператори ромеїв стверджують мир і любов між Візантією і Руссю, уставлену імператорами нашими Львом і Александром, Романом, Костянтином і Стефаном, а потім Костянтином порфірородним і Іоанном Цимісієм.

Ми — руські люди, — відповів на це Ярополк, — та кожде блюдемо і будемо блюсти ряд, який уклали з імператорами ромеїв князі наші, — вічна їм пам'ять, — Ігор, Ольга і отец мій — великий князь київський Святослав.

— Імператори ромеїв не тільки бережуть мир і любов з Руссю, — продовжили василіки, — а бажають їх зміцнити помножити.

У Золотій палаті почувся шепіт воєвод і бояр, — вже хто-хто, а вони знали, як берегли мир і любов з Руссю імператори: он на стіні палати висять посічені шаблями ромеїв доспіхи князя Ігоря, щит і меч князя Святослава, скільки крові пролито на січах з ромеями, скільки кісток тліє в пісках над Руським морем, над Дунаєм, у Болгарії! О руські люди, рідна земле, чи чуєте ви нині ромеїв?!

Князь Ярополк дивився на багаті дари, що лежали перед ним, гордо сидів на столі отця свого, це з ним говорять василіки імператорів...

І утверджується, множиться мир з Візантією — купцям грецьким дозволяється торгувати не тільки в Києві, а в усіх городах Русі, київський князь дасть імператорам воєнну поміч, аще виникне в цьому потреба...

Князь Ярополк у цьому місці зупиняє василіків, що старанно записують ряд* (*Ряд

— умова, договір.) на харатіях.

— А коли буде надоба, — каже він, — імператори ромеїв мусять допомогти й Києву, дати воїв з хеландіями, грецький вогонь* (*Грецький вогонь — запалювальна рідина.).

Василіки оторопіли: Візантія не раз уже уклала ряд з Руссю, це імператори жадали, аби Русь збройне допомагала Візантії, київські князі ж ніколи не просили ще допомоги в ромеїв.

Проте василіки посміхаються й записують до харатії те що просить князь Ярополк.

А далі говорить василік єпископ Никодим, він просить князя Ярополка ствердити християнську єпархію на Русі встановлену ще патріархом Фотієм.

Ярополк вагається — християнин, оточений боярами, воєводами, купцями, більшість яких також, ще з часів Ольги, — християни, він радо ствердив би встановлену Фотієм Київську єпархію.

Та він знає, що патріарх Фотій діяв самочинно, не питаючи згоди київських князів, через що князь Ігор, Ольга, Святослав обурювались і кляли Візантію.

Ярополк знає й те, що Гора молиться Христу, всі ж землі Русі, людиє її моляться богам старим, дерев'яним і не приймуть християнства.

— Я не знаю про єпархію Фотія, — хитро каже Ярополк, але одразу ж додає, що на Русі є чимало християн і що він сам християнин, тому дозволяє грецьким священикам поширювати свою віру над Дніпром, — а це вже зрада Русі, князь Ярополк ламає слово батька, відкриває двері до Русі найлютішому ворогові.

Так говорить князь Ярополк з василіками ромеїв у Золотій палаті, після чого запрошує їх на обід у стравницю.

І саме тоді василіки сказали князю Ярополку, що імператори ромеїв бажали б закріпити мир і дружбу з київським князем його шлюбом з жоною царської крові, що царівна ця нині гостює в Херсонесі і скоро може бути в Києві.

Князь Ярополк, сп'янілий від медів, на одну якусь хвилинку замислюється, згадує розповіді старих людей про те, що княгиня Ольга їздила до Константинополя сватати його батькові візантійську царівну і мала через це велику образу. Та невже ж він кращий, дужчий, більш потрібний ромеям, ніж його батько?!

— Я зустріну й з честю прийму в Києві царівну, — каже василікам князь Ярополк.

А ще через короткий час на березі Почайни зупинилось кілька хеландій, з однієї зійшла й попрямувала Боричевим узвозом на Гору оточена патрикіями-слами жінка, обличчя якої ховалось під темним покривалом.

На Горі, в теремі, жінка зняла покривало, й князь Ярополк був вражений, побачивши перед собою надзвичайної краси, ніби виточене обличчя, тонкий ніс, ніжні уста, рум'янці, що розцвіли на його очах, як пишні троянди, і темні очі, що ніби увібрали в себе грозу полуденних морів, але веселі, іскристі.

"О боже, — подумав Ярополк, привітно посміхаючись жінці, яку сли назвали Юлією, небогою імператора Романа Лекапіна й троюрідною сестрою царствующого імператора Василя, — де народилась і як потрапила до Києва ця красота незрівнянна?"

Він запрошує Юлію до Золотої палати й довго розмовляє там з нею, пізніше вона

йде в княжі покої, де князь і царівна обідають, надвечір у гридниці збирається пир, на якому Ярополк дає великі дари василікам імператорів, піднімає за здоров'я царівни, келих з медом.

Гора гомонить, чутки про василіків і царівну котяться в передграддя й на Подол, дехто в цей час п'є, а дехто, торкаючись шрамів на тілі, думає важку чорну думу.

Так минає кілька днів. За цей час князь Ярополк разом із Юлією і слами побували у Вишгороді, на ловах, розважались і пустували, але говорили й про діло, домовлялись про шлюб князя із царівною.

Однієї ночі сталося щось незвичайне. Була пізня година, спала, впившись медами й олом, Гора, тільки перекликалися сторожі на вежах і час від часу спокійно, навіваючи сон, звучали мідяні била, по небу плив великий жовтуватий місяць, тисячі зір палахкотіли в глибинах неба і яскраво відбивались на плесі Дніпра.

І раптом місяць почав примеркати, з правого боку на нього наповзала чорна тінь, ось тінь зовсім вкрила чоло місяця, і він став суціль темний, попелястий, в цей же час десь з бездонної глибини неба вирвалась безліч зір, вони летіли до землі, палахкотіли, згорали...

Ці знаменія в сонці, місяці і зорях* (*Записи про затемнення сонця, місяця і про зоряні дощі є в літописах під роком 6487 (979 нашої ери).) справили на людей руських надзвичайне враження. Коли місяць затьмарився і з неба посипалась злива зір, перелякані сторожі на стінах вдарили в била, враз прокинулась Гора, люди роздмухували вогні на Подолі й Оболоні, виходили з домів і з тривогою дивились на таємниче небо.

Тільки князь Ярополк не лякався неба, його не тривожили звуки бил, юрби людей, що, вийшовши з теремів, гомоніли скрізь на Горі.

— О Юліє! — говорив він, стоячи біля вікна світлиці й показуючи нічний Київ. — Ти чуєш звуки бил — це мої сторожі вітають нашу любов, ти чуєш голоси Гори — це все людіє славлять тебе, ти бачиш, як затьмарився місяць, — це сам бог вкриває нашу любов шатами ночі, ти бачиш, як з глибин неба сиплються зорі, — це знамено для всієї Русі на честь нашого шлюбу. Будь благословенна, княгине Русі, нехай вічною буде наша любов!

В цей час злива зір закінчилась, чорна тінь поволі сповзла з місяця, світлицю залило яскраве зеленкувате світло, княгиня Юлія скинула свої оздобы, її руки простяглися до Ярополка.

4

Княгиня Юлія дуже швидко при звичаїлась до Гори, терема княжого. Це було не дивно — у Києві в той час жило чимало ромеїв, що приїхали сюди ще за княгині Ольги, й пізніше кожної весни на Почайні зупинялись хеландії купців з Константинополя, які все літо торгували на Подолі й тільки над осінь, коли прибувала вода в Дніпрі, спускались у Руське море, деякі ж купці й зимували тут, мали свої двори.

Так було не тільки з ромеями — Київ добре знав тоді свіонів, що вільно їздили з Варязького в Руське море, деякі з них служили в княжій дружині й жили в Києві; над

Почайною цілий кінець займали хозари-купці; на Подолі на торзі можна було зустріти німців, угорців, чехів, поляків.

Через це княгиня Юлія легко могла зустрітись і, по надобі, викликати до свого терема земляків, хотіла Юлія — могла говорити з німцями, поляками; метка, спритна, дотепна, вона швидко познайомилась з боярськими й воєводськими жонами, та вони й самі одна поперед другої намагались побувати в теремі нової княгині.

А вже боярські й воєводські жони! У них тепер тільки й було розмови:

— Яка гарна ця царівна! А яка вона розумна! А одягається як! А ходить! А говорить!

І вони так-сяк учились у толковинів по-грецькому, Юлії тлумачили словеса руські, жони ці стали одягатись, як княгиня, парфумились, як вона, завели в себе в теремах червоні килими грецькі, поставили амфори, чіпляли на себе грецьке узороччя.

За жонами, звичайно, йшли чоловіки. Втім, сказати, хто з них був перший, — важко; серед бояр, мужів нарочитих, слів, купців, які з давніх-давен їздили до Константинополя, були християни, що огречинились давно.

Особливо ж багато християн з'явилось на Горі тоді, коли на столі сиділа княгиня Ольга, — купці Воротислав, Ратша, Кокор, бояри Коницар, Іскусев, Вуефаст були першими пособниками й друзями княгині, це вони поставили церкву над Почайною, привозили з Константинополя разом з іншими товарами ікони, срібні, золоті й прості хрестики церковні сосуди.

Втім, християнська віра пробивала собі шлях на Русь не тільки з Константинополя, бо ще раніше, ніж патріарх Фотій встановив єпархію руську, в Києві з'явилися християни-болгари, вони йшли сюди ще за князя Ігоря, що був побратимом болгарського кагана Симеона, пізніше ж, коли в Болгарії сиділи Петро й Борис, що запродались ромеям, священники болгарські стали тікати на Русь, вони були наставниками княгині Ольги і її онуків, священниками в перших київських церквах.

Звичайно, болгарських священників більше знали й поважали в Києві, аніж грецьких, — вони розмовляли слов'янською мовою, правили службу в церкві зрозумілими словами, вони привозили з собою книги, написані цією ж мовою. Так боярство, мужі, купці Гори приймали християнство, слідом за ними йшли волостелини й посадники в горах і землях.

Мало було християн лише серед воєвод і тисяцьких, і то не дивно — невпинно борючись з ромеями й Візантією вони ненавиділи все грецьке, а так само й християнство, проте й серед воєвод деякі, як-то Вовчий Хвіст Слуда потай ходили до церкви над Почайною.

Коли ж на Горі з'явилась царівна Юлія, а слідом за нею посунули до Києва й священники, і бояри, і мужі все більше й більше почали говорити про чудовий Константинополь про богоспасенну Візантію.

Князь Ярополк, звичайно, знав усе це, але не тільки не сварився з боярами Гори, а, навпаки, потурав їм або ж мовчав.

Він мовчав, бо в душі був згодний затвердити єпархію Фотія, пустити на Русь тисячі грецьких священників, зробити все, що побажають імператори ромеїв, бо він же був нині

родичем їхнім, мав прияти, як і вони, славу.

Дивним, правда, було те, що самі імператори мовчали, відколи до Києва приїхала царівна Юлія, вони нібито води в роти набрали, з Константинополя їхали купці й священники, ченці й знову ж купці, не було тільки слів, з якими Ярополк міг би говорити про діло.

Проте він розумів імператорів — їм, либонь, і незручно було вести перемови з Ярополком, адже на Русі сиділо два князі — він у Києві, а ще один — Володимир — у Новгороді.

На це йому не раз натякала й Юлія, а одного вечора завела з ним розмову — одверту й сувору.

Вона приїхала до Києва дуже худю, тоненькою, ставною, темnobровою й темноокою, швидкою, як ластовиця, — такою її полюбив Ярополк.

За короткий час на Горі Юлія змінилась — втратила полуденну засмагу, ледь поповніла, більш окреслились її груди, стан, стегна, — Київ і Гора пішли на користь Юлії, вона розцвіла, як дивна квітка.

Одно турбувало князя Ярополка: минав місяць за місяцем, Ярополк, думаючи про майбутнє, хотів мати сина царської крові, але Юлія не признавалась, не говорила, що збирається стати матір'ю.

— Ти — справді великий князь, — почала розмову Юлія, — у Константинополі я уявляла тебе красивим, ніжним, милим, а ти виявився набагато кращим, ніж я думала.

Поклавши руки на її плечі, він дивився в саму глибину темних грецьких очей.

— Чим же я кращий? Скажи, Юліє!

— Ти не тільки красивий, ніжний, милий, а й сміливий, дужий, несхитний, у тебе є надійна підпора — воєводи твої й бояри, мужі, дружина. Київ — це маленький Константинополь, ти також схожий на імператорів.

— Чому тільки схожий?

Юлія, напевне, давно готувалась до цієї розмови і тепер не поспішала, Ярополк думав, що вона не хоче його образити.

— У Візантії є один тільки імператор, він — заступник бога на землі і єдиний господар, василевс всієї імперії.

Юлія вцілила в саме серце Ярополка — порівняння з імператором було не на його користь, Ярополку дуже далеко до бога, він не є господарем всієї Руської землі.

— У Константинополі, — відповів на це Ярополк, і Юлія побачила, як його обличчя враз стало злим і хижим, — нині є два імператори — Василь і Костянтин, на Русі є два князі...

Вона зрозуміла, що почала небезпечну гру, але не відступала.

— У Константинополі нині, — з посмішкою сказала Юлія, — справді є два імператори, але вони сидять у одній Золотій палаті, імперією править тільки Василь, а до того ж вони обидва порфірородні.

Ярополк посміхнувся, зрозумівши натяк Юлії.

— Так, — згодився він, — князь новгородський Володимир — мій брат, але ми сини

не однієї матері, мене народила угорська князівна Предслава, він — син рабині.

— А хіба син рабині може бути князем? — запитала Юлія.

— Батько мій Святослав поставив мене князем у Києві, брата Олега в землі Деревській, Володимира ж — у Новгороді, але зараз уже Олега немає, нас лишилось двоє — я та син рабині Володимир.

— Доки ж ти терпітимеш у землі Руській ще одного князя, сина рабині? І чи не боїшся ти, що цей... твій брат з'єднається з якоюсь іншою імперією, піде проти тебе?

Ярополк розуміє, на що натякає Юлія. Від Новгорода справді близько до Свеаріке, не так далеко й до Німеччини, — а вже вони радо допоможуть Володимиру.

— А Візантія мені допоможе? — запитав Ярополк у Юлії.

Довга хвилина мовчання. Юлія думає — майбутнє висить на лезі меча.

— Імператори ромеїв тобі допоможуть.

На Ярополка дивляться очі, що нагадують очі богородиці на візантійській іконі.

5

Гурт виснажених людей з довгим волоссям, у чорних рясах, підперезаних мотуззяними поясами, крокував Червенським шляхом. По черзі змінюючись, ці люди несли на ношах велику, зроблену з кипарисового дерева й оздоблену сріблом корсту* (*Корста — труна.), позад них у закритому візку, запряженому четвіркою коней, їхало два священнослужителі — єпископ Лев і священник Рейнберн; час від часу вони визирали у віконце візка, байдужими очима дивились на безконечний гостинець* (*Гостинець — шлях.), там же, у візку, їли й пили вино, часом поринали в блаженний сон. Ще далі за візком гарцювало на баских конях десятків зо два озброєних вершників.

Так вони дістались до міста Києва з Щекавиці, в яку впирався гостинець, потрапили на Подол, говорили з градськими мужами, добивались до князя Ярополка.

Дізнавшись, що це за люди, князь Ярополк прийняв їх у Золотій палаті, вислухав.

— Ми прийшли до тебе, княже, з священного міста Рима, від папи Бенедикта, побувавши в імператора Оттона, а пізніше — польського князя Мешка. І папа Бенедикт, і імператор Оттон, і князь Мешко веліли тобі кланятись, княже Ярополче.

— Спасибі папі римському, що пам'ятає про нас, дяка імператору Оттону й князеві Мешкові, — відповів на це князь Ярополк. — Будете в них, передавайте їм мій уклін. Що ж привело вас, святі отці, в нашу землю?

— Як слуги господа, дбаємо не токо про свою паству, думаємо про людей, всюди сущих. Уже віра католицька просвітила всю Німецьку імперію, твої сусіди — поляки, княже Ярополче, — також мають єпископів від папи. Бажали б ми й приїхали з тим, щоб просвітити і Русь, привезли з собою нетлінні мощі Климента Римського, священні книги.

Князь Ярополк відповів на це:

— Я християнин.

Єпископ Лев і священник Рейнберн здивовані й стурбовані.

— Невже князь прийняв цю віру від константинопольських патріархів?

— Ні, я прийняв її від болгарських священників.

— На болгарських священниках немає благодаті божої, вони суть самі собою поставлені, навіть патріарха свого нині не мають.

— Я прийняв від них не церкву, а віру, множество людей Русі молиться різним і кожному любим богам.

— Але ж істинна, християнська віра мусить нарешті прийти на Русь, вона нині обіймає весь світ. Ярополк довго думав.

— Думаю, віра християнська прийде на Русь, — повільно сказав він. — Сам того хочу, проте зараз не можу дати її всім своїм людям. На все свій час...

— Княже Ярополче, — заволали священники. — Але коли прийде цей час, ти візьмеш її від нас. Папа римський благословить людей руських і дасть їм церкву, імператор німецький і князь польський, яко слуги одного престолу, будуть друзями київських князів.

Ярополк розумів, чому ці священники з'явилися у Києві, — отже, не тільки віра, а й зброя була в їхніх руках.

— Святі отці, — відповів він, — про віру мушу думати не токмо сам, а й з усіма людьми своїми. Скажуть люди й дружина — сам пошлю слів до папи й імператора. Але хіба різна віра заважає нам днесь бути друзями? Передайте мій уклін папі, імператору, князеві!

6

І тоді Ярополку здалося, що він досягнув того, про що тільки мріяли, чого домагались, за що платили великою кров'ю батьки його й діди... Вони билися і кістями лягали в боях з ордами, що насували й насували зі сходу, — він, Ярополк, зумів укласти мир з каганом Ілдеєю й всіма печенізькими племенами; вони сотні літ боролись з ромеями, проливали кров руських людей над морем Руським і над Дунаєм, — він, Ярополк, не брав у руки щита й меча, навпаки, самі ромеї прибули до нього в Київ і уклали з ним мир і дружбу; віки вони з острахом позирали на захід, боячись поляків, німців, римського папи, — ось сли німецького імператора Оттона й єпископ папи римського сидять у нього в Києві, захоче князь Ярополк — Русь навіки побратається з Візантією, зрадить Візантія — разом з німецьким імператором він покарає ромеїв...

"А коли, — думав Ярополк, — сли німецького імператора й єпископ римського папи поїдуть з Києва до Новгороду і коли Володимир укладе любов і дружбу з ними ?

"

— Не можемо ми терпіти, аби в землі Руській, у городі Новгороді, був ще один князь, — каже Ярополк на світанні в Золотій палаті. — Кличу Володимира до Києва, нехай у Новгороді буде тільки посадник!

— Добре робиш, княже! — кричать бояри й мужі. — Ми тобі підпора в цьому.

Брань?! Хто знає, князь Ярополк думає, що, може, він уникне брані, Володимир побоїться, приїде до Києва, а вже тут його покарає, знищить Гора.

— Посилай гінців у Новгород, княже! Кличемо Володимира до Києва!..

Звичайно, коли б князь Ярополк дослухався до голосу Руської землі, він почув би багато такого, про що не гадав і не думав, побачив би зраду, облуду, лжу навкруг себе,

жахнувся того, що робить.

Ярополк не бачив цього й не чув, порадиниками його були Блюд і ще багато бояр, Вовчий Хвіст і ще багато воевод і тисяцьких.

— Я посилаю гінців до Новгороду, — каже князь Ярополк, — але думаю послати слів і у Візантію, до імператорів Василя й Костянтина, до печенізького кагана Ілдеї, — нехай вони по ряду з нами дадуть поміч.

Бояри й воеводи думають — сили нині в Гори невеликі, дружина — нечисленна, на земське воїнство мало надії, але ж їм справді мусять допомогти й допоможуть ромеї, печеніги!

— Добре замислив, княже! Підемо за тобою! — гуде Золота палата.

Вони одностайні в замислах своїх, — засліплений ненавистю до брата, князь Ярополк хоче стати єдиним господарем Русі, ненаситна Гора бажає брати дань з усіх городів і земель.

Пустити на Русь ромеїв і печенігів, воювати чужими мечами — що ж, і з цим згодна Гора. Адже князь не вірить у силу свого боярства, а боярство — в князя.

У Золотій палаті жарко горять свічі. Душно, важко дихати. Дворяни теремські ходять попід стінами з корчагами, наповненими холодним медом, підносять боярам і воеводам келихи, з яких спадає жовтувата густа піна, п'ють гучно, смакуючи, передихують...

Вони нагадують святих на іконах: суворі лики, буйні гриви волосся, темний одяг, на якому поблискують золоті й срібні чепа, складені на грудях вузлуваті руки.

— Підемо за тобою, княже! Вели їхати слам. Ми з тобою єдині.

Княгиня Юлія сидить у кріслі на помості поруч із Ярополком. Вона надзвичайно бліда, помітно стомлена, час від часу усмішка пробігає тонкими устами. Але вона спокійна, очі її поблискують, грають.

Ближчими днями гінці виїжджають до Новгороду, а вниз Дніпром рушають сли — до печенігів і ромеїв, — над землею Руською нависає хмара, буде гроза, кривавий дощ.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1

Звістка про те, що робиться в Києві, швидко через Волок докотилась до Новгороду, про злі діла Ярополка почув і князь Володимир.

Ще з дитячих літ він добре знав його вдачу. Обидва сини угорської князівни — Ярополк і Олег — з юних літ зневажали брата, пишалися тим, що самі вони, мовляв, князі, а Володимир — робочич, син ключниці.

Особливо багато образ завдавав Володимир Ярополк — часом сльози закипали на очах в юнака, коли чув злі слова задиркуватого сина князівни, скільки разів хотів кинутись на нього з мечем!

Та ніколи Володимир не виказав своїх почуттів, був тільки мовчазний, малоговоркий, блиск очей часом свідчив, як було йому боляче, важко.

Розумів він і те, що важко йому, але, може, ще болючіше батькові... Адже все, все, що стосувалось сина, гострою раною карбувало серце Святослава. Син рабині, а батько

— хто ж він — не муж, не коханий, — батько навіть не знав, чи жива Малуша?

Батько ж так любив Малушу, мріяв про неї, шукав! Володимир пам'ятав кожне слово, сказане про неї, і полюбив її, матір свою, яку ніколи в житті не бачив.

Триматись, тільки триматись, терпіти, ждати. Адже батько тримався, мовчав, а, виряджаючи Володимира до Новгороду, велів:

— Со братами своїми, князями земель, мусиш бути в одну душу й тіло. Аще брати твої робитимуть по покону отців — будь в'єдно з ними...

Він говорив це, знаючи, що їде, може, на останню криваву січу, на смерть, розуміючи, як важко буде жити без нього Володимирі — сину Малуші.

І Володимир робив так, щоб виконати батьків загад. Ідучи до Новгороду, та вже й там, він спочатку боявся цієї полунощної землі — часто з великим болем згадував Київ — там була його отчина, там жив його батько, десь там була і мати його Малуша.

Юний Володимир після розмови з батьком дуже часто думав про неї. Одного разу вночі вона навіть приснилась йому. Це було дивно, він же ніколи-ніколи в житті її не бачив! Але вона приснилась, коли йому було дуже-дуже важко й коли перед самим світанням забувся уві сні, мати тихо, щоб ніхто не почув її кроків, увійшла до палацу, зупинилась біля його ложа, схилилась так низько, що він чув дихання й стогін, який зірвався з її уст, поклала руку — дуже теплу й ніжну — на його голову... Прокинувшись, Володимир сів на холодному ложі, дивився на сіре вікно, думав — яка ж вона, його мати?

Пізніше він менше і не так уже болісно думав про Київ, — велика земля Новгородська, на полудні впирається в Полотську волость, на заході тягнеться до Ємі й Чуді, на сході до Мезені й Печори, в полунощні береги її б'ється суворе Крижане море; много язиків і племен живе в ній, княжі й боярські погости стоять скрізь — на Воді, Неві, Онезі, в племенах саамських, ненецьких, комі; велику дань збирає в них князь і бояри, дві тисячі гривень по ряду мусить дати Новгород тільки київському князю.

А земля ця й неспокійна — за морем Варязьким точать і точать мечі проти Русі свіони, на Ітилі-ріці за Унжею сидять чорні булгари, з полунощі, з Крижаного моря, тільки й пильнуй — налетять німці, варяги, а то й англійці.

І уже кілька разів об'їхав на санях з дружиною князь Володимир землю Новгородську, збираючи дань на погостах і даючи суд і правду людям. Полюбилась йому сувора, холодна земля, мовчазні, роботящі, незвичайної сили люди її, полюбив він і Новгород — це ж вони, ліпші мужі, бояри, воєводи новгородські, покликали його сюди, назвали, хоч був він сином рабині, князем у себе, обіцяли вспоїти і вскормити, і все зробили, — твердо сидів князь Володимир у Новгороді, його надійно підпирали бояри й воєводи, слухали й любили люди всіх верхніх земель, біля нього була людина, якій він вірив і яка берегла його, — воєвода, уй Добриня.

Був новгородський князь Володимир і багатий: скотницю мав, либонь, не меншу, ніж київський князь, знамена Володимира стояли в багатьох лісах, на землях, над ріками, аж до самого Білого моря.

Багатий Володимир і знатне його боярство й воєводство добре берегли північні

україни Русі. Правда, не раз, не два вони нарікали на Ярополка, сам Володимир був невдоволений братом, що намагався більше взяти, менше дати.

Якось у Новгороді побував князь деревський Олег. Кілька вечорів провели вони разом, говорили про Київ, брата Ярополка.

Виявилось, що й Олег недолюблює Ярополка. Сидячи в Деревлянській землі, знає його чорні наміри, жде нагоди об'єднатись з Володимиром.

Тим часом вони не зневажали Ярополка, з літа в літо посиляли йому уроки, Новгород, по надобі, давав Ярополку дружину, купці новгородські вільно ходили на торг до Києва, а в себе на Волхові приймали людей з полян, Володимир віддавав Ярополку як київському князеві честь і славу.

Коли до Новгорода прийшла вість про загибель князя Святослава, він, домовившись з Олегом, дав роту Ярополку як великому князеві Русі, обіцяв тримати з ним мир і дружбу. Батько Святослав знав, що робить, він посадив Ярополка в Києві, Олега — в Деревлянській землі, його, Володимира, — в Новгороді, так і мусить бути, нехай душа його спочиває в Перунових садах.

А що замислив і що робить князь Ярополк? До Новгорода долинула нова вість, що він послав дружину в землю Деревлянську, убив князя Олега.

Володимир жахнувся, почувши про це. Отже, Ярополк робить те, що замислив: підняв меч і вбив брата, щоб рушити потім і на Володимира.

Уся Новгородська земля осуджувала убійника-князя, віче в Новгороді кликало Володимира, як велів закон і покон, іти й помститись за вбивство брата.

Князь Володимир не пішов на Ярополка, бо знав, що той спирається на дужу київську Гору, має велику дружину, швидко може зібрати численне земське військо з полян, деревлян, сіверян. Не вірив він, що так швидко, одразу Ярополк почне брань проти нього й Новгорода.

А з Києва йшли нові й нові, все страшніші й страшніші вісті. Князь Ярополк приймає в Золотій палаті печенізького кагана Ілдею, укладає з ним мир, дає йому городи й землі над Дністром, — Новгород вирує, воєводи й бояри лютують — як може київський Ярополк миритися з убивцями князя Святослава ще й давати їм пожалування?

У Києві князь Ярополк приймає слів Візантії, укладає з ними мир, обіцяє збройне допомагати, дозволяє ширити богопротивну християнську віру ще й одружується з грецькою царівною... Новгород лютує. Непокоїться, уболіває і князь новгородський Володимир.

Разом з князем Володимиром непокоїться і вуй його — воєвода Добриня. Горе юного князя — його горе, княжа доля — Добринина доля; він не тільки воєвода: Малуша, мати Володимира, — сестра Добрині, він його рідний дядько.

Ніхто цього не відав, не знав про це й Володимир. Князь Святослав, довідавшись від Малуші, що Добриня її брат, зробив його сотенним, але знаку йому самому не подав, дізнавшись, що мати Ольга вигнала разом з Малушею й Добриню і що пізніше Добриня за її загадом привіз Володимира на Гору, він проти волі матері назвав вуєм свого сина

не когось, а Добриню, тільки самому йому нічого не пояснив; виряджаючи Володимира до Новгороду, Святослав розповів йому правду про матір Малушу, але про Добриню змовчав. Хто знає, які почуття керували князем, — страждаючи все життя від глибокої рани в серці, він, либонь, хотів легшим зробити життя свого сина...

Добриня ж думав про це не так. Володимир — син Святослава, і хто б не був його матір'ю, він є нині й довіку князем. Добриня, аще буде потреба, такожде життя своє віддасть за нього. Але що дозволено князеві, те загубить смерда. Малуша вчинила гріх з князем Святославом, за що й прийняла кару. Добриня ж потрібен князям, бо охороняв на березі Росі їхній плод, за загадом княгині одірвав од грудей Малуші дитя — Володимира — й привіз його в Київ, він потрібен був і як уй молодого княжича, бо хто ж краще нього міг випестити сина рабині?!

Втім, на Горі в отчому теремі Володимир був не сином рабюї, а княжичем, пізніше в далекому Новгороді став князем. І ніхто, навіть сам Володимир, не знає, що Добриня — син ницого Микули-любечанина — його дядько.

І не треба, не треба! Добриня забув минуле, нині він воєвода, права рука князя, живе в злагоді з воєводами й боярами новгородськими, здобуває князеві — княже, собі — своє.

А вже тут, у Новгороді, Добрині було що брати. Князь мав свій терем і двір у Ракомі, перевесища, лови, ліси й землі, Добриня одержав від князя пожалування — терем з клітками й підклітками й дворище над Волховом; князь держав у своїх руках скотницю Новгородської землі, у теремі своєму Добриня мав кілька міхів із золотом і сріблом.

Так і жив Добриня — у великій любові й приязненстві з князем Володимиром, у повній згоді з новгородським боярством і воєводством, які самі шукали з ним дружби, бо Добриня — права рука князя Володимира.

А боярам і воєводам є про що дбати — у Києві була Гора, де сиділи й звідки правили землею князь із боярами й воєводами; у Новгороді також був свій град над Волховом, де за ровами й валами, за високою стіною сиділи в теремах і хоромах ліпші мужі новгородські, бояри, воєводи, купці.

Добриня швидко придивився й побачив силу цих мужів — боярина Волдути, що мав терем над Волховом, по-гості біля озера Онего, а ще один — аж над Крижаним морем, воєвод Тудора, Іваня, Чудини, Спирки, тереси яких височіли в Новгороді, а погости — в п'ятинах* (*П'ятини — п'ять частин Новгородської землі.), воєвод Михала, Векші, Віхтуя, які багато воювали за землю Новгородську мечем, але не забували й про золото та срібло.

І навіть більше — якщо у бояр чи воєвод була якась потреба, десь вчинялась усобиця чи смута у верхніх землях, загрожував ворог із-за моря, та навіть тоді, коли чвари вчинялись між самими боярами й воєводами або у домі когось із них, — про все це найперше радились вони з Добринею, був він їхнім заступником і перед князем.

А там трапилось ще одно — неминуче й бажане для Добрині. Уже давно на нього — немолодого вже, але ставного, широкого в плечах і грудях, з невеликою русою борідкою й такими ж вусами, коли йшов він у червоних чобітках, зеленому з соболиною

оборкою корзні, мечем біля пояса, у високій із каменями самоцвітами шапці на голові — уже давно із-за завісок на вікнах, із-за тинів і так на вулиці задивлялись дівчата, молодиці, вдови. Смутяний жіночий рід все частіше й частіше позирав на воеводу Добриню.

Але женська прелесть, здавалося, зовсім не обходила його, Добриня ніколи не впадав у соблазни, прелюбодійство, він ніколи не чіпав, як це робили інші воеводи, мужеських жон, не розтляв дівиць, безгрішним був Добриня.

І ніхто не знав, що воевода Володимира має іншу, свою думу — раз і другий зайшов у терем старого боярина Волдути, що жив з ним поруч, там побачив і обдивився дщер його Руту, темної ночі, як велів покон, умкнув її і запер у своєму теремі, а там дійшов згоди зі старим Волдутою. Так Добриня порівнявся з найбагатшою людиною в Новгороді, а князь Володимир зробив йому від себе пожалування; дав землі на Опоках, почепив на шию другу золоту гривну.

3

До Новгорода прибули гінці з Києва, вони привезли з собою грамоту князя Ярополка, яку їм велено було віддати тільки в руки Володимиру.

Він прийняв гінців, узяв у них грамоту, прочитав її і, сказавши, що відповідь князеві Ярополку пошле своїми гінцями пізніше, відпустив їх.

Того ж дня гінці Ярополка виїхали назад до города Києва, князь же Володимир велів Добрині зібрати у Великій палаті свого терема все боярство й воевод Новгороду.

Темна, похмура, вогка Велика палата у теремі княжому над Волховом-рікою, крізь вузькі заграбовані вікна сюди й удень ледь пробивається світло, зараз і його немає — за стінами терема вже ніч.

Але князь Володимир поспішає, на ніч не глядя, він велів зібратись усім воеводам і боярам, старцям, градським, посадникам з п'ятих, аще вони лучаться в Новгороді. І вони прийшли сюди — стоять, спочивають на лавах, сидять навпочіпки попід стінами.

Горять, коливаються, закручуються язиками вогні світильників, у жовтуватому їх промінні виступають засмагли бородаті обличчя, золоті гривни на шиях і чепа на грудях, срібні держакі посохів, вузлуваті руки, стіни, що складені з товстих колод, сіра конопать між ними.

У палаті терпко пахне овчиною, смолою, люди надихали, й на стінах виступають сріблясті зерна роси. Гуде підлога, по ній гупають і гупають важкі ковані чоботи, в руках у волхва Ємця глухо рипнув бубон і забряжчали золоті підвіски.

— Чолом тобі, княже! — прокочується в палаті. Князь стоїть біля важкого, різьбленого з чорного дуба стільця на помості, під стіною ошую від нього зупиняються Добриня і ще кілька бояр, що увійшли в палату з ним разом, вічник* (*Вічник (у Києві — ларник) — писар того часу.) Жигар вмощується біля самого помосту з берестяними своїми звитками, гострими залізцями — він запише все, що велить князь.

— Бояри мої, воеводи, мужі, посадники з п'ятих! — звертається до всіх князь Володимир. — Пізня година, спати час, але не сплю сам, покликав і вас, одержав нині грамоту від київського князя Ярополка.

Він зупиняється на якусь хвилину, виймає з-за вилоги лівого рукава грамоту, підносить так, що всім видно пергамент, шнури, золоту печать, але не розгортає й не читає — кожне слово цієї грамоти, либонь, записане в його серці, даремно, мабуть, новгородський князь не назвав нині — вперше за всі літа — князя київського Ярополка своїм братом.

— Князь київський Ярополк, — каже далі Володимир, — пише мені, аби їхав я до Києва, негоже нині, пише він, мати на Русі два князі, уже ми, — пише Ярополк, — зуміємо правити землею з города Києва...

— Хто це "ми"? — виривається в темному кутку палати.

— А Новгород що ж, не може мати свого князя? — глухо лунає ще один голос.

Князь Володимир підводить голову й дивиться в півтемряву, ніби хоче пізнати, хто запитує. Але на нього дивиться сотня очей, а в них те ж саме запитання.

— Про кого думає князь Ярополк, — відповідає він людям, — всі ви, мужі мої, знаєте. Уже раніше повідав я вам, уклав він любов і дружбу з імператорами ромеїв, учинив мир з печенігами, нині думає, либонь, спертись на них.

— Пускає ромейські мечі в нашу землю? На печенігів спирається? Але ж ми їх сюди не пустимо. Про кого він думає? Що каже про Новгород?

Крики в палаті нагадують буйний потік, що кипить, вирує між скель, виривається з берегів.

— Князь Ярополк пише про нас, — відповідає Володимир, — у Новгороді бути надалі, як і скрізь на Русі, посаднику моему...

Князь Володимир замовкає, мовчить усе боярство й воеводи, у палаті стає так тихо, що чути, як потріскують гноти світильників, а одразу за стінами шугає вітер.

І враз зборище прориває. Першим встає жрець Ємець — він викидає вгору свій бубон, кілька разів б'є в нього, бряжчить золотими підвісками, за ним схоплюються з лав, б'ють посохами об підлогу старці громадські й мужі, вражені тим, що почули, хапаються за крижі мечів воеводи.

— Не буде так, як замислив Ярополк, — чути багато голосів. — Хочемо говорити, княже! Княже Володимире, скажи своє слово, послухай нас, не хочемо, не волимо!

У зливі голосів, що наповнює палату, важко щось добрати. Серця людей горять, слова линуть, як розбурхані хвилі.

Князь Володимир вище підносить руку з грамотою, ось він щось сказав.

— Мужі новгородчі! — звертається він. — Я покликав вас, все сказав, тепер слухаю вас, мужі новгородчі...

Тоді наперед протискується, пробиваючи собі шлях руками, а то й кулаками, воевода Михало. Ніхто не гнівається. Михало такий — хто-хто, а він скаже, що треба, блюде Новгород і г'ятини, сам їздив до Києва просити князя, він привіз сюди й Володимира.

— А я ужо скажу, — з того й починає Михало, ставши так, щоб його чули і князь, і мужі. — Ужо я скажу, — суворо й грізно продовжує він, — і за вас, новгородчі, і за тебе, Володимире-княже! Що ж це таке? — раптом вибухає він. — Де ми живемо? Хто ми є?

Воевода запитує, але не жде відповіді, він звертається, либонь, до душі своєї, до себе самого, і якось піднесено, урочисто продовжує:

— Ми, новгородчі, блюдемо закон і гюкон отців наших, самі устрояли землі наші, дійшли до Варязького моря на захід сонця, до Крижаного окіяну на полунощі, а коли вороги нападали на нас, то боролись з ними, гнали... Пам'ятаєте, новгородчі, як було з свіонами — їхній Рюрик хвалився, що візьме Новгород, ярлом* (*Ярл — полководець.) оголосив себе нашої землі, а ми його розбили під Ладогою! Ярл Трувор зрадою взяв Ізборськ, а тікав звідти, аки вовк... Так було з свіонами, так і буде! Але ми від роду люди руські, знаємо, що князі Олег і Ігор, княгиня Ольга, вся Русь пеклась про Київ і про Новгород. Коли княгиня приїхала сюди, ряд ми з нею уклали. Коли Святослав ішов на брань з ромеями і посадив у Києві сина Ярополка, а Олега у деревлян, — просили його дати й нам князя. Адже так, новгородчі?

— Так, Михале! — загомоніли всі навкруг. — Правду говориш, діло, слухаємо...

— Зараз почуєте! Все почуєте! — вів далі Михало. — Ужо я скажу.

Йому не так легко й просто було вести мову, бо хотів, щоб його зрозуміли й підтримали всі мужі новгородські, але не хотів образити й Володимира-князя. Через те він сказав так:

— Мушу повідати вам, люди, і тобі, княже наш, що до того, як прийшов я в Золоту палату в Києві, то бачився і говорив з князем Святославом. "Новгородська земля хоче мати князя", — сказав я йому. "Знаю, і сам хочу дати, — відповів мені покійний князь, — іду далеко на січу в землі чужі, бажаю, щоб мир був у рідній землі. А кого просите князем вам дати? Ярополка саджу в городі Києві, Олега посилаю в землю Деревлянську". — "Володимира", — відповів я. "А ви знаєте, хто він є?" — "Усе знаю, і Новгород знає, — сказав я князеві Святославу, — через те й просимо його". — "Даю вам Володимира, — промовив князь Святослав, — то є мій улюблений син, покладаюсь на нього, як на себе..." — "Спасибі, — подякував я князеві, — не турбуйся, вспоїмо, вскормимо..."

Опустивши очі долу, стояв і слухав ці слова Михала князь Володимир. Так говорив не один тільки Михало, в палаті зводились руки, лунали збуджені голоси:

— Не їдь, княже, до Києва, убив Ярополк Олега й тебе хоче загубити...

— Ми тебе поїли й кормили, життя віддамо за тебе княже!

— Аще так, не коримось Ярополку... Не візьмемо його посадника... Клич віче, княже!..

— На Київ, княже, на Київ!..

Володимир мовчав і ждав, коли в палаті знову настане тиша.

— Так, людіє мої, — промовив він. — Мушу йти на Київ, щоб помститись за смерть брата свого Олега, мушу йти, бо Ярополк порушив завіт батька мого Святослава, який говорив: "Со братами своїми — князями земель — мусиш бути в одну душу й тіло. Аще брати твої робитимуть по покону отців — будь в'єдно з ними. Аще зрадять покон — бути їм в татя місто..."

— Бути Ярополку в татя місто! — заволали всі.

— На Київ! На Київ! Смерть Ярополку-братовбивці!..

— Клич, княже, віче! Веди нас на Київ! Князь Володимир помахом руки зупинив їх

— Як же поведу вас, людіє мої? Куди буду вести?! Чули самі: вже печеніги — брати Ярополкові, ромеї — його друзі, він поведе з собою полян, деревлян, Чернігів, Переяслав, городи червенські... А ми, новгородчі, підемо з ким?

— Усі полунощні землі підуть з нами — весь і меря, чудь... Підемо на брань — і від Ярополка відпадуть його землі. Русь чує, де правда, а де зло...

Князь Володимир дивиться на бояр і воевод.

— Так, — каже повільно він. — У тяжкі години Русь і її люди завжди знайдуть, де правда, а де зло. Вірю в це, вірю руським людям, вірю й вам. Але не одразу пізнається правда й лжа, множество крові пролили вже люди наші, велике множество крові доведеться ще пролити. Як же упередити цю кров, де взяти сили, як іти?!

Володимир замислюється. За стінами палати виє й виє полунощний вітер, він пробивається навіть крізь стіни, холодні потоки пронизують палату.

— Дивлюсь на схід, — веде далі Володимир, — бачу дикі орди й племена, що радо підуть з нами на Київ...

— Не клич їх, княже!

— Дивлюсь на захід — бачу Німецьку імперію, вже сли їхні разом з священиками папезу римського побували в нас.

— Не віримо імператорам і папезу, не вір і ти, княже!

— Не вірю, — твердо каже Володимир. — Вірю токмо в Русь, токмо руські люди мусять лад у своїх землях укласти.

— Поїдемо, княже! — встають усі в палаті.

— Веду вас! — рішуче промовляє Володимир. — А в підмогу покличу варягів — вони віри своєї не нав'язують, нових поконів не дають, воюють за золото.

— Роби, княже, як замислив. Усі ми з тобою, де ти — там і ми!

4

Холодний, сірий, непривітний полунощний город Упсала. Щоб туди добратись, треба пройти студене Варязьке море, довго блукати між високими гострими скелями, де кожної хвилини на мореходця чатує смерть. Суворі та кам'яна земля, суворі там люди, страшні й мстиві такожде і боги їх — одягнутий у броню й шолом із гострими рогами бог вітрів і бур Один, жона його — Фрігг, а найлютіший — син їх громовержець Тор, що причаївся у темній печері десь на островах Варязького моря, кидає стріли-блискавиці на купців і воїв, які їдуть до Упсали.

Але ні суворе Варязьке море, ані гострі скелі біля берегів не затримали новгородських мореходців — на кількох учанах пройшли вони крізь негоду й бурі, зупинили лодії біля крутих скелястих берегів Упсали.

Оточений ярлами, воями і толковинами, князь Володимир піднімався до фортеці свіонських конунгів. Вони йшли між двома високими стінами, на яких викарбувані були невідомі їм письмена, подекуди стояли висічені з каменюк постаті потворних, страхітливих богів. Шлях вів усе вище й вище на гору, нарешті вони опинились перед

зачиненими ворітьми фортеці.

— Ведемо князя новгородського Володимира до високого конунга Олафа! — закричали ярли.

Хтось довго й пильно дивився в прорізи в стінах фортеці. Зарипіли й відчинились залізні ворота.

— Конунг Олаф жде новгородського князя...

З каменю побудовані стіни в палаці свіонських конунгів, світло в довгі переходи й покої пробивається крізь вузькі заграбовані вікна. Всюди горять світильники, стоїть охорона, на стінах почеплені й тьмяно поблискують алебарди, бердиші, одnobокі франкські мечі, темніють турові роги.

З світлиці конунга Олафа видно сірі береги, хвилі на морі, хмари, що пливуть і пливуть удалину.

Олаф Скетконунг — немолодий уже чоловік з сивим, рівно підстриженим на шиї волоссям, густими бровами, під якими поблискують сірі очі; у нього гострий, як у птаха, зір, довгий крючкастий ніс, підібгані уста.

Він стоїть біля столу в кутку світлиці — одягнутий як мореходець, на ньому вузький, обліпчастий каптан, короткі — до колін — штани, на ногах високі підковані чоботи.

— Чолом тобі б'ю, Олафе Скетконунгу, — починає князь Володимир, — прийми дари від мене й Новгорода.

Вої князя Володимира кладуть перед конунгом дари соболині хутра, разки горючого каменю* (*Горючий камінь — бурштин, янтар.), обоямогострий меч, срібнокований щит, золотий пояс роботи новгородських кузнеців — для конунга, емалі — для його жони, лунниці з сканню — для дочок.

— Добрі дари ти привіз, гардський княже, — відповідає Олаф Скетконунг, пальцем пробуваючи лезо меча, — і за них тобі дякую. Щедрий Гардарик* (*Гардарик — країна городів (швед.), багата земля твоя, княже. А тепер скажи, що привело тебе в Свєаріке?* (*Свєаріке (або Свіонія) — Швеція.)

Вони сідають один проти одного за столом. Вої князя тихо виходять, в глибину світлиці відступають ярли, мовчазні слуги ставлять на стіл наповнені міцним медом срібні келихи, толковини говорять тихими голосами.

— Я прибув до тебе, Олафе, пам'ятаючи, що тебе називають Скетконунгом* (*Скетконунг — хороший, добрий конунг (швед.), хочу нагадати й утвердити те добре що було між людьми наших земель. Ти сказав про багатство моєї землі — і це правда. Але у великому роду не без сварги, при великому багатстві не без урону. Іде в мене, конунгу, сварга з братом Ярополком, що сидить у Києві-городі...

— Київгард, — примружує очі конунг Олаф. — О, я багато чув про нього.

— Тому я й прибув до Свєаріке, — продовжує князь Володимир. — Маю багато воїв з полунощних земель, але хочу тебе просити дати мені на поміч тисячі дві воїв. Вої-свої, — закінчує князь Володимир, — хоробрі, їх знає весь світ.

— Так, у світі знають наших воїв, — згоджується конунг Олаф. — Та й самі мої вої люблять далекі походи. Але вони, — конунг посміхається, — дуже люблять городи,

землі, дань.

— Городів і земель я дати не можу, — відповідає князь Володимир, — то не мої городи, а людей моїх, вони ж, знаєш сам, не терплять іноземців. А золото твоїм воям дам.

— Це буде довго?

— До Києва-города й назад — рік. А може, вої твої попливуть далі, до Візантії.

— Дві тисячі воїв... Рік, — шепоче конунг. — Що ж, княже, будемо радитись, запрошую й тебе на цю раду.

Тільки темніє, в ущелині за Упсалою, що горловиною своєю виходить до кипучого моря, в священній діброві запалюється безліч вогнів, народжується спів, чути людські голоси.

Шляхом, що в'ється над морем, до цієї ущелини на колісниці, яку тягне четверик коней, оточений гірдманами* (*Гірдмани — охоронники.), їде з ярлами і лагманами* (*Лагмани — управителі земель.) Олаф Скетконунг.

Ще одна колісниця прямує за першою, в ній сидять князь Володимир, воеводи новгородські, вони пильно озирються навкруг.

Горять смолоскипи, їхні відблиски розірваними разками намиста відбиваються на піні прибою, іржуть сполошені темрявою й вогнями коні.

У священній діброві, в храмі, колони якого підпирають викладений залізом дах, уже все готове для тінгу* (*Тінг — урочисті збори.) й священної жертви. Служниці накрили килимами й поставили в храмі лави перед високим дубовим тронем конунга, на яких сяде старшина; за скелями здіймається до неба високе полум'я вогнища, воно освітлює великі, зроблені з каменю й дерева постаті богів Одина, Тора, Глера, Ніорда. На широкій площині перед ідолами в обкладеному каменем колі стоять блискучі мідяні чаші, лежать кропила з щетини, ходять дротти* (*Дротти — жерці.), ще далі в темряві у загороді поблискують великими очима й тупотять коні й корови, роздратовано хрюкають кабани.

Усі запрошені прийшли на тінг, лунають протяжні звуки бил, ярли й лагмани займають свої місця на лавах, слуги стоять навкруг.

Олаф Скетконунг сидить на троні, він слухає, як поволі стихає людський шум, — чути тільки, як недалеко внизу шумить море, над небосхилом між колон видно великі червонуваті зорі.

— Ярли й лагмани! — починає Олаф Скетконунг. — Я велів нині скликати тінг, щоб радитись з вами. До нас з Гардарику прибув князь гольмгардський* (*Гольмгардський — князь з країни городів руських.) Вольдемар, він просить дати допомогу, щоб піти північними ріками на полудень до Київгарда, покарати брата, що вбив князя Олега, хоче одбити трон батька. Чи дамо ми цю допомогу?

— Скільки треба воїв? — підводиться з лави ярл Фулнер.

— Дві тисячі.

— А яку князь Вольдемар дасть нагороду? — лунають звідусіль голоси.

Починається торг, який невдовзі закінчується успішно. Тоді старший гірдман

наливає й подає з низьким поклоном спочатку конунгу, а потім князю Володимиру два роги з медом. Це — не звичайні роги, з яких п'ють усі, аї братафули* (*Братафули — священні, клятвені чаші.), гїрдман, щоб очистити мед у них від земної лжі й чвар, подає їх конунгу й князеві через розкладене на землі багаття — вогонь очищає все, він зробить чистим і мед у рогах.

Конунг Свіонії і князь Володимир випивають до дна свої роги. Тим часом дротти вже вбили дев'ять тварин чоловічої статі, як це велів закон, кров їх зібрали в мідяну чашу і тепер глаутейяами* (*Глаутейн — кропило.) кропили воїв, а служки подавали їм смаженину.

Пізня ніч. В Упсалі, в горах на березі — скрізь тихо, тільки море розходилося, неспокійні хвилі б'ють і б'ють у скелі, як жорна, перевертають каміння, стогнуть, ревуть.

У кутку великої світлиці Олафа Скетконунга під балдахіном з темного оксамиту слуги вже приготували пухову постіль, заслали її чистими простирадлами, світло-синьою, золотом перетканою ковдрою.

Проте конунг не спить. Він стоїть біля розчиненого вікна, дивиться на ґрати, що перетинають зоряне небо, слухає шум роздратованого моря, жадібно ловить свіже повітря.

За конунгом пильно стежить ярл Фулнер, його немарне назвали цим ім'ям* (*Фулнер — гідкий, одворотний (швед.).) — праве око ярла прикриває чорна пов'язка, ніс нагадує дзьоб коршака, на верхній щелепі в нього гострі зуби — справжні ікла кабана, у ярла великі, схожі на гриби вуха.

Про що думає Олаф Скетконунг? О, зустріч з конунгом Гольмгарда, промови на тінзі, священна жертва й простягнутий над вогнем келих з вином — все це викликало в ньому цілу зливу думок.

Конунг думає про Свіонію, Норвегію, Данію — три землі, що обіймають усю північ за Варязьким морем. Це — чудові землі, сам Олаф Скетконунг дуже любить моря і гори, ущелини й затоки, ліси...

Близькі, рідні конунгу Олафу й сусідні землі — Данська, Норвезька, конунг Данії евен Твескегг і конунг Норвегії Ерік — близькі родичі Олафа Скетконунга, Ерік і зараз сватає його дочку Астриду.

Здавалося б, жити в мирі й любові цим північним землям, великі в них одали* (*Одали — земельні володіння.), є ліси й ріки, в морях повно морського звіра.

Проте не сидять на рідних землях свіони, норвежці, датчани. Як і давні їх предки, мріють вони про далекі походи, наскоки на чужі города й землі, про золото й срібло, яке можна звідти привезти з собою.

І вже вони виборознили всі моря й океани, варягів бояться Париж і Рим, конунг Канут багато літ залив кров'ю Англію, король Едгар за десятки тисяч фунтів купував у нього щороку мир, з великого розпачу навіть помер, але син його Етельред однаково платить денегельд* (*Денегельд — дань (дат.)) Кануту.

А в цей же час кораблі варягів ідуть далі й далі, досягли південних морів, уже в

їхніх руках Каріаті, Росано, Герачі, Орія, Козенца, Торенто, Брундузіум, перед ними тремтить Сіцилія, Калабрія, Апулія, вони завоювали Ломбардію, Каніто, Салерно, Неаполь, Амальфу, Беновенто...

У той час коли конунги Данії, Норвегії переможно проходили моря й океани на заході й далекому півдні, конунги Свіонії думали про землі на схід від Варязького моря — про Русь.

Хто-хто, а вони достеменно знали, які незчисленні багатства мають князі Русі і їх люди, ці багатства, либонь, були не менші, ніж усі скарби Парижа, Лондона і ще багатьох городів, узятих разом.

І вікінги з Свіонії перетинали Варязьке море, куди ходив ярл Рюрик, його брати Синеус, Трувор, вони водили з собою дружини, перед якими здригнувся б будь-який город у Англії, Франції, Римській землі.

Але в Гардаріку вікінги Свіонії нічого зробити не могли. Рюрик бував у Гольмгарді, оголосив себе ярлом цієї землі, але неспокійні новгородці не допустили його до свого города, й він змушений був сидіти рік за роком у Ладозі...

Не пощастило й іншим ярлам — шукаючи добутку, ярл Синеус тікав аж у Біле озеро, в землю весі, ярл Трувор захопив Ізборськ, але змушений був тікати й звідти.

Вікінги Свіонії вдавались до хитрощів: користуючись з того, що Русь дозволяла купцям з півночі ходити на лодіях з Варязького до Руського моря, а далі й до греків, вони клали в свої події зброю, прикривали її згори хутрами, досягали далеких городів на Дніпрі, а там, вчинивши вночі штрангуг* (*Штрангуг (від шведського Stran — берег, hugg — удар) — десант, висадка на берег.), пробували захопити ці городи.

І от князь Гольмгарду Володимир звертається до Олафа Скетконунга по допомогу, просить дати дві тисячі воїв, щоб він міг помститись за кров брата, зробити лад у своїй землі.

— Слухай, Фулнер! — одвертається нарешті від вікна й каже ярлу конунг. — Ти з двома тисячами наших воїв ідеш у Гардарик. Але допомагати новгородському князеві убити свого брата й утвердитись у Києві — це мало для свена. У поході дивись, ярле! Нехай Володимир вбиває Ярополка, а Ярополк Володимира, ти бережи кров своїх воїв. Між Новгородом і Києвом лежить Полотська земля князем там сидить Регволд — це свен, князь нашого роду. Дивись, якщо Регволд з'єднається з Ярополком і вони перемагатимуть Володимира, допоможи їм, якщо не вийде в Полотську — може, пощастить у Києві.

Фулнер слухає, й посмішка заливає його спотворене обличчя. Ні, немарне старого ярла прозвали жорстоким!

5

Князь Володимир щасливо повернувся з Свіонії, разом з ним приїхало й дві тисячі воїв Олафа Скетконунга.

У Новгороді не полюбляли свіонів, через що й князь Володимир не пустив їх до города, лодії ярла Фулнера стояли там, де Волхов допливає до Ільмень-озера.

Але що могли зробити ці дві тисячі воїв? У Новгороді вже зібралась сила-силенна

людей з полунощних земель, на Волхові похитувались лодії з усіх п'ятих Новгородської землі, що волоком добились сюди через озеро Нево з Карели, озером Онего і Свир'ю від погостів над Крижаним морем, з Білоозера, Мезені і навіть Печори.

Усіх їх мав опорядити в дорогу Великий Новгород, кліті на торговищі й у княжому дворі над Волховом були розчинені, кожен кінець і вулиця давали на рать, що велів князь; з Кузнецької вулиці везли день і ніч усяку кузню, з Плотницької — котки для волоків, з Щитної — щити та мечі, з Кожевницької — зброю, сідла, з Гончарського кінця — корчаги, плоскви.

Та й самі новгородці вирушали на брань, люди йшли і йшли з усіх кінців — Наревського, Словенського, Загородського; отці прощались із синами, жони плакали на грудях своїх мужів, дівчата проливали сльози за своїми молодими.

Проте князь Володимир не давав загаду піднімати вітрила. Повернувшись з Свіонії, він послав своїх слів на чолі з воєводою Михалом у Полотськ, до князя Регволда.

Усе боярство й воєводи чули, як князь сказав:

— Ти, воєводо Михале, їдеш до полотського князя Регволда; скажи, що не хочу марно проливати крові, пропоную йому мир і любов, прошу разом зі мною йти на Київ утверждати Русь.

— Князь Регволд — вельми хитрий і лживий, — відповів на це Михало. — Як можемо ми вірити його слову?

— Гаразд, — повів далі князь Володимир, — коли так, скажи йому, що я хочу на знак нашого миру взяти жоною дочку його Рогнедь...

— Добре розсудив, княже! — загомоніли воєводи й бояри. — Так і говори! І ми волимо, аби в нашого князя була достойна жона.

Пізніше князь Володимир часто думав над тим, чому він дав такий загад своїм слам. Він чув раніше про княжну Рогнедь, яку всі називали красунею, але сам ніколи її не бачив. Любов? Ні, він не міг полюбити Рогнедь, сидячи в Новгороді. Зухвалість? Ні, Володимир і цього в гадці не мав. Син рабині хотів відчутися себе людиною, князем, та ще хотів добра рідній землі.

Проминуло багато часу, відколи Михало з іншими слами рушили на подіях в озеро Ільмень, щоб далі волоком потрапити в Двіну, а там і до міста Полотська, і все не було ані їх самих, ані звістки. Над Ільменем і на високій Перинь-горі день і ніч стояла сторожа, вої дивились на південь, чи не майорять у тумані вітрила й щогли, але з даліни тільки котились хвилі, над ними кружляли птахи чайки, із-за обрію випливали білі, схожі на вітрила, хмарини — лодій новгородських не було й не було.

І от рано на світанні з Перинь-гори примчали гінці: на далекому плесі Ільменя з'явилися гострі вітрила новгородців, то, либонь, воєвода Михало повертається з Полотська. Одразу ж після цього князь Володимир з воєводами помчали на Перинь, у прозорому, сліпучо-голубому повітрі над далеким обрієм побачили знайомі вітрила.

Але незабаром вітер стих, вітрила впали, вої, напевне, сіли на весла — плити мінливим, затканим хвилями плесом Ільменя було важко; тільки надвечір лодії новгородські поклали укоти у Волхові напроти стін дітинця, а Михало з іншими слами

зійшли на берег.

Князь Володимир слухав своїх слів у Великій палаті дітинця. Туди ж прийшли в темних довгих платнах і високих бобрового хутра шапках, з посохами у жилавих руках бояри, мужі ліпші й нарочиті, — вони сіли в круг на лавах попід чорними рубленими стінами — мовчазні й замислені; посеред палати стали, спираючись на мечі, воєводи й тисяцькі; молоді бояри норovali стати ближче до княжого місця; пізніше за всіх гордовито, з бубном у руці прийшов волхв Ємець, і всі розступились перед ним. А потім із-за завіси в кутку палати з'явився і князь.

— Чолом тобі, княже! Будь здоров, княже! — прокотилось у палаті, воєводи й тисяцькі забряжчали мечами, мужі ліпші й нарочиті, що дрімали під стінами, підняли голови, Ємець провів пальцем по шкірі бубна, і сухий, скрипучий звук приєднався до шуму в палаті.

— Будьте здорові й ви, мужі новгородці! — відповів на їх вітання князь Володимир, здійнявши з голови хутряну, всипану самоцвітами шапку, а з пояса меч, сів на свій стілець.

У палаті стало тихо. В круглих слюдяних віконцях багряніло вечірнє проміння. Гридні ходили з світильнями, запалювали у важких шандалах товсті воскові свічі. У мерехтливому їх сяйві стало краще видно князя Володимира, його світле, срібною ниткою ткane платно, широкий зелений пояс, червоне корзно. Позад нього окреслились темні голови воєводи Добрині і ще кількох старших воєвод, що завжди стояли позад нього, за княжим стільцем.

Потім у дверях палати залунали важкі кроки, між рядами мужів до князя прямували сли, що їздили в землю Полотську. Ось наперед вийшов воєвода Михало, бояри Зринь, Волдут, Тудор, тисяцькі Спирка й Чудин.

— Чолом тобі б'ємо, княже, і всьому Новгороду, — почав Михало, низько вклоняючись Володимирі, а потім і мужам на всі боки. Те саме зробили і всі сли.

— Будь здоров і ти, боярине Михале, і ви, сли! — відповів на це князь. — Ждали давно новгородчі вас із-за Волока, чого затримались?

— Супротивний вітер рвав наші вітрила, — вирвалось у Михала, — а паче вітру затримали нас облуда, кривда та лжа.

— Хто смів заподіяти людям нашим облуду й кривду? — спохмурнів Володимир.

— А вже ліпше б ми не їхали до Полотська, княже наш, а вдарили на них всією силою, тільки того заслужив клятий Регволд, сини і вся псина його згряя.

Але тут же тисяцький Михало зрозумів, що висловлюється не тими словами, якими слід говорити княжому слу, і, зупинившись на якусь мить, повів тихо, суворо, поважно:

— За твоїм загадом, княже, прибули ми з повним місяцем до города Полотська і сказали сторожі, що хочемо говорити з Регволдом як сли новгородського князя.

— Ви бачили його? — запитав Володимир.

— Бачили, — заспішив Михало, — сказали, як ти велів, що не хочемо мятежа й усобиці, бережемо і будемо оберігати мир і любов у землях Русі, хочемо жити по закону й покону отців наших, як. усталили князі Олег і Ігор, княгиня Ольга і син її Святослав,

та ще так, як велять наші боги.

І тут Михало замовк. У палаті була така тиша, що всі чули, як кипить віск у шандалах, важко дихають мужі на лавах.

— Чого ж ти замовк?

— Я сказав, — одразу ж продовжив Михало, — що ти, князь новгородський Володимир, блюдя мир на Русі, пропонуєш князю Регволду сукупно з ним іти проти князя Ярополка, який убив брата свого Олега й хоче йти на тебе.

— І що відповів Регволд?

— Він узяв нашу грамоту, прочитав і порвав, кинув на землю...

Воеводи й бояри на лавах роздратовано загомоніли, вдарили об підлогу посохами.

— Зло вчинив Регволд! Супостат він, ворог! — закричали всі і вже схоплювались з лав, затупотіли ногами.

Тільки князь Володимир твердо сидів на стільці, дивився на Михала й слів.

— Що ж ще сказав Регволд? — так голосно, що почули всі в палаті, запитав він.

— Він сказав непотрібні, дурні слова, — промовив у тиші, що після цього настала, Михало, — і мені негоже їх говорити.

— Ні, говори! — велів Володимир.

— Князь Регволд, — рішуче почав Михало, — сказав, що його дивує грамота новгородського князя з боярством, бо Новгород і Полотськ однаково древні землі, древні однаково в них князі й боярство, і якщо Новгород хоче навчати Полотськ, то Полотськ може Новгород провчити... Гординю ніс князь Регволд, хвалився родичем Рюриком, він сказав, що вільний обирати, з ким йому іти — з Новгородом чи Києвом.

— І вже він обрав?

— Так, княже, обрав, бо діє в'єдно з Ярополком-князем. Михало замовк, але князь, що пильно стежив за його обличчям, помітив, як кліпає воевода очима.

— Що ж ти замовк?

— Вони виводили нас по одному з терема полотського князя, а там вчинили нам образу — стригли бороди.

Михало показав князеві і мужам свою набагато коротшу, ніж раніше, бороду.

— І на тебе вони образу клали, — закінчив Михало. — Князь Регволд велів нам переказати, що дочка його Рогнедь не хоче роззути робочича, сина рабині...

Блідий сидів на стільці князь Володимир, і тільки покладені на поручні стільця пальці рук, що стиснулися в кулаки, свідчили, як вразили його слова воеводи. Проте він нічим, крім цього, не виказав свого хвилювання; дивлячись на воевод і бояр, Володимир ждав їхнього слова.

І він діждався. Ось один з бояр підняв посох, даючи знак, що хоче говорити, потім устав, ступив уперед, і всі побачили старого Скордяту — з перетятим шрамом чолом, слугого* (*Слутий — сліпий.) на одно око.

— Не токмо тебе, сина Святослава, онука Волги, образив Регволд, — промовив Скордята, — но такожде і боярство, всю Новгородчу землю; Михало сказав, що він діє в'єдно з Ярополком-князем... Що ж, зане так, ми підемо на Ярополка й Регволда...

— То правда, правда! — загомоніли всі в палаті. Смутне, посічене обличчя Скордяти перекошилось, єдине око блищало хижо.

— А ще я скажу, — закінчив він, — що змусимо, аби та Рогнедь роззула нашого князя. Ми тебе викормили й випестили, княже, — звернувся він до Володимира, — то й веди нас тепер за собою.

— Підемо! Веди нас, княже! За Русь! — кричали воєводи й бояри.

У палату долинули протяжні звуки дзвону — збиралось віче. Князь Володимир устав, щоб іти на площу. Люта образа, жадоба помсти ще буяли в його грудях, але до обличчя вже прилила кров, серце билось рівно, дужо.

Після віча Володимир говорив у своїй світлиці на верху терема з Добринею.

Була ніч. Князь стояв біля розчиненого вікна, крізь яке вливався багатоголосий крик, шум з подій, далекий смутний спів.

— От і все готове, воєводо мій, тепер і в дорогу, — почав Володимир. — Довго я думав про Київ, рвався туди, хотів там бути, але не так, як нині.

— Чого печалишся, княже? — підійшов до нього ближче й зупинився поруч Добриня. — Ти ідеш на праве діло, захищаєш закон і покон отців своїх, маєш з собою воїнство незліченне, певен я, що приєднаються, стануть під твоє знамено й полуденні землі.

— Це все так, Добрине, і коли б не вірив, то й не пішов би, але скільки крові доведеться нам пролити, навіщо Ярополк почав усобицю в землях, навіщо накликав хмари на Русь?

Обидва вони, стоячи біля вікна, бачили полуденне небо. Там збиралась гроза, перша, либонь, за літо, деś над самим обрієм пробігала тонка зміїста блискавиця, вона біла й біла в землю, плесо Ільменя, ліси.

Князь Володимир витер долонею чоло, на якому виступили зерна поту.

— Мушу йти! — промовив він. — Нехай Перун благословить все моє воїнство.

— Не печалься, княже, — не сам будеш, я завжди з тобою.

Він узяв руку Володимира й міцно стиснув її.

— Ні, Добрине! — відповів йому князь. — Я тебе не кличу в цю дорогу.

Воєводі стало якось недобре й моторошно. Що трапилось? Чому князь не думає брати його з собою?

— Я люблю Київ, — поволі говорив Володимир, — за ці ж літа полюбив Новгород... І як їх не любити? Київ — отчина моя, а вспоїв мене й вскормив, як рідного прийняв Новгород. Люблю я цей город, усі п'ятини землі, людей полунощних, що мають суворі лики, але теплі серця.

— Ці люди люблять такожде й тебе, — сказав Добриня.

— От через це й не хочу я, — ніби не чуючи його слів, вів далі Володимир, — залишити їх сиротами... Ми йдемо далеко, полунощна рать стане аж на Дніпрі, а тут кожного дня можуть посунути свіони, чорні булгари.

— Добре робиш, княже, — згодився Добриня, — що печешся про Новгород, полюбив і я його.

— Думаю, — подивився на Добриню Володимир, — що треба мені залишити в Новгороді посадника свого, якому вірю.

— Так і зроби, княже!

— Роблю, Добрине, а тому залишаю в Новгороді тебе.

— Мене?

— Так, мій вуйку й воєводу!

Добриня довго мовчав. Блискавиці на обрії роздратовано били землю. Важкі думки краяли серце воєводи.

Він хотів би піти з Володимиром — похід обіцяв йому честь і славу, в полуденних землях їх ждала перемога.

Правда, Добриня непокоївся, думаючи про Київ. Володимир, — він вірив у це, — переможе Ярополка, сяде на столі отця свого. Гора, яка нині схиляється і служить Ярополку, дуже швидко схилиться перед Володимиром, служитиме йому.

Але чи прийме Гора Добриню? Він згадав літа, коли був гриднем у дружині князя Святослава, сотенним, став, нарешті, воєводою-уєм Володимира. Що жде його, коли він приїде в Київ з Володимиром? Князь — дужий, він пішов у отця свого, скорить Гору, але хіба князі давно, а нині й поготів не схиляли голів перед всемогутньою Горою? Коли ж навіть князі мусять стерегтись Гори, то що говорити йому, Добрині, він і колись відчував неприязнь, ненависть Гори, тепер так само боявся тамтешнього боярства й воєводства.

У Новгороді Добрині вільніше, тут він рівня всім боярам і воєводам, стоїть над ними, бо є правою рукою Володимира, стане ще вище, коли залишиться його посадником.

— Дуже уболіваю я, княже, — важко зітхнувши, промовив Добриня, — що не береш мене з собою, бо там я ані сил, ані самого життя не пошкодував би для тебе. Але знаю, бачу, що мусиш мати тверду свою руку й у Новгороді... Пам'ятай, княже, що аки воїн твій сидітиму тут, блюстиму стіл, все робитиму по твоєму слову.

Добриня подумав, що, може, саме в цю хвилину йому слід сказати князеві правду про себе й сестру Малушу — тому легше буде, коли знатиме, що в Новгороді сидить не посадник тільки, а брат його матері, рідний дядько, Добрині ж буде більше честі й слави...

Проте це була одна тільки мить. А що подумає і що скаже Володимир, так пізно почувши цю правду? Може, — Добриня зовсім розгубився, — князь не залишить його тоді в Новгороді, а візьме з собою?

Ні, краще мовчати, бути посадником у Новгороді, де в нього є терем, дворище, земля, жона, буде він віднині хазяїном і княжого двору в Ракомі. Ї Добриня не сказав потрібного щирого слова.

— Прощай, княже! Щаслива путь! — тільки й прошепотів він сухими устами.

6

За Новгородом, там де Волхов-ріка з'єднується з Ільмень-озером, є гора, що за тисячу літ трохи притерлась на маківці й осипалась на схилах, але однаково височить ще й досі.

У ті ж часи на вершині гори Перинь втрамбовано було, як тік, широке требище, посеред нього на кам'яному підмурку височіла дубова постать Перуна, навкруг — богів п'ятин новгородських, а на вісім кінців від них, немов пелюстки страхітливої квітки, день і ніч палали кострища* (*Кострища — жертвні вогнища.).

Вирушаючи на рать з Ярополком, князь Володимир велів воїнству зібратись на березі Ільменя, сам прибув туди й з воєводами став підійматись на гору.

Чим вище підіймались вони, тим ширший виднокруг відкривався їхнім очам, князь і воєвода бачили в затоці Ільменя сотні лодій і учанів з Новгорода і п'ятин, далі гойдались на хвилі лойви і шнеки варязькі.

З гори видно було і шлях, яким вої мали вирушати за Волок, — блискуче плесо озера Ільменя, густі зелені ліси на його берегах, з іншого боку темнів над Волховом Новгород, за ним стелилась безмежна, повита сивим маревом низина.

На требищі вже все приготували для жертви — високо в небо впинались вісім довгих вогняних язиків кострищ, жерці щосили били в бубни й бряжчали мідяними дзвониками, ревля худоба.

Перинь-гора не могла вмістити всіх воїв, і тому князь велів складати жертви скрізь на березі. Єм, водь, саамі й комі* (*Єм, водь, саамі, комі — північні племена Русі.), що їхали на рать з своїми богами й шаманами, поклали там окремі кострища, виставили перед ними богів — дерев'яні чурбаки з витесаними на них очима, жіночими грудьми й просто срамними місцями, — під удари бубнів, вискалюючи зуби, танцювали біля них, через що новгородці навіть потай сміялись.

На вершині Перинь-гори князь зупинився. Прямо перед ним вирізувалась на тлі голубого неба пошерхла від сонця і вітрів, темна від диму требищ постать Перуна з блискучими позолоченими очима, за ним і наокруг нього стояли такі ж темні, вирізані з дерева чи висічені з каменю боги п'ятин Святovit, Білбог, Триглав — подoba чоловіка й жінки з головою на плечах, головою в грудях і ще однією головою у дітородному закутку — і навіть Чорнобог, що мав вигляд великого пса, — це були ті боги, яким віки молились люди в Новгороді, в землях воді, емі, саамі, комі, а за ними стояла північна, язичеська Русь.

У цей день і годину за князя Володимира і всіх воїв, за перемогу над Ярополком молились ще й в одному місці в самому городі — там у невеликій християнській дерев'яній церкві Іоанна на Опоках від жаркого вогню свічок двічі починалась пожежа.

Князь Володимир у глибокій задумі стояв перед богами, мовчали замислені воєводи позад нього, тихо було скрізь на горі і внизу над Ільменем.

А потім загриміли бубни й дзвоники, почувся дикий крик жерців, конаючи, хрипіли й рили землю ногами воли й коні, кров жертвоних тварин пролилась на землю, над усіма вогнищами заklubились темно-сизі дими, вони огорнули требище, схилами поповзли вниз.

Князя Володимира захопила й піднесла ця треба, вийнявши з піхов меч і поклавши його на землю, він стояв перед Перуном, хмари диму то насували на нього, то розступались, іскри бились об його обличчя, і в ці хвилини червоний відсвіт кострищ

заливав його чоло, примружені, прикуті до далекого плеса Ільменя очі, міцно стиснуті уста.

— За Русь! За богів наших! За покон і закон батьків! — чулося скрізь по горі і над озером, гриміли списи, бряжчали щити. Велика, страшна, непереможна сила стояла за Володимиром — князем новгородським, він готовий був вести її до Києва, до самих далеких україн Русі.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

1

У Константинополі було відомо, що робиться на Русі, грецькі купці, що невпинно їздили Дніпром і перетинали Руське море, приїжджаючи з Києва, розповідали про сварку між братами-князями, пізніше і про початок січі між ними.

У Великому палаці про ці події знали ще більше — готуючись до брані з Володимиром, князь Ярополк вирядив у Константинополь своїх слів, просив імператорів Василя й Костянтина дати йому допомогу в борні з братом, за що згоджувався визнати єпархію константинопольського патріарха на Русі, натякав, що міг би поступитись деякими землями на північ від Кліматів і в Тмутаракані, — Ярополк не скупився на обіцянки, зраджував закон і покон отців своїх, продавав імператорам ромеїв руські землі.

Звичайно, не імператори Василь і Костянтин вирішували справу — перший з них проводив дні і ночі з своїми ченцями, другий пиячив у шинках над Перу і розважався з гулящими дівчатами, — з послами князя Ярополка розмовляв проедр Василь.

Коли б у нього була сила, він радо послав би на Русь легіони, про які просив Ярополк, хеландії з грецьким вогнем, — вони не так допомогли б київському князеві, як скористались би з усобиці в Руській землі і наробили великої шкоди. Легіони ромеїв над Дніпром і в Києві — та хіба ж про це могли мріяти імператори колишні!

Але Візантія не могла послати легіонів на Русь — над нею нависла смертельна загроза, життя самої імперії було в небезпеці.

Проедр Василь знав, що робить, виславши перед кончиною імператора Іоанна в Малу Азію Варда Скліра. У Константинополі цей полководець був небезпечний, він мав багатьох спільників серед членів сенату й синкліту, які готувались і, безперечно, оголосили б після смерті Іоанна імператором-регентом Василя й Костянтина Варда Скліра.

Проедр Василь діяв рішуче — прогнавши в Малу Азію Варда Скліра, він слідом за ним став висилати туди ж і його прихильників і друзів, — так у різні феми Малої Азії потрапили Дельфіни, Куркуаси.

Побоюючись мстивого проедра, деякі полководці, патрикії самі тікали з Константинополя — вони забирали з собою родини, всі скарби, оселялись у Вірменії, Грузії, де втікачів з Константинополя приймали гостинно.

Проедр Василь розумів, яка сила збирається в Малій Азії, до нього доходили вісті, що вигнанці й утікачі з Константинополя гуртуються навколо domestика схол Варда Скліра. Проедр робить останній крок — увільняє іменем імператорів Варда Скліра з

високої посади доместика, призначає його дукою* (* Дука — губернатор) Антіохії.

Але було вже пізно. Вард Склір мав під своєю рукою легіони, які дав йому сам проедр Василь, він спирався на кращих полководців імперії, що втекли з Константинополя, його оточувала знать Візантії, що мала незчисленні багатства.

Варда Скліра знали добре й у землях Кавказу, до яких давно простягала пазурі Візантія, еміри Багдадського халіфату, що мріяли про владу в Малій Азії й навіть у Європі, також підтримували його.

Через це й трапилось так, що Вард Склір оголосив себе імператором Візантії, його визнали вірмени, еміри Мартирополя, Хорбота й Аміді, що сиділи над ріками Тігром і Євфратом, волостелин Багдада й Вавілона Адудаула — всі вони підтримали Скліра, обіцяли допомогу.

Не тільки Азія турбувала проедра Василя — він знав про убивство кесаря Бориса, якого сам послав у Болгарію, і ніяк про це не шкодував — одним кесарем більше чи менше, що до цього Візантії? Розмірковуючи далі, проедр приходив до висновку: може, й краще, що не стало Бориса, — коли він не зумів зібрати нині сил, то не зібрав би їх і далі.

Проедра турбувала доля брата Бориса Романа. Одні в Константинополі говорили, що він попав у полон до комітопула Самуїла Шишмана і що той нібито назвав його царем Болгарії, інші стверджували, що Самуїл призначив Романа начальником всього свого війська.

Що ж робилось справді в Західній Болгарії — ніхто не знав, комітопули сиділи в горах, між ними й Візантією височіли Родопи, — загадковий світ, страшні люди західні болгари.

Там, за Родопами, вже збирається й насуває на Візантію гроза, на перевалах, у клісурах, а там і в долині на південь від Родопів стало з'являтися все більше й більше болгарських загонів, вони чинили велику шкоду акритам, комітопули переходили в наступ, імперії загрожувала смертельна небезпека.

Тому проедр Василь дуже радо й гостинно приймав мужів нарочитих з Києва, їх, як це завжди робилось у Великому палаці, водили до святої Софії й Влахерну, показували у Магнаврі різні дива — золотих левів рикаючих, птахів співаючих, для них влаштовувались пири.

Одного тільки — відповіді на прохання князя Ярополка — мужі нарочиті не мали, імператори веліли їм ждати й ждати.

2

У лісах над Західною Двіною, до якої з правої руки линуць тиховоді Полоть і Оболь, а з лівої — Улла й Ушач, стояв на горі древній город Полотськ.

Холодна, вогка тут земля — кругом драговини й болота, за коротким літом наступає довга осінь, зима, гнила весна, але сміливій людині ця земля сторицею віддає за труд — навкруг несходимі ліси, а в них табуни звіра, в ріках і озерах повно риби, у пісках руками можна брати дорогий горючий камінь, Західна Двіна допливає до самого Варязького моря, а там відкритий шлях до всього світу.

Уже з давніх віків тут, на просторах Двіни, сиділи племена латгалів, земгалів і куршів* (* Латгали, земгали, курші — древні племена, що жили над Балтійським морем), що мали свої покони й богів, сюди ж приходили і руські племена, що братались з місцевими людьми, осідали тут, випалювали ліси й орали землю, били дикого звіра в лісах, ловили рибу в ріках.

На цих давніх тубільців налітали орди із-за Двіни. Як і до всіх племен на схід від Лаби, сюди простягали свої пазурі королі, а пізніше імператори німецькі, багато крові пролили вони, а особливо Генріх I Птицелов і син його імператор Оттон I, вони посилали в різні городи і в Полотськ також свої загони, мріяли загарбати Полотську землю, вийти на верхів'я Дніпра й одрізати верхні землі Русі від полян і Києва.

Через це люди Полотської землі ставили над ріками, щоб боротися з ворогами, городи з високими дерев'яними стінами, копали навкруг них рови, насипали вали — так вирости Менськ, Усвят, Лукомль, Друцьк, а на стрижні Полоті й Двіни город Полотськ.

Правили Полотськом і всією цією землею свої князі, родичались вони з древлянами, полянами, кривичами. Коли ж до Новгороду перся і сидів на Ладозі ярл Рюрик, інші його побратими — Тур і Регволд — рушили на південь, Регволд звабою взяв город Полотськ, Тур дійшов аж до Прип'яті, захопивши на якийсь час древній руський город, що пізніше став прозиватись Туровом.

А вже, звичайно, не Полотській землі служив князь Регволд, лодії з його дружинами увесь час їздили по Двіні до моря і далі в Свеаріке, на поклін до конунгів, інші його дружини доходили до Шеціна й Шлезвіга — там їх гостинно зустрічав імператор Оттон, Перуном і Руссю присягався Регволд, але служив багатьом і різним богам.

Тут, у городі над Полоттю, за високими стінами, оточений своєю дружиною, і сидів князь Регволд. Мав він двох синів — Роальда і Свена — та ще дочку — сірооку красуню, гнучку й ставну Рогнедь.

Вона була мрією багатьох вікінгів і скальдів* (* Скальди — мандрівні співці), просити її руки приїжджали рицарі з Свіонії, Датської землі і навіть з англів, але Рогнедь, якій тоді було тільки вісімнадцять літ, говорила батькові, що їй не подобається жоден з них, — хто знає, може, вона виглядала сватів від німецького імператора?!

Нетерпеливився, ждав і князь Регволд разом із своїми синами. Йому — жадібному, ненажерливому — було тісно в городі Полотську, мріяв він про землі з багатьма городами, влади хотів, багатства.

Тому й послав одразу ж, тільки на Київському столі сів Ярополк, своїх слів до нього, тому Регволд прихильно зустрів звістку про те, що Ярополк убив брата Олега, коли ж київський князь запропонував полотському волос-телинові сукупно з ним іти на Новгород супроти князя Володимира, Регволд відповів згодою і заходився збирати воїв з своєї землі. Через те він так зустрів і послів новгородських, — вони пропонували від імені Володимира мир, Регволд уже давно підніс над Полотською землею чорне знамено війни.

Швидко посувались уперед ріками та озерами вої князя Володимира. На чолі пливли лодії Новгородської землі, слідом за ними важкі лойви й шнеки варягів, позаду, де не глянь, — учани, буси, однодеревки земель заволотських і полунощних.

На озері Ільмені, широкому, як море, де не видно було й берегів, північний вітер швидко гнав лодії з хвилі на хвилю, у гирло Ловаті вони увійшли ключами й так довго пливли між зелених берегів і високих лісів; лодії чола вже наближались до Пархіна, а в гирло все входили однодеревки, що охороняли воїнство ззаду.

Послав князь Володимир багато своїх воїв ще й пішо та комонно понад Ловаттю, вони посувались обома берегами велика, незборна сила невблаганно йшла з півночі на південь; стережучись підступного ворога, вої дивились уперед, у затягнуту весняними туманами далину, на боки, обминали зрадливі ліси, оглядались назад, де за озером Ільменем сховався Новгород.

Усе було нібито спокійно в лодіях, вої на веслах не розгинались день і ніч, схід сонця зустрічали на широкому плесі, сонце ховалось за ліси, але однаково в нічній тиші гриміли весла в кочетах, солов'ї співали у верболозах та кущах, а люди слухали й мовчали. Вони чули битву, смерть ходила там, де над обрієм висіли великі, ясні зорі.

Битва ця була все ближче й ближче. Вої, які на конях мчали поперед воїнства, часом повертались, ждали князя, розповідали, що робиться на берегах і в полі.

— Чи спить князь? — чув Володимир голос тисяцького Чудина.

— Я чую, тисяцький, з чим приїхав?

Дві лодії сходяться на плесі. Князь і тисяцький сидять рука в руку, вої опускають у воду весла і не гребуть, щоб не заважати розмові, лодії плывуть за течією, на бистрині тремтять їхні чорні відбитки, навколо дзюркотить вода, відблиски зірок грають за кермами.

— Є вісті, княже! — тихо говорить Чудин. — Он у березі горить вогник — туди дійшли наші вої, що йдуть крізь ліси і в полі. Вони кажуть, княже, що всюди на погостах і у весях тільки й чутки, що про похід Ярополка на Новгород.

— І що люди?

— Люди тікають у ліси, ховаються в болотах, аби тільки не йти з Ярополком, не хочуть його. А тепер, коли почули, що ти, княже, ідеш на Ярополка в Київ, виходять з лісів, шукають нас, стоять тут усюди на обох берегах. — Чудин широко розводить руки, ніби обнімає все навкруг.

— А Ярополк де?

— І про це запитував, княже. Кажуть люди, що тут, на північних ріках, його воїв ще не бувало, збираються вони за Волоком, стоять їхні лодії далеко за Смоленськом. Люди просяться до нас, дехто має й списи — чи брати їх з собою?

— Будемо брати, тисяцький! Нехай іде на нього вся земля, вся Русь!

Коли лодії допливли до гирла Ловаті, звідки їх через озера та дрібні ріки волоком потягли до Дніпра, однієї темної ночі вої побачили на заході багряну заграву, що пізніше стала ясніти.

То не місяць сховався над лісами — не на заході його отчина, — то десь за лісами, де

стоїть город Полотськ, щось горіло, і ця велетенська пожежа не вгасала всю ніч, навіть перед сходом сонця на західній частині неба видно було багряну широку пасмугу.

У цю ніч князя Володимира на лодіях уже не було. З тисячею своїх воїв мчав він на конях, які вже давно стояли напоготові на ближчих погостах, на захід, де буяла пожежа: там горіли ліси, і то був знак, що їм треба поспішати на поміч чолу свого війська.

Ярл Фулнер, дізнавшись вранці про цю подію, був дуже невдоволений і, поблизкуючи одним своїм оком, довго дивився в далечінь, куди пішов з дружиною Володимир.

"Хитрий новгородський князь, — думав він, — боїться мати мене спільником у боротьбі з Регволдом. Що ж, нехай б'ється сам, я ждатиму кінця битви..."

4

Князь Володимир настиг до Полотська, коли його вої вже захопили посади над Полоттю й Двіною, підступили до город а й почали там січу.

Дружина Регволда, відступивши з посадів, зачинила ворота, підняла мости, швидко стала на городницях, жони й смерди вже готували там гарячу смолу й каміння, скрізь лежали оберемки стріл.

Почалася люта січа. Новгородці з великим трудом пробились і розметали околля, проминули вал і рови, стали під самими стінами, дерлись на них, почали бити ворота.

Згори лилась смола, падало каміння, стоячи за заборолами, дружина Регволда метала тисячі стріл, земля навкруг червоніла від крові, за стінами чувся крик, іржали коні — відбивши перший наскок, полочани готувались, либонь, опустити міст, відкрили ворота, щоб скопом виїхати звідти і в полі розметати новгородців.

Саме тоді на шляху, що вів з Полотська на схід — за ріки Оболь і Полоть, — встала хмара куряви, там земля загула від кінських копит, почувся крик.

У полочан, звичайно, і гадка зникла потикатись за ворота; перекликаючись між собою, вони чимшвидше готували на стінах смолу й стріли, багато з них кинулись до воріт, закидали їх зсередини колодами, присипали землею.

Полочани дивились не туди куди треба, бо в той час, коли вершники летіли зі сходу, невідомо як, але зовсім з іншого боку — від заходу, з берегів Двіни, — непомітно підступили до стіни і видерлись на городниці кількесот воїв-ізорців, вони, тримаючи в руках щити й мечі, пішли з городниці на городницю, рубаючи й скидаючи з них дружину Регволда, а тим часом вершники вже були під стінами, розбили, повалили ворота.

Князь Володимир разом з першими воями пролетів у ворота. Він побачив страхітливе видовище — на землі серед двору лежав мертвий Регволд, ізорці взяли на списи двох його синів, скрізь волали покалічені вої, іржали коні, чувся брязкіт щитів і мечів, двері ломились у теремах, розлючені вої вибивали вікна.

— Годі! — крикнув князь Володимир. — Припинимо січу! Глумитись над мертвими не годиться.

Коли сонце стало зовсім низько над Двіною, від берега за Полотськом одірвалася,

зробила широке півколо на плесі й попливла на захід до пониззя велика лодія. На ній не видно було ні керманича, ні гребців, ні весел у кочетах, тільки чорне широке знамено маяло на високій щоглі.

Посеред лодії на дошках лежали мертві — князь Регволд і два його сини Роальд і Свен, опоряджені в далеку дорогу: волосся було зачесане, руки вимиті, на пальцях підрізані нігті, груди присипані землею.

Так велів древній покон свіонів і так зробила дочка Регволда Рогнедь — князь Володимир дозволив їй поховати батька й братів, як велить покон, а дворянам — допомогти їй.

Коли лодія рушила, Рогнедь з розпущеним волоссям, з сльозами на щоках довго стояла на березі, над головою її з шумом літали ластівки, але вона нічого не чула, дивилась і дивилась, як лодія пливе плесом, зникає вдалині.

Так вона й плистиме, бо, якщо десь і пристане до берега, її відштовхнуть полочани — у них свій покон, нехай лодія з мертвими князями пливе до Варязького моря. А коли й там хвиля не прийме її, то й ще далі — до далеких скелястих берегів Свеаріке.

Надходив вечір. Лодії вже не було видно. Рогнедь довго стояла на березі, а тоді піднялась крутою стежкою на гору і зникла у воротах города.

5

Велика стравниця князя Регволда мала головні двері з півдня, від Полоті, — для хазяїна і дружини його, ще одні, з півночі, — для дворян. Посередині стравниці стояв великий стіл, на широких дубових лавах округ нього можна було не тільки сісти, а й покласти меч і щит. Тут після бою під стінами города й у дітинці князь Володимир зібрав старшу свою дружину, щоб перепочити, випити й поїсти, радитись про похід далі.

Надворі вже стемніло. Дворяни запалили на столах залиті ведмежим салом світильні, гноти яких нестерпно чаділи, поставили горнці й дерев'яні миски з м'ясом, рибою, різним зіллям, корчаги з медом і олом.

Це була звичайна вечерея воїв після ратного труда, пожива для стомленого тіла, усяда покаліченому в жорстокій січі.

У цей же час в городі й на погостах, як велів суворий закон війни, вої добрались до медуш, викочували бочки з медом і олом, складали жертви й правили тризну по тих, що загинули під Полотськом.

Вогні палали й далеко за Полотськом, на берегах Двіни, над Дриссою й на Поозер'ї — то полочани одержали вість, що не стало князя Регволда, клали вогнища, гнали серед нічної пітьми коней, щоб приєднатись до воїв князя Володимира.

— Слава Володиміру! — гриміло в стравниці, де так недавно сидів і пирував князь Регволд.

— Слава Володиміру! — лунало скрізь у городі й по долині.

Тільки сам Володимир не пив, говорив з полотським тисяцьким Свидом, що у вирішальну годину велів воям у дітинці обернути мечі проти Регволда, радився з новгородським воєводою Путятю, якого хотів залишити посадником своїм у

Полотську.

— Залишаю тобі невелику дружину, а ти завтра скликай людей, говори, що мир і тиша повинні стояти в Полотській землі, блюди їхні закони й поклади, дивись на захід, звідки невпинно загрожує ворог, дивись і на схід, посилай нам підмогу.

— А як бути з дочкою Регволда? — запитав Путята.

— Полочани поважають Рогнедь, — вставив слово тисяцький Свид. — Дівчина справедлива, смілива, на ловах іде поряд з мужами, з убогими щедра, не рівня своєму батькові.

— Здається, ми її також не скривдили? — звернувся Володимир до Путяти.

— Так, княже. Рогнедь поховала за твоїм дозволом свого батька й братів по локону, поклала їх у лодію, що попливла до моря.

— Мертвим — прощення й тлін, живим — життя, — промовив князь Володимир. — Але що це? — занепокоївся він, подивившись на затягнуті прозорою шкірою віконця в стравниці, що почервоніли, ніби налилися кров'ю.

Далі все сталося надзвичайно швидко. Стравницю почав наповнювати їдкий дух смоли, воєводи кинулись до дверей, але ті були підперті знадвору, шкіряні віконця почали горіти й лопатись. Крізь віконця долетів шум багатьох людей, брязкіт мечів, крики. По всьому було видно, що хтось підпалив стравницю.

І раптом двері розчинились, їх відбили зовні. Воєводи й князь притьмом вибігли в двір, де побачили багатьох воїв, які гасили вогонь, а разом бились з невідомими людьми.

— Зрада! — кричали вої. — Вас хотіли спалити живцем, княже! Вони полили стіни смолою, замкнули всі двері. Ми піймали їх, одних порубали, інших схопили, все це — свіони, слуги Регволда, а вела їх змія — дочка князя. Ось їх і женуть, всі ми відоки того, що сталося. Дозволь скарати їх і у бійницю разом з ними.

Воїв біля стравниці ставало все більше й більше — одні розповідали іншим про підпал, звідусіль линули голоси:

— Скарати головників!* (* Головний — убивця) Смерть убійниці! Смерть! Привели й паліїв. У світлі смолоскипів князь Володимир побачив кількох закривавлених воїв-евенів, яких штовхали в спину, жінку в темному одязі, у якої були зв'язані за спиною руки.

— Смерть їм, смерть! — волали вої, і вже гострі мечі заблищали над головами паліїв і дочки полотського князя.

Але в цей час пролунав дужий, рішучий голос князя Володимира:

— Пощо поспішаєте, дружино моя? Ще ворог учинив звабу, будемо судити його по закону й покону нашому... Усіх паліїв велю посадити в поруб. З княжною говоритиму окремо... Заведіть і стережіть її в теремі. Завтра буде суд!

Князь Володимир добре бачив Рогнедь. Вона стояла посеред світлиці — висока, струнка, темне платне облягало тонкий стан і високі груди, обруч на голові туго стягував волосся, що нагадувало нитки золота і нібито аж світилося; Рогнедь, як жінка

півночі, мала голубі очі кольору морської води, дрібні її зуби були сліпучо-білі, вся вона була дужа, міцна, засмагла, але водночас напрочуд чарівна, красива, і Володимир на якусь хвилину навіть замилювався нею — зухвалою, сміливою.

— Ти велів привести мене сюди, — промовила Рогнедь. — Говори, я слухаю.

— Так, я велів привести тебе сюди, — відповів їй Володимир, — бо не хотів, щоб мої вої вбили тебе. — Він хвилинку помовчав і додав: — Не думай, проте, що вої мої убійники й розбишаки, — вони хотіли й мусили тебе вбити, бо ти підняла руку на їхнього князя... Древній наш закон каже: око за око, зуб за зуб.

— Навіщо ж ти тоді, — зухвало крикнула вона, — вирвав мене з їхніх рук? Закони і у вас, і у нас однакові. Око за око, зуб за зуб — так я хотіла помститись ворогам, які вбили мого батька, якщо ж боги не допомогли мені, краще б я померла під вашими мечами... Гаразд, княже, не будемо багато говорити — убий ти мене сам...

Князь Володимир посміхнувся.

— Я вислухав тебе, але не розумію, чому мушу вбивати?

— Ти впився кров'ю і прийшов по дань, — почала вона. — Ти — син рабині і сам трел* (* Трел — раб (швед.) — уже раніше посилав своїх слів і вимагав, аби батько мій скорився тобі, я ж стала твоєю жоною. Чуєш, батько мій узяв меч проти тебе, а я не захотіла роззутися й не роззую сина робочича. Далі ти знаєш усе — це Один велів мені помститись, бо ти вбив мого батька й братів, але я не зуміла цього зробити... Що ж, так судила доля, ти маєш право і повинен мене вбити — око за око й зуб за зуб.

Те, що Рогнедь говорила Володимирі, було образою для нього, вона вважала себе високою особою, князівною, а його називала рабом, трелом, проте сам він не хотів ображати її, дівчину, й стримав себе.

— Ти зухвала й горда, Рогнедь, — сказав їй Володимир і презирливо додав: — Тільки в тебе надто кволі руки для того, щоб знищувати руських князів і їхніх воїв.

Вона аж зблідла й стиснула, заскреготіла зубами.

— Коли ти поставиш мене під дубом смерті, я сама накину собі петлю на шию...

— Я бачу, ти смілива...

Полотська княжна мовчала. Князь Володимир ступив крок уперед і зупинився близько від неї.

— Слухай, Рогнедь, — по дуже довгій хвилині сказав він. — У нас, руських людей, є давній покон: коли ми одоліваємо ворога, то укладаємо з ним мир і вже бережемо його. Там, у Новгороді, посилаючи слів до твого батька, я говорив, що хочу мати з ним мир і любов, а тебе на знак цього волію назвати своєю жоною... Коли ж мої сли повернулись і сказали, що князь Регволд порвав і ногами затоптав мою грамоту, я дав слово Новгороду і поклявся перед богами, що Полотськ буде нашим, а ти — моєю жоною... А далі що сталось, Рогнедь, — твій батько і брати вбиті, — що мені — ворогувати з мертвими? Полотська земля скорилась — віднині тут буде мир. Тільки от ти не скорилась — хотіла мене вбити, помста живе в твоєму серці.

— Я не розумію, для чого ти це говориш і чого жадаєш від мене.

— Чуєш, Рогнедь, — голосно промовив він, — вже хто-хто, а я міг вимагати з тебе

дань, та зараз не хочу цього, бо не був би князем, аще мстився б жоні, удовиці, сироті, та й тобі, полотська княжно... Зроблю з тобою княжий і справедливий руський суд. Ти діяла, як велів твій закон, — не винувачу тебе, але більше, чуєш, більше нічого ти вже зробити не можеш. Через це я тебе й не караю... Будь, Рогнедь, такою, як велить розум, серце, тільки не роби зла, бо загинеш. Слово ж моє таке. Якщо ти хочеш бути в городі або десь у землі Полотській — живи тут, слово князя — закон для його людей. Якщо хочеш повернутись у землю твоїх батьків — дам тобі грамоту, воїв, які проведуть тебе скрізь, хоч і за Варязьке море... Ти — дочка князя Регволда — вільна робити, що хочеш... Іди, Рогнедь!

Вона не йшла, стояла на місці, от з її уст зірвалось:

— Скажи мені одно, княже! Чому ти так робиш, чому волієш так судити? Закон? Який закон? Я не розумію того, що ти робиш...

Володимир пильно подивився на неї.

— Ні, тільки й допреже закон, — відповів він, — але, либонь, є щось і інше, що велить мені саме так зробити...

— Очевидь, ти, — суворо сказала вона, — вбивши мого батька й братів, тепер хочеш поглузувати й з мене.

— Глузувати? О ні! — одразу ж суворо відповів він. — Ти повинна знати і знаєш — не моя десниця вбила батька й братів твоїх, а руські люди. Знову ж, не моя десниця, а вони хотіли вбити й тебе, я ж не дав мечу впасти на твою голову.

— Тоді ти... — почала вона й не кінчила. — Скажи мені правду, руський княже. Ти пожалів мене як бранку, але не хочеш, щоб я була в Полотську, гониш за Варязьке море, бо я немила тобі?

— Ти марно, — промовив він, — говориш це, Рогнедь, бо ще в Новгороді я нарік тебе жоною. Не я, а ти — зухвала, горда — вважала, що в тобі тече кров князівни, а я тільки раб, це ти одштовхнула мою руку, сказала, що не будеш жоною сина рабині, бо не любила й не любиш мене... Як же ти смієш запитувати тепер, мила мені чи ні?!

Вона мовчала, і це вже була не та зухвала, горда полочанка, яка недавно злим словом ганьбила князя. Рогнедь опустила очі долу, впали й руки її — в'ялі, безсилі.

— Я жду, Рогнедь, говори. Якщо хочеш піти в землю своїх батьків, відчиню двері, дам грамоту, людей; хочеш бути в Полотську — лишайся... А тепер іди! Я дуже стомився, завтра ж у похід... Іди, Рогнедь! Прощай!

Не піднімаючи очей, вона повернулась, рушила до дверей, вийшла...

Хто знає, чи довго спочивав князь Володимир?! Може, як воїн, що спить і все чує, склепив очі на одну хвилину і враз прокинувся, може, і це ймовірніше, спочивав більше, до пізньої години ночі, — але раптом він схопився, сів на ложі, одразу ж взув чоботи.

За вікном стигла ніч, темно було в палаті, крізь розчинені двері струмувало жовтаве світло з переходів, на порозі ж невиразно окреслювались чийсь тіні, звідти линули притишені голоси.

— Хто там? — запитав князь, і рука його несамохіть потяглася до лави, де лежав

меч.

— Це я, — почув він голос Рогнеді. — Хочу з тобою зараз говорити. Твої ж вої не пускають...

Він зрозумів, що княжна прийшла до нього у якійсь важливій справі, хоче сказати те, чого відкладати не можна... Тільки одного не міг збагнути Володимир: що змусило її прийти так пізно, наглої ночі.

— Гридні, — велів він, — я говоритиму з княжною... Запаліть світло.

Вони внесли й поставили на столі свічку, швидко вийшли.

Володимир і Рогнедь залишилися в палаті тільки удвох. Бліда, вже без обруча на голові, з розпущеним волоссям, що сягало аж до колін, у тому ж темному платні, тільки з зеленкуватим каменем на грудях, вона стояла з опущеними руками біля порога.

— Конунг Вольдемар, — нечутно ступивши крок уперед, почала вона.

— Я не конунг, а князь, — одразу ж перебив він її, — і не Вольдемар, а Володимир.

— Вибачай, княже.

— Я слухаю тебе.

Знову мовчання й невисловлене вагання.

— У цю ніч, — продовжила вона, — мені було дуже важко... Я ні крихти не спала... попросила воїв... прийшла до твоєї палати... довго умовляла збудити тебе... Вони навіть, — Рогнедь ображено посміхнулась, — шукали, чи немає в мене зброї... Я прийшла... я мусила йти... так треба... так судили боги...

Вона на мить замовкла, дивлячись на вогонь свічі, що гаряче, як жертва, горів на столі, і Володимир помітив, як з її очей скотилось кілька сльозин.

— Я прийшла сюди, щоб роззути тебе, княже, — закінчила Рогнедь, і густі рум'янці виступили на її щоках.

Він щиро здивувався, пригадавши розмову з Рогнеддю в цій же палаті кілька годин тому, суворо сказав:

— Ти відмовилась мене роззути, коли я того бажав. Нині вночі ти намірялась навіть мене вбити, говорила, що ненавидиш. Я простив тебе, дав життя, дозволив їхати, куди бажаєш... Чому ж ти тепер прийшла?..

— Княже Володимире, — щиро промовила вона. — Ти — сміливий, хоробрий витязь, умієш ненавидіти й прощати, а тому я прийшла й мушу роззути тебе, княже! Рогнедь замовкла, рум'янці на її щоках потухли. Почуття перемоги! О, в цю пізню годину ночі князь Володимир відчув його і, либонь, дужче, ніж напередодні в битві, — дівчина, дочка князя Регволда, що недавно образила й відмовилась від нього, прийшла сюди, віддає найдорожче — своє тіло, душу.

— Я був і лишаюсь нині сином рабині, — не стримався й зухвало сказав Володимир.

Рогнедь на мить затялась, але опанувала себе й відповіла:

— Дуже шкодую, що колись назвала тебе робочичем, проклинаю годину, коли так сказала. Зробила б тоді інакше, — заломила вона руки, — може, не було б цього страхіття, живі були б мій батько й брати... Княже Володимире, мені дуже шкода, що минулого не повернеш. Нині я побачила, що син рабині здатний зробити більше і може

бути справедливішим, аніж князь... і я полюбила тебе. Ти віриш мені? Скажи правду...

Володимир не ждав таких слів Рогнеді, важко було йому й відповідати на її одверте питання.

— Ти дуже смілива й до серця мені, Рогнедь! — вимовив він.

Ніби борючись з хвилиєю, яка налітала на неї, Рогнедь простягла руки.

— І ти більше нічого не скажеш? — крізь стиснуті зуби вирвалось у неї.

Володимир зрозумів її. О, ці жінки, либонь, усі такі, тільки що — присягайся їм у любові. А чи знає вона — це зухвале дівчисько, — скільки сил вже коштує йому?..

— Я ще з Новгорода посилав своїх слів, — відповів Володимир, — пропонував тобі бути моєю жоною...

— Ти глузуєш з мене, княже, — суворо промовила Рогнедь. — Тоді я відмовила твоїм слам, а тільки-но, ти вже чув, прокляла годину, коли так зробила... Те, що було, минуло, те, що робиться зараз, ой, яке все це страшне, княже. Проте я говорю, жду твого слова, бо хочу, щоб нам з тобою було добре...

— Нам і буде добре! Ти — справедлива, смілива, хороша! Я, чуєш, Рогнедь, також буду справедливим, хорошим, добрим з тобою...

Він пішов уперед, усе ближче й ближче до неї, обхопив її стан руками...

— Хороша моя... Чудова!!! — зривались у нього слова.

— Що я роблю! Боги! — промовила вона, рвучко підняла руки й обняла його за шию. Він поцілував її раз, і другий, і третій, вона відповідала несміливим, якимсь шукаючим поцілунком.

Це була, либонь, остання краплина, що наповнила серце Рогнеді. Володимир сів на ложе, вона стала перед ним на коліна, — так велів древній покон, — і роззула його.

А тоді Володимир схилювався до Рогнеді, взяв її дужими руками, посадив на ложе, довгим поцілунком подякував за муки й страждання.

— Рогнедь — добре ім'я, — владно сказав він, — але я волів би називати тебе руським ім'ям — Рогнідою. Чи дозволиш, Рогнідо?

О любов — перша в житті, неповторна, принадна! Ти як квітка, що розпустилася вночі і, свіжа, запашна, яскрава, здригається від важких крапель роси, повна живодайних соків, тремтить у млосному сподіванні й напрузі, віддав нектар, усю таємничу силу чудовому метелику, трудівниці-бджолі й цілує теплу щоку, яка схилилась над нею.

У неї було міцне, але ніжне й гнучке тіло, поцілунки її нагадували тепло сонця, пестоші й ласка подібні до морської хвилі; а хіба молодий, мужній Володимир не був схожий на неї?

Тільки на світанні лодія їхньої любові зупинила свій плин у щасливому, безтурботному морі. У примарному світлі нового дня Володимир подивився на неї стомленим, щасливим поглядом. Вона повірила — новгородський князь може бути суворим, але ще більше, мабуть, ласкавим, пристрасним, ніжним...

— Тепер ти й поїдеш, княже Володимире? — тихо й дуже смутно промовила вона.

Поклавши руку на плече, він довго дивився на її обличчя, бачив голубі очі,

надзвичайно довгі й нібито аж важкі вії, бліде чоло, темні пасмуги під очима.

— Так, Рогнідо, зараз я поїду. Кличуть земля і люди. Попереду тяжка брань.

— Я знаю це — попереду в тебе брань, Київ, слава... Там ти забудеш мене.

— Ні, не забуду. Слово руського князя — тверде й несхитне. Ще не бачивши, я нарік тебе жоною, вночі я був твоїм мужем, так і буде.

Він поцілував її уста, що були вже холодні, теплою щокою доторкнувся її чола.

Рогніда замислилась і сказала твердо, рішуче:

— Ні, княже, після всього, що сталося, і за одну тільки ніч ти не міг мене полюбити. Я ждала, всю ніч ждала твого слова, але ти його не сказав. Що ж, уже з Києва напиши мені в грамоті, що велить серце, пошли гінця, щоб усе знала... Я ж не забуду цієї ночі. Вибачай ще раз за те, що називала тебе раніше робочичем; ти справжній князь Русі. А тепер усе, княже. Їдь щасливо! Я молитимусь за тебе так само, як молилась за свого батька й братів.

— Рогнідо! — промовив він. — Я тобі сказав усе, що думав.

— Якщо ж ти, — закінчила вона смутно, — не полюбиш чи поїдеш і забудеш мене, я залишусь сама й не проклинатиму тебе... Чуєш, мій єдиний і коханий! Так, виходить, судили боги...

Вона поцілувала його. О, який щирий, пристрасний був останній поцілунок Рогніди!

Князь Володимир вийшов з палати, проминув кілька переходів, де стояли озброєні вої, і потрапив до стравниці. Там уже приготували сніданок, в зборі була старша дружина. Проте ніхто не сідав до столу, всі привітали князя і тільки тоді, коли він сів, брязкаючи мечами, розташувались на лавах.

— Не будемо затримуватись, дружино! — сказав Володимир. — Дорога нам далека.

Вони їли досхочу, добре й випили. Сам Володимир не хотів їсти, взяв кілька шматочків в'яленої конини, запив її медом.

Прийшов час залишати Полотськ. Князь і воеводи вийшли у двір, щоб сісти на коней, прямувати до річки, а там лодіями й далі.

Їм не так швидко пощастило виїхати. У дворі біля терема, де стояли розбиті вози, валялись посічені шоломи, поламані списи, сокири, стовпилось багато бородатих, одягнутих у довгі темні платна й високі ремінні чоботи людей. Тільки-но князь з'явився на ганку, вони стали низько йому вклоняться, загомоніли:

— Вислухай нас, княже Володимире! Не покидай без свого слова.

— Я слухаю! — зупинився на сходах Володимир і дав знак, щоб хтось із старших полочан підійшов ближче до нього.

Наперед ступив сивобородий чоловік, на обличчі якого темнів широкий шрам.

— Княже Володимире! — почав він. — Ми зібрались тут — полотські воеводи й бояри, — а множество люду стоїть за стінами града, щоб сказати тобі, як багато натерпілись від свіонських конунгів, як багато зла побачили від князя Регволда... Праве діло ти зробив, покаравши його. Але докінчи справу, княже. Одвіку ми були з Руссю, мали своїх руських князів, дружбу з Київ-городом. Просимо тебе, княже, прийми нас до себе, волимо бути з Руссю, багато наших людей бажають іти з тобою. А нас не залишай

сиротами, дай свого князя! — Закінчивши цю мову, сивобородий чоловік ще раз низько вклонився князеві, слідом за ним схилили голови й бояри та воєводи, що стояли в дворі.

— А ще волимо, — загомоніли вже в дружині самого князя. — Зроби суд над головниками, що хотіли вчора вбити тебе й нас, княже, вели десницею своєю їх покарати.

— Добре! Буде так, як просите, — відповів князь Володимир. — Русь прийме до себе Полотськ й усю землю. Коли пізніше побуваємо у вас, будемо говорити про князя. Зараз залишаю у вас посадника свого, воєводу новгородського Путятю, що діятиме по слову моєму і з вами разом стоятиме за Русь.

— Спасибі, княже Володимире! — залунали навкруг голоси.

— А головників покарай... Зроби суд, княже! — не вгамовувалась дружина.

Князь Володимир зняв шолом з своєї голови, подивився на людей, що заповнювали двір, на долину за городом, голубе небо, сонце.

— Багато смерті наокруг, — промовив він, — і не хочу її примножувати... Нехай буде не смерть, а життя — велю всіх головників випустити, нехай ідуть і кажуть, чи справедливі руські люди. Дочку ж князя Регволда Рогніду, що робила так, як підказував їй закон: хотіла помститись за батька й братів, але не змогла цього зробити, а нині вночі мене роззула, — милую, залишаю в теремі як жону свою й княгиню.

На високій стіні Полотська, край заборолу, спершись на поручні, стояла й дивилась на осяяну вранішнім рожевим промінням долину перед собою жінка в темному платні — це була Рогніда.

Вона бачила, як із воріт міста виїжджала численна дружина, а за нею рушили полочани, їй було видно, як на березі вої сіли в лодії й попливли до річка, де вода Полоті зливалась з Двіною, а полочани стояли й привітно махали їм руками.

Але між усіма цими людьми Рогніда бачила тільки князя Володимира, що виділявся нібито з-поміж інших одягом своїм, зброєю, був — так здавалося Рогніді — вищий, ніж інші, кращий, ставніший. Ось він виїхав на чолі своєї дружини за ворота, обернувся й довго дивився на стіни Полотська, ось рушив далі по долині, зупинив коня на високій кручі й ще раз подивився на город, а от ступив, сів у лодію.

Глибокі й складні почуття хвилювали душу Рогніди в ці хвилини. Вона пригадувала недавнє минуле, коли в палаті отця свого осуджувала новгородського князя-трела, бій під стінами міста й у дітинці, коли загинули батько її й брати, трупи їх під чорним знаменом у лодії на Двіні...

Нарешті ще одна, минула, ніч, коли Рогніда намагалась помститись князеві-трелу, що вбив її батька й братів, а потім сама прийшла до нього в палату, роззула, відповіла поцілунком на поцілунок, була з ним всю ніч в одно тіло...

— І я його полюбила, полюбила довіку, — зривалось з її уст. — Як же, як я могла це зробити? Мій коханий — вбивця отця мого й братів. Він поїхав і ніколи вже не повернеться. А що жде мене тут, у Полотську, крім сорому? Яку кару мушу прийняти?! Ні, смерть, тільки смерть. Боги, боги, допоможіть же мені, прийміть стомлену дуїїу!

Висока й крута стіна Полотська, гостре околя чорніє вниз, на дні і схилах

наокруг рову. Кинутись туди — і кінець, обірвуться важкі думи, припиняться невимовні муки, вона піде до отців своїх, буде з ними. Один крок!

Полотська княжна не зробила цього кроку, темна постать її хитнулась над безоднею, проте одразу ж завмерла, вона вп'ялась пальцями в забороло, стояла, дивилась.

Рогніда бачила, як лодії руські зупинились біля півострова, де води Полоті зливаються з могутньою течією Двіни, бачила, як там, на високій кручі, вої зібралися під голубим знаменом, що маяло, як вітрило, під вранішнім вітром, ще раз побачила на коні Володимира, і їй здалося, ні, вона була певна, що це так і було, — він махнув їй рукою на прощання.

І цей невеликий, невловимий рух, якого, може, й не було? але який помітила Рогніда, викликав ще одну, і, мабуть, останню, бурю в її душі, змусив зупинитись, відступити від краю забороло.

Палати Валгалла!* (* Палати Валгалла — рай (швед.) О, прийде час, і вона полине туди на пир Одина, приєднається до валькірій* (* Валькірії — райські діви), піднесе ріг з медом отцю й братам, що загинули як герої...

Це буде пізніше, набагато пізніше. Навіщо Рогніді зараз думати про смерть і небо, коли тут, на землі, так принадно пахне весняне повітря, тіло ще тремтить від пестощів, ласки, поцілунків, у вухах дзвенить голос: "Прощай, Рогнідо! Я покличу тебе з Київ-города..."

— Трел! — ще раз і вже востаннє промовила Рогніда. — Ні, князь новгородський, що взяв неприступний Полотськ, скоро буде великим князем Русі, — не трел... Рогніда також буде не ті* (* Ті — рабня), а жона князя Володимира, велика княгиня Русі...

Рогніда діяла й мислила так, як батьки її й усі далекі предки, що над усе в світі ставили силу, силою добували владу, але скорялись і вірно служили, коли зустрічали когось дужчого від себе.

І ще подумала Рогніда про те, що минула ніч не пройде безслідно, що насіння любові, посіяне в цю ніч, дасть свій плід і народить вона сина...

Князь Володимир, виїжджаючи з Полотська, звичайно, бачив Рогніду. Темна постать її виразно окреслювалась край стіни дітинця, коли він спроквола спускався з дружиною до Полоті; розгледіти Рогніду можна було й з події, що під дужими ударами гребців перетинала зеленкуваті води річки, з півострова, де Полоть зливалась з Двіною. Увесь цей час Володимир бачив самотню Рогніду на стіні города.

Чи краями його серце скорбота й жаль за полотською княжною, з якою так несподівано звела доля й тепер надовго розлучала, чи хотів би повернутись назад і бути з нею, зустріти ще одну й ще одну ніч у цьому глухому лісовому городі, пливти й пливти в чарах кохання?

Ні! Скорбота й жаль не турбували в цю вранішню весняну годину молодого новгородського князя, радість, гордість і щастя наповнювали його душу. Оточений дружиною, їхав він на баскому коні до річки, переплив Полоть, вийшов на берег, щоб оглянути перед далекою дорогою комонників, які тут зібрались, зробити у порядок

лодіям.

Полки стояли, ждали його слова. Гребці на лодіях уже приготувались до далекого походу, підняли весла. Високо над ними висіло до самих своїх глибин прозоре голубе небо, в ньому котилось, як вогняне коло, тепле принадне сонце, близько линули й дзвеніли, перлами розсипаючись у крутих берегах, весняні води Полоті й Двіни, на луках зеленіли трави, між ними жовтими й голубими озерцями світилися квіти, десь ударила зозуля, в неозорій височині дзвенів жайворонок, — як міг не радіти і не милуватись світом князь Володимир!

Все це хвилювало, підносило, втішало його серце, новий день був зовсім не такий, як попередній, тільки вчора тут земля гула під копитами коней, лилась кров, вмирили люди, доля Полотська вирішувала успіх усієї його справи, важкого походу на Київ. І тепер ще попереду був далекий шлях, у голубому небі мчали на південь чорні круки, багато, о, як багато доведеться пролити крові руським людям, доки мир і тиша прийдуть на землю.

Перша перемога завжди окрилює людину. Подолавши князя Регволда і прилучивши Полотську землю, князь Володимир вірив у свою перемогу, був переконаний, що похід на Київ закінчиться щасливо, — чорні круки полетіли ген далеко, жайворони дзвеніли над полками.

А серце?! Що поробиш — молодому серцю (та хіба тільки молодому?) властиві поривання й дерзання, молоде серце — це голуб, який шукає собі голубиці; перемога і любов, радість і щастя, здійснення бажань і невпинний порив уперед, — хто не був молодим, хто цього не знає!

Князь Володимир був гордий, що скорив свавільну полотську княжну, щасливий, бо вона віддала йому ласку й тепло, певен, що полюбить її колись, покличе до города Києва.

Ось чому, покидаю чи древній Полотськ, князь Володимир зупинився на кручі, підняв руку й послав Рогніді, що все стояла й стояла на стіні, тепле вітання.

І рушили вої князя Володимира — подіями по тиховодній Полоті, комонно й пішо через ліси й поля, щоб вийти біля города Смоленська, з'єднатись з північними воями, які там їх ждали, і пливати далі Дніпром на січу з Ярополком. Назустріч їм, угору від Києва, Дніпром посувалось воїнство Ярополка. Гроза стояла над Руссю, брат ішов на брата, земля на землю.

8

І ніхто з них не знав того, що саме в цей час до україн Русі, до мирних городів і сіл на захід сонця підступає ворог, який давно вже відточив свій ніж і тільки ждав нагоди, щоб напасти.

"Drang nach Osten!"* (* "Drang nach Osten!" — Похід на Схід! (Нім.)

Цей крик лунав на слов'янських землях уже не вперше. За тим, що діялось на Русі, пильно стежили німецькі імператори, за спиною яких стояв римський папа.

На півдні імперії були землі Угорщини, Болгарії, Візантії, з якими німецькі імператори Оттон I і син його Оттон II не раз стикались, але перемогти не могли. Через

це вони всі свої сили скеровували на схід.

"Drang nach Osten!" — це був перший клич, що пролунав у новоутвореній Німецькій імперії, і вже тоді полчища їхніх рицарів рушають на схід.

Проте Схід виявився не таким піддатливим і кволим, як вважали німецькі імператори. Довго й дуже довго довелось їм боротись з Польщею, тяжкою була для імперії боротьба з Чехією, доки вони ціною величезних втрат, по коліна в крові підкорили володарів цих земель. Але коли німецькі орди посунули далі на схід, щоб скорити слов'янські племена над Варязьким морем, то на річці Лехі зазнали жорстокої поразки. Слов'яни люто, не шкодуючи сил і життя, боролись за своє життя і волю.

Ворожнеча між Володимиром і Ярополком, уособиця в Руській землі надали сил німецьким імператорам. Не власними руками — польський князь Мешко I, що був їхнім слухняним слугою, почувши про брань на Русі, велить своїм полкам вирушати на схід, захоплювати руські города й землі.

І в той час коли вої князя Володимира бились у Полотську з дружиною Регволда й перемогли її, в той час коли князь Володимир вирушає на Смоленськ і далі на південь супроти Ярополка, в цей час потай до Руської землі підходять вороги з заходу. Темної ночі стали вони на схилах гір навкруг Перемишля, подерлись на його стіни, сталась велика січа, загинуло множество людей руських, запалав город і околиці.

Звідси ворожі вої пішли на Червен, оточили його, три дні руйнували й палили стіни, прорвались, залили город кров'ю.

Разом з ними йшли єпископ Лев і священник Рейнберн, — їм не пощастило в Києві з хрестом, тепер римський папа діяв мечем.

Слух іде по Русі про сварку князів-братів, і хвилюються далекі її землі; волзькі булгари збирають воїв, посилають слів у степи за Ітиль-рікою, щоб знайти там орди, які виходять з глибин Азії, з'єднатись з ними і рушати на Русь.

Горе дому, де немає злагоди й миру, горе землі, де сваряться племена, страшно, коли зброю піднімає брат на брата, син на отця.

Багато зла приніс землі Руській князь Ярополк, великі й трудні діла випали на долю Володимира, сина Святослава.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

1

Князь Володимир розумів, що Ярополк не допустить його до Києва, а намагатиметься зустріти й розбити північну рать у верхів'ях Дніпра. Пізніше від купців, втікачів-смердів і простих чорних людей він довідався, що Ярополк справді зібрав багато воїв, частину яких посадив на лодії, а багато їдуть комонно й посуваються пішо берегами. Уже в полі передня сторожа знаходила сліди й бачила не раз на обрії воїв: невідомо було тільки, де ж зупиниться і прийме січу Ярополк.

І от нарешті в один з перших днів ізока* (* І з о к — червень) літа 980-го на світанні примчали вої передньої сторожі, зскочили із замилених коней, розповіли, що вище від Любеча на Дніпрі і в затоках піше військо Ярополка ховається у лісах над кручами, а комонники розтяглись півколом у полі.

Князь Володимир спав на лодії; почувши тупіт коней, прокинувся, вийшов на берег і слухав сторожу, а тоді покликав старшу дружину, сів з нею під вербами й став думати, як починати січу з полками Ярополка.

Це була дуже важлива й відповідальна година — рать наближалась до раті, вирішувалась доля Русі, все залежало від того, як вести далі воїв з півночі, щоб розбити полки убійника-князя.

Князеві Володимирі було на кого спертись — навкруг нього стояли й сиділи на приступках дніпрові кручі бувалі, старі вже воєводи, що вздовж і впоперек сходили землі Русі, перетинали на лодях моря, били багатьох і багатьох ворогів.

Володимир ловив на собі примружений погляд то одного, то другого воєводи; кожний з них вмів і готовий боротись з ворогами, кожен зробить так, як велить князь.

Але він не хотів вихоплюватись з власною думкою, краще послухати, що скажуть бувалі люди.

— Ви знаєте, воєводи мої, — почав Володимир, — рать Ярополка зупинилась і стоїть біля Любеча. Хочу почути, що думаєте? Говоріть, воєводи.

Угорі над ними трепетало листя на вербах і осокоринні, десь від лодій долинули звуки смутної пісні, скільки не кинь оком, голубіло плесо Дніпра.

Князь Володимир ждав. Він сидів у білих ногавицях і довгій білій сорочці з розстібнутим коміром, підперезаний широким поясом, в зеленого хза чоботях, з непокритою головою. Легенький вітер з Дніпра перебирав русе волосся, карі очі допитливо дивились на воєвод.

І воєводи загомоніли — їм сподобався такий початок ради — князь Володимир не криється, що молодий, він, напевне, зробить так, як порадить старша дружина.

Деякі з них вважали, що найкраще кінним воям обійти далеко в полі полки Ярополка, бити їх з-за спини, а всім пішим посуватись Дніпром на лодях і вдарити в чоло Ярополковій раті.

Інші радили затримати лодії на місці, вночі послати частину пішого й комонного війська вперед, щоб наблизитись і впасти, як грім, на воїв Ярополка, а з лодій уже їх добивати.

Ще одні думали, що ліпше стати на місці, загородити Дніпро лодіями, насипати на берегах вали й ждати, коли Ярополк підійде ближче й перший ударить на них.

Це було, либонь, і все — князеві Володимирі лишалось подумати над словами бувалих воєвод, вибрати найкраще з того, що вони сказали, та й кінчати раду, дати загад воєводам і всім воям.

Князь не поспішав з останнім словом, він дивився на плесо Дніпра, високі кручі правого берега, зелені, повиті голубим маревом луки вдалині.

Потім він повернувся до воєвод, і їм здалося, що за ці короткі хвилини обличчя його змінилося, стало рішучим і суворим, очі потемнішали, він і почав не так, як думали й ждали воєводи.

— Я слухав вас уважно, дружино моя, — сказав князь Володимир, — і дякую за поради. Проте, — звернувся він до воєвод, — послати далеко в поле комонне військо, а

пішим воям посуватись на лодіях і бити в чоло Ярополку не можу, бо як одірвати руки й ноги від тіла? Ти, воєводо, — звернувся він ще до одного, — радиш нам підкрастися вночі до воїв Ярополка, та ми ж не печеніги й не хозари, щоб діяти, як таті; ми — руські люди, утверджуємо мир у чесному бою... Ще радили мені, — закінчив Володимир, — стати на місці й ждати тут Ярополка, а чи можемо ми надіятись на нього, чи не зайде він, як це ви радили мені, з усіх боків? Ні, воєводи, мусимо діяти не так, мусимо робити, як отці й діди наші.

І він сам в оцю хвилину, помітили воєводи, був дуже схожий на отця свого Святослава.

— Я не боюсь Ярополка і його раті, покладаюсь на вас, воєводи, й воїнство своє, думаю, — він показав рукою навкруг, — що сіверяни, древляни, люди полянські та інших земель підуть такожде з нами. Мусимо йти вперед одверто й прямо, пішо й комонно берегами, на лодіях по Дніпру. Хочу ще раз сказати Ярополку: "Іду на ви", — а тоді нехай вирішує прю нашу меч, а допомагають боги.

І це вже говорив не молодий новгородський князь — устами князя Володимира промовляв батько його Святослав, славетні діди й прадіди, руські люди.

2

Сварга між князями Ярополком і Володимиром не обминула Любеча. Ще взимку, коли вторували шлях між Дніпром і Десною, посадник Бразд багато разів їздив до Остра, радився з волостелином Кожемою, а повертаючись назад, обходив тереми, говорив з своїми певними людьми.

Багато діла було тепер у Сварга — посадник дозволив йому брати руду на землях княжих, і він день і ніч варив крицю, кував мечі, залізця для стріл, топори, списи, сулиці. Бразд же забирав усю цю кузню, віз до Остра, а дещо залишав і для себе.

І в усіх людей у Любечі стало більше роботи — одні рубали ліс і возили колоди до Дніпра, інші — дереводіли — будували на березі десятки лодій, — Бразд щедро платив — не своє, княже.

Напровесні ж, коли скресла крига, а Дніпром угору попливли лодії з Києва, Бразд зібрав усіх селищан біля старого городища.

Вони зібрались не так, як у давнину, коли все городище сходилось до могил своїх отців і дідів, поминало їх добрим словом, а вже потім говорило про денні справи свої, слухаючи старшого з роду, думаючи про долю всіх.

Нині йшло інакше: Бразд і інші селищани, що мали тереми й двори, Сварг і майстри-дереводіли, скудельники, чинбарі, які працювали на князя, — всі вони стали на пагорку, любечани й ниці, чорні стовпились нижче.

— Князь наш Ярополк іде на січ з воями верхніх земель, яких веде робочич Володимир, — почав Бразд.

Сказавши це, він одразу ж зрозумів, що почав недобре, — ниці люди, що стояли під городищем, сколихнулись, загомоніли.

— Який же він робочич, коли батько його Святослав — Ігорів син і сам посадив його в Новгороді? — запитав хтось з натовпу.

Посадник налився кров'ю так, що аж посинів.

— То правда, що князь Святослав посадив Ярополка в Києві, Олега в Деревах, а Володимира в Новгороді, але сталося так, що не всі його сини однакові, — токмо Ярополк береже мир і тишу в рідній землі...

— Посаднику Бразде! З ким у нас мир і тиша? З печенігами та ромеями? Та наші ж діди й батьки віки воювали з ними...

— Князь Ярополк мудрий! — відповів Бразд. — Доколи будемо кувати мечі, а не рала?! Он — земля, ліси, ріки; токмо би мир.

То — правда! Навкруг були земля, ліси, ріки, колись вони належали їхньому роду, а нині все це чуже: посадникове, волостелинове, княже. Проте Дніпра не повернути всп'ять, того, що було, не повернути, аби мир, мир!

— Але ж сам князь Ярополк не держить миру, а йде супроти братів своїх!

Бразд лютував.

— Як же йому не йти на братів, коли Олег не захотів платити Києву дані, через що й загинув, Володимир також-де не прийняв посадника княжого, підняв нині всі полунощні землі, іде сюди, на Київ, щоб захопити стіл отця свого.

— То нехай князь Ярополк іде з своєю дружиною на прю супроти брата свого Володимира і нехай меч скаже, кому з них у Києві сидіти, — пролунало з натовпу.

— Хто це говорить? — заволав Бразд. — Чого ж мовчите?

І через те що ніхто не відповів, Бразд сказав:

— Князь Ярополк кличе всіх на брань з Володимиром. Як і батьки наші, підемо на січу сукупно, вас, любечан, вестиму я, приєднаємось до волості Остерської, яку вестиме посадник Кожема... І не затримуйтесь, люди, князь Ярополк кличе нас іти йому на поміч швидко; тільки волостелин Кожема дійде до Любеча, разом із ним мусимо вирушати й ми.

О, посадник Бразд говорив тепер не так, як тоді, коли кликав на брань людей князь Святослав. Тепер він був посадником княжим, не тільки Ярополка, сам себе хотів захистити.

А люди мовчали. Над ними світило тепле сонце, за Любечем, скільки не кинь оком, зеленіли луги, із землі, мов із води, буйно тягнулось всяке жито, на городах цвіло різне зело... Брані були прежде, до них, скільки пролито людської крові, щоб захистити Русь, навіщо ж тепер окропляти кров'ю рідну землю, іти брату на брата?

Але йти було треба. Он плывуть і плывуть Дніпром лодії з Києва супроти Володимира, черед прийшов до них, не пошкодує князь Ярополк любечан, що сказав, те зроблять посадники його Бразд і Кожема, княжі мужі аки іскри вогняні, де б ти не був — знайдуть, не скорися — сплять.

— Славен князь Ярополк! — закричав Бразд.

— Славен! Славен! — змушені були підтримати його люди.

І всі вони пішли на двори свої. Затужили, як водиться, матері й жони, заплакали діти, що втрачали своїх отців. О Руська земле, доколи будеш ти сіяти не зерна, а сльози, доколи будеш умиватись не водою з Дніпра, а кров'ю, доколи куватимеш не

рала, а мечі?! Сонце пливе над землею — чому ж ти не спалиш ворогів; вітри віють у полі — так завійте ж, ударте в очі ворогам! О земле, земле Руська, яка ти багата і яка ти нещасна!

Деся на пониззі народився й покотився між берегами перестук весел, згодом на плесі Дніпра окреслилось чимало лодій — ключ та ще ключ, — вони прямували від низького берега до гір ошую, їм не було кінця, і Микула все стояв і стояв на валу городища, дивився на Дніпро.

Не тільки Микулу стурбував цей шум серед ночі, він побачив, що недалеко на сірій землі чорніє кілька постатей, ось хтось поліз схилом, за ним ще хтось, ще хтось.

— Пливуть лодії Ярополка. Князь іде на князя... Колись січі були на Ітилі й Дунаї, — нині буде січа й тут... Ой горе нам, горе!

Микула пізнав тих, що говорили, це були ниці любечани, люди його роду.

— Нелюбо, що йде князь на князя... Мир і тиша мусять бути в землі.

— А коли князь іде на князя, то нехай ополчаються один супроти другого, в полі та в двобої вирішують сваргу.

— Не той нині час, бо що не князь — то й закон.

— Що закон князя, аще земля наша має свій закон і покон.

— Мовчіть, людіє, бо скрізь нині є княжі вуха. І люди на городищі справді принішкли, повели далі мову впівголоса, обережно.

— За що ж іде Ярополк, чому кличе нас із собою? Кілька чоловік, перебиваючи один одного, задихаючись, шепочуть:

— Уклав ганебний мир з ромеями — нам на виї жажелі* (*Жажелі — ярма.) кладе... Не мститься печенігам за кров, кривди, сльози — побратимами їх назвав, наші землі віддає... Сів у Києві, аки коршак, братів-князів убиває, волю в земель забирає, з своєю Горою нас хоче зробити рабами...

Слів небагато, вони гіркі, як полин, важкі, як осінній дощ, болючі, нестерпні.

— Але ж є в нас старий закон і покон, множество людей іде супроти Ярополка, ромеїв, печенігів... — звучить у півтемряві глухий голос.

Хто це сказав? Усі обертаються туди, звідки долинули слова, дивляться, слухають.

Микула сидів на приступці кручі, дивився на плесо, де пливли й пливли лодії.

— Був князь Святослав, і ми знали, куди йдемо, за віщо, з ким...

— Це почалося, Микуло, ще за Святослава, це його обступила Гора, а сам він посадив трьох синів у землях...

— Так, — зітхає Микула. — Гора була за Святослава й ще за Ольги, бояри й воєводи були за них, але допреже всього Святослав беріг честь отчини, боровся не з землями, а з ворогами Русі.

Микула ніколи ще не говорив так, як цієї ночі, але, може, він заради того й прожив свій вік, щоб сказати це людям.

— Була ніч над Дніпром, на острові Хортиці, — а ми з ним сиділи так, як я з вами, — я запитав, а князь Святослав сказав, що немарне в далеких землях помирали люди, мир і тиша мусять бути в нашій землі. Ярополк не береже миру, чого він не може поділити

з братом своїм?.. І не Ярополку ми мусимо допомогти — Володимир наш князь, він береже старі закони й покони.

— То ти поведеш нас, Микуло?

Син старійшини довго думав. Проте зараз він був уже не сином старійшини, у важку цю годину він мусить заступити його місце, взяти дідівський меч.

— Поведу, людіє!

— І куди ти йдеш, Микуло? — говорила Віста. — Добра чи багатства шукаєш?! Так ти ж уже їх шукав, торбу гречки приніс...

Микула стояв і дивився на зелені луки, буйну поросль всякого жита за Любечем і на свою ниву, що починала зацвітати.

— Як же цвіте, аж голова мутиться, — він приклав руку до шрама на голові. — А що, думаєш, може, з-за цієї горсті гречки варто було колись мені йти на брань?! І не добра й багатства я шукаю, — маю їх, батько Ант залишив мені цілий скарб, велів берегти його.

— Що за скарб? Усе життя ти про нього говориш і говориш, тільки не бачу його, де він — не знаю.

Микула посміхнувся, така вже в нього звичка, коли він говорив щось од серця, м'яка посмішка теплила кутики його уст, грала під сивими довгими вусами.

— Правда — то є мій скарб, — відповів він Вісті. — Хочу жити, як батьки мої й діди... Вірю в богів отців, будемо жити так, як велять наші боги... Перун, Дажбог, Стрибог, допоможіть мені! Ось тільки зброю батька Анта дістану.

Ниці люди з Любеча вийшли вночі.

— Ти вже нас і vedi, Микуло, — сказали вони, — бо ти — син Анта, ходив з князем Святославом, побував у багатьох землях, а вже в отчині всі путі знаєш.

І виявилось, що пішли вони не самі. З усіх усюд вище від Любеча, з різних волостей і сіл ішли і йшли прості люди, вони збирались в очеретах над озерами, у чагарниках над косами, в лісах, на кручах.

— За Володимира-князя! За старий закон і покон! За рідну землю й нашу віру!

Одного вони, правда, не знали. Вранці, коли за загадом Бразда біля городища стали збиратися вої, він сам на коні приїхав до них, оглянув, сказав:

— Щось багато наших селищан немає? Де вони?

Люди мовчали.

Бразд оскаженів:

— Ми їх знайдемо й поведемо з собою... Аще хто криється від нас, мислить тікати до Володимира, і всім, що з ними, — усім уготована смерть, поток, розграбування.

3

Пізня ніч. Десять у полі б'ють крилами птахи, чути зловісне "кар-р... кар-р...", низько над землею нависли хмари, часто між ними пробігає суха, безгромова блискавиця, пахне згаром.

Хто наважиться їхати такої ночі в полі, де стан зупинився проти стану, де за крок нічого не видно, де кожної хвилини можна наскочити в темряві на спис, меч, ніж?!

Два вершники їдуть уперед і вперед, іноді зупиняються, тужне "пу-у-гу... пу-у-гу..." сколихує повітря, лине до стану Володимира, вершники стоять, прислухаються, їдуть далі й далі.

Нарешті десь у темряві народжується, лине: "Пу-у-гу! Пу-у-гу!"

Вершники прямують на цей крик, видираються на пагорок, бачать вогнище перед собою: "Пу-у-гу! Пу-у-гу!"

Князь Володимир не спить. Схилившись у шатрі над столом, на якому горить світильник, він, розбираючи літеру за літерою, читає берестяну грамоту. Це дивна грамота — перед вечором передня сторожа захопила воїна з табору Ярополка, що, скрадаючись у кущах і ярах, прямував угору понад Дніпром все ближче й ближче до стану Володимира.

Сторожа довго стежила за цим воїном, оточила з усіх боків. Проте воїн зовсім і не думав тікати, а, навпаки, сказав, що сам шукав передньої сторожі, добивається до стану Володимира, має до нього грамоту від однієї людини з табору князя Ярополка.

Цю грамоту і читав пізньої ночі князь Володимир, намагаючись зрозуміти, хто й чому її написав?

"Нині, коли настане північ, слухай пугача, до тебе з поля прибуде воевода з Києва..."

Уже північ, сторожа пильнує в полі, жде гасла. А може, це змова? Та ні, ось чути тупіт коней, вершники все ближче й ближче, вони зупиняються біля намету, чути притишені голоси.

Сторожа на чолі з тисяцьким Векшею завела до намету людину в темному опашні, в платні із золотими запонами й мечем біля широкого пояса, з шоломом на голові, бармиці* (*Б а р м и ц і — напліччя, підвіски до корони.) й личина якого так закривали чоло, щоки, ніс, що видно було тільки її очі — неспокійні, тривожні.

— Чолом б'ю князеві Володимирі, — прохрипів незнайомий.

— Будь здоровий. Хто ти єси?

— Я назву себе, коли залишусь з тобою віч-на-віч.

— Вийдіть! — велів Володимир.

Тисяцький Векша з сторожею вийшов з намету. Тоді незнайомий розстебнув бармиці й підняв личину свого шолома. Князь Володимир побачив обличчя кощавого, рудого, з гострими вилицями і ледь косуватими темними очима воеводи.

— Ти — Блюд, уй Ярополка-князя?

— Так, княже Володимире. У тебе добра пам'ять. Я був уєм Ярополка, коли він був княжичем, нині ж я воевода князя. Ти читав мою грамоту?

— Прочитав, але не розумію... Що ж ти скажеш, воеводо?

Блюд приклав руки до серця.

— Думаю токмо про Київський стіл, добра хочу Русі й її людіям...

— Поки що князь Ярополк убив брата свого Олега, скривдив мене, другого брата, зібрав рать і готується до брані зі мною. Ти ж його уй, ближчий воевода. Чи не тебе він слухав?

— Не один я в князя Ярополка, багато бояр і воєвод обступили його, а є ще в нього й жона — грекиня Юлія, — це вони змусили Ярополка йти супроти тебе... Я ж, княже Володимире, пам'ятаючи отця твого Святослава, намовляв і намовляю його не ворогувати з тобою, а помиритись.

Воєвода замовк, темні очі його пильно дивились на обличчя князя.

— І нині я, — прошепотів Блюд, — не пошкодував життя свого, прийшов до тебе, щоб усе сказати.

— А що ти можеш сказати, воєводо? — руба запитав його князь. — Заутра я посилаю своїх слів до Ярополка, скажу ще раз: "Іду на ви", запропоную йому мир... От і порадь князеві, щоб він поклав зброю.

— Я йому це говорив.

Воєводам, мужам київським скажи. Вони не тільки не послухають мене, а вб'ють.

— Тоді нехай чесна брань розсудить мене з братом і принесе мир Русі.

— Княже Володимире! — благальне промовив Блюд. — Але навіщо проливати кров безлічі людей, якщо досить зробити одно...

Широко розплющеними очима Володимир пильно дивився на воєводу.

— Що ж ти замислив?

Блюд витримав його погляд.

— Я хочу чесно й вірно служити тобі і тому скажу правду... Уже давно на Горі чимало воєвод ворогують з Ярополком, замишляють змову проти нього. І нині я бачив їх, говорив; одне твоє слово, княже, — і до ранку Ярополка не стане, і не буде ні січі, ні крові, а тобі буде честь і слава...

— Годі! — крикнув князь Володимир. — Чуєш, воєводо?! Я не хочу честі, до якої треба йти облудою, нелюба мені слава, окроплена кров'ю. Хочеш вірно служити мені й Русі — умов, приведи брата, а вже ми помиримось.

— З великим страхом, — сказав Блюд, відчуваючи, що йому пересохло в горлянці, — з мукою за кров і живот множества людей повів я тобі це, княже Володимире. Бачу твою правду — не повинен брат убивати брата, зло є убивати й Ярополка, клянусь, не допущу цього. А коли я приведу до тебе Ярополка?

— Даю обітницю, аще приведеш до мене Ярополка, честь тобі воздам велику, приязнь буде між нами.

— Княже мій, княже! — сказав Блюд. — Не відаю, коли це буде, недалеко ранок, і вже пізно зупинити січу, але я певен, що прозріє брат твій Ярополк і приведу його до тебе для миру й любові. Чи дозволиш мені тепер іти, княже, ніч коротка, ворогів багато, мушу ще пожити для тебе й Ярополка, для всіх руських людей.

— Іди, воєводо! Мої вої проведуть тебе. А прийде ранок, пошлю до Ярополка слів.

Воєвода Блюд зав'язав бармиці, опустив личину.

Скоро вже й світатиме — високо на сході палахкотить денниця, в саяві її в полі видно нібито краще, далеко.

Два чорні вершники — воєвода Блюд і риндя Згар — поволі їдуть від урвища до урвища, скрадаються в заростях над Дніпром, у верболах.

Недалеко вже повинен бути і стан Ярополка. Воевода схоплюється з коня, тихо шепоче:

— Ми не помилились?

— Ні, не помилились, воеводо, — стрибає з коня й Згар. — Проїдемо отак два поприща, — у півтемряві вимальовується довга простягнута рука, — завернемо ошую і опинимось у нашому стані... Будь певен, воеводо. Згар бачить уночі, як удень.

Воевода мовчить, прислухається й раптом каже:

— Мені здається, я чую тупіт коня.

— Ні, воеводо, то лодія на Дніпрі. У полі тихо, я нікого не чую.

— Ти помиляєшся, я чую тупіт... Воевода витягає з піхов свій меч.

— Ні, — спокійно промовляє Згар, — маю гостре вухо, але нічого не чую.

Тоді за одну блискавичну мить воевода підносить меч, стинає голову Згара.

У полі тихо. Воевода Блюд витирає меч об траву, вкладає його в піхви, стрибає в сідло, їде далі.

Добившись стежкою, яку йому вказав риндя Згар, до стану, він зупиняє коня біля одного з наметів, спішується, каже воеводам, що пильнують поля:

— Неспокійно там... Я виїжджав з риндею Згаром послухати, натрапив на сторожу Володимира. Вони вбили риндю... полунощні вовки бродять біля самого нашого стану...

Сли князя Володимира, як він велів, на конях доїхали до стану Ярополка вище від Любеча, зупинились на кручі, звідки видно було долину, полки, події на Дніпрі, княжий шатер вдалині, закричали раз і другий:

— Від князя Володимира єсми... Волимо говорити з Ярополком — князем.

Назустріч їм виїхало кілька воевод, а між ними старшим воевода Блюд, запитали, що хочуть сказати сли?

— Князь Володимир послав нас до князя Ярополка, — відповіли сли, — як до брата свого і як брату говорить:

"Не повинна бути вражда межи нами, брань між руськими людьми — то пагуба, хочу утвердити мир і дружбу".

Воеводи київські вислухали слів Володимира, веліли їм чекати, самі ж помчали до княжого стану.

Князь Ярополк ждав їх, одягнувши срібною ниткою шите блакитне платне, з червоним корзном на плечах, позолоченим мечем біля пояса, стояв недалеко від свого шатра, навкруг нього товпились мужі з Гори, тіуни ратні, тисяцькі.

— Хто то прибув? — запитав він.

— Сли Володимира.

— Що говорять?

Воеводи, що зустрічали слів, слово в слово переказали, що сказали сли Володимира, додали:

— Ми веліли їм ждати твого слова.

Князя Ярополка, видно, вразили слова Володимира. Блідий стояв він біля намету, дивився на стан, лодії на Дніпрі, слів Володимира, що все сиділи на конях і ждали його

слова далеко в полі.

Це була година, коли вирішувалась доля його самого, Київського столу, всієї Русі. Ще не було пізно — коли б Ярополк згодився в цю годину взяти мир з своїм братом, може, у віках полинула б слава Володимира і його — Ярополка, може, багато людей не пролило б своєї крові й не наклало головами, а засіяли житом землю. Слова Володимира були такі прості, зрозумілі, щирі, що навіть у Ярополка здригнулось серце, щось йому владно говорило: "Не йди на брань, послухай свого брата". І саме в цей час один з воєвод, уй Ярополка Блюд, торкнувся його рукава, примружив очі, показавши, що хоче з ним говорити, одвів його набік, тихо сказав:

— То є лжа й облуда, не може противу тебе стати брат твій менший Володимир, якоже синиця на орла брань сотворити. Не бійся, княже, Володимира — сина рабині, наше воїнство достойно зустріне його воїв, жде тебе перемога на брані.

Князь Ярополк вже не чує голосу серця, швидким кроком повертається до свого шатра, зупиняється, каже воєводам, які зустрічались із слами князя Володимира:

— Перекажіть їм, що я не хочу говорити з сином рабині.

4

І досі на кручах і в пісках вище від Любеча, на крутому правому березі, коли одшумить весняна вода і з глибин дніпрових виринають глейовища й жовті піски, — скрізь там біліють людські кості, побиті черепи, іржаві мечі і списи, поламані сулиці.

Вої князя Ярополка і князя Володимира зустрілися на високій кручі, яку в пізніші літа, ніби бажаючи змити людську кров, прорвала, розрила, розмила вода, там, на Старику, як називають це місце люди, нині голубіють озера, росте осока, самотні чайки тужать над водою й кущами.

Це була дуже люта, кривава січа, бо тут збилися всі лодії Ярополка, сюди ж прибуло багато людей пішо й комонно з Києва і всіх земель — князь Ярополк розумів, що коли він не зупинить північного війська біля Любеча, то воно швидко розтечеться по Дніпру, перекинеться на Десну — і тоді йому важко доведеться в Києві.

Січа почалася поприщ за десять від Любеча, в дуже вузькому місці на Дніпрі. Князь Ярополк велів поставити на укоті й в'язати між собою мотузами й гужвою більш як п'ятсот подій, — так на Дніпрі була створена заслона, крізь яку не могли, здавалося, прорватися лодії Володимира.

Ярополк мав на мислі ще одно — він велів покласти з лодії на подію дошки, і на Дніпрі з'явився міст, по якому вої могли переходити з берега на берег.

А тим часом на березі рать стала проти раті: попереду, щит у щит, виставивши вперед щетину списів, — бородаті бувалі вої, що мусили прийняти перший удар, за ними — пращники й лучники, що мали випустити в синє повітря перед собою тисячі стріл і гостре каміння, далі — вої з короткими сулицями й мечами, а позаду — тьма озброєних мечами, сокирами, довбнями з прив'язаним камінням або залізними гаками на кінцях і просто дубовими чи грабовими дрюками чорні, роб'ї люди-вої.

Мав у запасі Ярополк і комонне військо — воно чатувало в ярах понад Дніпром, у полі, в лісах і гаях, готове було летіти вперед, тільки буде надоба.

І ще раз, коли раті зупинились, наперед виїхали з рогами кликуни князя Володимира, пропонували руським людям-братам кинути зброю... Ніхто з стану Ярополка не одповів їм, а натомість лучники і пращники випустили першу хмару стріл і каміння, тисяцькі і воеводи веліли воям іти вперед.

Ці люди хотіли жити, тільки вчора, може, ходили вони з ралом у полі, і от під їхніми ногами загорілась земля, на обрії встали чорні хмари, безжальний князь і ще безжальніша старшина наказали їм іти вперед, нищити інших, бо тільки там, мовляв, за людським трупом, лежало мирне життя їх самих і родин.

А стріли й каміння летіли вже з обох боків, ось рушили вперед, як велетенський полоз, вої Ярополка, ось вони зіткнулись з воїнством Володимира, глухо гули щити, кричали вмираючі люди, дзвеніли списи й сулиці, свистіли довбні й дрюки.

Багато разів сходились і розходились вої, раті то відступали, то навалюно кидались уперед, поле бою було вкрите трупами, залите кров'ю...

А в цей же час бій почався і в полі, там вирвались з лісів комонники.

Ярополк і його старшина помилились, їхніх комонників ждали в лісах комонники Володимира, вони прийняли бій і самі вдарили на ворога, тепер кипіли береги й поле, ніде не було рятунку...

І навіть на Дніпрі вже точився бій — перед на цей раз вели свіони, їхні лойви й шнеки поволі підпливали до лодій Ярополка, от вони зблизились, на насади висипали заковані в броню вої, червона кров заливала борти, цебеніла в голубі води...

Варяги не змогли пробити мосту на Дніпрі, полунощні полки сходили кров'ю, а вої Ярополка стояли за заздальгедь насипаними валами, до них підходила й підходила допомога.

Вечоріло, коли Ярополкова рать з нестямним криком рушила вперед; тільки напружуючи всі сили, обливаючись кров'ю, стримувала удар і стояла на місці рать Володимира. Хвилина, ще одна, може, хвилина — і сміливі вої верхніх земель вдали б спину...

Раптом за полками Ярополка почувся крик воїв, їм у спину вдарила якась невідома сила, з лісів і кущів обох берегів виривалась тьма людей, багато їх кинулось у води Дніпра й попливло до лодій.

— Що трапилось? — пересохлими устами запитав князь Ярополк, що з вищою дружиною стояв на кручі.

— Прокляття! — заволав Блюд. — Нам ударили в спину. Що робиться?! Княже! Нам треба думати, як пробитись до Києва.

У вечірню годину, коли у воїв Володимира не вистачало сили й коли почали одолівати й могли одоліти вої Ярополка, багато людей з Любеча, всієї Остерської волості й інших волостей кинулись з мечами, луками й просто кілками взап'ять Ярополку. Між цими людьми йшов і Микула.

Спочатку Микула не пізнав Бразда, як не пізнав Бразд і його. Але ось вої стали проти воїв.

— Ви за кого? — голосно крикнув Микула.

— Ярополкові ми! — відповів Бразд і тоді пізнав Микулу.

— А ми за Володимира, за старий закон і покон! — заволав Микула, що також пізнав Бразда.

І брат пішов супроти брата, прості люди з Любеча — супроти княжих людей, тільки Микула нічого не боявся, а в Бразда була непевна, хистка рука, через що Микула швидко вцілив Бразд у голову, прості люди одоліли княжих людей і по їх костях пішли, далі, далі, супроти самого Ярополка-князя.

Як раділа душа Микули, як втішався він, коли побачив, що на Дніпрі палають лодії Ярополка, а вої його вдали спину, тікають у поле... Перемога була так близько, вона, напевне, прийшла, вже князь Володимир, либонь, пливе Дніпром до Любеча, щоб рушити на Київ.

Але Микула цього не бачив — спис якогось воїна пройшов по старому шраму на чолі — він втратив пам'ять, як мрець, лежав на полі.

Та Микула був дужого антівського роду, тіло його витримало, пізно вночі він прийшов до пам'яті, сів на піску недалеко від Дніпра.

Ніч була холодна, земля волога, вгорі висіли великі зорі, вони повторювались у воді. Деся у полі горіло багаття, недалеко, побрязкуючи зброєю, ходили вої. Чиї вони були — Володимира чи Ярополка, — Микула не знав. І він поповз — якщо перемога прийшла до Володимира, він про це дізнається пізніше, якщо вранці на берегах Дніпра почнеться нова січа, він буде тут зайвий, бо не може навіть ходити.

Микула повз понад берегом Дніпра, часто зупинявся, віддихував, ковтав воду, знову повз, іноді лягав, заплющував очі, якийсь час спочивав і бився далі, далі.

Ранок застав його біля Любеча. Похитуючись на ногах, що ніяк не слухались його, і хватаючись руками за лозу, видерся Микула на кручу, проліз пісками, попав на свою ниву, в рідну гречку.

О, яка чудова була ця гречка, як солодко вона пахла, як тихо, принадно гули бджоли, а де вгорі висів і лив на землю пісню невтомний трудар — жайворонок.

Треба було поспішати, поки не прокинувся Любеч, до свого дворища, в батьківську хижу, до вогню предків. Якщо й помирати, то тільки там; та ні, він житиме, мусить жити наперекір ворогам, на славу Володимира.

І він доповз до рідного дворища, ліг біля східців хижі.

— Вісто! Вісто! — покликав Микула. З хижі ніхто не озвався.

— Вісто! Жоно! Іди сюди, — говорив він, — бо немощний, не влізу.

Знов мовчання.

Тоді Микула поповз з східця на східець, спирався на руки, хоч вони сковзались, тяг за собою ноги, а вони були такі неслухняні й важкі.

І нарешті він опинився перед дверима, обома руками штовхнув їх, напружуючи останні вже сили, перебрався через поріг.

У хижі на вогнищі давно вже перетлів жар, там було холодно, в кутках і на помості снувалась темрява. Крізь розчинені двері хвилею вливалось проміння знадвору. Микула побачив цебра, що стояли одразу за порогом, давню зброю, що висіла на кілочках,

вигерту до блиску багатьма ногами кам'яну долівку.

— Боги! — скрикнув він. — Що ж це?

На долівці головою до дверей, широко розкинувши руки, лежала закривавлена, посічена мечами мертва дружина його Віста.

5

Ідучи слідом за воями Ярополка, князь Володимир велів лодійним воям поспішати до Києва, а сам з дружиною рушив на конях понад Дніпром і швидко був у Любечі.

Тут він дозволив дружині зупинитись, сам зійшов з коня перепочити.

Воеводи радили йому піти до якогось з теремів, що височіли понад лісом, та до них було далеко, Володимир попрямував до старого городища.

Так він і потрапив у двір, де стояла хижа Микули; гридні його хотіли бігти вперед, але князь зробив знак, що хоче зайти туди сам, воеводи й гридні пішли за ним.

Двері були розчинені. Переступивши кілька кам'яних східців, що посередині вигерлись за довгі роки, а з боків заросли дерном і бур'янами, князь Володимир зайшов до хижі.

Там посередині у викладеній камінням ямі зроблене було вогнище, над ним темнів устям своїм, схожим на вуха якоїсь істоти, що притаїлась і дослухається, виплетений з лози й обмашений рудою глиною комин, видно було темні стіни, на яких висіла на кілочках зброя — меч, щит, спис, та ще поміст у кутку.

Князь Володимир, переступивши поріг, зупинився, оглядаючи хижу, вогнище, стіни і зброю, поміст: і коли б хто міг у цю хвилину бачити його обличчя, той би помітив, що на ньому відбилось якесь неймовірне здивування, незвичайна цікавість і ще щось, схоже на радість.

Може, князь Володимир остиг на вітрі, а в хижі було захисне, може, після довгого шумного й запеклого бою його вразив спокій цього куточка; сам князь Володимир не знав, що з ним сталося, не розумів, чому зупинився й стоїть біля порога, але не міг іти вперед, — дивні, незрозумілі почуття охопили його.

— Хто там є? — пролунав раптом у хижі голос. Здригнувшись, ніби прокидаючись від марення, князь Володимир подивився на холодне вогнище, побачив за ним обличчя старої сивої людини, здивовані, ніби перелякані очі, що були прикуті до нього.

— Володимир, син Святослава, — відповів князь. І ще побачив князь Володимир, як раптом старий чоловік, що лежав на соломі за вогнищем, підводиться, встає, — дуже блідий, з глибокою раною на голові, босий, у білих ногавицях і білій сорочці, — дивиться запаленими блискучими очима на князя Володимира, а кілька великих сльозин викочуються з його очей, швидко течуть по щоках і, як єдина й остання жертва, яку він ще міг принести, падають у родинне вогнище.

— Такий, як і батько твій Святослав! Любий ти мені, княже Володимире... Кланяюсь тобі! — сказав Микула.

— Але хто ти єси? — голосно запитав князь Володимир. — І чому ти весь у крові, поранений?

— Я Микула, син Анта, онук старійшини Воїка і сам старійшина по слову свого

батька, — відповів старий. — Та нині вже старійшин немає, Ярополк зламав старий закон і покон, мене поранили його вої, коли ми йшли їм взап'ять, щоб допомогти тобі, Володимире-княже. Проте зараз мені не боляче, не бійся, не бійся мене, княже.

І він справді не відчував болю, в нього з'явилась сила, він стояв на ногах твердо.

— А батька твого, князя Святослава, я знаю, пам'ятаю, — говорив Микула. — Ми з ним разом воювали, аж на Дунаї були... Ромеї, о, вони й досі, либонь, пам'ятають наші мечі! На острові Хортиці ми з твоїм батьком у останню ніч говорили, і помер він на моїх очах...

Минула замовк, бо йому важко було дихати, у нього підкошувались ноги, але він хотів вистояти і сказати все, що думав.

— Через те я й проти Ярополка пішов... Ти, княже, чуєш наше слово, ми за тобою, супроти Ярополка. От тільки горе в мене: жони не стало, Вісти, вбили її ярополчі...

Князь Володимир подивився туди, куди був прикутий погляд Микули, і побачив під стіною тіло мертвої жінки, що сиділа по покону — обличчям до порога.

— Я її поховаю, — стримуючи сльози, говорив Микула, — до заходу сонця, щоб душа її попала ще завидна на Перунові луки... А сам? Що мені лишається? Немає жони, дочка моя Малуша...

Він не кінчив, замовк, схопився раптом за серце.

— Малуша! — крикнув князь. — Почекай, чоловіче, поживи, поживи ще, Микуло! Що за дочка в тебе Малуша, де вона?

Микула не відповів Володимирові. Він, либонь, хотів щось сказати, але не міг, кров одлила враз від його обличчя, очі дивились за двері, на Дніпро й луки... Простягнувши вперед руки, він хитнувся, впав на підлогу, занімів.

Князь Володимир мовчав. У хижі настала неймовірна тиша, стало холодно, порожньо, як буває тоді, коли раптом у людини зникає найдорожче.

У тиші князь Володимир ступив уперед, зупинився над тілом Микули, зняв з своєї шиї золоту гривну й поклав її на серце Микули.

— Мужі мої! — промовив він старшині й гридням, що входили в хижу. — Ось лежить воїн Микула, син старійшини Анта, а ось жона його Віста. Ми поховаємо їх отут за городищем, де лежать наші предки, по старому покону, його — як воїна і старійшину — з мечем, щитом і золотою гривною.

Там, у білих пісках під Любечем, лежать кості воїна Микули, поруч із ним — щит і меч, в ногах вірна жона, що мала в світі ім'я Вісти... Вічна їм пам'ять.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

1

Чимдуж тікав із дружиною своєю після любецького побоїща до Києва князь Ярополк. Обома берегами в полі йшли його піші полки. Лодійне воїнство, яке увесь час наздоганяли, завдаючи йому великої шкоди, варяги, удень і вночі пливло Дніпром, комонники прикривали спину.

Воеводи радили Ярополку зупинити своїх воїв, прийняти бій спочатку в гирлі Прип'яті, пізніше — Тетерева і, нарешті, біля Вишгорода, але він — роздратований,

сердитий, поглядаючи на голі жовті коси, лози над берегами, лодії, що пливли й пливли Дніпром, — велів полкам відходити далі й далі, сам летів на коні попереду старшої дружини.

Поруч з князем увесь час скакав воєвода Блюд.

— Воєводо мій! — говорив Ярополк, коли вони з Блюдом одірвались від дружини й спроквола їхали зеленим лугом над Дніпром. — Скажи мені, як і чому так сталося під Любечем? Ми зібрали кращих воїв земель, на чолі їх стояли ліпші воєводи, перемога належала тільки нам, ми перемагали, вже лави Володимира схитнулись, близько був і кінець січі. Я, тільки я мусив перемогти.

— Син рабині вельми хитрий, — зупинивши коня, відповів Блюд. — Він веде з собою язичеську полунощну силу, що стоїть за старий закон, йому, як робочичу, допомагають смерди.

— Слухай, воєводо! Але ж ці смерди суть скрізь... Я вже боюсь за Київ...

— О ні, княже, — говорив Блюд. — За Київ турбуватись не доводиться. Супроти Володимира стане вся Гора, Подол і Оболонь також нам допоможуть. Певен я, що на поміч нам ідуть уже й печеніги, а княгиня Юлія, надіюсь, немарне сидить у Києві — нам повинні допомогти й, безперечно, допоможуть імператори ромеїв.

— То правда, — згоджується Ярополк. — Сидіти на одному столі, бути під рукою Володимира повік не буду. Швидше до Києва, воєводо, станемо там, одіб'ємо полунощну навалу. А тоді, коли переможу Володимира, — о, тоді я наведу лад у всій землі, я покажу робочичам старий закон і покон...

Хижий, роздратований князь Ярополк б'є коня, разом із воєводою летить далі й далі.

Надвечір третього дня князь Ярополк з старшою дружиною домчав до Києва і зупинився край лісу на Шекавиці.

У цю передвечірню годину тут, на Шекавиці, було надзвичайно тихо, вряди-годи тільки в лісі перекликались удоди й зозулі, тиша велія стояла на широкій долині, Подолі й Оболоні, де скільки не кинь оком розтікались хижі й землянки смердів.

Над Подолом височіла твердиня київських князів — Гора, з чорною дерев'яною стіною, кленами, що врізувались у темно-синє небо, дахами теремів, які сяяли під промінням вечірнього сонця, — там також було тихо.

Позаду, з кожною годиною все ближче й ближче, посувались полки Ярополкові. За ними поспішали вої князя Володимира. Тут, на підступах до города, вони зупиняться, тут скоро заспівають тужно стріли, задзвенять мечі, вдаряться щити, тут буде січа жорстока, по землі ріками потече кров... Мабуть, через це в князя Ярополка зблідло обличчя, напружено забилося у грудях серце, рука стиснула й туго натягнула поводок коня...

— Отут, княже, — шепоче воєвода Блюд, що стримує свого коня біля Ярополка, — мусимо стати... Город Київ готовий до брані, наші вої повернуть полки Володимирові...

Князь Ярополк обертає обличчя до воєводи, що пильно дивиться на нього косуватими темними очима... Це, либонь, ті слова, яких ждав князь, і тому обличчя

його враз рожевіє, на устах з'являється посмішка.

— Тут мусимо стати! — велить він. І, вдаривши коней, князь з Блюдом швидко спускаються до Подолу, оглядають рови, вали, околля на схилах.

Воеводи Ярополка добре приготувались до січі з воями князя Володимира в Києві. З самої ранньої весни тіуни, ябетники й мечники з Гори кожного ранку гонили чорних, роб'їх людей з Подолу й Оболоні до Глубочицького ручая й на його берегах копали глибокі рови, насипали два високі вали: верхній по правому березі ручая, нижній — по лівому, аж до Оболоні.

Разом з роб'їми людьми працювали й мостники, дереводіли, всякі кузнеці — вони густо забивали на валах околля, плели з лози загороди, закопували в землю зубками догори борони, готували й прикривали гіллям ями-костоломки.

Зціпивши зуби, з ранку до пізньої ночі гнули свої спини ці люди — Київ знав навали багатьох орд, набіги різних напасників, але ще ніколи не було, щоб руські люди йшли супроти таких самих руських людей.

Проте вони не могли говорити — над ними стояли княжі мужі, то тут, то там з'являлись воеводи, — кияни мовчали, копали, насипали далі землю.

Як на той час, це була могутня перепона для найкращого воїнства, вали тягнулись не тільки по Глубочиці, а й схилами Щекавиці до Воздихальниці, понад шляхом з Подолу до самих стін Гори.

Але не тільки валами загородився Ярополк від півночі, на верхньому валу Глубочиці викопані були землянки, канави, рови, в яких могли ховатись його пращники, лучники й усі прості вої.

І тепер, коли князь Ярополк з старшою своєю дружиною їхали шляхом до Києва, на валах стояли, а з канав і ровів видирались вої, вони дивились на вершників, що, збиваючи жовту куряву, летіли до Гори.

Княгиня Юлія бачила, як Ярополк примчав з старшою дружиною на Гору, спішився, переступив поріг терема.

Він не зайшов одразу, як завжди це робив, до неї. Юлія знала, чому так сталося, — воевода Блюд, якого вона піймала в переходах, розповів їй про невдачу січу під Любечем, про відступ воїнства Ярополка. Полки Володимира стоять уже близько від Києва, князь Ярополк радиться з старшою дружиною, як їх зупинити, до терема під'їжджають гінці, повертаються назад, зникають у Боричевому узвозі.

Але княгиня знає, що Ярополк прийде. Вона прибрала в світлиці, запалила свічі, що заливали жовтим промінням стіл, вечерю на ньому, корчагу з вином, келихи.

Була вже пізня ніч, коли Ярополк зайшов до неї.

— Я тебе давно жду, коханий...

— Мені треба було радитись з старшиною, як діяти надалі, що робити. Адже ти нічого не знаєш.

— Навпаки, я все знаю. Мені розповідали твої воеводи. Але ж це не кінець! Що Любеч! Київ, тут, під його стінами, ти мусиш розбити сина рабині. Я чула, що ніхто й ніколи не брав ще цього города. Та чому ти стоїш, іди сюди, до столу, коханий мій,

вищий вина, це твоє улюблене, грецьке...

Взявши під руку Ярополка, княгиня Юлія веде його до столу, садить там, сама сідає поруч, наливає келихи.

Він жадібно вихиляє один келих, другий... Княгиня Юлія також п'є вино, але маленькими ковтками, дуже повільно.

— Ти переможеш, неодмінно переможеш робочича. Юлія чудова в цю нічну годину, проміння свічок заливає обличчя, князь Ярополк бачить темне її волосся, високе чоло, тонкий ніс, уста, очі.

Але він не може забути того, що сталося, жах битви під Любечем ще стоїть у нього перед очима, страх перед майбутнім огортає душу.

— Юліє, — каже він, — чому немає ніяких вістей з Константинополя? Може, треба послати нових слів? Адже тоді, коли ти приїхала до Києва, сли імператора обіцяли мені все.

Ярополк підпив, вино сп'янило його, але саме через це він дивиться на неї допитливо й гостро, в його словах чувається недовір'я, загроза.

Юлія якусь хвилинку мовчить — вона достеменно знає, що допомоги Ярополку з Візантії нічого ждати... Але говорити йому цього не можна: князь, що програв січу під Любечем, програє тоді все. І Юлія не вірить, що все втрачене, вона добре знає воєвод, бояр, — не за князя борються вони, а за себе, це — страшні люди, незгірше константинопольських патрикіїв, senatorів.

— Мій княже! — шепоче вона. — Ти маєш досить сил, щоб перемогти Володимира. Я говорила з твоїми боярами й воєводами — в їхніх руках велика сила, з ними ти переможеш. Певна я, що скоро повернуться й твої сли з Візантії, поміч дадуть і печеніги.

Він схиляється, обіймає її стан, під руками здригається, тремтить ніжне тіло.

Княгиня Юлія сама гасить свічі, на холодному простирадлі так вільно стомленому в поході тілу. А поруч — тепло щік, гарячі уста.

У палаті тихо. І на всій Горі тихо. Цієї ночі сторожа город а не б'є в била, вона пильно дивиться на вогні, що горять далеко біля Вишгорода й на Чорторії.

2

Кожна людина за довге життя знає захоплення й розчарування, радість і розраду, любов і ненависть, нещастя й щастя, — таке життя й така людина.

Гридневі Туру судилося знати в житті тільки одно — горе. У ранньому дитинстві залишився він сиротою й пішов шукати щастя в город Київ, де й став служити отроком у княжій дружині. Двадцять літ був гриднем у князя, не мав за це ні подяки, ні доброго слова. Вигнали нарешті ярополківці його з дружини, й залишився він, аки пес, голодний і нищий, не маючи свого куточка в багатій землі.

Втім, гридневі Туру судилась у житті любов — така глибока, якої, либонь, ніхто не знав, але й безталанна, нещасна, як ні в кого в світі.

Він полюбив її — несміливу, просту, убогу унотьку* (*Унотька — дівчинка.) — в той день, коли вперше побачив, і, мабуть, через те, що сам був убогим, дуже простим,

несміливим, то й не сказав їй про це.

Пізніше ж Тур уже нічого не міг сказати унотці — на його очах почалася й розквітла любов Малуші й княжича Святослава, і він — убогий гридень Святослава — жахнувся, відступив, думав навіть, що йому вже не варто й жити.

Виявилось, що жити йому було треба, бо любов Малуші принесла їй тільки горе, а княжичу Святославу нещастя, — княгиня Ольга вигнала її, непразну* (*Непразна — вагітна.), в далекий Будутин, ні в Святослава, ні в неї не було навіть надій побачитись... Як же міг гридень Тур піти з своїм горем із життя, коли таке ж горе, та, мабуть, ще більше, було в Малуші — його любові?!

Так він далі й ішов життям — любов залишила неvigойну рану в його серці, в нього ж народилось бажання врятувати, допомогти будь-що Малуші. І він рятував, допомагав їй, разом з Добринею одвіз у Будутин, від Добрині довідувався, як вона там живе, знав, коли Малуша народила сина Володимира, бачив її дитя на Горі й милувався ним, дізнавшись, що князь Святослав посилає Добриню шукати Малушу, поїхав разом з ним аж до Росі, в Будутин, тільки ж вони не знайшли її там — умерла, мабуть, Малуша.

Саме через це Тур зробив тоді один крок — йому стала немила княжа дружина, в нього нічого вже не лишалось у світі... І він, часто зустрічаючи на Подолі християн, замислився над тим, що вони говорили: у людини немає й не може бути щастя на землі, щастя може бути тільки після смерті. Щастя після смерті, рай у небі, де не буде багатих і бідних, — усе це вперше за життя зіграло змучену душу людини, що ніколи й нічого в житті не мала, і гридень Тур пішов охрестився в церкві над Почайною.

Чи дало це полегкість душі Тура? Хто знає, він і сам, либонь, не міг би відповісти на це питання. У якісь години, слухаючи полум'яні слова священика, поринаючи в молитовний спів, б'ючи поклони тому, кого він не знав, але кому хотів вірити, Тур забував про своє горе, суєту суєт світу.

Як же він зрадів, коли туди прийшла незабаром і Малуша, — отже, і в неї нічого не лишилось у житті, якщо потрапила сюди, до церкви над Почайною, — так схрестились дві розтрошені долі, що втратили все на землі і надіялись лише на небо.

Проте поки Тур жив, він однаково любив Малушу, і не тільки її — він любив князя Святослава; коли ж думав про сина Малуші й Святослава Володимира, Турові, що вже посивів, зігнувся, здавалось, що це нібито його рідний син...

А думати про Володимира доводилось дедалі все більше й більше. Зустрічаючись з Малушею в церкві над Почайною або десь на роботі, вони рідко говорили про Володимира й Святослава — це була глибока й болісна рана обох їхніх сердець.

На Горі в дружині, особливо ж на Подолі, Оболоні, городах і селах, де часто разом з іншими гриднями бував Тур, він бачив, як ненавидять люди Ярополка, часто чув теплі слова про князя Володимира, якого люди називали сином рабині, тільки не знали, хто й де його мати.

Тур радів, чуючи ці слова, — ні, немарне жила люба його серцю Малуша, він був гордий, що у великому своєму горі знайшов сили підтримати її, гордий, що єдиний у світі знає й зберігає її таємницю, велику таємницю Руської землі.

Коли ж Тур дізнався, що Ярополк убив брата свого Олега, далі став збирати нову дружину, а батькових гриднів вигнав з Гори, то зрозумів, яке зло той замислив.

Він розповів про це Малуші в ніч, коли вона говорила з батьком Микулою, і бачив, як ненависть до Ярополка заблищала в її очах, як затремтіла всім тілом. Відтоді він ненавидів Ярополка разом з нею. Але що міг зробити колишній гридень, у якого забрали навіть меч і щит, могутньому князю?

Проте виходило, що людина з поля, ненависть якої загартувувала любов, може зробити дуже багато. Тур був не один.

У городі Києві багато людей ненавиділи князя Ярополка так само, як і гридень Тур. Людина з поля, що не знала, де ночувати наступної ночі, ходила тепер по Подолу, по Оболоні — там допомагала порубати дерево, там поралась у якогось скудельника, там виминала шкіри — за шмат хліба, за куточок на ніч.

І тоді Тур узнав багато такого, про що навіть не міг думати, будучи в дружині княжій, щодня маючи борщ, кашу, шмат гов'яда ще й кухоль меду.

Темна ніч. На Подолі й Оболоні не видно ні одного вогника, на сірому тлі неба височить чорна, схожа на скелю Гора, все в Києві спить, спочиває, тільки десь удалині, біля Вишгорода, горять вогні — там стоїть з воями своїми князь Володимир.

На ці вогні й дивляться Тур і ще кілька чоловік, що сидять під хижею на Подолі.

— Уже Ярополк з своїми боярами поклали жажелі на виї наші, велику пагубу і гнесь нам творять. Мремо від гладу, не токмо гов'яда, давленини* (*Давленина — м'ясо задавленої тварини.) не маємо, руб'я носимо на чересах, на попелі спимо, яригою вкриваємось, — говорить чоловік, у якого глибоко запали очі, вилиці нагадують висхлі кістки, руки схожі на вузлувате коріння.

Тур знає цього чоловіка — це Давило, убогий смерд, що жив багато літ за Горою в хижі, мав там клопоть землі, тяжко працював, годував жону й дітей.

Нині вої Ярополка розкидали його хижу, на землі Давила викопали рів, от і пішов він з жоною й дітьми на Подол, викопав землянку в кручі над Дніпром — задушна* (*Задушний — людина, що нічого не має за душею.) людина.

З темряви долітає інший, хрипкий голос, що часом переривається сухим кашлем:

— А вже що вони уготували?! Дійдеш до річки — зупинять за побережним, перевезуть через річку — візьмуть перевозне, дійдеш до города — зупинять біля затвора, перейдеш через міст — візьмуть мостовщину, пустять через ворота — візьмуть мито, на Гору — візьмуть явлене, на ваги покладуть — помірне...

— Розбійник соромиться крадучи, а вони хваляться своєю татьбою, умножають і умножають скотниці, суровством все в нас забирають...

Догоряють вогнища у стані князя Володимира. Низько над обрієм висить, але скоро зайде за хмару вечірниця. Десь далеко за лівим берегом у полі черкає й черкає небо сліпуча блискавиця. Вгорі переливається, мерехтить Волосін* (*Волосін — Плеяди, Волосожар.).

Під хижею тихо. Люди говорять пошепки — може, десь близько стоїть у темряві тіун, ябетник, а то й послух княжий.

— І вже добра нам від Ярополка не ждати, — каже все той же чоловік Давило. — Зла Гора, а він ще більше; з Володимиром, либонь, буде краще — наш-бо то князь.

— Чому ж наш? — виривається в Тура.

— Уже хто-хто, а ти, як гридень, мусиш знати... — глузує Давило.

— Був гриднем, а нині людина з поля, — глузливо відповідає їй Тур, — непотрібен я Ярополку.

— То й краще, чоловіче Тур... — говорить Давило. — Князь Володимир не від якоїсь угорської князівни, а від простої руської дівчини.

— Від якої? Де ж вона? — пересихає в горлі в Тура.

— Оцього, чоловіче, я й не знаю. Що була вона — була, що від неї князь — і то правда, але де сама — і я, і ніхто не знає... А може, й не треба знати — нехай живе в полі, поки прийде сюди її син.

Дивлячись на вечірницю, що в цю хвилину поринає в хмару й тче навкруг себе золоте сяйво. Давило говорить:

— Болить моє серце, страждає душа за землю Руську... Судовством, лжею, а наіпаче татьбою правди ніколи не сотворити. За все Ярополка і бояр його постигне суд, горе прийшло в землю нашу і Київ, але кров'ю очистимо кров, будемо стерегти закон отців наших, берегти Русь...

Люди мовчать. Темно. Деся не далеко хтось закашляв. У глухому кінці валують пси. Стани замовкли, але люди не сплять, вони не хочуть помирати, радяться, діють, — бережиться, люди, ворог ходить близько, він причаївся на Горі!

Ось всі розходяться, біля хижі залишаються тільки Давило й Тур.

— Не знав я, що тебе прогнали з Ярополкової дружини, — шепоче Давило, — давно би вже поговорив. А ти, виходить, такий, як і ми...

— Хто ж ви?

— Такі, як і ти, задушні люди.

— Говори зі мною одверто, — ловить у темряві вузлувату руку Давила Тур. — Я ненавиджу, чуєш, Давиде, ненавиджу Гору, Ярополка — вони в мене все, навіть життя, забрали.

— Тоді ходімо! — підводиться Давило. — Отам збираємось зараз, — він у темряві показує рукою, — в кручах. Ходімо, Туре.

3

Вої верхніх земель посувались до Києва, розтягнувшись півколом від Остра аж до Білгорода. На них налітали часом Ярополкові дружини, що діяли вже не так, як під Любечем, уникали зустрічі в чистому полі, скрадалися у лісах і налітали темними ночами, намагались бити воїв Володимира ззаду.

Проте ніщо не могло стримати воїв князя Володимира, вони розтікались навкруг, понад Дніпром і Десною, як весняні води, впав Остер, Вишгород, Білгород, передня сторожа бачила Київ, слідом за нею йшли і йшли полки.

Князь Володимир велить поставити свій намет на горах за Щекавицею, а полкам зупинитись між Дорогожичами й Оболонню. День і другий Володимир пробує копієм

пробити вали на Глубочиці, вої його спускаються з нижнього валу в урвище Глубочиці, де піниться ручай, переходять його, видираються на верхній вал, рубають околля, нищать воїв Ярополкових.

Це — страшні дні, бо коли починається січа й вої сходяться віч-на-віч, кров тече по землі, збігає в Сітомлю й Глубочицю, виливається в Почайну.

Це — страшні дні, бо Ярополк, не надіючись на дружину, піднімає земське військо — княжі гридні женуть з Подолу, передграддя, Оболоні всіх чоловіків — старих, молодих і юнаків навіть — на вали, в рови, на видиму смерть.

А на самій Горі день і ніч підняті мости, зачинені ворота, якщо хто приїжджає на Гору, сторожі довго дивляться з високих веж і через прорізи в стінах і тільки тоді опускають мости, відкривають ворота. Якщо хто йде з Гори, за ним одразу ж закриваються ворота.

Гора шумить, гуде, як роздратована борть, сюди з'їхались не тільки київські, а з багатьох земель і городів волостелини, посадники, воєводи, тіуни, мужі ліпші й нарочиті. Гора нагадує великий стан, в усіх кінцях її стоять навантажені всіляким добром вози, іржуть коні, ревуть воли, бігають, напуваючи й годуючи тягло, а вночі стережуть добро холопи, смерди.

Особливо важко на Горі вночі. Ворота зачинені, підняті мости, сторожа стоїть на стінах, дивиться в темряву, але кожному ввижається, що там, унизу, вчиняється й наростає шум, може, підступний ворог уже дереться на городниці. Хто там крикнув біля Перевесищанських воріт, чому риплять жеравці на воротах від Подолу?

Князь Ярополк також не спить. Неспокійний ходить він у темряві — то посидить у Золотій палаті, то вийде в палату Людяну, спускається в сіни, позирає на вікна, прислухається до найменшого шуму за теремом, до кожного голосу в переходах.

Кроки лунають на сходах. Хтось кличе князя. Що сталося пізньої ночі на Горі?

Це повернувся з Подолу Блюд, знаходить князя, разом вони ідуть темними переходами, заходять до палати. Блюд викрешує вогонь, запалює свічку й ставить її в куточку на підлозі.

— Що скажеш, воєводо? — запитує Ярополк. Блюд важко зітхає й поволі говорить:

— Смутні вісті на цей раз у мене, княже.

— Вони прорвали вали?

— Ні, княже, вони не прорвали валів, боюсь, що їх рватимуть з двох боків...

— Я не розумію, що ти говориш, воєводо. Блюд стишує голос, схиляється до самого вуха князя, шепоче:

— Неспокійно на Подолі й у передградді, кажуть, що кияни збираються ночами, мають уже зброю.

— Так ловити їх, нищити, аки псів.

— Ой княже, княже! Коли б сила, я б давно вже всіх їх виловив. Мої люди ходять скрізь по Подолу, на Оболоні, в передградді, але нікого не можуть виявити.

— Спалити! — виривається в Ярополка. — Чуєш, воєводо, ой як би я хотів запалити весь Подол, передграддя і навіть Гору, аби все це не дісталось Володимирі.

— Це так! Сину рабині найліпше було б залишити вугілля та попіл, але як будемо самі?

Воевода довго мовчить, дивлячись за вікно, де за Щекавицею видно вогні в стані Володимира, а потім каже:

— Думаю, княже, що нам треба вийти з Києва. Ми підемо до Родні* (*Родня — древня фортеця, що стояла над Дніпром, нижче від Канева.), там Володимир нас не одоліє, там зустрінемо печенігів, діждемось допомоги від ромеїв.

— Тікати в Родню?! Залишити стіл отців, Гору?

— Не думай, княже, що Гора так радісно зустріне Володимира. Хто він? Язичник, син рабині... Ще покійний князь Святослав хотів посадити його на Київському столі, Гора не його, а тебе попросила князем, він пішов до лапотників-новгородців. Буде йому й тепер на Горі як синові рабині...

Сухе, стомлене обличчя Ярополка смикалось від болю. Він ступив кілька разів по світлиці, і в тиші терема звуки його кроків лунали, як грім.

Тікати в Родню?

4

Кілька днів і ночей тікало з Києва воїнство князя Ярополка. Полк за полком, тисяча за тисячею вої, зібрані з земель Сіверської, Деревської, Полянської, княжа гридьба виходили з Києва, скрадаючись уночі, прямували лісами й ярами понад Дніпром до Треполя, там збирались, щоб ждати князя з дружиною.

Виходили з Києва не тільки вої — разом з ними на возах, запряжених волами й кіньми, навантаживши туди всякі добра, тікали з города воеводи, мужі ліпші й нарочиті, тіуни й ябетники, купці.

Ще в одну ніч Ярополк вирядив з Києва жону Юлію — сама вона їхала в закритому візку, охороняли її кількасот вершників — гриднів князя.

Це була дуже небезпечна, ризикована втеча, в городі й на валах над Щекавицею залишалось зовсім небагато полків, вої князя Володимира легко тепер могли зламати охорону, копієм взяти Київ.

Проте князь Ярополк і старша його дружина були до цього готові — вони не шкодували людей, що сиділи в ровах над Щекавицею, скрізь по горах, на березі Почайни й на самій Горі, — це були приречені люди, вони мали вмерти за те, щоб жив князь.

Сам же Ярополк і старша його дружина робили все для того, щоб врятувати власне життя: на березі Почайни стояли споряджені в дорогу лодії, день і ніч на них з веслами в руках сиділи гребці, в стайнях на Горі увесь час стояли осідлані коні, кількасот гриднів ждали біля воріт, щоб супроводжувати князя чи на лодіях, чи комонно.

Так прийшла остання ніч. Князь не спав. У теремі панувала тиша, ніде не горів вогонь, один світильник блимав у сінях, де товпилась старша дружина й куди увесь час прибували гінці з Подолу. Вони повідомляли, що на валах тихо, в стані Володимира не чути нічого...

Багато, дуже багато було діла у воеводи Блюда. Вивезти бояр, мужів ліпших Гори,

зняти з валів у передградді і послати понад Дніпром воїв, — добре, що Блюд раніше про це подбав, усе приготував. Але дісталось і цієї ночі...

Усе своє життя Блюд дбав, — так думали люди, — про когось — князів, княжичів, Гору. Насправді ж думав він тільки про себе.

Навіть жони своєї Блюд не любив, а дітей не мав — про кого ж міг турбуватись і дбати воєвода?

У домі його було всього вдосталь, мав Блюд багато золота й срібла й за всякої нагоди й за всяку ціну намагався примножити своє добро.

Цієї ночі Блюд забрав з княжого терема, навантажив на подію й послав до Родні під охороною gridнів усю скотницю Ярополка — так велів князь, саме там вона була потрібна.

Але не забував Блюд і про себе — згинаючись під вагою, одніс додому, закопав під грушею, що росла на межі його дворища з воєводою Воротиславом, один міх з золотом і сріблом...

Була пізня година ночі, коли князь Ярополк разом з Блюдом, воєводами й кількома десятками gridнів проминули ворота Гори, переїхали міст, стали спускатись Боричевим узвозом.

Воріт за ними вже ніхто не зачиняв, моста ніхто не піднімав — на Горі нікому було це робити, — порожня, холодна, темна Гора лишалась за князем Ярополком і його дружиною.

Порожньо, холодно, темно було й там, куди вони прямували — в передградді й на Боричевому узвозі.

Але що трапилось? Чому це раптом зупинив князя Блюд, куди він дивиться, що бачить у півночі?

— Ой княже, лихо! — скрикнув Блюд.

Усі вони на якусь хвилину зупинились і прислухались.

Від Подолу долинув крик великого множества людей, глухі удари, в темряві спалахнуло чимало вогнів.

Кілька вершників мчали на конях угору Боричевим узвозом. Воєводи й gridні вийняли мечі.

— За Подолом іде січа! — зупинився біля князя Ярополка тисяцький Путша. — Це смерди з'єднались з воями Володимира і б'ють дружину на валах.

Блюд і воєводи оточили Путшу.

— Звідки вони зайшли? Де стоять? Чи є вої на березі Почайни? Чи вільний ще Боричів узвіз?

Путша ще раз відповів, що січа йде на валах, а на берегах Почайни тихо, Боричів узвіз ще вільний.

Та їм і самим було видно: вогні — чимдалі їх було все більше й більше — палахкотіли на валах, на Подолі біля торгу.

— Швидше! До Почайни! — заволав Блюд.

І всі вони, оточивши Ярополка, стали спускатись Боричевим узвозом до Почайни. У

примарному багряному відсвіті вогнів з Подолу було видно, як, сторожко перебираючи передніми ногами й присідаючи на задні, бредуть у чорну пустку ночі коні, як сполохані князь, воєводи й гридні позирають і позирають на Подол.

Коли вони доїхали до кінця Боричевого узвозу, вогні смолоскипів були близько, недалеко чулись крики людей, шум стояв над усім Подолом, вривався в передграддя.

Тільки тут, у кінці Боричевого узвозу, над берегом Почайни, було ще тихо, темним-темно, і вони, як у ворота рятунку, кинулися в цю темряву, в якусь мить опинились на березі.

Важко сказати, що робилось тоді тут на лодіях. І князь Ярополк, і воєводи його, і гридні діяли, як уві сні, у них була тепер єдина мета — потрапити на лодії, одірватись від берега й тікати.

Деякі з них встигли вибігти на лодії походнями, перекинутими на берег, деякі стрімголов котилися з круч, забродили в воду й там дерлись на насади, сам князь Ярополк, спускаючись у лодію, посковзнувся, мало не впав у воду, промочив ноги.

А все ж вони вирвались — князь Ярополк з старшою дружиною сіли на великий насад, що одірвався од берега й швидко поплив за течією, ззаду за ними попливло ще чимало лодій, на яких сиділи й вдивлялись у темряву, приготувавши списи, гридні.

— Ми вчасно залишили Гору, — прошепотів князеві Блюд, що сидів у насаді поруч з ним.

Ярополк мовчав. Він тікав, як вовк, з города Києва, його дружина, що сиділа разом з ним, нагадувала збісілих голодних псів. Може, хоч тепер скруха й жаль за минулим краяли його серце, може, хоч тепер, раз у житті, зрозумів він, що жив не по правді, шкодував за содіяним і картав себе за бездоб пролиту кров?

Ні, не про це думав князь Ярополк: палаючий Київ відступав усе далі, вниз, чорні береги тікали за обшивкою насада, і такі ж чорні думки пропливали в його голові; він ненавидів світ, проклинав брата Володимира, мріяв про люту помсту.

Ярополк був певен, що повернеться сюди. О, він буде безжальний і немилосердний до свого брата, він зітне голови тисячам людей, що прийшли з верхніх земель і нині подолали Київ, о, як затремтить і здригнеться Руська земля, коли він повернеться сюди!

— Вони ідуть Боричевим узвозом, — говорив Блюд. З Дніпра їм було видно, як люди з смолоскипами в руках поспішають вгору узвозом, сюди, аж на плесо, долітали їхні крики, ось вогні зупинились біля воріт, щось там спалахнуло, почало горіти.

— Добре, що ми вирвались, княже, — хижо шепотів Блюд. — Доки вони одоліють Гору, ми будемо вже далеко, вої ідуть берегом. Ні, тепер Володимир нас не дістане! А ми ще повернемось сюди.

5

Десь опівночі князь Володимир вийшов з свого шатра. Було темно. Близько стояла, перемовляючись між собою, старша дружина — князь пізнав голоси воєвод Кирси, Спирки, Чудина. Він підійшов до них.

— Либонь, скоро й почнемо.

— Полки готові, княже. Ждемо гасла з Києва.

— Здається, вони вже рушили... Усі прислухались. Десь у темряві й тиші, які оповивали Подол, передграддя й Гору, почувся шум.

— Мовчіть! — крикнув воєвода Кирса на воїв, що гомоніли недалеко на валу.

Вої замовкли. І тоді зовсім виразно з глибини ночі, спочатку глухо, а далі дужче, до них долинув шум і багатоголосий крик людей. Ще хвилина — і вони побачили вогні, тут-там серед темряви горіли смолоскипи, їх було все більше й більше, вдалині, здавалося, переливався жар.

Це була хвилина, якої всі ждали. З кількох боків Київ оточили вої Володимира, а на поміч їм вставала ще одна сила — перед ними вирував, шумів, весь горів вогнями Подол.

І вже через рови бігли роб'ї люди, вони кричали, що на верхньому валу і на всьому Подолі немає Ярополкової раті — усі вони повтікали вночі; незабаром прибігли смерди й з передграддя. "І на Горі, — говорили вони, — немає воїв, на городницях не видно сторожі, князь Ярополк з воєводами й мужами утік вночі до пониззя".

Полки князя Володимира рушили разом від Дорогожичів, з лугів за Оболонню, з Перевесищанського лісу вирвалися комонники, земля загула від кроків тисяч ніг і тупоту коней, шум долинув і з-за Дніпра, вої перепливали на лодіях і конях плесо, город Київ упав.

Князь Володимир в'їжджав до Києва на чолі старшої дружини під знаменом батька свого Святослава, на якому були вишиті два перехрещені золоті списи, за ними їхали ринді, гридні.

З трепетом дивився Володимир на город, який покинув багато літ тому, й не впізнавав його. На Оболоні, де колись хижі стояли серед лугу на поприще одна від однієї, вся земля була зорана й покопана, всяяна домами, халупами, землянками. На Подолі навкруг торгу й над берегом Почайни виросло багато нових теремів з клітками й підклітками, склепами й коморами; тереми ці й дворища, розгороджені високими тинами, тягнулись аж до гір, утворюючи конці.

Змінилось і передграддя. Володимир пам'ятав, що тут раніше просто в землянках жили кузнеці, гончарі, скудельники та кожум'яки, недалеко від воріт Гори був один тільки кам'яний терем княгині Ольги і кілька дерев'яних — бояр; а тепер нові добрі тереми — кам'яні й дерев'яні — оточували всю Гору, вони, здавалося, наступали на землянки кузнеців, ремісників, розчавлювали їх.

Де не їхали вої Володимира, їх радо вітали кияни, на Подолі в одному місці воєводи з Новгорода зустрічались із земляками — новгородськими купцями, там перелякані хозари частували воїв медом і олом, ще в одному місці свіон обнімав свіона, посеред торгу вже палало високе вогнище перед дерев'яним Волосом, що стояв без срібних вусів — їх уночі, як таті, вирубали з дерева вої Ярополка.

І скрізь навкруг — на крутих схилах над Глубочицею, що вилась до Почайни, над швидкою Сітомлею, яка струмувала з Щекавицького лісу, на кінцях Гончаровому, Кожум'яцькому — стояли люди, чулись жвавi голоси й крики.

На Подолі князя Володимира зустріли й ті люди, які вночі вдарили в спину полкам Ярополка.

Вони ждали його недалеко від торгу, на широкій, обсаджений липами площі; їх було кількасот, деякі на конях, з мечами й щитами, деякі — піші, з сулицями, а то й просто з довбнями в руках.

Володимира вразив один із них — старий, сивий уже чоловік, слутий на ліве око, що сидів на коні попереду всього земського війська.

— Чолом тобі б'ємо, княже Володимире! — промовив чоловік.

— Слава князеві Володимиру! — закричали всі вої.

— Хто ти єси? — запитав старого Володимир.

— Я — воєвода Рубач, — відповів той.

— Ти служив у Ярополка?

— Ні, княже Володимире! Я ходив з отцем твоїм Святославом на ромеїв і привіз до Києва меч його і щит... Та я віддав зброю не в ті руки: князь Ярополк повернув їх супроти людей руських...

— А мені і руським людям служитимеш?

— Я вже послужив і служитиму, скільки маю сил, княже! — відповів воєвода Рубач, і з єдиного його ока викотилась сльоза.

Увагу князя Володимира привернув ще один воїн, чоло якого перетинав глибокий шрам, він стояв позад воєводи Рубача.

— А ти хто єси? — запитав князь Володимир.

— Тур, — коротко відповів той.

— Але хто — ремісник, смерд, робочич?

— Гридень...

— То ти служив у князя Ярополка?

— Ні! Я гридень князя Святослава, Ярополк забрав у мене меч і щит.

— Спасибі тобі, Туре, за те, що добре служив отцю моему й допоміг мені... Хочу пожалувати тебе. Тур повів плечима.

— Мене пожалувати? О ні, княже Володимире, пожалування не треба... Навіщо воно мені? Та й за що жалувати? Не я один, багато людей допомагали тобі.

— Ти дивний чоловік, Туре! Хіба ж хто відмовляється від пожалування? Тоді скажи, чого б ти хотів?

— Верни мені меч і щит, що їх у мене забрав Ярополк.

— Дайте гриднєві Туру меч і щит! — велів князь.

6

Серед людей, що зустрічали князя Володимира в передградді, стояла немолода вже жінка з привабливим, але трохи суворим обличчям, тонкими бровами, ледь вицвілими, проте теплими карими очима, в темному платні й з такою ж хусткою на голові. Стиснувши уста, вона дивилась уперед, на Боричів узвіз, де посувалось воїнство князя Володимира.

Ніхто з численного натовпу, що стояв тут, на Горі, не знав цієї жінки, ніхто не міг

знати її й у дружині князя Володимира, а тим більше він сам, проте сполошені очі жінки, тривожний вираз обличчя, весь вигляд свідчив, що вона дуже неспокійна, ніби чогось боїться.

І жінка справді непокоїлась, боялась, що хтось її пізнає, бо вона була колись ключницею княгині Ольги, таємною любов'ю покійного князя Святослава, матір'ю князя Володимира, що нині переможно вступає до міста Києва.

Малуша не бачила свого сина багато літ, втім, скільки дивилась вона на нього й до цього! Кілька щасливих місяців у Будутині, де народила й сама кормила сина, одна коротка годинка, коли не витримала, босими ногами прийшла з-над Росі до Києва, щоб здалеку попрощатись із сином, бодай подивитись на нього.

Якби хто знав у Києві, скільки й якими гарячими словами молилась Малуша за сина свого Володимира-князя, скільки разів виходила на кручу над Дніпром, де колись проводжала свого сина, до болю в очах дивилась і дивилась у тьмяну далину, чи не з'являться там лодії князя Володимира.

І лодії попливли Дніпром, але не Володимирові, а Ярополкові, княжі боричі кричали над узвозом біля Почайни, що Ярополк почав брань з Володимиром, що київські вої розбили новгородців і мало не вбили самого Володимира під Любечем. Пізніше вони стали кричати, що князь Володимир іде на Київ, де жде його смерть.

І там вої Володимирові стали під Києвом, вже на валах по Глубочиці почалась січа велика, а минулої ночі мимо Берестового лісу і все вниз, до Родні, пішли вої Ярополка, Дніпром попливли лодії — ніч була темна, але Малуша пішла до самого берега, бачила, як вони тікають.

І от вої князя Володимира вступають до Києва, вони їдуть — все ближче і ближче. О, що робилось з Малушею, як билось її серце, палало обличчя, коли побачила сина. Ще здалеку пізнала його Малуша — вправний, дуже гарний, він сидів у сідлі, спираючись на стремена й тримаючи довідки в лівій руці, правицею вітає людей.

Ближче, ще ближче, — от Малуша побачила його обличчя — трохи стомлене й бліде, непокриту голову, на якій ворушився під вітерцем русий чуб, карі очі, тонкий ніс, вуси, усміхнені уста...

— Слава князеві Володимирові! — лунало навкруг. — Слава, слава!

І тільки Малуша не кричала, бо сльози — дуже гіркі, а все ж радісні сльози — стиснули їй горло, — вона була щаслива, що бачить нарешті свого сина, в мислях обнімає, цілує його.

Ні, вона нікому не скаже про свою радість і щастя, бо Володимир — князь, мусить бути князем, доля ж їй судила, — за це дяка богу, — стати тільки матір'ю князя, а все ж лишитись рабинею довіку.

Раптом Малуша закам'яніла — слідом за князем, також на коні, їхав з мечем біля пояса Тур. "Що сталось, як він тут опинився?" — подумала вона, жахаючись, що Тур її побачить. Проте це була одна тільки мить, гридень не дивився на неї.

— Слава! Слава Володимирові! — лунало навкруг. Не кричала тільки мати, що любила його більше, ніж усі ці люди. Вона жадібно вдивлялась у рідне, таке миле її

серцю обличчя, стежила за кожним його рухом, ловила погляд очей, а коли проїжджав мимо, схопилась за стремено, пройшла, нікому не відома, поруч, так близько, кілька кроків, і це була їй нагорода за всі сльози й муку.

7

Біля воріт Гори князь Володимир зупинив коня й повільно встав з сідла. Спішувались і воєводи, ринді, гридні, вся дружина.

Князь віддав вуздечку стременному, повільно ступив уперед, зійшов на міст, став перед ворітьми, глянув на стіни й вежі, де не видно було сторожі.

Він ішов через ворота з непокритою головою, пильно дивився навкруг, де так добре все знав, де сходив кожен камінець, за ним крокували воєводи й тисяцькі полунощних земель, гридні.

Гора вразила його. Безмов'я й тиша. На требищі в кінці Гори не палав вогонь. Нікого не було видно біля теремів бояр і воєвод, що тягнулись праворуч і ліворуч, скрізь стояли покинуті напризволяще вози, блукали воли, коні...

Не встигли вони пройти від воріт до княжого терема, як із дворів то тут, то там почали витикатись старі бояри, тіуни, огнищани, на требищі з'явився головний жрець Перуна, — усі ці люди оддалік з побоюванням дивились на князя та його дружину, дивувались, що на Горі так тихо, рушили вперед, підступили, стали проти Володимира.

Володимир дивився на цих людей, багатьох з яких знав... Втім, знав він їх давно, в юні літа, з того часу чимало води збігло Дніпром, багато подій сталось у землях Русі й тут, на Горі. Хто нині ці люди, з ким вони — з Ярополком чи з ним, — темна була раніше, темна й зараз Гора.

— Чолом тобі, княже! — залунали голоси.

Він привітався з ними, перекинувся з одним-другим боярином словом, теплою посмішкою підбадьорив головного жерця, оточений своїми воєводами, рушив до терема.

І враз ожив, зашумів, загомонів терем, князь і воєводи пройшли на верх, зупинились у Золотій палаті перед dospіхами давніх князів.

Тихо було в палаті, князь і вся його старша дружина стояли мовчки, вранішнє світло вливалось у вузькі вікна, зігрівало холодні dospіхи, тьмяно грало на золоті й сріблї щитів, мечів, шоломів.

Тут була зброя не тільки давніх князів — край усіх dospіхів, майже біля дверей, висіли меч і щит, які він одразу ж пізнав, — меч і щит отця його Святослава. Володимир ступив ближче до стіни, зняв з кілочка меч, вийняв його з піхов.

Блискуче лезо обоямогострого, дуже довгого меча, який робили роднянські кузнеці; видно було кілька щербинок — пам'ять жорстокої січі, може, останньої сутички на Хортиці.

Вкрай схвильований, він підняв обома руками меч, доторкнувся устами холодної криці, вклав меч у піхви, знову почепив на стіну.

А життя йшло, брань з Ярополком ще не була закінчена, з стін було видно, як ідуть на південь полки, а Дніпром пливуть і пливуть лодії, на Гору один за одним

приїжджали гінці, які повідомляли, що піше військо й лодії Ярополка проминули вже Вітичів, наближаються до Треполя.

Князь Володимир повертає назад гінців, велить полкам гнати далі ярополківців, а зупиняться — оточити їх і дати вість до Києва.

У князя Володимира й старшої дружини, що залишилась у Києві, було багато діла — гінці повідомляли, що Ярополк проминув Треполь і рушив на Родню, полки Володимирові посувались нижче й нижче понад Дніпром, туди ж поспішали й лодії, проте доводилось тримати сторожу й у полі — на схід і захід від Києва — пильнувати на Подолі, в передградді, на Горі, — ворог стояв недалеко.

Тільки надвечір Володимир з небагатьма воєводами зайшов до стравниці, щоб поїсти. Там уже був застелений стіл, стояли різні страви, вино в корчагах, а зустрічала їх, низько схиливши голову, жінка в білому платні.

— Чолом тобі, княже! — прозвучав тихий голос.

— Будь здорова, — відповів князь.

Жінка підняла голову, й він пізнав її — це була, немолода вже тепер, та сама Пракседа, яка заступила колись тут, у стравниці, місце його матері — ключниці Малуші.

Він дивився на неї довгим і пильним поглядом. Боляче? Так, Володимиру було дуже боляче й смутно в цю хвилину, жінка-ключниця в білому платні нагадала багато.

— Чи є в тебе чим погодувати нас, ключнице?

— Є, княже... Я давно все приготувала.

— Чому ж не горить вогонь?

Пракседа розгублено поглянула туди, куди дивився князь: на жертovníк, застелений грецьким червоним килимом.

— Хочу принести жертву, — суворо сказав князь Володимир. — Приготуй усе!

Ключниця метнулась, скинула килим, побігла до очага й принесла звідти жару.

Князь Володимир, не сідаючи за стіл, ждав з воєводами, коли вона закінчить, потім узяв по частці від страв і кинув на жар. Легкий димок повився над жертovníком, спалахнув вогонь, — мовчки, схиливши голови, князь і воєводи поминали предків.

І їли вони в мовчанні — адже тут, у стравниці, витали душі предків, вони, так вірив князь Володимир і його воєводи, споживали страви разом з ними.

Коли всі вийшли з стравниці, ключниця Пракседа довго дивилась услід князеві, що крокував, оточений воєводами, в довгих переходах.

"Такий, як і мати, — подумала вона, — ті ж очі".

Пракседа засміялась. Це був невеселий сміх. Вона не любила, ні, більше, ненавиділа ключницю Малушу, знала, добре пам'ятала юного Володимира, не любила і його так само, як і матір, але Малуші давно не було на Горі, син її Володимир сидів у Новгороді, минуле, здавалось, зникло.

А тепер, — Пракседа неминуче мусила себе про це запитати, — Володимир-князь у Києві, вона мусить поїти й кормити його, в її руках поки що ключі від усіх добр княжого терема.

Ненавидящими очима дивилась Пракседа услід князеві, що йшов у переходах, а от і зник... Що ж буде далі?

Тільки увечері князь Володимир залишився один, обійшов терем, де провів свої юні літа, де все було йому таке знайоме, рідне, минав переходи, палати, зупинився в світлиці, де колись жив і де тепер волив жити.

Перед ним лежала мовчазна, темна Гора, за стіною видно було Подол, Оболонь, Дніпро. Десь серед пітьми ночі на Щекавиці й ближче, над берегами Почайни, горіло кілька вогнищ — то, либонь, вої готували собі вечерю.

Тихо, так, навкруг було дуже тихо, сюди, в світлицю, не долітав жоден звук, тиша велія стояла на Горі, в Києві, на Дніпрі; мине короткий час — і мир, князь Володимир був певен тепер у цьому, прийде в усю рідну землю.

Не радість і гордість близької перемоги наповнювали душу Володимира, йому було смутно, що так сталося.

Вирушаючи на січу, він не думав про це — образа, щире прагнення виконати заповіт батька, подолати свавільного брата — от які почуття керували Володимиром у Новгороді і в далекому поході до Києва.

І от він у Києві, в теремі княжому, де тільки вчора, минулої ще ночі ходив, був господарем Ярополк, якого оточували бояри, воєводи, мужі, за яким стояли полки, землі, сила.

Зараз у теремі тихо, не чути людського голосу, немає ні Прополка, ні бояр, ні воєвод, сила зламала силу. Князь Володимир уявив, як у темряві, холоді всі вони плывуть Дніпром, чи бредуть у полі, чи деруться через ліси й хаші. Куди, куди вони йдуть?

А далі? Адже йде до неминучого — його вої наздоженуть лодії Ярополка, перетнуть війську шлях у полі, зрештою, оточать у Родні, копієм візьмуть фортецю над Дніпром і не пошкодують ні князя, ані мужів його... Це — смерть Ярополка.

Проте він не винен у цьому, він не раз простягав руку Ярополку, був не тільки месником, а найперше братом, навіть нині послав гінців — кличе Ярополка припинити січу, укласти мир.

Князеві Володимирі, як і завжди після січі, було невимовне боляче, що в Руській землі йде усобиця, бездоб ллються ріки крові, довго ще після цього доведеться Русі гоїти рани, виривати терни з наболілого тіла.

Як хотілось йому, щоб у цю пізню годину ночі поряд з ним була рідна людина, якій він міг би висловити свої думи й страждання, яка б зігріла його спраглу душу.

Отець! О, як рано він — молодий ще, дужий, полум'яний — пішов із життя; тільки меч і щит його висять у Золотій палаті — холодні, мертві речі, а отця немає, не буде.

Мати! Володимир згадав і її, втім, що він міг знати про неї, ніколи не бачивши, не чувши голосу?! Люди, земля, небо, скажіть, яка його мати, де вона?!

За вікном палати колишеться гілля, вітер війнуv з Дніпра, може, мати десь близько, може, — князь Володимир навіть затремтів, — вона стоїть поруч, у нічній пітьмі, дивиться на нього.

Ні, матері немає; прийде час, мине січа, він шукатиме її слід, може, колись вона сама озветься до нього, нині і її немає.

Так хто ж є в князя Володимира?

Він думає про Рогніду, хоче пригадати її очі, чоло, обличчя, всю, яку бачив у єдину ніч. І полотська княжна виринає перед ним — невиразна, десь далеко, ніби в імлі. Це не дивно, він бачив її так мало, одну ніч, у мінливому промінні свічі.

А все ж йому приємно, радісно, тепло думати про Рогніду. Вона дуже хороша, зовні сувора — тепла в душі, жінка півночі — і на диво ніжна.

— Рогнедь, Рогніда, — тихо шепоче Володимир, проте тьмяні обриси її розтоплюються, прозорішають, от і зовсім зникли. Немає Рогніди, де Київ, а де Полотськ, вона там, він тут, як далеко-далеко до неї.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

1

Що думав князь Ярополк, тікаючи до Родні, чи розумів він, куди веде його зрадлива доля?

Тут, у Родні, в невеликій дерев'яній фортеці на високій горі над Дніпром звичайно сиділо кількесот воїв. Ця сторожа поля пильнувала, чи не впливають з пониззя чужі лодії, чи не встає курява під копитами якоїсь орди на лівому березі, коли ж це траплялось, запалювала вогні, пускала в небо дими, даючи знак у Треполь і далі, що на Полянську землю насуває ворог, і, прийнявши на себе перший удар, або ж загинала з списками в руках, або, відбиваючись мечами й стікаючи кров'ю, відступала до Києва. Жило в Родні і в землянках, викопаних на схилах гір понад Дніпром, крім цих воїв, ще багато умільців, що, збираючи руду на берегах і в болотах Дніпра й Росі, варили крицю, лили золото й срібло, кували добрячі мечі, щити, клепали шоломи й кольчуги, прикрашали їх чудовою сканню* (*Скань — кручені із золотих і срібних дротів вироби.), черню* (*Чернь — емалі чорною фарбою по металу.), — вироби роднянських кузнеців знали не тільки на Русі, а й в інших, далеких землях.

Життя цих людей було дуже важким — працюючи на князя й переливаючи золото й срібло, вони самі не мали не тільки золота й срібла, а навіть хліба щоденного, через що випалювали ліси, орали землю, сіяли всяке жито, садили сади, коли з поля налітали орди, тікали в яри й ліси і часом там загинали, думаючи, що, може, їхні діти повернуться до рідних землянок, може, тихо житимуть там, зберуть урожай на полі, яблука в садах.

Отут, біля фортеці над Дніпром, і зупинилась дружина Ярополка, що відступала з Києва. Сюди на лодіях прибув князь із жоною Юлією, Блюдом, сюди — на возах і просто верхи — добились, обливаючись потом, чорні від пороху бояри, мужі ліпші й нарочиті, що втекли з Гори.

Уся ця київська знать, що мала свої тереми на Горі, гюжалування в багатьох землях і навіть тут, над Дніпром і Россю, толком раніше не знала, що то за город Родня, і нині жахнулась — адже це городище, а не фортеця; де, як, з якою силою будуть вони тут битись...

— Княже! — оточили вони біля воріт Родні Ярополка. — Страшно, загинемо, як миші!

Князь мовчав. Та й що він тепер міг сказати? Від воріт Родні їм було видно неозорі далі, голубі води Дніпра, що котились і котились до моря, на полі біля Росі достигало всяке жито, низовий вітрець доносив принадні, солодкуваті пахощі овочів* (*Овочі — садовина.) деревесних.

Але їм було видно й інше — ось на плесі Дніпра із-за устя з'явилися північні шнеки, буси, учани, вони розтягались півколом уздовж берега, клали укоті, — шлях Дніпром був відрізаний.

З гори їм було видно, як правим берегом Дніпра посуваються під знаменами Володимира піші вої, з полудня й заходу через жовті піщані кучугури летіли комонники.

— Швидше до Родні! Зачиняйте ворота! — велів князь Ярополк.

І бояри, мужі ліпші й нарочиті, бачачи навкруг тільки смерть, кинулись до воріт, туди ж вої, що тримали досі сторожу, — зарипіли жеравці, чорний міст, як віко домовини, піднявся й прилип до дерев'яного зрубу городниці.

У дворі Родні вчинилось велике стовпище — бояри й мужі поспішали зайняти під стінами кращі куточки, ставили там свої вози, розпрягали коней, воеводи й тисяцькі гнали воїв на стіни.

Князь Ярополк з жоною Юлією, оточений гридьбою, пішов вузькими сходами в одній з веж, що нагадували глибокий колодязь, рушив на верх фортеці.

...День, два, три — усі ці дні, а особливо ночами роднянські втікачі ждали, що вої князя Володимира полізуть на стіни, спробують копієм брати Родню.

Але вої Володимира на стіни не дерлись — шнеки й буси його, зупинившись на плесі, одрізали Ярополка від Дніпра, комонники стали на кучугурах і в долині над Россю — так перетинався шлях на південь, у поле, ще багато полків на березі Дніпра й скрізь у ярах і на горах замикали коло, — не копієм думав брати Володимир Родню, а облогою.

Це починало лякати втікачів. Розчинити ворота, вийти в долину й там прийняти бій з воями Володимира дружині Ярополка не доводилось, сидіти отак у Родні — скільки й де взяти для цього сили?!

Особливо непокоїлось боярство. Тікаючи з Києва, вони не все, либонь, зважили, надто поклались на слова Ярополка. Нині він був тут, сидів дні і ночі на верху терема. Бояри хотіли й мусили з ним говорити.

Домовиті, жорстокі на словах і в ділі бояри й ліпші мужі Гори увечері пішли до князя у велику світлицю на верху фортеці, що виходила одним вузьким вікном до Дніпра, а ще одним — трохи ширшим — до Росі.

Князь Ярополк стояв біля вікна, що виходило на Дніпро, сполоханими очима дивився на події, які застигли, ніби сонні чаплі, на плесі, Юлія сиділа в кутку на простій дерев'яній лаві.

— Добрий вечір тобі й жоні твоїй, княже, — почав боярин Коницар, — ось ми

прийшли тебе провідати...

— Спасибі, — відповів кволим голосом Ярополк. — Сідайте, бояри й мужі.

— А ми й постоїмо, — загомоніли бояри, що заповнили світлицю й стояли ще нижче, в півтемряві сходів. — Маємо діло до тебе, кияже.

Наперед виступив Коницар.

— Хочемо запитати тебе, княже, чи довго тут будемо сидіти ?

Ярополк розгнівався. Бояри запитують у нього, свого князя, ніби він винен у тому, що сталось. А хіба не винні вони, що літо за літом підпирали його, змушували робити те, що бажали?!

Він стояв — справжній князь, яким мусив бути, — в золотом і сріблом шитому платні, з мечем біля пояса, напружений, сторожкий, хижий; боярство — кремезні, високі, жилаві, в темних опашнях, із засмаглими ликами, блискучими очима, довгими руками — пильно дивилось на нього.

— Я зробив так, як про це говорили в Києві, — гостро відповів боярству князь, — а буде все так, як мусило бути.

— То будемо загинати, княже?

— Ні! — крикнув він. — Загинати з нас ніхто не буде. Ми з вами та сила, що переможе Володимира. Бояри якусь хвилину мовчали.

— Але, княже, — знову почав Коницар, — де наша підмога — печеніги?

— Прийдуть!

— А ромеї?

— Будуть і ромеї.

— Княже! — загомоніло разом кілька бояр. — А ти послав гінців до імператорів?

— Гінці у Константинополь, самі знаєте, поїхали.

На тому й закінчилась розмова бояр з князем. Мовчки спустились вони в двір, заходились підіймати голоблі на своїх возах, щоб одгородитись один від одного.

День приходить після ночі, ніч замикає день, вже тонкий, схожий на срібний серп молодик прорізався в блакитних туманах над Россю.

Сторожі на городницях дивились у далеке поле й на плесо пониззя, за ними стежили з двору сотні очей, кожному здавалося, що він чув тупіт коней у полі, всім ввижались вітрила на далекому плесі Дніпра, таємничі вогні на обрії ночі.

Але це тільки ввижалося — то не вітрила, а марева висіли над далеким плесом Дніпра, то не вогні запалювались на обрії, а впливали зорі.

А в самій Родні була біда. У двох колодязях, викопаних біля південної стіни, за ніч збиралось на лікоть-два води, удень — і того менше. О, як було цього мало для кількох тисяч воїв, замкнутих у фортеці. Не було в Родні й харчів. Запаси, які мала тут сторожа, й те, що привезли вої на обозах, швидко вичерпувалось, князь велів забивати коней, але цього було мало, щоб наситити воїнство.

Тяжко доводилось воям здоровим, набагато важче пораненим, — голод блукав по Родні, хвороби валили з ніг людей. А тут ще спека — з ранку до ночі в небі висіло гаряче сонце, з поля котився й усе засушував смалкий вітер, місяць у небі все більшав,

жовтою личиною позирав, ніби глузував з людей.

Звичайно, не всі в Родні страждали від голоду — на возах своїх бояри й мужі привезли з Києва багато солоної веприни, в'яленої риби, — потай від воїв їли вони це самі, вдосталь годували й князя з жоною.

Чутка йшла, що знають воеводи й бояри ще й струмок, який дзюркотить десь у підземеллях фортеці. Вої ж мріяли про одно: вирватись з Родні, напиться води з Дніпра, добути овочів, зілля, шмат хліба в селах, де жили рідні люди. І вночі вої спускались з стін, щоб пробитись крізь стан Володимира, дістати собі й хворим хліб, воду. Ці спроби нічого не дали: багато воїв склепили очі в долині, багато з тяжкими ранами приповзли назад, до стін. І вже між ними поповз сумнів — чого вони сидять у Родні, кого захищають, чи не краще віддатись

Володимир у ласку й суд праведний, аніж помирати тут, у Родні?! Однієї ночі кілька воїв спустились з стіни й пішли в стан Володимира, через якийсь день зникло вночі знову кілька воїв.

Але була ще в Родні сила, яка тримала в покорі тисячі воїв. Цією силою були воеводи, бояри, мужі, що разом з Ярополком втекли з Києва.

2

Темної ночі біля воріт Гори зупинилось чимало вершників. Сторожі винесли з схованки вогонь, освітили обличчя прибулих. Це був тисяцький Івор, що приїхав з невеликою дружиною й кількома невідомими людьми, — він хотів негайно говорити з князем Володимиром. Сторожа пропустила тисяцького, разом з дружиною й невідомими Івор доїхав до княжого терема, говорив і там з сторожею. І князь вийшов в одну з палат на верху, покликав туди тисяцького.

— Будь здоров, княже Володимире, я приїхав до тебе з Родні, — низько вклонився Івор.

— Будь здоров і ти. Що трапилось у Родні?

— Стоїмо твердо, миша не вислизне з города, уже, кажуть, пояси свої гризуть ярополківці. Біда, аки в

Родні...

— Не ми винні в тому, копієм города брати не стану, не хочу проливати бездоб крові.

— Крові, либонь, і не буде, княже! Третьої ночі добився з Родні до нашого стану як посол Ярополка воевода Блюд, запитав тебе і тільки з тобою хоче говорити.

— Де ж він?

— Я привіз його з собою, княже.

— Піді приведи, буду з ним говорити. Коли тисяцький Івор разом з кількома гриднями завели воеводу Блюда до світлиці, він упав на коліна, низько вклонився.

— Встань, воеводо! — гримнув на нього князь. Блюд підвівся.

— Що ти хочеш мені сказати?

— Хочу говорити сам на сам, — прошепотів Блюд.

— Гаразд, — згодився Володимир і знаком руки велів тисяцькому й гридням

залишити світлицю.

— Дякую тобі, княже, — сказав тоді Блюд, — чолом тобі б'ю не токмо я, а й брат твій князь Яроїюлк.

— За уклін дякую, — посміхнувся Володимир, — але якщо ти тільки заради цього добивався до мене, не варто було трудитись. Київ — не Любеч...

— Знаю, княже, — зрозумів Блюд, на що натякає князь Володимир. — Про Любеч і я, і князь Ярополк — обидва шкодуємо... Я тоді умовляв князя, він був і згоден, але не один князь — воєводи й бояри його підпирали, надіялись на поміч печенігів і ромеїв...

— А нині — де ж ваші печеніги й ромеї?

— Вони зрадили князя Ярополка, й він проклинає їх.

— Так хто ж тоді не зрадив Ярополка?

— Я приїхав, княже, сказати, що Ярополк простягає тобі руку як брату, згоден на твій суд і правду.

Князь Володимир довго мовчав, дивлячись, як трепетно горять на столі свічі.

— Багато зла содіяв, — суворо промовив нарешті він, — і множество людської крові пролив князь Ярополк, бо не його хтось, а сам він зрадив людей руських — поправ закон і покон отців своїх, став убійником братів своїх, забув про Русь, а за все це мусить йому бути, як головнику й татю.

Князь Володимир замовк, і тільки глибокі зморшки, що перерізували чоло, міцно стиснуті уста, блиск очей свідчили, як йому в цю годину було важко.

— Але він брат мій, і кров отця не велить мені його карати. Прощаю йому те, що він содіяв супроти людей моїх і мене як князя.

Блюд ступив уперед, піймав руку Володимира, хотів її поцілувати.

— Ти великодушний, княже Володимире, ти чоловік незрівнянний, і князь Ярополк буде тобі служити в душу й серце.

Володимир роздратовано вихопив свою руку м промовив:

— Не мені мусить служити брат Ярополк, а людям руським... Наша земля велика й багата, не токмо двом, а багатьом князям знайдеться в ній діло.

— О княже, — підвівся Блюд, — князь Ярополк служитиме людям денно й нічно, буде тобі вірним супругом, я ж обіцяю бути твоїм слугою.

Князь Володимир хотів, либонь, кінчити розмову.

— Так і буде, — сказав він, — їдь до Родні й повертайся до Києва з братом моїм. Привезеш його — честь приймеш від мене, яко другу воздам.

— Все зооблю, як велиш, але маю до тебе ще одно питання... Не я, бояри, що сидять з князем Ярополком у Родні, веліли запитати, як їм бути?

— Прощаю братові, прощаю й боярам, даю грамоту, аби Ярополка пустили в Київ, з тобою пошлю дружину.

— Ти знаєш, княже, що багато бояр і воєвод Ярополка християни.

— Руські люди моляться різним богам — он вони стоять на требищі за Горою. Але християни хочуть поставити біля них ідолище Христа — не перечу. Не боги воюють на землі, а люди!

— Великий княже! — вигукнув Блюд. — Все зроблю, як велів, скоро брат твій стане перед тобою, а за ним піде й боярство. Прощай, княже!

Низько вклонившись. Блюд вийшов, задкуючи, з палати, в переходах почулись кроки багатьох ніг — там Блюда ждав тисяцький Івор, а от усе й затихло. У цій тиші князь Володимир ступив до вікна, дужим поштовхом руки відчинив його.

Починало світати, розтікалась нічна пільма, внизу, під Горою, вимальовувались береги Почайни, сріблясто-сіре, схоже на велетенський гнутий меч плесо Дніпра, а на обрії, за лісами й полем, уже снувались рожеві нитки.

"Так, докончається брань, — думав князь Володимир, — замовкають мечі, я прийму Ярополка, тиша настане в землях".

Проте в душі Володимира не було тиші, після короткої бесіди з воєводою Блюдом він відчув, що той говорив не тільки про Ярополка, а про інші, грізні, незрозумілі сили, які нарастають, буяють у Руській землі.

3

Сивий туман повз від Дніпра, клубочився над озерами, виповнював долини, хвилями підступав до роднянської гори. Швидко вечоріло, від лівого берега йшла тьма, тільки на заході, як челюсті величезної печі, багрянцем грало небо і на його тлі чорними обрисами вимальовувалась дерев'яна фортеця й хмара гайвороння, що з криком кружляло над вежами й стінами.

Саме в цей час у стан, що облягав Родню, приїхало кілька вершників. Показавши грамоту князя Володимира, вони безборонне проїхали стан, піднялись крутим, звивистим шляхом до фортеці й ударили в ворота. Одразу ж на стінах вчинився крик, сторожа й вершники кілька разів перегукувались, зарипіли жеравці, й опустився міст.

Так повертався до Родні воєвода Блюд. У дворі він важко зійшов з коня, кинув повідки слугам, а сам через сіни, а потім сходами закрокував на верх до світлиці Ярополка.

Похитуючись, Блюд став на порозі, жовте сяйво кількох свічок освітило його обличчя.

Князь Ярополк бачив, як до фортеці приїхав Блюд, чув кроки на сходах, нетерпляче ждав воєводу.

— Добрий вечір, княже! — привітався Блюд.

— Добрий вечір і тобі, воєводо! — відповів Ярополк з кутка світлиці. — Що привіз?

Блюд передихнув, посмішка блукала в кутиках його уст.

— Я привіз добрі вісті, княже. Ярополк ступив уперед, на блідому його обличчі виступили рум'янці.

— Ти бачив Володимира?

— З великим трудом я добився до Києва, але бачив Володимира, говорив з ним, усе сказав...

— Чого ж ти замовк? Що сказав Володимир?

— Князь Володимир сказав, що жде тебе в Києві.

— Воєводо Блюде, ти чогось не договориєш... Для чого він мене жде в Києві — хоче

судити?

Блюд дуже гострим і якимсь нібито хижим поглядом подивився на Ярополка. Втім, це, либонь, так тільки здалося Ярополку, бо на обличчі Блюда знову з'явилась посмішка.

— Ні, княже, Володимир жде тебе як брата, все прощає й говоритиме про приязненство й любов... От його грамота, ми безборонне можемо їхати до Києва.

Ярополк узяв грамоту князя Володимира, що мала золоту печать, — це був його рятунок, спасіння.

— І про боярство говорив Володимир, — продовжував у цей час Блюд, — воно може безборонне їхати до Києва, працювати на Володимира.

— Працювати на Володимира? — Ярополк підняв голову й тепер уже едверто, злими очима подивився на Блюда. — Що ж, нехай їде, надіюсь, слідом за нами.

— Так, княже, — важко зітхнув Блюд. — Ми поїдемо до Києва вдвох з тобою, разом.

Зовсім стемніло, коли князь Ярополк зайшов до світлиці, де жила в час облоги Родні Юлія. Там було холодно, похмуро, на столі блимав каганець, крізь вікно з Дніпра вкочувався й осідав рососою на стіни туман.

— Я приніс з собою корчагу з вином, — сказав Ярополк, переступивши поріг.

— Ти хочеш випити напередодні нашої смерті? — запитала Юлія, що, кутаючись у теплу шаль, сиділа в кутку.

— Ні, я хочу випити з тобою напередодні нового життя, — бадьоро й жваво відповів Ярополк.

— Що сталось? — схопилась Юлія з лави. — Ти маєш вісті з поля, нам допоможуть печеніги? Ярополк безнадійно махнув рукою.

— Що печеніги?! Я маю вісті з города Києва й заутра виїжджаю туди.

— Сядь, Ярополче... — кинулась вона до столу. — Зараз я наллю тобі вина.

Вони разом сіли до столу, Юлія притьма налила келих, допитливими очима дивилась на Ярополка.

— Це наша остання корчага, — спроквола говорив він, — але її не шкода випити... Надіюсь, у Києві пощастить випити не раз і, либонь, ще кращого вина... — він до дна винив свій келих.

— Ти ніби сп'янів, Ярополче... Говори ж, говори, що сталось.

— Так, я сп'янів, і як не п'яніти... Володимир пропонує мені мир.

— Він прислав своїх слів? Але, може, це тільки обман?

— Ні, я посилав до нього воеводу Блюда, нині він повернувся. Володимир згодився зі мною говорити.

— Бережись, Ярополче. У Візантії, я знаю, так роблять і вбивають.

— Ні, Володимир цього ніколи не зробить — я знаю брата...

— Тоді за це справді варто випити. Тепер ти налий келих мені. За що ж ми вип'ємо?

— П'ю за те, щоб щасливо дістатись до Києва, дійти згоди з Володимиром.

— Якої ж згоди ти можеш дійти?

— Думаю, що й надалі залишусь князем, — така була воля отця Святослава, а

Володимир не порушить його слова.

— Отже, тоді...

— Так, тоді я залишаюсь, як і він, князем... Нам, звичайно, буде тісно вдвох у Києві... Що ж, я згоджусь, піду князем у якусь землю.

— Десь на південь, ближче до Візантії...

— Ти вгадала мої думки, але Володимир хитрий і може послати мене не на південь, а на захід — у червенські городи або у Волинь.

— І це непогано, Ярополче... Звідти близько до Польщі, Чехії, німців, а там є Феофано — жона Оттона... Проте ти мені не сказав, що буде зі мною, коли поїдеш до Києва.

— Воєвода Блюд домовився з Володимиром, що перші, і то завтра вранці, ми з ним під охороною дружини виїжджаємо до Києва, пізніше ж з воєводами виїдеш і ти.

— За все це, Ярополче, можна випити ще раз. О, яка я рада, що нам нарешті пощастить вирватись з цієї чорної фортеці над Дніпром... Надіюсь, ти сьогодні пробудеш у мене ніч?

— Цю останню ніч я проведу тільки з тобою.

— Боже, яку чудову новину приніс ти мені! Нас з тобою, Ярополче, ще жде щасливе життя.

— Ми будемо щасливі тільки тоді, коли не стане Володимира.

— Разом з тобою ми знищимо колись сина рабині...

Під високою вежею, у якій живе Ярополк у Родні, справді є підземелля, де з кам'яних брил невинно капає й збирається в криничку джерельна вода.

Ніч. У підземеллі не горить світло, крізь душник у стіні ледь просочується сяйво місяця знадвору, важко вгадати, хто стоїть і сидить тут, — чути тільки голоси.

— Які ж вісті з Києва, що привіз?

— Я говорив з Володимиром — він згоден прийняти Ярополка й укласти з ним мир, — відповідає Блюд.

— А про нас говорив?

— Звичайно, бояре, говорив. Володимир сказав: ще приймаю князя, прийму і його бояр.

У підземеллі панує мовчання, але воно, либонь, більш красномовне, ніж слова.

— А як у Києві? — лунає здавлений, хрипкий голос.

— Все, як було.

— Стоять наші тереми, двори, кліті?

— Усе однаково.

— Любо в городі Києві! Гора, тереми, двори, кліті, жони, діти...

Крізь душник струмує місячний промінь, він попадає на обличчя воєводи Воротислава, освітлює його великі темні очі, гострий, з горбинкою ніс, довгі вуси, під якими видно тонкі, стиснуті уста.

— А про віру ти говорив, Блюде?

— Говорив... Сміється князь: у мене, каже, за стіною города стоять боги всіх земель,

аще хто захоче, може поставити ідолище Христа...

— Христос не ідолище, — лунає в кутку, — його не поставиш, він у серці — без нього нині не проживе ні князь, ні смерд.

Воротислав дивиться, хто це сказав.

— І Володимир до цього прийде, ми йому допоможемо чи так говорю?

— Так, боярине, допоможемо.

І тоді Блюд, що причаївся в кутку, запитує:

— Це все так, бояре, і я все зроблю в Києві. А як бути з князем Ярополком?

У підземеллі настає така тиша, що чути, як лунко падають краплини з кам'яних брил у криничку... Підземелля, — так, підземелля, а тут боярство Гори живе, думає, дбає про себе.

— А ми сказали, Блюде... Будеш у Києві, скажи князеві Володимирі — ми їдемо слідом за Ярополком, ми нині не його слуги.

Блюда не задовольняє ця відповідь.

— Самі як будемо, бояре?

— Ярополка ми вже знаємо, обіцяв печенігів — немає, манив ромеями — звабив, знає себе, жону Юлію, а про нас забуває... І з Володимиром говоритиме токмо про себе, що йому ми — бояри, воеводи, вспоїли, вскормили собі на пагубу. Нині, чуєш, Блюде, не віримо йому: наблизиться до князя Володимира, увійде в силу, багато шкоди наробить нам, не подякує, що врятували, а помститься.

— Якщо двом князям служити, краще одного вбити, — лунає в підземеллі голос.

На світанні вийшли на стіни Родні кликуни з рогами, затрубили в них так, що луна покотилась над Дніпром і Россю, а тоді впав міст, розчинились ворота фортеці, вийшла з них старша дружина, винесла знамена, опустила їх долу, — город Родня, де сидів з своєю дружиною князь Ярополк, здавався.

Вийшла старша дружина й з стану Володимирового підняла з землі й поставила знамена Ярополка в ряд із знаменами всіх земель.

Блідий, з дуже стомленим обличчям, з очима, що перебігали з старшини Володимира на воїв, без мечя, вийшов з воріт і Ярополк, скорбна посмішка кривила його топкі губи.

У дворі Родні в цей час уже шуміло боярство — щасливі, що вберегли коней, запрягали їх у вози, безкінні перлись до своїх сусідів — всім їм хотілось швидше бути в Києві.

Сюди в двір спустилась нині й княгиня Юлія. Вона не поспішала, — для неї були приготовані коні й дружина, Юлія надіялась, що потрапить у Київ раніше від усього боярства, а нині хотіла попрощатись з Ярополком і дружиною.

А з Родні ішли й ішли чорні від пороху, бородаті, виснажені вої, вони з огидою кидали на тверду землю біля воріт свої списи, мечі, сулиці, дякували богам, що врятували їм життя, деякі з них завертали до воїв князя Володимира, бо там були їхні батьки й брати, деякі ж гуртками з невимовною радістю швидко йшли геть, до Дніпра й Росі, тікали, як птахи, що покидають восени спустошену, холодну землю, від похмурих

чорних стін Родні йшли туди, де були вода, хліб, рідні люди.

4

Два дні мчали на конях від Родні до Києва Ярополк і воєвода Блюд.

Князь Володимир немарне велів дати їм дружину — кілька десятків озброєних воїв, що їхали попереду і взап'ять князю, — бо й у городі Івані, і в Треполі, і скрізь, де проїжджав Ярополк, на нього недоброзичливо позирали поляни, вої, що стояли в городах і селах, навіть прості смерди, — не будь дружини, все могло статись з князем на цьому шляху.

Першого дня мчали вони до заходу сонця, вночі перепочили в Іван-городі, вставши рано-вранці, їхали весь день, але й після заходу сонця вже не зупинялись, дружина та й сам князь Ярополк хотіли чимшвидше бути в Києві, шляхом понад Дніпром їхали всю ніч.

Починало світати, коли всі вони, подолавши на стомлених конях Боричів узвіз, зупинились перед стіною Гори. Змінювалась остання сторожа, зарипіли жеравці воріт, опустився й ліг через рів міст.

Воєвода, що вийшов з чорної пастки воріт на міст, довго швився на прибулих, взяв із собою старшину княжої дружини, воєводу Блюда, пішов разом з ними на Гору.

Проминуло чимало часу, а вони все не повертались. Світало, проте ранок був сірий, похмурий, з неба сипалась роса, з-за Дніпра віяв холодний вітер, голоси й звуки, що народжувались десь у тумані, здавались незрозумілими й якимись загрозливими.

Князь Ярополк почував себе недобре. Він зійшов з коня, став під стіною біля воріт, де менше капало, сховав заклаклі руки під корзном, то склеплював, то розплющував важкі повіки.

Що почував князь Ярополк у цю годину? Недалеко від нього стояли бородаті, дуже стомлені, роздратовані дружинники князя Володимира, вони говорили про свої родини, яких ніяк не можуть побачити, два дружинники сварились за якогось чорного пса.

На князя позирали з городниць сторожі, піднявши раз і другий голову, він бачив їхні зацікавлені обличчя, один із сторожів — рудий, з великими очима — вишкірив зуби й сміявся.

Нарешті воєвода, що зустрічав їх на мосту, повернувся — він дозволив дружині їхати на Подол, сторожі ж велів пустити на Гору Ярополка.

— Іди за мною, княже! — сказав воєвода. Ярополк з острахом пройшов через ворота, де кроки лунко одбивались у склепінні. Одразу за ворітьми стояв Блюд.

— Іди просто до терема, — звернувся воєвода до Блюда, а сам залишився біля воріт.

Так вони й пішли — трохи попереду Блюд, одразу за ним князь Ярополк.

— Дивно! — промовив князь. — їдемо без гридьби й дружини.

— А навіщо вони нам? — тихо засміявся Блюд. — Добре, що так приймають.

І Ярополк подумав, що так, либонь, краще, — все минуле тепер нагадувало сон, він живий, він буде жити, ось вона — Гора, навкруг усе ще спить, ген пройшли й зникли за рогом терема два боярини в темних платнах, з чорними шапками на головах, довгими посохами в руках, он жінка з цебром молока переходить двір, посковзнулася на

слизькому камені й розлила все молоко.

— Ти бачив Володимира?

— Ні, я був з воєводою тільки в сінях.

— І що?

— Князь не спить, він, либонь, уже жде тебе... Ходімо ось сюди. Сміливіше, княже, іди першим!

Ярополк, переступивши кілька кам'яних до блиску витертих тисячами ніг східців, опинився в сінях. Слідом за ним поволі зайшов, щільно причинив і став біля дверей Блюда.

Ярополк обернувся й здивовано поглянув на нього. У сінях не було ні воєвод, ні князя, тільки два вої стояли під стіною. Вої пильно дивились на князя Ярополка, поглянули на воєводу Блюда. І раптом, вихопивши з піхов мечі, кинулися вперед.

У сінях пролунав сполоханий голос Ярополка:

— Що це? Що це?

Він хотів сходами бігти на верх. Але вої вже стали навперейми, піднесли мечі, пройняли йому груди... Воєвода Блюда відчинив двері, ще мить — і два вої, кинувши мечі, вискочили з сіней... Ярополк якусь мить тримався на ногах, потім схитнувся, почав падати й несамовито закричав.

Князь Володимир знав, коли приїде Ярополк, — кілька воїв з його охорони одразу після Треполя помчали до Києва, вночі побували на Горі.

Ще до світання Володимир встав, послав до воріт воєводу, велів — тільки прибуде Ярополк, пропустити на Гору його самого та воєводу Блюда.

Володимир щиро прагнув тепер миру з братом — доста земля Руська напилась крові, Ярополка покарала сама доля, якщо він згодився взяти мир, бути по тому, Русь велика, для обох братів-князів знайдеться в ній місце.

Але він хотів говорити про все це тільки з Ярополком, і хіба при воєводі Блюді, бо той приїжджав посланцем брата, — нехай Блюда, що був свідком їхньої вражди, стане свідком миру.

Через це, коли на світанні почулись голоси в сінях, а воєвода, зайшовши до світлиці, сказав, що біля воріт Гори стоять князь Ярополк, воєвода Блюда та ще дружина, Володимир велів пустити до терема тільки Ярополка й Блюда, а дружину відпустити.

Після цього князь Володимир швидко одягнувся, вийшов у Золоту палату, проминув її й зупинився над сходами, щоб тут зустріти Ярополка.

Він чув, як відчинилися двері в сінях, чув кроки двох чоловіків — либонь, Ярополка й Блюда, — чув, як раптом у сінях стало тихо, щось зашуміло, хтось закричав.

Це був страшний, нестямний крик. Володимир пізнав — це кричав брат його Ярополк; крик цей народжувався внизу, в сінях, але луна вирвалась і на верх, заповнила весь терем.

Князь Володимир побіг. Пізніше він не міг пригадати, як усе сталось: за мить він був у сінях, зупинився, побачив розчинені двері, перелякане обличчя Блюда, що стояв

у кутку, два мечі на кам'яній підлозі, а біля сходів князя Ярополка.

Він лежав, заплющивши очі, на камені з надзвичайно блідим, нібито крейдяним, обличчям, щось хотів сказати і не міг — з грудей його біла й розтікалась на камені кров.

— Що з князем? — крикнув Володимир, звертаючись до Блюда.

Викинувши вперед руки, що тремтіли від хвилювання, Блюд упав перед Володимиром на коліна, прохрипів:

— Я все зробив, як ти велів... Ми з князем приїхали, прийшли сюди... А два гридні накиннулись на князя, вбили...

Він проповз на колінах уперед, до князя Ярополка, заходився бідкатись:

— Княже Ярополче! Скажи хоч одно слово... О горе, горе мені, який страшний світ, страшні люди.

— Встань! — крикнув Володимир Блюда. — Встань-бо! Швидше! Швидше! Де вбивці? Де гридні? Ловіть головників!

Знадвору вбігло кілька воєвод, бояр, прокинулись, забігали дворяни в теремі.

— Гридні! — залунали вже на дворі голоси. — Гей, сторожа, сюди! Головники вбили князя Ярополка! Шукайте їх! Ловіть їх, ловіть!

І, може, Ярополк почув цей шум, може, чуючи смерть, хотів ще раз поглянути на світ і попрощатись з ним.

Він розплющив очі, тьманим, згасаючим поглядом подивився на стіни, Володимира, воєвод, ніби вони були десь далеко від нього.

— Де я? — запитав він, але й голос це був не його, а якийсь чужий, далекий.

— Ти в Києві, на Горі, це я, брат твій Володимир, стою біля тебе. Я ждав тебе, брате, з миром і любов'ю хотів прийняти... Пощо ж ти мовчиш? Брате Ярополку, відчини свої очі, огверзь уста!..

Але Ярополк уже не говорив, заплющив очі. Обличчя його стало зовсім білим, ще раз ворухнулись груди — і стихли, замерли навіки. Смерть переступила поріг княжого терема.

5

Княжі ємці з гридьбою ходили від двору до двору на Подолі, по всіх кінцях Києва, збирали людей і оголошували, що князь Володимир шукає гриднів-головників, які вбили Ярополка, обіцяв винагороду тому, хто їх знайде.

Надвечір головників знайшли — на Оболоні, в хижі смерда Ражби. Побачивши здалеку через душник княжих ємців, що прямували за гриднями, вбивці кинулись тікати в ліси на схилах Щекавиці, надіючись, що, коли стемніє, їх ніхто там не знайде.

Але гридні знали, що їх жде нагорода, не шкодували ніг, дерлись через кущі, наздогнали втікачів біля самого лісу, привели до хижі Ражби, веліли роздути вогонь.

Тим часом прийшли й відоки, які дали роту, що ці гридні — саме ті, які вбили князя Ярополка й втекли з Гори. Проте головники, хоч їх били дрюками й телеснею, не признавались, сказали, що можуть повісти правду тільки князеві.

Так їх і повели — вже потемному, через Подол, мимо Воздихальниці, через міст і

ворота на Горі, а там кинули в поруб, поставили сторожу, ємці побігли до тіунів, ті знайшли воєвод, а вже воєводи рушили до князя.

Пізно вночі кілька чоловік одразу загрюкали в віконниці й двері терема Блюда. Він прокинувся, схопився з ложа, розбудив жону, велів роздути вогонь.

"Не інакше як через Ярополка", — роїлись думки в голові.

Але одразу ж заспокоїв себе: мертві голосу не мають, головників гридні до самого вечора не розшукали, досі вони вже далеко від Києва.

"А може, — майнула ще одна думка, — це зовсім і не через Ярополка, може, князь Володимир має якусь потребу".

Жона роздула вогонь, Блюд кинувся в сіни.

— Хто там?

— По слову князя Володимира...

— Зараз... Зараз...

Він одсунув два важкі залізні засуви, відчинив двері. Знадвору в теплий терем війнуло нічною прохолодою. На ганку стояли воєводи Володимирові, а між ними сусід-купець і боярин Воротислав.

"Як же це трапилось? Чому Воротислав уже тут? Чого він стоїть поруч з воєводами?" — думав Блюд.

— Одягайся, Блюде! Кличе князь Володимир.

— Слухай, Воротиславе! — спробував одвести його набік Блюд. — Що трапилось? Чому князь не спить?

— Одягайся, й підемо? Князь жде тебе... — ухилився від розмови Воротислав.

Це вкрай приголомшило Блюда. Чому Воротислав, який був його найближчим другом, не хоче з ним говорити? Зрадив, продав, виказав? Втім, що Воротислав знає?!

— Зараз, зараз! — тільки й знайшов що сказати Блюд. Він кинувся в терем, одягнувся, підперезався, але не почепив меча, вийшов.

— Я вже зібрався. Ходімо!

Вони пішли двором, завернули до княжого терема. Позаду увесь час видно було розчинені двері терема Блюда, вогник свічки.

Князь Володимир ждав Блюда в палаті Людяній. Округ нього стояли воєводи, що прийшли з ним у Київ із земель полунощних, але між ними було вже й кілька воєвод Ярополкових, тут були мужі, бояри, тіуни, ємці.

"О, горе, горе мені, — подумав Блюд, — за кого страждаю?"

— Чолом тобі, княже... — почав, низько вклоняючись, Блюд.

Князь не відповів на вітання.

— Що ж ти вчинив, воєводо Блюде? — запитав він. — Навіщо так діяв?

Блюд спробував посміхнутись, але обличчя його скував страх — ні щелепи, ні уста не ворушились.

— Не відаю, про що ти говориш, — з великим зусиллям вимовив нарешті він.

— Не відаєш? — гримнув князь. — Невже забув, що я велів тобі не вбивати, а помирити зі мною брата?

— Великий княже! — приклав руки до грудей Блюд. — Я твій загад виконав, я умовив Ярополка їхати до Києва. .

— Ти справді умовив його їхати до Києва, і то добре, але пощо вбив брата мого?

— Княже Володимире! — жахнувся Блюд. — Я убив князя? Клянусь усіма богами, я без меча прийшов сюди, на Гору, то вої-гридні в сінях пройняли його мечами, через що й утекли...

— Не послушештвуй на гриднів-воїв ложно і не клянись всіма богами, ще ніякого бога в серці не маєш. Скажи краще, за скільки золотників продав душу брата мого Ярополка? Мовчиш? Воеводи, заведіть головників.

Двох гриднів, тих самих, що вбили Ярополка, завели до палати. Вони впали на коліна.

— Винні, — говорили гридні. — Змилуйся, княже!

— Хто намовив вас убити князя Ярополка? Скільки й хто вам платив за смертовбивство мого брата?

— Ось він... Воевода Блюд! — разом заволали вбивці. — Він уже раніше домовлявся, нині знову прийшов до нас, дав по сто гривень, сказав, що такий твій загад. Ми ниці, убогі люди, змилуйся над нами.

— Чуєш, воеводо, — звернувся до Блюда князь. — Чи правда те, що говорять відоки? Блюд мовчав.

— Виведіть їх, — велів князь,! гриднів вивели з палати. Настала тиша. Жарко горіли свічі. Крізь розчинені двері віяв вітер з Дніпра.

— Бачиш, — почав князь Володимир, — кому ти дав у руки меч?! Я судитиму їх по покону. Але як, за яким законом і поконом судити мені тебе, вбивцю брата мого Ярополка?

— Помилуй, княже! — заволав Блюд і вдарився головою об підлогу. — То є правда, правда, але, вір мені, Ярополк нахвалявся тебе вбити, він би і вбив тебе...

— Мовчи, воеводо! — сердито крикнув князь Володимир. — Не тобі судити князів, кожне слово твоє облуда й лжа... Ти називався Блюдом, справді ж ти Блуд, чуєш — Блуд, і токмо так прозиватимуть тебе люди. По обітниці своїй я тобі, аки приятелю, думав честь воздати, а нині суджу яко зрадника й убивцю князя-брата.

Князь Володимир якусь хвилину помовчав, далі звернувся до воевод і мужів:

— Візьміть цього головника, що вбив брата мого Ярополка, і, як пса... скарайте киями! А двір його — на потік і пограбування, як велить закон.

Блуда скарали на світанні в передградді, над Боричевим узвозом, при людях, як звичайно карали головників і татів...

Його привели туди одягнутого в подерту стару рядовину, із зав'язаними позаду руками, поставили перед стовпищем людей. Страшними, широко розплющеними очима дивився на них Блуд, шукаючи помочі, водив головою то праворуч, то ліворуч.

Але помочі не було. Усі в городі знали, що сталось на Горі; нині борич ще раз кричав над узвозом вирок князя.

— Убити його! Во пса місто! Убити! Яко головника, яко татя! — лунали голоси. Блуд

упав на коліна.

— Змилуйтесь! Змилуйтесь!

І чомусь у цю страшну хвилину він згадав грушу, під якою закопаний був мішок з золотом: пропадає воєвода Блуд, пропадає й його золото.

— Змилуйтесь! Все віддам!

— Во пса місто! Бийте його, бийте!

Гридні підняли киї, вдарили Блуда. І звершився суд, мертве тіло воєводи покотилось по кручі. Того ж дня двір його було віддано на потік і пограбування.

6

Князя Ярополка поховали по грецькому обряду — з священником і півчою — на Воздихальниці, недалеко від могили княгині Ольги.

Віддати почесь князеві прийшло багато воєвод і бояр, уся Гора — вони знали, як покарав князь Володимир убійника Ярополка, знали, що він стоїть біля корсти, буде на погребі.

З Родні прибула до Києва й княгиня Юлія, за якою Володимир послав гінців, — засмучена, стомлена після далекої дороги, стояла вона в темному платні, з покривалом на голові над тілом свого мужа.

Володимир був на похороні, ішов за саньми, на яких везли дубову корсту, схилив голову, коли корсту ставили в кам'яну, червоного шиферу, гробницю, першим кинув горстку землі на свіжу могилу.

Після того справляли тризну — так вимагає гюкон, так, — Володимир чув про це, — хотіли бояри, так, — здавалось самому йому, — легше буде замиритись якщо не з братом, то хоч з його душею.

Тризну справляли в гридниці, князь Володимир велів нічого не шкодувати, столи вгинались від усіляких страв, скрізь попід стінами стояли діжки з медом і олом, багато переварів поставили на Горі, в передградді й на Подолі.

Багато людей зібралось у гридниці — тут були воєводи, що прийшли в Київ з Володимиром, але набагато більше воєвод, бояр, мужів, що тікали з Ярополком до Родні, а нині вже були тут, — вони стиха лізли, перлись на тризну.

Ніхто з них, звичайно, не говорив про покійного князя — його не було вже на Горі, душа його витала у вирії, — ті, що недавно підтримували Ярополка, славили тепер князя Володимира, пили за нього меди й ол, бажали щастя, здоров'я, слави.

Князь Володимир також пив, випив він, либонь, не менше, ніж інші, але меди й ол не п'янили його, був він цього вечора неспокійний, стривожений.

О, хто-хто, а він знав ціну словам, які розсипали, наче золото, круг нього, тут сиділи мужі, що були ворогами його батька, до нього підходили з чарами мужі, що підбурювали Ярополка, це співала різними голосами, славила князя Гора, яка вигнала за стіни города його матір.

Прийшла на тризну й Юлія, вона сиділа з боярськими жонами, що підтримували, втішали її. Було пізно, коли вона встала з-за столу, непомітно відступила назад, зникла в переходах.

Володимир відчував, що йому також несла тут сидіти: тризна справлена, душа Ярополка може заспокоїтись, князеві хотілось бути в своїй світлиці, залишитись на самоті з своїми думками, просто спочити.

Він встав з-за столу, попрощався з боярами і воєводами, пішов у кінець гридниці, а там потрапив переходами до терема, минув сіни, де стояла мовчазна сторожа, й став підійматись на верх. Відгомін голосів у гридниці залишився позаду, на верху терема було тихо й темно, один тільки світильник горів у кінці переходів, розливаючи навкруг жовтувате світло. У цій півтемряві князь прямував до своєї світлиці, звуки його кроків глухо відбивалися в довгих переходах...

І раптом він зупинився. Біля дверей Золотої палати стояв хтось у темному. Ось постать ворухнулась.

— Хто ти? — запитав князь.

Та марно він і запитував. Коли Володимир ступив ще один крок уперед, пізнав княгиню Юлію.

Княгине! — промовив він. — Чому ти тут стоїш? Чому цс йдеш спочивати?

— Я знала, що ти тут пройдеш, і ждала тебе, — тихо відповіла вона.

— Чому ж ти ждала мене?

— Я хотіла тобі подякувати, що послав за мною гінців і що сам віддав погребову честь моєму мужу, а своєму брагу Ярополку.

— Навіщо ти говориш це, княгине? Я не був і не міг бути ворогом свого брата, токмо правди шукав у сварзі, яка виникла між нами. Вірю, злі, темні сили полонили його душу, ті, що називали себе друзями, були його ворогами, багато крові пролив Ярополк, але зрозумів свою похибку, ішов до мене, а я готовий був прийняти його як князя й брата. І так би сталось, ми б дійшли миру, але вороги, ти знаєш про це, нагло вбили його... Що ж, із живим Ярополком я сварився і боровся, нині замирився з його душею... Нехай буде прощен твій муж, а мій брат, нехай душа його заспокоїтсь у високому небі.

— За це й дякую тобі, княже Володимире.

— Не треба, княгине Юліє, заспокойся, іди до своєї палати, спочинь, ти стомилась після далекої дороги, погребу й тризни. Ходімо, я проведу тебе, княгине.

І він провів її від дверей Золотої палати в кінець переходів, де жила княгиня Юлія.

— Спасибі тобі за всі турботи, княже. — Юлія зупинилась біля світильника, що стояв недалеко від дверей її палати. — Але як я можу заспокоїтись і спочити? — у її голосі чулись затамовані ридання. — Добро тобі, суцху князем, добро мужу моєму Ярополку, бо він уже в раю небесному, а як мені, що не маю тут, у Києві-городі, ні роду свого, ні племені, ні радості, ні щастя? Сама серед множества людей, чужа всім. Тільки одну бачу перед собою дорогу — такожде смерть.

Його дуже вразили ці слова, бо, як повелось з дитинства, так і нині, відчував себе самотнім, самотнім у світі. Але чому про це говорить Юлія?

— Княгине! — сказав їй Володимир. — Як можеш так говорнги! Чому смерть? Ти, я чув про це, знатного, царського роду, ти була жоною брата мого Ярополка, а нині

вдова; як він мав честь і славу, так матимеш їх і ти; хочеш — тебе достойно проведуть до Константинополя, до твоєї родини, хочеш — терем на Горі буде довіку твоїм домом.

— Моїм домом? — гірко засміялась Юлія. — Який же це мій дім? Не княгиня я нині, а гірш рабині. О, суєтний і страшний світ! Я боюсь його, боюсь його, княже!

Володимир мовчав. За короткими словами Юлії він відчув і зрозумів велике, справжнє горе цієї жони, що мала отчину, честь, славу в Константинополі, але пішла в іншу землю, була княгинею в Києві, а зараз справді тут усім чужа.

У цю хвилину в промінні світильника він виразно побачив і обличчя грецької царівни: прикрите згори чорною паміткою чоло, темні, рівні, схожі на дві стріли брови, великі очі, на дні яких світилися голубі вогники, рівний ніс, тугі стиснуті уста, а на щоках кілька блискучих перлин сліз.

І, що говорити, його вразила її дивна, неймовірна краса, у душі колихнулась заздрість, що хтось обнімав це молоде, гнучке тіло. Він одразу ж одігнав це почуття — князеві Володимирі хотілось тільки допомогти овдовілій жінці у великому горі, втішити її теплим словом.

— Ти марно про це говориш, княгине! — сказав він їй. — Я знаю, в тебе велика, непоправна втрата — смерть Ярополка, погреб і ця страшна ніч... Завтра все буде позаду, почнеться новий день, я, вір мені, допоможу тобі в усьому. Заспокойся, іди спочинь, Юліє! — тепло закінчив Володимир.

— Так, ти сказав правду, — затремтівши, сказала Юлія. — Минулий день, ця ніч — о, вони дуже страшні! І не втішай, княже, знаю — тяжко, ой, як тяжко буде мені жити. Ти сказав, що допоможеш мені, — спасибі, спасибі за все, княже Володимире... Але що поробиш, я квола жінка, всього нині боюсь, навіть іти й сюди, в палату, там мені ввижаються тіні, там, чуєш, страшно...

— Що ти говориш? — засміявся він. — Які тіні, звідки?

— О так, так... Я боюсь, боюсь, княже... Вона простягла до нього свої руки, він узяв їх і відчув, які холодні в неї пальці. Пальці царівни стиснули його руки, він міцно стиснув їх.

— Княже! Проведи мене, побудь трохи зі мною в палаті. Володимир одірвав від неї погляд, подивився в глибину переходів.

— Тут нікого немає, — зовсім тихо шепотіла вона, — ніхто не почує, не побачить... Благаю, пожалій, проведи мене.

Вона розчинила двері, переступила поріг світлиці. Там у свічнику горіла свіча. Крізь розчинене вікно з Дніпра долітали голоси воїв, в кутку водяний годинник вів лік часу: "Кра-ап... кра-ап".

— Іди, княже, іди!

Володимир зайшов до світлиці, зупинився, Юлія зачинила на засув двері.

— Бачиш, — легко зітхнувши, промовила вона. — Отака моя палата...

— А тіні? — запитав сміючись Володимир.

— Княже Володимире! — ледь посміхнулась і Юлія. — Які можуть бути тіні, коли ти тут?! Тіні залишилися там, у переходах... Сідай, княже, — ти мій бажаний гість, шкода

тільки, що не маю чим тебе почастувати.

— Я зайшов не вечеряти й пити, ми ж після тризни.

— Так, тризна закінчилась, усе закінчилось тепер, княже... — На її очах заблищали сльози.

— Не говори так, Юліє! І не плач! Закінчилося все зле, недобре, кожен з нас має якісь втрати, в кожного болить серце, але нам живим, тільки жити й жити...

— Спасибі тобі, княже! Я вже не плачу й не буду плакати! Як добре, що ти зайшов нині до мене!

Обоє замовкають. Настає тиша. Горить свічка. У палаті спокійно, тіні зникли. Є таке просте, звичайне життя.

— Спи, княгине!

— Прощай, княже! Але не забувай про мене. Я дуже самотна тут, на Горі.

...Наступного дня князь Володимир їде з дружиною в Білгород над рікою Ірпенем, оглядає там древню фортецю, радиться з воєводами, як слід її перебудувати, де воздвигнути нові стіни, де покопати вали, щоб до Києва ніхто не міг підступити із заходу.

Але не тільки через це їхав Володимир до Білгорода. Після всього, що сталося, перед великими справами, які слід було звершити, він хотів бодай один день побувати на самоті, в полі, над Ірпенем-рікою, що струмувала серед зелених лук на схід, до Дніпра.

Він думав навіть заночувати в Білгороді, в палатах, де під стелями лунко одбивались кроки, дерев'яні стіни терпко пахли живицею й воском, у підземеллях однозвучне падали краплі.

Проте Володимир так і не заночував тут. Увечері, вийшовши на стіну, він довго дивився, як червоне заковчувалось, падало в небесну прірву сонце, а над Ірпенем і луками почали вставати, клубочитись схожі на вершників, що, нахилившись у сідлах, поганяють коней, білясті тумани, як швидко посиніло небо, а в ньому запалилась зоря-вечірниця, як слідом за нею на півночі й сході озвались-запалахкотіли великі й дрібні зірки.

Чого ж князеві Володимирі стало так неспокійно й тривожно в цю годину? Ні, це не були неспокій і тривога. Дивлячись на небо й зорі, він зрозумів, що йому важко ночувати в цій древній фортеці. Їхавши сюди, він хотів побути на самоті, відчувши тепер свою самотність, боявся вже її.

Рівним шляхом, що тягнувся між високими стінами лісу, чорні вершники гнали коней; за якусь годину вдалині заблимало кілька вогників — то був Київ; стишивши коней, вершники проїхали Подол, передграддя, проминули ворота Гори.

У теремі було порожньо й тихо, внизу, в сінях, горіли два світильники, в промінні яких окреслювались темні постаті гриднів, попрощавшись з ними, князь Володимир пішов сходами на верх терема.

Там у кінці переходів горіла одним одна свіча. Жінка в темному платні, загляdivши князя, хотіла начебто зникнути в глибині переходів, але зупинилась, обернулась.

— Княгинє Юліє! Уже пізно. Чому ти не спиш? У неї було надзвичайно бліде обличчя, в миготливому промінні очі здавались зляканими й розгубленими, уста стиснуті, немов вона затамувала крик.

— Ти приїхав, княже? О, як це добре... Я знала, вірила, молилась, аби ти був тут...

— Почекай, Юліє! Чого ти молилась?

— Мені страшно, княже...

— Чому?

Вона рушила переходами. Князь Володимир пішов за нею. На мить біля дверей своєї палати Юлія зупинилась.

— Ти зайдеш до мене, княже?

— Так, зайду.

У палаті Юлії все було як і напередодні. Втім, ні, цієї ночі вікно, що виходило до Дніпра, було завішене, на столі стояла корчага з вином, два келихи, страви.

— Нині ти повечеряєш і вип'єш.

— Я вечеряв у Білгороді.

— Невже ж ти не вип'єш за добру пам'ять брата Ярополка?

— За добру пам'ять брата вип'ю. Налий!

— Отак і буде, — промовила вона іншим, сміливішим голосом. — Я сяду тут, біля тебе, княже... Ти дозволиш?

— А чому ж ні? Сідай. Та чому ти тремтиш?

— Мені холодно, княже...

— Холодно? — він зкяв з себе корзно й прикрив її плечі. — Але тут, у тебе, так тепло.

— Спасибі, княже! У мене був холод у душі... Ти випив? Зараз і я вип'ю! Це добре вино, грецьке... Ось я ще раз наллю келихи. Вип'ємо! Я хочу випити за тебе, Володимире, а ти п'єш за кого?

— Мушу пити за тебе!

— Мусиш?

— Ні, хочу!

— Спасибі, Володимире! О, як мені стало тепер тепло, спокійно. Це тому, що я з тобою. Тільки чому темніє?

— Це догорає свіча. Дай іншу, нову.

— Я тебе ждала дуже довго, от і згоріли всі свічі. Я піду пошукаю.

— Ні, не треба. Нехай згасає. Посидимо так. Втім, я скоро вже й піду.

Свіча блимнула ще раз і згасла. У цю мить, останню мить, коли спалахнула свіча, Володимир побачив очі Юлії — великі, темні, жагучі. Стало темно, а вони все стояли перед ним.

— Темно й тихо, — сказав Володимир.

— Невже ж ти залишиш мене? — почувся в темноті її голос. — Княже, чуєш, мені буде страшно...

Вона шукала його рук, він відчув її пальці на плечі, шиї.

— Отак добре, — чути було зовсім близько пристрасний голос. — Мені з тобою так спокійно, тихо... Ти хороший, дуже добрий, княже...

— Чому ж я хороший? Ти знаєш усе про мене... Син рабині, — тобі Ярополк, либонь, не раз говорив це.

— Говорив, — згодилась Юлія. — Проте його вже немає, ти не син рабині, а великий князь.

— Все одно, тінь мого брата стоїть між мною й тобою.

— Ні, Володимире, зараз уже немає й тіні. Признайся, ти любиш іншу...

— У городі Полотську я нарік жоною княжну Рогніду і, мабуть, люблю її.

— Мабуть?! Ні, ти її не любиш, коли сказав так. Ти ніколи нікого не полюбиш. Твоя наречена далеко, ми одні... Може, ти ніколи не переступиш порога моєї кімнати, я тобі ніколи не нагадаю про себе... але побудь зі мною цю ніч...

Князь Володимир не знав, що з ним робиться. Він боявся цієї жінки — і дуже бажав її. Він знав, що недавно братові руки обнімали її, а проте нічого не міг зробити — у дужих обіймах трепетало тіло Юлії...

7

У княжому теремі тихо, мовчазна сторожа стоїть у сінях, на верху не чути ні голосу, ні звуку, все там спочиває, мовчить.

Не спить тільки ключниця Пракседа, до пізньої години прибирає вона стравницю, виходить потім у сіни, піднімається сходами вгору. Сторожа не звертає на неї уваги, така вже в ключниці робота: коли князі сплять, вона мусить думати про день грядущий.

І Пракседа, наче привид, іде з палати в палату, оглядає засуви в коморах, де переховується одяг княжий, ступає в переходах так тихо, що найгостріше вухо не почуло б її кроків.

Вона доходить аж до покоїв, де живе княгиня Юлія. Тут Пракседа зупиняється — досі, либонь, у палаті догоріла свіча, треба її змінити. А може, в княгині Юлії є ще якась надоба — грецька царівна вередлива, крий боже чимсь їй не догодити.

Пракседа не любить княгині Юлії — надто горда вона, ні в що ставила ключницю. Зараз, правда, все змінилось, Юлія тільки удовиця княжа, скоро князь Володимир, — і це чула Пракседа, — привезе собі жону Рогніду з города Полотська. Служила ключниця Юлії, прислужить ще й Рогніді, буде потреба — служитиме їм обом. Ключниця йде далі й далі в переходах терема.

Але що це?! Біля дверей світлиці Юлії вона зупиняється, завмирає, слухає, тулиться вухом до дверей.

І довго, напружено, намагаючись навіть не дихати, слухає, прикипівши до дверей, Пракседа. Вона чує — ось голос князя Володимира, ось голос Юлії... Тихо, знову голос Юлії, Ще раз голос Володимира, тихий шепіт обох...

Так минає багато хвилин, десь унизу, у сінях, чути тупіт і голоси. Вона відступає назад, іде в півтемряві переходами, повільно спускається в сіни, зовні спокійна, замислена, заклопотана, і сторожі, як і раніше, навіть не звертають на неї уваги. Ключниця, — так, мало хто замислюється над тим, що то за жінка ходить у темряві,

тихо побрязкуючи ключами; декому здається, що це навіть не людина, а привид, який блукає й мусить блукати в княжому теремі. Такими й справді були ключниці київських князів — Ярина, а після неї Малуша, вони, як тіні, прийшли в терем, мов тіні, й пішли звідси, в рубях, убогі, ниці. Для кого вони жили? Для князів, їхніх дітей, онуків — тільки не для себе.

Ні, Пракседа не похожа на інших ключниць — на Ярину й Малушу. Зовні вона така, як і вони, убога, стара літами, адже служила ще княгині Ользі, пам'ятає юного Святослава, Володимира, коли він був немовлям, — все життя в княжому теремі, все життя для князів, як і Ярина, Малуша.

У Пракседи зовсім інша душа, вона дбає про князів, але не забуває й себе, стереже княже добро, але дбає й про власне і живе не в убогій хлівині, де колись поневірялась Ярина і де Малуша загубила свою молодість, ні, Пракседа має власний дім у саду за теремом княжим, в цьому домі є вже чимало всякого добра, в руках у неї ключі від княжих добр і власних.

Цієї ж ночі в її руки попав ключ, якого вона ніколи ще не мала...

8

Крізь розчинені вікна в переходах вливається свіже, насичене пахощами квітів повітря, в темному небі ще мерехтять, барвисте переливаються зорі, але далеко за Дніпром уже багрянє хмара, що повисла над самим обрієм, — скоро світанок.

Князь Володимир, що йде переходами терема, не чує пахощів тих трав, не бачить саява зірок, часто зупиняючись, він обережно ступає дерев'яними мостинами, зупиняється біля сходів, куди пробивається жовтаве світло з сіней, де чути тихі голоси гриднів, що там, унизу, розмовляють про свої справи.

Тихше, тихше, йому здається, що мостини гримлять під ногами, на сходах йому ввижається чиясь тінь, він виразно чує чийсь кроки... Та ні, там нікого немає, ще крок, ще крок, відчинити двері.

Ось нарешті Золота палата. Князь відчиняє двері. Тихий скрип петель. Йому здається, що гримить весь терем. Двері зачинені, о, нарешті, тиша Золотої палати, ще одні двері — спочивальня, ложе...

Годину, якусь годину посидіти, заплющивши очі. У теремі тихо, князь Володимир один у спочивальні, треба подумати, збагнути, що сталось?

А сталось страшно. Тут, у теремі на Горі, де в сінях запеклася кров брата й не сходить з каменя слід від неї, він провів ніч з його жоною.

Вино! О ні, він був тверезий, пам'ятає кожне слово, яке йому сказала Юлія, твердо знає, що говорив сам.

Пристрасть, нестямний шал, ні, не те, бо і в час тризни, і тоді, коли пішов з гридниці, і навіть з Юлією в її палаті він був смутний і печальний, думав про загиблого брата Ярополка.

А може, це тільки лукавство, зваба темних сил світу? Яке ж лукавство; він ні на крихту не покривив душею, сказав усю правду про себе, і Юлія нібито ні з чим не крилась від нього, говорила правду про себе, благала захисту, ласки, теплого слова на

одну тільки ніч...

Одна ніч! Так, людині часом здається, що в довгому житті одну ніч можна забути, жити далі, як і раніше.

Чи зможе князь Володимир забути колись цю ніч, чи зможе жити далі так, як раніше, — вільним, спокійним, — чи буде це єдина й остання ніч?! Жах того, що сталось, вставав перед ним, серце стискалось від невиразної тривоги.

Десь у теремі почувся шум, це прийшла нова зміна сторожі, у сінях збираються бояри й воєводи, мужі ліпші й нарочиті, тіуни і ябетники. От ударили била на городницях, над Києвом починається новий день, зараз постукають у двері — князеві час виходити, спускатись у стравницю, принести жертву богам і вкусити від страв, а тоді прямувати в Золоту палату, де вже збираються мужі градські.

Одинадцятий день червена* (*Червен — липень.) літа 6486-го* (*6486 рік — 978 рік.), — так, у цей день князь Володимир повинен сісти на столі своїх отців, до Києва прибули князі, бояри, мужі нарочиті з усіх земель від Крижаного до Руського моря, він лишився один із Святославичів, мусить виконати заповіт батька, взяти на свої плечі брем'я тяжке.

Близько в переходах чути кроки, ідуть мужі... Князь Володимир схоплюється, одягає біле платно — сорочку й ногавиці, — чіпляє до пояса меч. Накидає на плечі корзно й зупиняється серед палати. Він суворий і замислений, почався великий день, шум у переходах наростає, чути гомін і надворі — це шумить, кличе князя Володимира Руська земля.

Ось стукають у двері.

— Заходьте, мужі! — голосно промовляє Володимир. Двері розчиняються. Входять кілька воєвод і бояр. Вони прийшли віддати честь князеві, кликати його.

— Чолом тобі б'ємо, Володимире-княже!

— Спасибі вам, мужі мої!

Світає. Вже крізь слюдяні круглі віконця помітно, як примеркають зорі й синіє небо, саяво нового дня змішується із жовтими вогнями свічок.

Цього ранку в Золотій палаті було набагато більше, ніж звичайно, людей, тут стояла не тільки Гора, а й воєводи, бояри, мужі нарочиті з усіх кінців Русі — від тиверців і уличів на півдні, радимичів і полочан — із заходу, весі, мері, чуді — з північних земель. Посередині ж стояли новгородці — їм належали честь і слава, бо це ж з ними зачинав похід князь Володимир, бились вони достойно, не шкодували життя, а багатьох з них і не стало.

Тут, у Золотій палаті, зішлись не однодумні люди — тільки вчора багато хто з них бажали один одному загибелі, сходились у боях, рубались на життя і смерть, та й цього ранку не все ще перекипіло в їхніх серцях, вони ще не остигли після войовничого запалу, мужі кожної землі стояли окремо, мужі ж київські поділились навпіл — ті, що ждали Володимира, були попереду, втікачі в Родню — в кутках.

Проте ніхто з них не виказував своїх дум — у палаті було тихо, тільки слуги час від часу проходили попід стінами, знімали нагар з свічок, носили в чашах мед і воду.

У миготливому, примарному сяйві на темних рублених стінах палати виразно окреслювались, граючи золотом і сріблом, доспіхи й зброя князів давніх. У кінці Золотої палати на помості стояло два крісла з різьбленими поручнями й ніжками, над ними сяяло знамено князя Святослава — два перехрещені між собою списи, але поруч із ним стояло ще одно знамено, князя Володимира, — три перехрещені списи із зубцями, що виростали з одного древка, — так велів покон: до списів діда й батька новий князь додавав свій спис.

Порожні крісла на помості! На них, кожен у свій час, сиділи древні князі, а за ними Олег і Ігор, княгиня Ольга й Святослав, зовсім недавно тут сиділи Ярополк і Юлія, — нині одно з крісел уготоване було новому київському князеві.

І от у довгих переходах за помостом заблищали вогні, залунали кроки, з дверей вийшло кілька воєвод, стали обабіч, а після них з темряви виступив князь Володимир.

— Здрав будь, княже! Чолом князеві! — зашуміли всі. Він зупинився на помості перед кріслами, вклонився, відповідаючи на вітання людей, подивився на заповнену людьми палату, взявся рукою за меч.

— Пощо кликали мене, мужі й дружино? — пролунав його голос. — Я прийшов і слухаю вас...

— Волимо мати князя на Київському столі, — почулась відповідь. — Волимо мати великого князя й на всю Руську землю.

Він помовчав якусь хвилину й сказав:

— Дружино моя, князі, воєводи, бояри, люди Русі! Добро, що зібрались тут з далеких і близьких земель, з усіх україн прийшли сюди і покликали також мене, щоб посадити в городі Києві князя й говорити про потреби наші. Не зла хотів городу Києву і землі Руській, з далекого Новгороду ішов я сюди, людіє, не смуту й усобицю хотів вчинити на Русі, відаєте самі, брат мій Ярополк убив брата Олега, сидячи на столі отця нашого в Києві, восхотів піти на Новгород і всю Русь. Тому новгородці, а з ними й землі полунощні, а на великому Дніпрі й усі землі пішли з нами сукупно, у чесному бою розбили дружину Ярополчу, а вже не ми — а убійники та зрадники мечами пройняли йому груди.

— Не ти, княже, вбив Ярополка, боги й земля його покарали! — кричали в палаті.

— Що Ярополк, що його дружина, — однакові оба. Відступники вони від віри отців наших, недобрий Ярополк, син Святослава...

Але не всі шуміли одностайно — у палаті було багато людей, які знали долю князя Володимира, та він і сам не міг забути, що в давноминулі важкі дні, коли батько ішов на брань до Дунаю, то, знаючи хижі думки Гори, посадив у Києві князем не його, старшого сина, а Ярополка, бо він — Володимир — був сином рабині. А хіба зараз змінився Володимир, хіба іншою стала в ньому кров, хіба перестав він бути сином рабині?

— Дякую вам, — промовив він, — за ці слова. Добре, що в Києві утверджені старі закони й покони, а ви згодні їх захищати... На цьому й будемо стояти, мужі, на цьому одвіку стояла Русь. Мусимо, мужі мої, думати й про інше — я зробив своє діло, разом з воями новгородськими прийшов сюди, ви потягли за нами. Проте я новгородський

князь, кличе мене Новгород і вся полунощна земля, нелегке життя там — мнозі вороги йдуть на нас з півночі.

— Бути тобі, княже Володимире, в Києві-городі, на столі отця.

— Просимо тебе, Володимире, бути нам князем!

— Володимира! Володимира!

Підтримали й новгородці. Тисяцький Михало виступив наперед, перекричав усіх:

— Сидіти Володимиру в Києві... Голос його ми почуємо, буде потреба — віче ряд дасть, маємо твого посадника, княже.

І ще дужче в палаті зашуміли, закричали:

— Просимо Володимира! Бути тобі князем! Стіл батька Святослава кличе тебе, княже!

Стіл батька! У саме серце молодого Святославича вцілили ці слова, він пригадав останню з ним розмову, спокійний його голос:

"Запам'ятай, що мати твоя — роба, але ніколи не соромся цього, сила не в тому, що один князь, а один робочич, сила в тому хто з них любить Русь, людей наших, землі... Люби й ти її".

Він ступив крок, кілька воевод взяли його під руки і посадили на стілець.

— Сів на столі князь великий Володимир. Усі в палаті кричали:

— Славен князь Володимир!

Треба було виконати ще й древній покон — воеводи взяли з підлоги заздалегідь приготований шмат дерну, поклали його на голову князя, від шматка одривались і сипались на шию, груди, спину грудочки землі — тієї рідної землі, яка всьому дає життя, яка й карає.

— Де єси, княже?

— Під землею і людьми моїми.

— Чи служитимеш вірно людям?

— Даю роту.

— А якщо відступиш?

— Нехай мене поглине земля... Шматок дерну розбився на голові, грудочки землі сипались і сипались на підлогу.

9

Відколи пішов Володимир, Юлія не спала, вона лежала в темряві з розплющеними очима, чула, як поволі в теремі нарастав шум, як на стінах Гори ударила в била й гучно спускалась сходами нічна сторожа, як у водяному годиннику витікали останні краплини.

Яка довга і яка разом із тим коротка ніч була позаду, як багато подій вмістилось під її шатами, як швидко в безвість поплинув мертвий Ярополк, а місце його заступив інший, живий князь Володимир.

Мертвий?! А чи був живим Ярополк для Юлії за життя, коли запропонував їй стати його жоною і потім робив для неї все, що вона хотіла, обнімав її, цілував, пестив?

Так, вона відповідала ласкою на його слова, приймала як належне дарунки,

обнімала й цілувала, віддавала жагу свого молодого тіла, але ніколи не любила й не могла любити.

І як, чому Юлія мусила його любити? Вона їхала сюди, до Києва, ніколи до того не бачивши князя Ярополка, вона взяла з ним шлюб, бо думала, що сидітиме поруч із ним на престолі київських князів і виконуватиме загадки імператорів Візантії. Вона й зробила це, сіла на престолі, спонукала Ярополка йти війною на брата Володимира, вбити його й стати єдиним, великим князем Русі.

Але Ярополк виявився безпорадним і кволим, він не зумів зробити того, чого від нього ждали імператори ромеїв, він не зробив того, на що надіялась і чого хотіла Юлія. Ось чому тепер і так швидко він став їй дуже далеким, вже не існував для неї...

А далі сталось те, про що, йдучи за корстою Ярополка, думала Юлія. Була тризна — і це була остаяня згадка про Ярополка, в час похскрону і пізніше, в гвднійц, вона побачила Володимира, а потім пішла в терем, стояла, ждала його...

Хтось постукав у двері.

— Це ти... Пракседа?

— Я, княгине...

— Заходь!

З свічею в руках Пракседа тихим, нечутним кроком увійшла до палати.

— Я приходила до тебе, княгине, вночі, думала, що догоріла свіча... Але в палаті було тихо...

— Так, ключнице. Я дуже стомилась у дорозі, а потім похорон, тризка... і я вчора, тільки ввійшла сюди, впала на ложе й заснула.

— То й краще, княгине, із сном з людини виходить усяке горе...

Пракседа поставила на стіл поруч з корчагою й двома келихами свічу.

— А що чути нині в теремі?

— Князь Володимир вокняжається, вже зібрались у Золотій палаті всі бояри й воеводи, присягають йому, а скоро підуть до требища. Та вже, либонь, вони й ідуть. Чуєш, як гомонить Гора?

Княгиня Юлія швидко встала з ложа, одягла легке платно, ступила до вікна, слідом за нею підійшла й Пракседа.

— Он, княгине, він вийшов з терема, спускається сходами, прямує до требища.

Княгиня стояла біля вікна. У неї було трохи стомлене, надзвичайна бліде обличчя. Щоб триматись на ногах, вона спиралась руками на підвіконня.

Ключниця Пракседа, що зупинилась позаду, пильно стежила за княгинею, кожним її рухом, особливо ж за обличчям, — від неї не сховались неспокій і тривога Юлії.

Юлія не одривала очей від численного натовпу, що з смолоскипами в руках посувався двором, дивилась на князя Володимира, що йшов у колі своєї дружини, ждала, чи погляне він на вікно палати, де був минулої ночі?

Князь Володимир не поглянув на вікно. Замислений, похиливши голову, ішов він під знаменом, змішався з натовпом, що тягнувся через ворота на Гору.

На устах Пракседа промайнула хижка посмішка.

Князь Вюодимир сідав на столі свого отця. Насторожена Гора, розбурхані передграддя й Подол ждали, що новий князь скаже, на кого покладотиметься, хто його підпиратиме, берегтиме новий чи старий закон, поклянеться богами.

І так не тітільки Київ, — з князем Володимиром прийшли сюди вої полувоіцних земель, в дорозі й на багатьох бранях до них приєднались полочани, сіверяни, древляни, поляни, — вони також хотіли знати, на кого нині покладатиметься князь, кому буде служити?

Володимир зробив те, чого веліли дружина й людіє, — у Золотій палаті повів, що берегтиме старі покони й закони, захищатиме Русь.

А віра? Так, князь Володимир мусив відповісти й на це питання, бо тут, у Києві на Горі, були ще люди старої віри, але багато, а може, й більшість, уже прийняли християнство, за стінами на Подолі також було багато християн, у різних землях молились багатьом і різним богам.

Взяти християнство?! У кого його взяти, звідки? Ні, і сам Володимир, і дружина його, та й усі людіє ще не готові до цього, християнство нині — це знамено Візантії, лютих ворогів Русі.

Молитись Перуну? Он він стоїть на требищі за теремом — суворий бог Русі, якого Гора зробила колись богом своїм, якому, може, й нині ладна вклонитись.

Ні, Володимир не буде молитись старим і новим богам Гори, яка вспоїла й вскормила убійника Ярополка, він служитиме Русі, що підтримала й грудьми встала за нього в цю многотрудну годину.

— Хочу, — сказав він, — аби богам нашим молились усі людіє.

І кілька днів і ночей до цього на пагорбі, недалеко від Воздихальниці, рили землю, готували требище; багато дереводілів, каменотесів, майстрів по золоту й сріблу тесали дерево, карбували постаті, оздоблювали їх, ставили півколом, перед ними зробили кам'яний жертовник.

Посередині всіх богів височів вирубаний з старезного, вкритого вузлами й прожилинами дуба Перун. Дереводіли-майстри, які робили його, витесали з дерева довгі, опущені долу руки, широкі плечі й круті, схожі на жіночі, груди, викарбували на його постаті подобу броні, широкий пояс, меч, тул із стрілами, а кузнеці заліза зробили богові велику срібну голову в шоломі, почепили золоті вуси.

По праву руку від Перуна стояв Дажбог — набагато нижчий, але повний, з великим животом, складеними попереду руками; ошую — Стрибог, зроблений з чотирикутного каменя, з великою шапкою вгорі, під якою на всі боки світу дивились чотири лиця, за ними ж стояли добрий Білобог, злий Чорнобог, Волос.

На требищі були боги не тільки Полянської землі, з князем Володимиром ішли вої верхніх земель, що мали своїх богів, віднині Київ захищатиме всі племена й язики, у кожного з яких свої покони й боги, — на требищі був бог далекої Півночі Мокоша, що мав людську постать і волову голову. Смарагд, якому молились гості із-за Ітиля-ріки, всілякі потвори, на які страшно було дивитись. Суворі, німі, незрозумілі стояли ці

кумири, навкруг них на високих кілках білили черепи тварин, у повітрі над требищем, чуючи поживу, літало вороння.

Коли князь Володимир з воєводами, тисяцькими, боярами вийшов з воріт Гори й попрямував униз, до нього долинув крик багатьох людей, що хмарою стояли біля нового требища, товпились на пагорбах, повилазили навіть на дерева:

— Слава, слава князеві Володимиру!

На требищі вже палали вогнища, іржали коні, ревіли бики, яких мали принести в жертву; одягнувши страшні личини, жерці били в бубни й ходили біля богів, проміння від вогнищ освітлювало суворі лики кумирів.

Крики численного натовпу не вгавали, і Володимир, дійшовши до требища, обернувся до людей своїх.

— Слава, слава Володимиру! — лунало в повітрі.

Душа молодого князя піднеслась, була задоволена. Кого думав скорити Ярополк, на кого він надіявся? Ось стоять тисячі ремісників, кузнеців, дереводілів з передграддя, простих роб'їх людей з Подолу й Оболоні, вої з усіх земель Русі, вони берегли й берегтимуть старі покони, пролили за це багато крові і ось зібрались тут, щоб молитись старим богам, дати роту блюсти древні закони й покони.

Він високо підняв праву руку, і цей його рух зрозуміли всі людіє — князь Володимир з ними, зараз він молитиметься разом з ними, син Святослава Володимир ніколи не зрадить закони й покони отців своїх.

А потім він подивився в інший бік — по праву й ліву руку від себе, де мусили стояти князі земель, посадники, мужі ліпші й нарочиті, воєводи й бояри, дружина, — ще одна сила.

Їх було багато — тут були воєводи й тисяцькі, які прийшли з ним від півночі, багато воєвод, посадників, мужів нарочитих, що пристали до них у далекій дорозі, князі земель і мужі, яких прислали до Києва Деревська, Чернігівська, Переяславська землі.

Але князь побачив тут мало бояр та мужів ліпших і нарочитих з Гори, вони сміливо крокували поряд з ним до воріт, а там, очевидно, залишились.

"Не бажають молитись Перуну, — подумав Володимир, — що ж, людіє мої змусять їх шанувати старий закон і покон!"

І не було тривоги в душі Володимира — йому здавалося, ідо він виконав завіт отців своїх, що мир і злагода знову прийшли в город над Дніпром, що владує нині й повік владуватиме старий закон і покон, що замирив він не тільки людей, а й богів їхніх.

— Боги! — звернувся він до кумирів, як завжди звертались до них перед важким трудом і після нього люди, і підняв угору руки.

— Боги! Я просив вас допомогти людіям моїм. Дякую вам, боги, що почули молитву нашу. Дякую вам, що дарували нам перемогу над ворогами. Боги! Утвердіть і далі труди наші. Даруйте нам перемогу на брані і мир на землі! Головний жрець Перуна закричав несамовитим голосом, вдарив щосили в бубон, разом з ним закричали, заволали і забили в бубни ще десятки волхвів, чоловіки, жінки і діти, які прийшли на жертву, заволали слідом за ними, вої загрозливо забряжчали мечами, вдарили в щити.

Князь Володимир зняв з себе зброю, почав складати вдячну жертву. Древня язичеська Русь по закону й покону, що були такі ж древні, як гори й Дніпро, молилась богам своїм.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

1

Як і допреже, живе древній город над Дніпром Київ, одшуміли Гора, передграддя, Подол, повились димки на схилах гір — там варять залізо й кують не мечі, а рала кузнеці, над Глубочицею засипають рови, але залишають вали; так і стоятимуть вони — Верхній і Нижній вали — довіку, на торговищі біля Почайни палахкотить вогонь перед богом Волосом, а з лодій сходять уже заморські гості.

Як і допреже, живе й Гора — на стінах її день і ніч стоїть сторожа, час від часу над городом линуть протяжні мідні звуки бил, — на Дніпрі й у полі спокійно, до схід сонця запалюються вогні в дворищах і в теремі князя, рано на світанні він спускається в сіни, іде з старшою дружиною в стравницю, а далі чинить суд і правду в палаті Людяній, розмовляє з слами, купцями, воєводами й боярами в Золотій палаті.

Січа закінчена, мир прийшов у город Київ, але скільки треба ще зробити, щоб загоїлися рани, щоб ратай вільно пішов з ралом у поле.

Коли князь Володимир був у Олафа Скетконунга і наймав у нього дружину, вони твердо домовились, що свіонські вої допоможуть йому дійти до Києва, а там князь дасть на кожного воїна золото й відпустить їх.

Брань з Ярополком закінчена, не свіони, а руські вої вирішували її успіх, це вони лили чесно свою кров — за Руську землю, княжий стіл, Володимира-князя. І, здобувши перемогу, князь Володимир додержав умови — дав свіонам золота, укоті, нові вітрила.

Але вони не поспішають залишати Київ, лодії їхні стоять у Вітичеві, самі вої що не день приїжджають до города, бродять на Подолі, продають на торзі всякі заморські диковини, п'ючи вино, сваряться, а тільки що — беруться за мечі.

Князь Володимир кличе до себе ярла Фулнера, й той на світанні заходить до Золотої палати. Князь жде ярла, в палаті сидить багато воєвод і бояр.

— Я думав, — починає Володимир, — що ти з своїми воями вже в Руському морі.

— Ми поїдемо в Руське море, коли поквитаємось з тобою, княже, — зухвало відповідає ярл.

— Я ж дав тобі, Фулнере, золото, укоті, вітрила.

— Ми були в поході більше, ніж ти домовлявся з конунгом Олафом, а скоро вже й осінь — ми не зможемо повернутись до Свеаріке.

— Пригадую, — каже князь Володимир, — ти й не думав повертатись до Свеаріке Дніпром, а думав вийти в Руське море...

— Вікінг гуляє, де хоче, я можу поїхати й у Руське море.

— Що ж ти хочеш?

— Ще по десять золотих на кожного воїна. Князь мовчить. Фулнер — нахабний, лживий, зухвалий ярл. Сваритись з ним, силою гнати з Дніпра — тоді конунг Олаф може наробити лиха в землях.

— Гаразд, — згоджується князь Володимир. — Я дам твоїм воям по десять золотих, але, надіюсь, завтра ти покинеш Вітичів, мої ж вої проведуть тебе до пониззя.

Ярл поблискує єдиним своїм оком, він хотів перемогти зухвальством, князь Володимир загрожує йому своєю силою.

Низько вклонившись, він виходить з палати.

Золото! Володимир обіцяє й дасть свіонам нагороду, золота вимагає й власна дружина, тіуни, ємні, вся Гора.

Але після Ярополка скотниця княжа залишилась майже порожня, князь роздавав свої добра надто щедрою рукою, багато поглинула брань. Допомагають бояри Гори — брань не тільки не розорила, а, навпаки, збагатила їх, вони дадуть князеві потрібне золото, он у Золотій палаті підводиться боярин Воротислав, за ним встають Коницар, Вуефаст, Слуда.

— Ми тобі допоможемо, княже.

О, як радо відмовився б князь Володимир від цієї допомоги, за яку йому пізніше доведеться й платити, і давати пожалування; він хотів би, щоб ці воеводи, бояри, мужі ліпші й нарочиті не були такі багаті й дужі.

— Спасибі, — каже він їм, — ти, Воротиславе, даси дань ярлу Фулнеру й проведеш його до порогів.

Але не тільки свіонів мусить стерегтися князь Володимир — десь там, у полі, блукають печенізькі орди, шлях по Ітилю-ріці перетяли й не пускають з верхніх земель до Джурджанського моря купців чорні булгари, на берегах Руського моря гострять ножі ромеї, щось замишляють їхні імператори Василь і Костянтин, знову лізуть з недобитками хозар на Дон херсоніти.

— Мислю я, що не повинні ми ждати ударів ворога в городі Києві, — каже Володимир, — мусимо упередити їх у полі, на Дніпрі, далеко звідси.

Воеводи й бояри, що слухають кожне слово князя, глухо стукають посохами, схвально шепочуть. Князь Володимир дивиться за вікно на Дніпро, де вже починає світати, продовжує:

— Хочу викопати рови й насипати вали від західних україн аж до Ітиля-ріки, а біля них поставити городи.

Бояр вабить цей замисел князя, звичайно, краще було б покладатись не на сторожу поля, що блукає за Дніпром і залюбки може пропустити ворожу орду, краще було б насипати вподовж Полянської землі високі вали, поставити біля них городи, одгородитись від зрадливого Півдня, в повній безпеці сидіти в городі Києві.

Проте боярство мислить по-своєму, воно знає, як важко викопати рів і насипати вал навкруг свого дворища, як же мислить князь Володимир обгородити всю землю, хто викопає ці рови і насипле вали, хто за це заплатить?

— Добре думаєш, княже, — чути голоси в палаті, — але як це зробимо?

— Скоро осінь, — відповідає Володимир, — і вої верхніх земель не зможуть уже попасти за Волок. Що ж, я пошлю їх у поле, там вони й стануть, копатимуть рови, насипатимуть вали.

Новгородські воеводи, що сидять тут же, в палаті, підтримують князя — краще вже перезимувати в Полянській землі, аніж пробиватись осінніми ріками й болотами на північ. Не думають вони й про те, що воям верхніх земель та й самим їм доведеться, як це й трапилось пізніше, сидіти в полі за Києвом довгі роки...

Мужі ж Гори мовчать, — їм не шкода воїв верхніх земель, багато з яких поляже на валах і в ровах у полі, вони знають, що цю велику полунощну рать доведеться одягати й кормити, — мужі Гори мовчать, їм шкода платна й жита.

Князь Володимир розуміє, чому мовчить Гора, йому невимовно тяжко, що ці мужі, над якими висить постійна небезпека з полудня й зі сходу, не думають про те, як упередити брані й захистити всю землю, а дбають тільки про своє.

— Дружино моя! — з боєм говорить князь. — Не про один город Київ думаю, а про всю Русь... По закону отців усі землі дають Києву дань, вали вздовж землі робитимуть усі племена.

— Ми, княже, не супроти цього, — враз веселішають обличчя, — нехай усі землі ставлять вали, копають рови, виставимо рать у полі.

Важко доводиться Володимиру, але неспокійна, неодностайна не тільки Гора, немає ладу в усіх землях Русі.

І молодий Святославич не ховає цього.

— Воеводи й бояри, мужі мої! — звертається князь Володимир до дружини. — У час коли йшла усобиця на Русі, як ви самі знаєте, польські князі взяли городи наші Перемишль і Червен, захопили й багато руських земель. Нині були в мене мужі нарочиті — радимичі й в'ятичі відмовились платити дань городу Києву...

О, як зашуміла, загула, заревла враз Золота палата. Відмовились платити дань — а звідки ж князь Володимир візьме золота, срібла, жита, хутра, щоб дати все це Горі воеводству, гридьбі?..

Князь Володимир зстав, підняв руку.

— Тому думаю я, мужі мої, що мушу повесні іти в землі радимичів, в'ятичів, а там до Ітиля-ріки, чорних булгар, далі й на Тмутаракань, щоб устрояти землю, берегти Русь.

Палата мовчить — тут сидять мужі, які пам'ятають князів Ігоря, Ольгу, Святослава, вони знають, як важко доводилось тоді устрояти Русь.

А князь Володимир, що також знає, яка гроза насуває на Русь, що бачить, як багато ще треба пролити крові, стоїть спокійний, може, правда, надто блідий, говорить:

— Мушу йти стежею отця свого Святослава, мушу устроїти, захистити, зробити незборною Русь.

2

Князь Володимир не тільки велить будувати вали в полі, — у один з ближчих днів він з невеликою дружиною виїжджає з Києва, переправляється через Дніпро, залишає по праву руку Соляний шлях і простує через погости в Басані, Бобровицьких Гонах і Носовому* (*Сучасні Басань, Бобровиця, Носовка.) на Нежату Ниву* (*Нині Ніжин.).

Він не поспішає. Стоїть передосіння пора, доцвітають трави, сива нитка тирси

повиває все навкруг, під самими ногами сполохано кричить і тікає, манить усе далі й далі деркач, ген у полі гордовито походжають, випасаються дрохви. На обрії, ніби хмаринка, пролітає табун сайг — любо їхати в цей час у привіллі степів, дихати солодко-терпкуватими пахощами квітів і трав...

Вої співають:

Гей, у полі, полі гостинець темніє,
гостинець темніє, могила чорніє,
а на тій могилі та кості біліють...

Гей та гей, гей!

За Нежатою Нивою князь Володимир повертає до Сейму; довго їде його крутими берегами, що рясно поросли віковими дубами, високими соснами, а над самою водою вербами, лозою.

Тут уже стоять вої, що прийшли із-за Волока, воєводи їхні й тисяцькі ждуть князя, разом з ними їдуть понад Сеймом, радяться, де і як насипати вали, де гатити болота, де зрізувати кучугури, а де ставити городи.

Втім, вибрати місця для городів не доводиться, тут скрізь понад Сеймом здавна живуть поляни, городища їхні Рильське, Путивль, Хоробор, а далі на Десні новий город Сіверський давно стоять як фортеці в полі, князь Володимир велить насипати вали саме між цими городищами, а городи ставити там, де колись сиділи з своїми родами старійшини.

Люди радо зустрічають Володимира, давно вже не бачили вони тут князів, добре робить київський князь, що в полі насипає вали, а городища робить городами, — уже від тих ординців, що налітають і налітають з степу, життя немає, усі вони стануть поряд з полками, копатимуть рови, робитимуть гаті, насипатимуть вали, — не когось, самі себе берегтимуть, дяка князеві Володимиру.

Вої співають:

Гей, із поля, поля хмара насуває,
то не чорна хмара — орда наступав,
кинув ратай рало, а меч витягає...

Гей та гей!

Зупиняється князь Володимир і на крутій узлучині річки Удай, де здавна купці, що їдуть з Дніпра до Ітиля-ріки, перетягають свої лодії, тут він велить ставити город Переволок, далі їде на Пирятин, заїжджає в Переяслав, понад Супоєм прямує на Мажеве, зупиняється на високих кучугурах за Пісоченем* (*Сучасна Піщана.).

Дніпро! Тут закінчиться вал, який починається від нового города Сіверського і захистить Київ зі сходу, тут уже риють піски вої, які стоять під Роднею, по той бік Дніпра видно на високій горі фортецю.

Князь Володимир з дружиною просто на конях перепливає Дніпро, але не завертає до Родні — йому нелюбо бачити чорні обгорілі стіни, двір, де закінчив безславний свій шлях князь Ярополк, він завертає ліворуч від роднянських гір, їде вгору понад рікою Россю, тут виросте ще один вал, що захистить город Київ від півдня.

Коні тихо брели у високих травах над Россю. Широка, тиха, спокійна, вирвавшись з вузьких кам'яних берегів, котила тоді вона, допливаючи до старшого свого брата, Дніпра, води свої; тут, у гирлі її, після довгої подорожі з порогів завжди спочивали київські купці, заморські гості, на правому березі давно оселились, побудували свої городища мирні ординці — чорні клобуки.

Князь Володимир їхав на чолі дружини й милувався Россю, лугами, голубим бездонним небом, позад нього, стримуючи коней, вої закінчували пісню:

Гей у полі, полі гостинець темніє,
гостинець темніє, могила чорніє,
а на тій могилі та кості біліють...

Гей, та гей, та гей!!!

З

Але не тільки землю свою оглядав і прагнув захистити князь Володимир — він їхав туди, куди вело його серце.

Тепер, їдучи над берегами Росі, він згадував давню, останню розмову з батьком князем Святославом, що говорив йому:

— Запам'ятай, що мати твоя Малуша, Малка, — рабиня, але ніколи не соромся цього, сину, бо це не тавро, а любов і честь моя.

— Отче, де зараз мати моя Малуша? — запитав тоді Володимир.

Батько відповів:

— Малуша жила в селі Будутині, куди вислала її княгиня Ольга, і там народила тебе, я не міг повернути її, привезти до Києва, доки була жива княгиня... Але, помираючи, княгиня дозволила привезти її.

— Привези, дай мені матір, отче! — попросив тоді юний Володимир.

— Гаразд, сину, все зроблю, привезу твою матір, — пообіцяв князь Святослав.

А ще за кілька днів, прощаючись з сином на березі Почайни, князь Святослав сказав:

— Я шукав свою любов, а твою матір — Малушу, але не знайшов її. Прощай і пробач мені, батькові, сину!

Як давно-давно минув день, коли князь Святослав прощався з ним на березі Почайни; вітер надував вітрила на лодіях, що мали плисти до далекого Новгорода, на Горі іржали коні, князь Святослав збирався в останній похід до Дунаю.

І от після довгих літ князь Володимир, проминувши Родню й побувавши в Хмільній, Гуті, Межиріччі, виїхав з лісу, зупинив коня, побачив знову Рось, що билась у високих сірокам'яних берегах, долину, що стелилась праворуч, селище, яке розкинулось між скель, кучугур, гаїв.

Будутті! Саме таким і уявляв собі це княже село Володимир — кілька десятків хиж у долині, а вище від них, на пагорбі, два тереми, де, либонь, живуть посадник княжий і воевода, десяток землянок ближче до Росі, стара, напіврозвалена хижа в кущиках над самою річкою, — все було в Будутині, як і в інших княжих селах.

Але це село було князю Володимиру миліше за всі, які він оглянув на далекому

шляху від Києва, він радів, що нарешті опинився тут, хотів бачити кожен кущ, камінчик і навіть піщинку — деś тут жила, а може, й нині живе його мати, тут він сам уперше побачив світ, — боги, боги, як радісно і як разом з тим тужно було в цю годину князеві Володимирі!

Він поїхав ліворуч, до скелястого берега Росі, звідки міг бачити все навкруг, де після далекої дороги могла спочити й потрапити коней дружина, де так хотів спочити й сам князь.

Уже вечоріло, на заході ще палахкотів багрянець, а на сході густо синіло небо, як завжди в такий час, тихо було навкруг, лист не ворухився на деревах, замовкли птахи, тільки переливалась і переливалась між скелями Рось, деś дзюркотили в кручі потоки.

Князь зійшов з коня.

— Тут будемо й ночувати! — сказав він дружині.

Вої чимшвидше схоплювались з коней, поспішали до річки, обмивали порох з тіл, пускали в трави коней, незабаром на березі, відбиваючись у чорній глибині води, загоготіло вогнище.

Тільки князь Володимир не пішов до річки, сівши на камені, спер голову на руки, дивився, як швидко згасає багрянець на заході, а зі сходу насуває ніч. Ось низько над обрієм спалахнула велика промениста зоря.

Недалеко на стежці почулись важкі кроки — у вечірніх присмерках окреслились людські постаті, коли їх освітило проміння багаття, князь побачив двох старих, сивоусих, одягнутих у такі ж самі старі темні платна, з мечами біля пояса чоловіків.

— Чолом тобі, княже! — низько схилили вони перед ним свої голови.

— Добрий вечір, люди! — тепло відповів їм князь. — Хто єсте?

— Посадник Тедь, — озвався один із них — кощавий, з гострими вилицями, з дивно ясними, голубими, мабуть, очима.

— А я, княже, воєвода твій Радко, — глухим, застудженим голосом прохрипів другий — дуже високий, ще більш сухий, ніж Тедь, з сивими вусами, що сягали йому до пояса.

— Сідайте, мужі мої, — показав їм князь на каміння.

— Ми, княже, хотіли просити тебе заночувати в селі, в теремі, — винувато сказав Тедь.

— А чим, мужі мої, тут недобре? — посміхнувся Володимир. — Ляжемо на травиці, вкриємось небом, Рось нам ще й пісню заспіває... Любо мені тут, мужі мої...

— І справді любо, — тим самим винуватим, але сміливішим голосом сказав Тедь. — То, може, велиш принести воям твоїм і тобі, княже, їсти, випити?

— Спасибі, мужі, — сказав Володимир, — маємо що і їсти, і пити.

Тедь і Радко сіли на камінь напроти князя, розповіли про неврожаї, про ординців, що крадуть худобу в табунах.

Князь Володимир розповів їм, що думає насипати над Россю й далі полем аж до самого Києва вали, ставити тут, де Будутин, город. Тедь і Радко дуже зраділи.

— Це дуже добре, княже, так краще убережемо землю. Вої принесли князеві

смаженої на вугіллі, нарізаної тонкими скибочками конини, що приємно пахла димком, хліба, корчагу з вином, він випив і закусив сам, почастував посадника й воєводу, що одразу розімлили.

— А живуть у Будутині свої, місцеві люди, — поцікавився князь, — чи є тут хтось і з Києва?

— Живемо, княже, багато літ однаково, ніби одним родом, — відповів посадник, — на князів працюємо, хтось гукне за Россю — кидаємо рала, беремо мечі, тут народились, тут нам і кончина. Із Києва-города ніхто не їде, та й кому, княже, охота сидіти тут, край землі.

Князь Володимир дивився на вечірницю, що висіла вже зовсім низько над обрієм, велика, малинова, опускалась у тумани.

— Тільки раз приїхала до нас з Києва жона, — згадуючи минуле, продовжив Тедь. — Давно, ой давно це було, княже, привезли її gridні, тут і стерегли її...

— Як звали цю жону? — дуже тихо і зовсім ніби байдуже запитав Володимир.

— Малуша, княже, — одразу пригадав Тедь. — Отут вона жила, в цій хижі у баби Желані, тут народила дитину.

Тедь показав на стару хижу в кущах, що розвалювалась, вросла в землю.

— А потім?

— Потім, княже, приїхали gridні й забрали в неї дитину.

— А жона?

— Померла Желань, — стискуючи голову, пригадував Тедь, — жона Малуша довго ще жила в хижі, а потім її й не стало.

— Померла?

Тедь довго не відповідав.

— Не знаю, княже, — глухо й з великим смутком закінчив Тедь. — Може, пішла з села, може, лежить десь під каменем у Росі, а тільки не стало її, хижа стоїть порожня, ми вже її не чіпаємо — дуже хороша була жона Малуша, дуже ми любили її.

На тім розмова й закінчилась. Тедь і Радко помітили, що князь Володимир сидить, низько схиливши голову на руки, він, либонь, стомився після дороги. Мужі встали, попрощались, пішли стежкою до села.

Але Володимир не спав, коли Тедь і Радко зникли, він підвів голову, подивився навкруг — на скелі над Россю, чорну воду, в якій відбивалось багаття, на хижу, що без дверей, із розваленим дахом, сірими стінами стояла між кущів, — і глибокий, невимовне важкий стогін вирвався з його грудей.

4

Рогніда думала про князя Володимира. Проминуло три місяці відтоді, як він був у Полотську, а вже звідти — через гінців посадника Путяті — прислала вона князеві Володимирі написану залізним вістрям на бересті грамоту.

"Я, княже мій Володимире, — писала Рогніда, — живу, як і раніше, в теремі отців, воєвода Путятя добре дбає про мене, в усьому маю достаток. Єдине болить, що не відаю, як ти живеш, княже, дуже турбуюсь, бо ходиш, про землю дбаючи, під мечем... І

не токо про себе думаю, ношу під серцем твоє дитя, — і йому, і мені ти потрібний, княже. Напиши ж грамоту, хоч одно слово через гінця Путяти, може, легше мені буде тут, у лісах полотських..."

Прочитавши ці рядочки берестяної грамоти, Володимир випустив її з рук і довго сидів, дивлячись на вогонь свічі, що під подихом вітерця з вікна то схилявся набік, то круто підносився вгору.

Він пригадав ще одну ніч, коли свіча горіла в палаті у городі Полотську, коли горда дочка Регволда прийшла до нього, роззула, стала його жоною.

"Я тебе полюбила, княже, — говорила тоді Рогніда, — а ти подумай, дай мені вісточку з города Києва".

Він не міг досі дати цієї вісточки й знаходив для цього причини... Жорстока брань з Ярополком поглинала весь його час і сили, закінчилась брань, але почалися турботи про землю, із дружиною своєю князь Володимир об'їхав усе поле на схід і на полудень від Києва, що не ніч — спав у іншому теремі, хижі, а то й просто на землі, поклавши сідло в голови, — ні, він не міг у цей час думати про далекий Полотськ, не міг послати грамоти княгині Рогніді.

Проте чи тільки через це не послав князь Володимир грамоти, якої так ждала Рогніда? Все залишилось би так, як і в Полотську, закінчивши брань, він щиро, одверто написав би Рогніді: "Я жду тебе в городі Києві..."

Але князь Володимир не міг так написати, бо в життя мого увірвалось те, чого він не ждав і не шукав, — одна ніч, проведена в палаті Юлії, розірвала навпіл його душу.

За вікном висить повний місяць, шумить, затихає Гора, ось пройшли, гупаючи ногами, гридні, на столі горить, стікаючи воском, свіча, в промінні її видно берестяну грамоту, а от у переходах терема чути кроки, він пізнає їх, — це пройшла з сіней на верх княгиня Юлія, нині вранці у стравниці вона сказала, що хоче з ним говорити й ждатиме його вночі в своїй палаті.

Що ж, він піде зараз до неї. Князь Володимир довго дивиться на берестяну грамоту, що лежить на столі. "Напиши хоч одно слово, може, легше мені буде тут, у лісах полотських..." Він гасить свічу. Не сьогодні вночі писати йому відповідь Рогніді.

Якусь хвилину князь Володимир стоїть біля розчиненого вікна. На Горі тихо, десь на косах Дніпра несамовито кричать птахи, над обрієм і по всьому небу висять дуже великі мінливі зорі, з надвору лине задушливе, гаряче повітря, — скоро-скоро вже почнуться грози й дощі.

Він іде до дверей, відкриває їх, виходить у Золоту палату, на мить місячний промінь освітлює непокриту його голову, княжий знак, чуб, запалені очі, стиснуті в напрузі уста.

Десь у переходах нібито пролунали кроки. Він переступає промінь місяця на підлозі, скрадається в тіні під стіною, де висять доспіхи батька Святослава.

Але це тільки почулось — у теремі тихо, ніде не чути ні людського голосу, ні кроків, сплять усі, в сінях стоїть сторожа.

Переходи, темні знамена під стінами, скісне проміння з високих, вузьких вікон,

тихі, нечутні кроки на мостинах — далі й далі йде князь Володимир, зупиняється, стукає в двері, жде, чує напружені удари свого серця.

Юлія відкриває двері палати. За нею — півтемрява, промінь місяця ледь торкнувся вікна, блукає на стінах, столі, ложі.

— Як я рада, що ти прийшов, — шепоче вона. — Тільки-но навіть молилась, щоб це сталося.

Володимир ступає вперед, сідає біля столу.

— Що молитва? — говорить він. — Ти мене кликала, от я й тут.

— Я знала, що ти прийдеш, спасибі тобі, княже.

— Сядь, Юліє! — каже Володимир. — Ти мені щось мала сказати?

— Так, — відповіла вона. — Я хотіла тобі багато сказати.

Юлія сідає на лаві так, що плече її торкається його плеча. У місячному сяйві він бачить близько перед собою обличчя, поділене навпіл, ніби ниткою перерізане чорне волосся, тонкий ніс, що здригається від напруженого дихання, уста, очі — великі темні очі, в яких тремтить відсвіт місяця, — о, він знає ці очі, уста.

— Ти запитуєш, княже, що я хотіла тобі сказати? Невже ти сам не знаєш, не відчуваєш цього?

Вона кладе руку на його плече, й він чує, як тремтять, торкаючись тіла, її пальці.

— Ти знаєш, — відповідає Володимир, — що я не був у Києві, їздив у землі.

— Але ти давно повернувся звідти.

— Так, давно... Я вже три дні тут, на Горі.

— От бачиш! Три дні — це дуже багато, невже ти всі ці дні не хотів мене бачити?

— Я скажу правду, Юліє. Так, я хотів тебе бачити, але не смів, я ж говорив тобі — в городі Полотську жде мого слова Рогніда.

Пальці Юлії стискують плече Володимира.

— Скажи правду, княже! Ти любиш її? Мовчиш? Чому?

— Ти мене марно про це запитуєш, Юліє, бо знаєш, що я давно, ще в Новгороді, а потім у Полотську, нарік Рогніду своєю жоною. Нині я одержав від неї грамоту.

— Знаю, — виривається в Юлії, — чула, що приїхали гінці з Полотської землі.

— Добре, — посміхається Володимир, — що ти знаєш про полотських гінців, це справді вони привезли грамоту від Рогніди. Але ти не знаєш, що вона пише мені, Рогніда; вона, Юліє, носить під серцем мою, рідну мені дитину...

— Так, — Юлія рвучко приймає з плеча Володимира свою руку, — я розумію, чому ти не приходив до мене... А що тепер робити мені?

— Юліє! — говорить він. — У ту ніч ти мене питала, що тобі робити, і я сказав: ти — жона брата мого Ярополка, якому віддаю честь як князеві, тобі також належить честь і слава як княгині.

— Ти щедрий, віддаючи мені честь і славу, — засміялась Юлія. — Але я... жона твого брата, нині...

— Ти чому замовкла? — відчуваючи гіркоту її сміху, запитав Володимир.

— І я непразна, княже Володимире, такожде ношу дитину під серцем...

Він підвівся з-за столу, став перед нею.

— Чия це дитина? — Він дивився на неї — в очі, де, як дві голубі намистинки, блищав відсвіт місяця, на закушені уста.

— Я не знаю, чия вона! — вирвалось у Юлії. Володимир одірвав від неї свої очі, подивився навкруг — на стіл, де стояли корчага й два келихи, на ложе...

— Ні, ні, — долетів до нього шепіт Юлії, — ця дитина — плід нашої любові.

Володимир ніби не чув останніх її слів, жах того, що сталося, огорнув його душу, стиснув серце. Він важко сів на лаву, спер голову на руки, довго сидів так, поринувши в свої думи, Юлія ж стояла, ждала.

— Колись, — підвівши нарешті голову, почав Володимир, — ти сказала, що боїшся йти сюди, в цю палату, бо тобі ввижалась тінь мужа твого Ярополка, я ж сказав, що це тільки здається, і сам пішов з тобою, бо тоді тіні цієї не було.

Він помовчав якусь хвилину, пригадуючи, либонь, усе, що тоді сталося.

— Пізніше, в іншу ніч, — говорив Володимир, — вже я сказав, що тінь Ярополка стоїть між мною й тобою, проте тоді вже ти не згодилась, а сказала, що її не було й немає... Але вона була, є, буде; тінь Ярополка стояла й стоїть між нами, зараз це вже навіть не тінь, а його дитя — кров, голос, серце... Якщо ж це дитя моє, тим страшніше мені буде жити в світі: тінь брата Ярополка вічно стоятиме передо мною...

— Володимире! — скрикнула Юлія. — І це твоє останнє слово?

Обернувшись до неї, він довго дивився на її обличчя так, ніби ніколи раніше його не бачив. І правда — тієї Юлії, яку він знав, цілував, пестив, уже не було, на нього дивилося красиве, але чуже обличчя, чудові, але далекі очі...

— Я тебе не винувачу, — обхопивши голову руками, сказав Володимир, — винен сам, тільки я в цьому винен. Важко, о, як важко буде тепер мені жити в світі, не знаю, коли і як спокутую свою провину. Тобі, Юліє, буде легше, в тебе народиться дитина, може, буде це син, ти, як княгиня, житимеш тут, на Горі, — заради себе й сина. Я дбатиму про тебе і про нього...

— Ти говориш, що дбатимеш про мене й свого сина? — посміхається, скрививши уста, Юлія. — Що ж, за це, княже, спасибі. Але про мене тобі не доведеться дбати, — скоро ти не побачиш мене в Києві.

— Ти хочеш повернутись назад у Константинополь, до своєї царської родини?

Юлія якусь хвилину мовчала, а от схитнула головою, промовила рішуче, хижо:

— Слухай, Володимире, прощаючись з тобою, скажу правду: я — така ж небога василевса Романа і сестра Василя, як ти — імператор. Ти — син рабині, я ж була просто рабинею.

Ці слова в саме серце вразили князя Володимира, і він, незважаючи на власний біль і розпач, крикнув:

— Боги! Який же нещасний і безталанний був брат мій Ярополк! Кому він повірив — тобі, імператорам, Візантії?

— Прийде час, — зухвало сказала Юлія, — і тобі також доведеться повірити Візантії. А тепер прощай! Я зроблю не так, як ти бажаєш, сама собі дам раду. Про сина

ж тобі доведеться подбати, він віддячить за себе й мене...

Темно не тільки в княжому теремі, жоден вогник не світиться і в теремах навкруг, воеводи, мужі, все боярство Гори любить раннього вечора добре випити й поїсти, тільки темніє, вимощується на пухових ложах і непробудно спить аж до світання.

Недалеко від княжого двору темніє терем боярина Воротислава. Поруч з ним стояв за частоколом терем воеводи Блуда, але його розібрали до пня, — так велів князь. Боярин Воротислав зруйнував і частокіл між дворами, нині це один двір. Пощастило бояринові — розкидаючи частокіл, знайшов під грушею міх із золотом, який закопав Блуд. Мертвому нічого не треба, живому знадобиться.

Зараз уночі на великому дворі Воротислава тихо, з вікон не пробивається світло, спить, либонь, боярин, жона його, діти, а в клітках і хижках дворяни.

Та ні! Тільки вікна завішені в теремі, у великій світлиці горять свічі, жона Яруна дістає з погребя корчаги, ставить на стіл солону веприну, квашені яблука, гриби.

Навкруг столу сидять бояри Коницар, Вуєфаст, Іскусев, воеводи Вовчий Хвіст, Слуда. Усі вони добре підпили, на вгодованому обличчі Коницара рясніють зерна поту, Слуда непомітно розпустив уже черес на животі.

— Тиша! — каже Коницар. — Тиша велія в городі Києві. Служили Ярополку, служимо Володимирі.

Боярин Вуєфаст б'є Коницара по плечу, говорить:

— Ти ж сам, Коницаре, даєш йому золото.

— Не я, всі ми даємо золото, — хижо перебиває Коницар. — Але хіба ми подаруємо йому хоч би один золотник? Ні, княже Володимире, не таке тепер боярство, ми служили Ользі, Святославу й Ярополку, мали від них землі, ріки, ліси... Чуєте, бояри, через це ми й віру Христову прийняли: богові — боже, князеві — княже, а нам те, що дасть князь. Чи так говорю?

За столом лунають схвальні голоси — правду говорить Коницар, однодумне боярство Гори.

— Подивимось, — продовжує сп'янілий боярин, — що Володимир дасть нам? Прийшов, убив Ярополка. Що ж, не пощастило з нашим князем — присяглись служити Володимирі, надіємось, що він нам дасть. Проте поки що робочич ні про що не думає, каже — дай, дай, дай... Гаразд, я даю, ще й ще йому дам, але ж моя земля мусить давати приріст, худоба — приплід, а золото — ще золото.

Коницар замовкає. У світлиці настає тиша, надворі валують пси. Воротислав, що не сідає до столу, а прислужується пізнім гостям, виходить у сіни, тихо одсуває засув дверей і, скрадаючись під темною стіною, стоїть на причілку, слухає.

Пси замовкають, на Горі тихо, темно, вогник блимає тільки в сінях княжого терема, де стоять гридні. Воротислав повертається в світлицю, каже, що надворі спокійно.

Сполошені псами бояри й воеводи говорять тихше.

— А скажи мені, воеводо, — звертається до Вовчого Хвоста воевода Слуда, — чи можна валами й городами загородити всю нашу землю?

— Не валами й городами загороджується земля, — хитро відповідає Вовчий Хвіст, —

а воїнством, мечами...

— Де ж візьме Володимир це воїнство? — продовжує Слуда.

— Не відаю... Знаю, що відколюються й відколюються від Києва землі, радимичі й в'ятичі не платять дані, чорні булгари збирають рать, червенські городи лежать під Польщею, а є ще й Візантія.

— Так до чого ж ці вали й городи? — сміється Слуда.

— Не відаю, — повторює Вовчий Хвіст. — Думає Володимир загородитись валами, а чим загородиться від нас?

Довге й напружене мовчання панує в світлиці. Бояри й воєводи наїлись, напились, думають уже й розходитись.

— Багато на себе взяв останній Святославич, — каже, непомітно застібаючи під столом черес, Слуда, — хоче він, спираючись на землі, подолати нас, усю Гору... Та куди йому? Робочич, ключниці син, і сам такий, як вона...

Слуда говорить зовсім тихо, воєводи й бояри нижче схиляються над столом:

— Має, кажуть, жону в городі Полотську — Рогніду, а тут, переможений похоттю женською, мужеські жони розтляє, жонолюбєць він, якоже і Соломон...

Усі сміються, знають, на що натякає Слуда, — княжий терем має товсті стіни, але Гора знає, що діється за ними.

5

Усю цю ніч князь Володимир не спав. Він не запалював свічі, місяць опустився за Щекавицею перед самим світанком, у примарному його сяйві князь сидів біля столу, дивився на стіни Гори, небо, зорі, що пливли одвічним своїм шляхом.

Глибокі й складні почуття хвилювали цієї ночі душу князя, — досі він діяв як полководець і князь, устроював і давав лад Новгороду, вів полунощні полки супроти братовбивці Ярополка, подолавши його, став дбати про рідну землю, знав уже перемоги й поразки, але вірив, що все зрештою подолає.

І навіть те, що в городі Полотську він зустрів і нарік своєю жоною княжну Рогніду, а в Києві провів одну ніч з жоною загиблого брата Ярополка Юлією, — все це вразило, глибоко схвилювало, піднесло, але не тривожило його душі, він приймав це як усмішки долі, дарунки молодості.

Але виявилось, що це були не дарунки молодості, не усмішки долі — ніч у Полотську і ще одна ніч у городі Києві глибоко поранили серце Володимира.

Власне, ніч у Полотську не турбувала князя Володимира — він до цього йшов, і так сталося. Він зробив зухвалий виклик долі — і доля обдарувала його, що ж, Рогніда буде йому доброю жоною, а він для неї мужем-князем.

А Юлія?! Він не думав і не хотів думати нічого злого про неї, і в ніч тризни по Ярополку, і нині, пізньої ночі, він глибоко жалів її, його, самотнього досі в житті, вабила така ж самотня княгиня Юлія, вона, нарешті, була напрочуд красива, пристрасна, ніжна, тієї ночі вони були з нею в одну душу й тіло.

Але та ніч не пішла в безвість. Доля розплатилась за неї з князем Володимиром. Досі він знав, часто, може, й жорстоку, а все ж правду життя, нині він не розумів, де

любов, а де ненависть, де правда, а де лжа життя, князеві Русі віднині було важко жити.

Син двох отців — таким народиться і так житиме дитя Юлії. Ярополк і Володимир, о, в який страшний вузол зав'язала доля їхні імена, жах того, що сталося, огортав і огортав душу Володимира, серце його стікало кров'ю від невилгойної рани.

А ніч ішла, минала, місяць сховався за стіною Гори, й на небі дужче заблищали зорі, десь на Подолі, а потім і в передградді стали перекликатись когути. За Дніпром снувались рожеві нитки світанку, сторожі городниць ударили в била.

Проміння світанку ввірвалось і в палату, де сидів Володимир, освітило його бліде обличчя, очі, під якими за цю ніч лягли глибокі темні западини, гострі вилиці, синюваті вуста.

Взявши в руки гостре лебедине перо, він писав у далекий Полотськ Рогніді: "Я одержав твою грамоту, жоно моя, і дякую тобі за неї... Вибачай, Рогнідо, що не писав так довго, — багато муки й горя пережив я за цей час, многі сумніви, вагання й думи бентежать мене ще й нині, але вірю, певен, що переборю їх і спокій прийде в мою душу, а ти допоможеш мені в цьому, Рогнідо..."

6

По цьому була осінь — спочатку суха, золота, осяйна, а потім дощова, сіра, тягуча, з останнім несподіваним громом, як це часто й раніше траплялось у городі Києві; коли осінь повільно, ніби тужна пісня, промайнула, почалися веселі, дзвінкі приморозки, далі морози, перші сніги, заметілі, хуги, віхоли...

Князь Володимир тяжко переживав осінь і зиму. Самотній, зовсім самотній в своїх покоях, ні з ким перекинутись одвертим, щирим словом, ні з ким порадитись, нікому відкрити свою спраглу, стомлену душу.

Він прокидався, як і всі в городі, задовго до світання, складав жертву й снідав з небагатьма воеводами в холодній стравниці, чинив суд і правду в палаті Людяній, слухав тіунів, гінців із земель Русі, слів у Золотій палаті.

І хоч була осінь, зима, тіуни й гінці кожного дня повідали, як ростуть вали, будуються городи на Ірпені, Стугні, Росі, по правому березі, на Десні, Супої, Пслі й Сеймі, в полі за Дніпром. Князь велів посилати й посилати туди людей, везти харчі, дерево, кузню, камінь.

Дніпро замерз, але гули під копитами коней Соляний, Залозний і Червенський шляхи. До Києва приїжджали сли від польського князя Менша, щоб присягатись у любові й дружбі, але князь Володимир відповів їм, що прийме ту любов і дружбу тільки тоді, коли Мешко звільнить захоплені ним червенські городи, — на заході збиралась гроза.

Відчуваючи її, Володимир починає вже з ранньої зими збирати піше й комонне воїнство, робить для нього запаси, деякі полки завчасу посилає ближче до Червенської землі.

Побували цієї зими в Києві сли й угорського князя, — з ними Володимир ствердив дружбу й любов, як родичам отця свого Святослава, послав князеві великі дари.

Не було всю зиму ні слів, ні гостей з Болгарії, — це турбувало князя Володимира, думаючи про майбутнє, він хотів знати, що робиться за Дунаєм.

Коли почалась весна, сталась і новина: повною водою прибули гінці з города Полотська, привезли звістку, що в княгині Рогніди народився син.

Князь Володимир написав жоні грамоту, просив її, коли стане тепліше, приїхати до Києва, він і ждав весни.

Але весна — це не завжди голубе небо, блакить вод, ясне сонце. В одну з ночей місяця цвітень* (*Цвітень — квітень.), пізньої години, майже перед світом, князь Володимир почув шум у покоях княгині Юлії, далекий, знайомий, підсилений нічною тишею її крик, тупіт ніг, знову крик княгині Юлії, і раптом крик інший — дитини.

Уранці він дізнався, що княгиня Юлія народила сина, якого нарекла Святополком.

7

Коли Дніпро виповнився, купець патрикій Феодор став збиратись у далеку дорогу.

Так він робив кожного року — взимку й ранньої весни купував у Києві й у людей, що приїжджали сюди з усіх кінців Русі, хутра, мед, віск, горючий камінь, боброві пахощі, збіжжя, — все за безцінь, за прілі й гнилі константинопольські тканини й узороччя, за неповну міру жита, бо взимку голодно було в Києві й на Русі.

Весною Феодор навантажував добром хеландії, спускався до гирла Дніпра, перетинав під вітрилами Руське море й зупинявся в Константинополі на Суді, де продавав свої добра вдвоє, втриє дорожче, ніж сам купив, навантажував на хеландії вина, тканини, всяке узороччя й восени повертався до Києва, починав куплю-торг.

У час брані між Володимиром і Ярополком Феодор не постраждав, мало хто й знав, що він у якійсь мірі до неї причетний. Власне, хто і в чім міг винуватити купця — він приїжджав до Києва з василіками імператорів, тоді ж з ними приїхала й царівна Юлія, але не Феодор, а василіки були сватами Юлії.

Купець стояв осторонь — маючи двір у Києві на Подолі біля торгу, він продавав свої сукна, оксамити, алтабаси, вина, парфуми, узороччя Ярополку і його боярам та воєводам, доки князі проливали кров людей своїх під Любечем, у Києві й Родні, він устиг з'їздити до Константинополя й привіз звідти нові товари; коли вокняжився Володимир, став продавати те, що привіз із собою, і навіть те, що трухлявіло на його склепищах, новому князеві, його боярам і воєводам. Хто й що міг закинути купцю Феодору — Київ не Константинополь, руські люди завжди поважали й не чіпали заморських гостей.

І зараз він діяв, як завжди, ще з осені й узимку київські дереводіли підняли на кручі, законопатили й посмолили його хеландії, а ранньої весни спустили їх на воду. Тижнів зо два після цього смерди возили з склепиш, купця на торзі й вантажили на хеландії куплені руські добра. Прийшов день, повіяв горішній вітер, і купець, тричі перехрестившись на схід, велів рабам-гречинам рушати в дорогу.

Це було на світанні. Ніхто в Києві не проводжав купця — він робив свою справу, город прокидався, думав про наступний день. Хеландії зробили півколо на Почайні, впливли на плесо Дніпра, полинули під вітрилами до затягнутого туманами пониззя.

Купець Феодор стояв на настилі однієї з передніх лодій, вдивлявся вдалину. Коли ж хеландії од'їхали вже далеко від Києва й попливли мимо безлюдних, вкритих молодого зеленою паростю берегів, він спустився вниз, повернувся на палубу разом із жінкою, одягнутою в темну туніку, з покривалом на голові.

— Тут немає нікого з русів? — запитала жінка.

— О ні, — відповів купець Феодор, — мої раби тільки греки, на цей раз я не брав навіть у князя дружини.

Жінка підняла покривало — це була жона князя Яро-полка Юлія.

— І скоро ми будемо в гирлі Дніпра?

— Ні, княгине, не скоро, шлях туди забере не менше ніж два тижні.

Княгиня Юлія, що, либонь, замучилась у тісній комірчині під насадом, жадібно дихала свіжим дніпровським повітрям, дивилась удалину, де на тлі голубого неба вимальовувались обриси гір, стін города Києва.

— Так краще, — відповідаючи на власні, либонь, думки, промовила вона. — Ні, я не могла далі бути в Києві... Та й чого? Дуже добре, патрикію Феодоре, що ти взяв мене, — вони ніколи не визнають, де я.

— А все ж, княгине, — сказав купець, — краще було б, аби ти їхала до Константинополя. Я певен, що тебе достойно зустрінуть і приймуть у Великому палаці.

— Ні, ні, — рішуче заперечила вона. — Я не хочу бути в Константинополі й туди не поїду... Ми домовились, патрикію, ти даси мені в гирлі Дніпра хеландію, на яку я покладу свої добра, даси надійну охорону, що одвезе мене в город Херсонес.

— Воля твоя, княгине, — промовив Феодор. — Я зроблю все, як ми домовились; через два тижні ти з своїми добрами будеш у Херсонесі.

Вітер дужчав, хеландії швидко летіли вперед, вдалині, позаду, ледь вгадувався город Київ.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

1

І от купець Феодор знову в Константинополі, навантажені всіляким добром хеландії його стали на Суді, кілька днів раби вивантажували з них і везли на константинопольський двір купця Феодора хутра, меди, горючий камінь.

Проте вдома це вже не тільки купець, дізнавшись про його приїзд, проедр одразу ж запрошує патрикія Борея до Великого палацу, довго розмовляє з ним.

Проедр Василь дуже цікавиться Руссю, розпитує про Київ, землі й городи, князів.

— Між двома князями Русі — київським Ярополком і новгородським Володимиром — була велика війна. Князь Ярополк убитий, нині в Києві й на всю Русь є один князь — Володимир.

— Він син Святослава?

— Так, він син Святослава й рабині... Проедр здригається.

— І пішов, либонь, у свого батька?

— Мабуть, що так... У Києві християни моляться потай, князь Володимир зробив біля города требище всіх богів.

— І йому нині підвладні всі землі?

— Ні, проедре! Війна на Русі привела до того, що деякі землі відмовились платити Києву дань, в цей же час, як тобі, мабуть, відомо, Польща захопила чимало руських городів, там, чув я, є й німецькі рицарі — проповідники папи римського.

— Папа Бенедикт і імператор Оттон поспішають, — незадоволено буркотить проедр. — Чого ми не змогли зробити, вони вже встигли... А що робить Володимир?

— Він збирається йти війною на Польщу, землі, які відпали, також треба повернути. Проедр витирає шовковою хусткою спітніле чоло.

— Наше щастя в тому, що вони будуть ще гризтися між собою. О, коли б вони сварилися більше, довше, — в цьому наш порятунок.

Але він одразу й замовкає, — негоже розповідати все купцеві, проедр хоче дізнатись у нього більше новин про Русь.

— А як наша дівиця Юлія? — цікавиться проедр.

— Царівна? — сміється Феодор.

— Царівна з Перу, — сміється й проедр.

— Дівиця Юлія зробила все, що мала зробити, — відповідає Феодор, — і, либонь, ще може дещо зробити.

— Що саме?

— Вона народила сина.

— Від князя Ярополка?

На обличчі Феодора блукає загадкова посмішка.

— У Києві всяк говорять про цю дитину — одні називають її сином Ярополка, інші кажуть, що вона від Володимира, — син двох отців.

— Почекай, патрікію! Юлія була жоною князя Ярополка, а князь Володимир...

— Князь Володимир має іншу жону, але після смерті Ярополка полюбив Юлію.

— Тоді нині його жона Юлія?

— Ні, до нього незабаром приїде перша жона, а Юлія залишила Київ.

— Надіюсь, ти не привіз її до Константинополя?

— О ні, проедре, коли б вона навіть просила, я не повіз би її сюди... На одній з моїх хелавдій Юлія попрямувала до Херсонеса.

— Це добре, нехай сидить там... А син її з нею?

— Ні, він залишився в Києві й живе при дворі князя Володимира.

— Син нашої жони Юлії живе при дворі князя Володимира? Це добре, патрікію Феодоре. За цю дитину нам варто поборотись. І про Юлію слід пам'ятати. Ти, Феодоре, скоро повернешся до Києва?

— Скоро, проедре.

— Пам'ятай про сина Юлії. І про Володимира ми мусимо все знати... Я надіюсь, дуже надіюсь на тебе, патрікію...

2

Проедр Василь немарно так докладно розпитував патрікія-купця Феодора про Русь — становище в імперії чимдалі важчало, проедр боявся за власну долю, життя.

Темна грозова хмара вставала з півдня, де в Малій Азії оголосив себе імператором Вард Склір.

Проедр Василь знав цього полководця — він ніколи не діяв наогляд, а повільно збирав сили, підкрадався до ворога, умів обрати найкращу годину й нападав, як буря.

Нині, оголосивши себе імператором, Вард Склір не з'являвся на берегах Босфору, але проедр Василь знав, що він збирає в Малій Азії сили, рано чи пізно піде на столицю імперії.

Непокоїла Константинополь і найближча сусідка — Болгарія. Візантії доводилось тепер розплачуватись за те, що імператор Никифор Фока порвав мир з Болгарією й оголосив їй війну, за те, що він же накликав руського князя Святослава покоряти болгар, — русів і болгар він не посварив, навпаки, гнів їх разом обрушився на Візантію, імператору Іоанну Цимісхію надто дорогою ціною довелось купувати мир з князем Святославом.

Єдиним, либонь, чого домоглась Візантія, було те, що Болгарія лежала розірвана навпіл — землі її над Руським морем аж до Дунаю і над морем Егейським до Ларисси захопила імперія, болгарам залишилися тільки гори й полонини — Західна Болгарія.

Проте саме ці гори й були грозою для Візантії: туди йшли всі болгары, яким не було життя під ярмом імперії, там чабан покидав полонини й брав у руки лук, там ратай залишав у борозні рало, витягав з піхов меч...

Їх вели проти Візантії охридський коміт Микола Шишман і сини його Давид і Мойсей, їх не стало, але жили, збирали нескорених болгар два інші сини Миколи — Самуїл і Аарон.

Війська Самуїла й Аарона рушили, перед вів Самуїл, що переможно захопив усю Фессалію, взявши Солунь, Лариссу, він виходить на берег Егейського моря, а Аарон нищить загони акритів у Македонії, загрожує Філіпполію.

3

У Константинополі вчиняється переполох. Далеко до Малої Азії, але всім відомо, що там підняв повстання й оголосив себе імператором Вард Склір.

Константинополь знає Скліра — це один з кращих, а може, й найкращий полководець імперії, який після смерті Цимісхія став доместиком схол у Малій Азії, а пізніше дукою Антіохії, — одного його імені боялись вороги, нині перед ним як перед новим імператором, що йде десь з Азії і незабаром стане над Босфором, тремтить, здригається вся столиця.

Про Болгарію нічого й говорити — загони Самуїла й Аарона стоять у Пелопоннесі, блукають у Фракії й Македонії, ходять до самого Константинополя.

Константинополь тремтить, розгублений синкліт один день вимагає, щоб імператори Василь і Костянтин відкликали легіони з Малої Азії й послали їх проти Самуїла й Аарона, наступного дня той же синкліт волає, що треба зняти легіони у Фракії й Македонії, кинути їх, і чимшвидше, проти Варда Скліра.

Синкліт вдається до останнього засобу — велить стратигам фем збирати земське військо — тагми фем, але стратиги бояться за свої феми, — ворог загрожує

безпосередньо їм, — не посилають війська.

У Константинополі стоїть багато полків безсмертних, їх можна було б кинути в Малу Азію й проти болгар, але тремтить не тільки столиця, найбільш переляканий Великий палац, надія тільки на безсмертних.

У столиці, крім того, голод, спалахнула важка морова хвороба, в Галаті, на Перу і в самому городі починаються грабунки, розбой, вбивства, чиясь невідома рука пише на базиліках і навіть на гробниці Никифора Фоки: "Встань, божественний імператоре, поглянь, як орди диких болгар топчуть могили твоїх воїв, ідуть на Константинополь!.."

Звичайно, коли б на чолі імперії у цей час стояв василевс-деспот або ж полководець, схожий на Никифора Фоку та Іоанна Цимісхія, він міг би повести легіони на бій — не вперше у Візантії спалахували повстання, все життя вона існувала на вулкані.

Проте такого імператора, полководця не було, на престолі сиділи Василь і Костянтин, а біля них стояв, усе робив за них проедр Василь.

Це було неймовірно й дивно — Василеві минуло двадцять років, Костянтин був на три роки молодший від нього, обидва вони, і безперечно старший, Василь, повинні були взяти в свої руки всю повноту влади, керувати імперією.

Проедр Василь не міг цього допустити, бо знав, що коли Василь і Костянтин візьмуть кермо імперії, йому назавжди доведеться попрощатись з мріями про корону, а може, й навіки залишити Великий палац.

І проедр діє — синкліт і сенат роблять тільки те, що хоче проедр Василь, Василь і Костянтин сидять на троні, але імперією керує регент — проедр Василь.

Для цього нібито були причини: імператор Василь, що не був одружений і не збирався одружуватись, що не їв м'яса, не пив вина, а невпинно постив, молився із своїми ченцями, священиками, кліром, — де вже йому правити імперією...

Костянтин — молодший імператор — був повною протилежністю своєму брату: цей дні й ночі пив, проводив час виключно з гулящими дівчатами, не у Великому палаці, а в шинках на Перу шукали імператора, коли була потреба.

Проедр Василь, маючи за своєю спиною таких імператорів, всіляко потурав — першому в молитвах, другому — в пияцтві, сам же уперто йшов до своєї мети: син імператора Романа I Лекапіна і слов'янки-рабині, оскотлений своїм же батьком, мріяв сісти на Соломоновім троні.

Проте кільце навкруг Константинополя затягувалось, зрозумів це зрештою і проедр.

Після смерті Цимісхія й проголошення імператорами Василя й Костянтина Феофано жила як удова-василіса у Влахерні, навідувалася часто до своїх синів у Великий палац, проедр іноді навіть радився з нею, вважаючи, що вона йому не страшна.

Насправді ж Феофано не могла простити проедру Василеві зради, мріяла помститись йому, вигнати з Великого палацу, знищити, вона уперто, хитро, підступно йшла до цього.

Проедр помилявся, думаючи, що Феофано заспокоїлась і вдоволена долею удови-василіси. Феофано в цей час не було ще повних сорока літ, вона була красива і знала ціну своїй красі, кров буяла в ній, як і в кожній жінки, що переступає останню шаблінку розквіту, але відчуває сухувій старості, — Феофано здатна була зробити найодчайдушніший, нехай останній, аде рішучий крок.

І Феофано це робить — серед множества людей, які їй зустрічались у житті, вона вміла обрати найсміливішого й найдужчого, — втім, може, саме незрівнянна, дивна краса її робила цих обранців сміливими, дужими, божевільними в своїх поривах!

Так, сиреряїсь на чужу силу, вона і йшла шляхами життя, разом з обраними нею самою коханцями перемагала, завжди досягала своєї мети, щоб розплатитись за це зрадою і знову, знову починати...

Тепер Феофано робить останню страшну спробу. Як жінка вона не могла нарікати — і у Вірменії, і нині, в Константинополі, нестямна удовиця вдовольняла свою пристрасть — етеріот, що охороняв уночі її палату, був не скопець і помер би, не виказавши таємниці Влахерна.

Феофано тонко веде свою гру — всім відомо, що одразу ж після смерті Никифора Іоанн вислав її на Прот, далі у Вірменію. Тепер, коли не стало Цимісхія, Феофано все частіше називає його ворогом, а Никифора вірним своїм другом, часом ходить до храму Апостолів, де в склепі поруч з тілом великого Костянтина лежить безголовий труп Никифора, і в цьому нічого дивного немає: вона була його жоною до останнього дня життя.

Не забуває вона й про синів — Василя й Костянтина, їй дозволено відвідувати Великий палац, Феофано часто буває там, заходить до старшого сина — Василя. Він молиться з своїми ченцями, Феофано ж слово за словом розбуджує в ньому жадобу до влади й слави, викликає ненависть до проедра Василя.

Феофано не помиляється — син її Василь не той, за кого його вважають, він, як і мати, ненавидить проедра, хоче його знищити, молиться Христу, але готує ніж, — прийде час, і Візантія здригнеться, побачивши справжнє обличчя цього імператора.

Феофано дивиться в очі Василеві, намовляє його, думає, хто їй допоможе знову сісти на трон у Магнаврі — Вард Фока чи син Василь? Переможе Василь — вона сяде поруч з ним, переможе Фока — що ж, Феофано не здригнеться, Василь муситиме умерти... поки ж що теплою, ніжною рукою мати гладить волосся сина.

І є в Феофано ще одна надія — дочка Анна, яка народилась за два дні до смерті першого її мужа — імператора Романа. Хто знає нині, від чого помер імператор Роман? Келих вина — і його не стало, на престолі тоді сів Нйкифор Фока...

Анні минає п'ятнадцять літ, на дитячому її обличчі вже видно ознаки краси, приваби матері, і очі в неї такі ж, як у матері... Душа... так, у Анни буде материнська й душа, — про це дбає й дбатиме Феофано!

Проедр Василь їде до Феофано. Вона ненавидить його, проедр це знає, він усе життя використовував і обдурював Феофано, — їй це також достеменно відомо, проте така вже гірка усмішка долі, один крук ніколи не літає, де він з'явився, туди прилетить

інший, стане важко — вони виключать один одному очі...

Втім, до кого ще міг піти проедр? Він сам вислав з Константинополя всіх тих, що могли б, хоча б рятуючи себе, допомогти йому в цю годину. Інші — полководці, знатні люди, родичі й друзі Никифора Фоки й Іоанна Цимісхія, які б тепер неминуче боролись за себе, а відтак і за проедра, — самі втекли, побоюючись помсти, в Малу Азію і нині були його ворогами, проедра ненавиділи у Великому палаці, в усьому Константинополі.

— Я прийшов до тебе як до свого старого друга, — почав проедр, переступивши поріг палати у Влахерні, де жила Феофано.

— Невже я така стара, як ти? — глузливо відповіла на це Феофано.

— Ні, — зітхнув проедр, — ти ще молода й красива, це я старий і безсилий, я говорю про древність нашої дружби.

— Що ж, — процідила Феофано, — дружба наша справді древня й навіть щербата, перевіримо її ще раз.

— І ти допоможеш мені?

— Я радо допоможу тобі й собі! — зухвало промовила Феофано. — Сідай, старий, але завжди молодий проедр. Він сів. .

— Давно вже імперія не переживала такого важкого часу, як зараз, — важко дихає проедр, витираючи спітніле своє обличчя. — Мала Азія й Склір, болгари й Русь, Кведлінбург і Рим, проте ти сама все знаєш, Феофано.

— Так, все це я знаю, — гостро відповіла вона, — але не розумію, чому ти зараз прийшов до мене?

— Я прийшов до тебе, бо маю ще одну, й найстрашнішу, новину... З Малої Азії прибув гонець, який повідомив, що Вард Склір оголосив себе імператором, одягнув багряницю й червоні сандалії...

— Дуже шкода, проедре, що ти не думав про це, коли не стало Іоанна. Тоді ти, наскільки я пам'ятаю, усунув мене, бо захотів правити Візантією тільки з моїми синами. Ти невдячний, проедре!

— Але ж Василь і Костянтин — твої сини?!

— Ти одірвав їх від мене, але не зумів стати їм батьком. Чи так, проедре? Чого ж ти мовчиш? Говори!

Феофано дивилась на бліде, висхле обличчя скопця; примруживши очі, він пильно стежив за нею.

— Василь і Костянтин неспроможні врятувати імперію, — невиразно сказав проедр.

— Я це раніше знала, — обережно відповіла Феофано. — Так хто ж це може зробити? Ти знову мовчиш? Чому?

— Імперію можеш врятувати тільки ти, Феофано.

— Нарешті я почула від тебе одверте слово... Проте ти не кінчив... Врятувати імперію можу я разом з тобою. Адже ти так думаєш?

— Мені пізно про це думати. Що я — тільки проедр, тінь імператорів, постільничий. Одно тільки пам'ятай, Феофано: віднині проедр служитиме лише тобі.

— Спасибі, проедре, ти знаєш, що стати зараз на чолі імперії я не можу. Так,

Василю, і тобі, і мені вже пізно...

— Так що ж робити?

— А ти скажи, проедре... Якщо ти прийшов до мене, то знаєш, що робити.

— Я справді думав про це... Василь і Костянтин неспроможні, їх треба усунути...

— Ти думаєш, їх треба усунути силою й вислати? Проедр на хвилину затявся.

— Імператорів не усувають, а знищують, — тихо промовив він. — Ти добре це знаєш, Феофано...

— Так, — сказала Феофано, й на очах її проедр побачив сльози. — Важко, дуже важко... І хто це може зробити?

Проедр довго дивився на неї.

— Доведеться мені...

— А на кого ж спертись? — запитала Феофано. — Хто сяде на троні?

— Я довго думав і про це... Вважаю, що спертись можна тільки на одну людину — на Варда Фоку.

Феофано навіть здригнулась. Виявляється, проедр тямить ще в людях, добре знає, до кого тяжіє та константинопольська знать, що виїхала до Малої Азії, одного він тільки не знає й не повинен знати — Феофано набагато раніше, ніж проедр, зупинила свій вибір на Варді Фоці.

— Це, либонь, правда, — згодилась Феофано. — Варда Фоку підтримає вся знать і навіть синкліт.

— Я хотів би, щоб Варда підтримала ти, Феофано, бо ти найближча його родичка, жона Никифора.

— Так, я була жоною Никифора, а нині його нещаслива вдова.

— Ти можеш бути ще щасливою, Феофано.

— З Вардом? Що ж, цей юнак колись любив мене, але зараз уже пізно.

— Ні, Феофано, тобі ніколи не пізно, це тільки я ніколи не знав і не знатиму щастя любові.

— Твоє щастя в тому, що ти був проедром кількох імператорів, а пощастить — то й ще одного.

— Думаю, що нам обом пощастить, — дай мені два порошки, які, я знаю, залишились ще в тебе з давніх часів.

Феофано, очевидно, уже перемогла себе, пішла в сусідню палату, швидко повернувшись звітти й дала проедрові два порошки. У неї тремтіли руки, вона боялась, і це втішило проедра.

І тоді сталось те, чого у Великому палаці ніхто не ждав. Одного ранку в покоях імператора Василя не прозвучали, як це завжди водилось, молитви, коли ж через якийсь час він вийшов з покоїв, то оточували його не ченці й священики, а етеріоти з оголеними мечами в руках. І йшов Василь не так, як завжди, не з скорбними очима, не похиливши голову, не повільним кроком, а з високо піднесеною головою, швидко, впевнено, очі його палахкотіли гнівом.

Опинившись у Золотій палаті, двері якої відчинив переляканий папія Лев,

імператор Василь велів логофету, що впав перед ним ниць, привести проедра Василя.

Ждати йому не довелось. Проедр Василь уже був тут, у Золотій палаті, не добігши кількох кроків до трону, упав ниць.

— Ти мене кликав, василевсе... я з'явився, — промовив проедр, але так тихо, що сам не почув свого голосу.

— Так, я велів привести тебе сюди, в Золоту палату.

Імператор довго дивився на проедра.

— Гидкий, нікчемний скопеч! — голосно крикнув він. — Невже ж ти за своє життя ще не напився крові?

— Я ніколи не пив нічиєї крові... Я не знаю, про що говорить імператор... — пробурмотів проедр, намагаючись зрозуміти, що сталося.

— Ти хотів мене вбити! — схопився раптом з крісла і ступив крок уперед імператор.

"Брехня! Все це брехня! Я не думав, не хотів тебе вбивати, імператоре!" — готове було вирватись у проедра.

Але він цього не сказав, а, затремтівши від переляку, дивився, як із дверей, що вели до катихуменію* (*Катихуменій — покої василевсів.), вийшли Феофано, начальник етерії Лев, ще кілька етеріотів.

Проедр зрозумів, що сталося, — який же він був необачний, що на одну годину повірив Феофано, невідомо як, але вона прийшла до Великого палацу в цю вранішню годину, поруч з нею стоять начальник етерії Лев, великий папія — всі, що люто його ненавидять, а зараз, заповнені Феофано, стоять позад імператора.

Але лукава душа його не могла змиритись з тим, що сталося, за одну мить він вирішив боротись, тільки боротись і, якщо так, не шкодувати Феофано.

— Великий василевсе! — тихим і нібито зовсім спокійним голосом промовив він. — Тебе ввели в оману. Так, великий василевсе, тебе хотіли вбити, тут, у Великому палаці, є людина, яка хотіла тебе отруїти, вона дала мені два порошки отрути — для тебе, василевсе, і для імператора Костянтина.

— Де ці порошки? — крикнув Василь.

— Вони тут, зі мною, — проедр вихопив із-за пояса склянку з отрутою...

— Дай мені їх...

Проедр швидко ступив уперед, подав імператору склянку. Василь взяв її й довго дивився на сірий порошок, що пересипався на дні.

— Хто дав тобі цю отруту? — запитав Василь.

І проедр Василь вирішив. Власне, йому не було з чого вибирати — імператор довідався про замах на себе, позад нього стоїть Феофано, яка дала отруту, вона ж і виказала його, — нехай загине Феофано!

— Цю отруту для тебе й імператора Костянтина дала мені мати твоя Феофано...

Імператор мовчав. Бліда, широко розплющивши очі, стояла недалеко від нього Феофано, перед престолом на колінах стояв проедр Василь.

Це була страшна хвилина — тут, у Золотій палаті, вирішувалась доля двох хижаків, що все життя ненавиділи один одного, але робили разом свої злочини.

— Сину, — сказала Феофано, — дай мені цю отруту.

Безжальний Василь, не обертаючись, простягнув руку й подав матері приготовану для нього отруту.

Але що це?! Феофано взяла склянку, подивилась, чи є там порошок, вийняла корок і, висипавши в рот, проковтнула отруту. Потім вона твердо ступила вперед, поклала руку на плече Василя, сказала:

— Не бійся, сину! Це не отрута, а крейда... Тепер ти бачиш, що хотів зробити проедр Василь.

— Цей нікчемний скопець вже не проедр! Гнати, гнати його з Великого палацу, Константинополя, імперії! Женить його!

Імператор Василь люто помстився проедрові Василеві. Це була не тільки його помста — він мстився за свого батька Романа, отруєного проедром, за імператорів Костянтина, Никифора, Іоанна, які загинули від руки проедра.

Не знав імператор Василь тільки того, що співучасником, помічником, а здебільшого й натхненником усіх цих вбивств була також і мати його Феофано... Розвінчаний проедр, рятуючи своє життя, не міг тепер цього сказати, бо тоді до помсти Василя додалася б ще помста й Феофано, — сама ж Феофано, намагаючись обілити себе, просила, щоб син Василь люто покарав колишнього проедра.

Василь покарав проедра. Одягнутого в чорну туніку, з непокритою лисою, безбородою головою, у сандаліях на босу ногу його провели під охороною етеріотів через вулиці й площі Великого палацу, виштовхнули через північно-західні ворота за Іподромом, гнали серединою вулиці Меси, під крики величезного натовпу, що зібрався на той час, завернули на Середню Месу, так довели до західної стіни міста, вивели через давні Золоті ворота, де починався шлях на Евдом, і там залишили.

І тоді Василь, що напередодні був правителем імперії, мав незчисленні багатства, втративши все, не маючи нічого, і навіть шматка хліба на день насущний, побрів, як жебрак, по шляху...

Цей шлях не мав для нього ні початку, ні кінця. Хто міг тепер допомогти йому? Ні, в імперії знали проедра, коли він був всемогутнім, а нині боялись як ворога імператорів, його ненавиділи й ганьбили, коли б він на безконечному своєму шляху десь зупинився й попросив хліба — йому б поклали тільки камінь.

Так на довгому шляху брів бездомний Василь, щоб упасти десь на обочині й померти.

Імператор Василь став на довгий час єдиним і повноправним вершителем долі Візантії. Брат Костянтин — він сидів поряд з Василем на престолі, але імені його не згадували за життя, а після смерті прозвали Костянтином П'яницею; один Василь, Василь Жорстокий, Василь Убивця, сидів на Соломоновім троні.

Звідки з'явилися ці якості — рішучість, безжальність, безсердечність — у людини, яка з юних літ віддавала себе постам, молитві, богу?

Священики й ченці, які денно й нічно оточували імператора Василя, християнська мораль, яку вони прищеплювали йому, саме вони були плодючим ґрунтом, на якому

виріс і виховався імператор-деспот.

Святі отці, що навчили його говорити про суєту світу, брєнність людського існування, життя потойбічне, самі ж рвалися до влади в імперії й мали цю владу, тримали в руках незчисленні багатства і невпинно їх помножували.

Імператор Василь за все життя нікого не полюбив і помер бездітним, він не їв м'яса й не пив вина, ходив у власяниці й спав на твердому дерев'яному ложі... Чернець !

Саме в цей час війська комітопула Самуїла, що досягли Ларисси, й Аарона, які вийшли до Адріанополя, зупиняються.

Одні в Константинополі говорять, що це імператор Василь послав проти ненависних болгар нові легіони, інші стверджують, що трапилось чудо.

Насправді ж імператор не посилав проти болгар нових легіонів, бо тут, у Європі, він їх не мав, не трапилось у Лариссі й жодного чуда, — ні, комітопули Самуїл і Аарон, захопивши Пелопоннес аж до Ларисси й дійшовши з своїм військом до Адріанополя, тим самим звільнили від гніту Візантії всі землі Болгарії, які належали їй на заході, стали на межах Візантії і взяли городи, звідки могли загрожувати самому Константинополю.

Чи міг Самуїл, одним ударом поваливши владу Візантії в Західній Болгарії, іти далі на Константинополь, чи міг він стати на рішучу брань з Візантією, що тримала в своїх руках майже всю Східну Болгарію, аж до берегів Дунаю й Руського моря?

Ні, Самуїл діє обережно й мудро, він зупиняє свої війська в Лариссі, Солуні, під Адріанополем, віднині Західна Болгарія звільнилась від ярма Візантії, багато літ він зміцнюватиме й устроюватиме її, щоб потім зібрати всі сили, визволити Східну Болгарію, возз'єднати отчину від Дунаю до Егейського моря.

Взявши Лариссу, Самуїл на деякий час зупиняється в ній. Це був, либонь, найкращий і неповторний, але дуже короточасний щасливий час його життя. Весна цвіла на берегах чарівного Егейського моря, цвіла весна і в серці Самуїла.

Він був молодий, перемога над Візантією здавалась йому недалекою; на вулицях Ларисси — чудового города, що дуже нагадував Константинополь, — Самуїл зустрічає чудову гречанку Ірину, палко закохується в неї.

Коли весна одцвіла, Самуїл велить своєму війську повертатись в гори — з собою він везе великі скарби, моцї святого Ахіллея, жону Ірину.

Самуїл прямує в Преспу, куди після Водена він вирішує перенести столицю. Тут, на острові, що височить серед озера, Самуїл закладає град, будує церкви, ставить стіни, тут народжується син його Іоанн-Владислав.

Пізніше Самуїл переносить столицю в Охриду, — це город, де жив і був комітом його батько Микола, де народився й сам Самуїл, але не тільки це веде його в Охриду — звідси йому краще буде боротись з Візантією.

Ця боротьба наближалась, якби не повстання в Малій Азії, імператор Василь давно кинув би проти Болгарії кращі свої легіони, повстання в Малій Азії тривало, й Василь скеровував туди головний свій удар.

Саме в цей час комітопул Самуїл, що мав від батька свого й брата Давида корону

кесаря, робить дивний крок — збирає боляр і боїлів з усієї Західної Болгарії, які обирають кесарем своїм Романа.

У цьому нічого дивного немає: Самуїл відчуває, що наближається вирішальний час, коли на очах всього світу Болгарія стикнеться з Візантією і її імператорами, сам Самуїл не шукає слави, а, дбаючи тільки про отчину, хоче, щоб хтось очолив цю боротьбу. Роман — скопец, він останній і нещасний син Петра, але кесар з роду, онук славетного Симеона.

Інші кажуть, що Самуїл зробив так, бо домовився, що кесар усиновить його, Самуїла, через що син Самуїла Іоанн-Владислав стане законним спадкоємцем бездітного кесаря з роду Симеона.

Навряд чи було так; обираючи кесарем скопця Романа, комітопул Самуїл дбав не про себе, а про Болгарію, хотів, щоб кесарі болгарські, як і колись, стояли нарівні з імператорами ромейів, а посли їх сиділи по праву руку василевсів.

Але найбільше покладався Самуїл на самого себе та ще на брата Аарона, що сидів у Средці. Аарон був бажаним гостем у Охридї, Самуїл часто їздив у Средець і там радився з братом. Коли в Аарона народився син Іоанн, Самуїл став його хрещеним батьком.

Так діє комітопул Самуїл, так дбає про майбутнє, насправді ж робить помилки, за які потім йому самому доведеться розплачуватись.

Імператор Василь використовує передишку, яку дав йому Самуїл, для того, щоб поладити справи в Малій Азії. На поміч йому приходить мати — Феофано.

У перші ж дні після скинення проедра Василя василевс збирає синкліт, призначає не проедром, а паракимоменом Ігнатія, що був до цього стратигом феми Фракії, — мужа суворого, трезвого, також аскета.

На зборах єпископи, які з'їхались до Константинополя на похорон патріарха Антонія, що займав кафедру в святій Софії лише чотири роки, новим патріархом несподівано обирають Миколу II Хризверга, хоч він був одружений і лише за кілька років до цього поховав свою жону, — така воля імператора, що хоче мати патріарха слухняного, покірного, але жорстокого й безжального до інших.

Ці особи — паракимомен Ігнатій, патріарх Микола Хризверг, а разом з ними сотні єпископів, священників і ченців — будуть віднині слугами Василя; призначає він і нових стратигів, полководців, що дуже мудро, — до Константинополя починає повертатись з Малої Азії знать, яка в час панування проедра втекла з столиці й служила Варду Скліру.

Цього мало, — новому імператору треба мати біля себе особу, яка б допомогла йому розплутати клубок змов у Малій Азії, а якщо буде потреба, зав'язати новий, потрібний уже для нього клубок, — такою особою буде Феофано.

Чи любив імператор Василь, чи поважав матір свою Феофано, чи вірив їй? Ні, виріши в стінах Великого палацу й з самого дитинства не бачивши, він не любив своєї матері, знаючи від чиновників і, либонь, від самого проедра Василя її минуле, не міг поважати, вірити їй він також не міг.

Проте обійтись без неї новий імператор не міг, бо вона і тільки вона була родичкою

багатьох родин Фоків, Цимісхіїв, знала константинопольську знать, мала друзів і коханців у Європі, Малій Азії, Вірменії, Грузії, її тітка була жоною німецького імператора.

Феофано сама давала зрозуміти Василеві, що хоче йому допомогти, кожного дня приїжджала до Великого палацу, зрештою зовсім переїхала й оселилась тут. І вона допомагала сину!

Імператор Василь не крився від неї. Та й з чим міг критись, — вона, безперечно, знала більше, ніж він.

— Прокляті Шишмани, либонь, скоро не підуть проти Візантії, — говорив він, — немає сили в них, мало сил у мене... Готується Самуїл, я приготуюсь швидше, ніж він... Коли б тільки не скопець Роман.

Феофано якусь хвилину думала — вона майстерно вміла зав'язувати вузли кривди й обману.

— Наскільки я розумію, — сказала вона, — Роман, якого Самуїл назвав царем, все ж ніколи не буде царем Болгарії, і це найперше знає він сам... Треба, сину, знайти людей, які оточували його тут, у Великому палаці, і послати їх до нього в Болгарію...

— Його наставником тут був митрополит севастійський Флавіан.

— Пошли його в Болгарію.

— Я буду думати, мамо. Час у мене є. Аби тільки погасити повстання Варда Скліра в Малій Азії, тоді я зберу всі легіони, пошлю їх проти місян.

— Поки що пошли їх проти Скліра.

— У мене нічого послати. Склір веде мої ж легіони. Феофано замислилась.

— Воювати з Скліром, не маючи сил, тобі справді важко. Але чому ти сам мусиш іти проти нього?

— А кого пошлю? Мати засміялась:

— Роби так, як імператори колишні: не можеш піти сам — посвари ворогів, вони нароблять більше, ніж ти.

— З ким я посварю Скліра?

Феофано говорить тихим, спокійним голосом, вона начебто переказує свої думи, ще нібито вагається, пробує щось радити, хоч усе в неї вже раніше передумане, все вирішене.

— Імператор Іоанн і його проедр були несправедливі до багатьох людей, несправедливі вони були й до мене, а також усіх родичів мого мужа Никифора Фоки.

— Чим нам могли б допомогти нині Фоки? Лев Фока осліплений, його син Вард — чернець у монастирі на Хіюсі. Феофано знає, куди цілить.

— Сліпий Лев, — каже вона, — справді нічим не може нам допомогти, а Вард Фока пройшов сувору школу чернецтва в монастирі. Якщо його зробити домашником схол у Малій Азії, він врятує імперію, не забудь, Василю, що Фоків знає весь Константинополь і Мала Азія.

Імператор Василь довго думав. Мати радить йому щиро, одверто, в її словах, либонь, правда.

— Де ж узяти легіони для Варда Фоки?

— Якщо ти зробиш його домашником, я дам йому потрібні легіони, — каже Феофано.

Тепер вони діють разом. Імператор Василь пише листа до Варда Фоки, в якому визнає, що Іоанн Цимісхій діяв несправедливо, позбавивши його всіх знаків, багатства й постригти в ченці на острові Хіос, — імператор Василь дарує Варду Фоці волю, повертає всі маєтки й багатства, призначає домашником схол і велить стати на чолі війська, розбити Варда Скліра.

Феофано ж пише листа волостелину, мепет-мепе* (*Мепет-мепе — цар царів (груз.).) Грузії Давиду, з яким вона налагодила добрі стосунки, будучи у Вірменії; від імені свого сина імператора Василя й себе особисто Феофано просить Давида допомогти у важкий час імперії, дати новому домашнику схол у Малій Азії Варду Фоці десять тисяч воїв, щоб він міг розбити самозванця-імператора Варда Скліра.

Ці два листи Василь і Феофано доручають одвезти на острів Хіос і в город Тбілісі константинопольському патрикію Торнікію, що незадовго до цього постригся в ченці на Афоні. Патрикій-чернець — сам з походження грузин — Торнікій цілком придатна особа для далекої подорожі на Хіос і в Грузію.

Мине недовгий час, і Торнікій доб'ється крізь пустелі до Малої Азії, до Тбілісі, впаде перед престолом мепет-мепе Давида, від імені імператора Василя й матері його Феофано проситиме помочі й воїв.

Мине ще якийсь час, і мепет-мепе Давид, порадившись з своїми візирами* (*Візири — міністри (груз.).), пошле імператору Василеві цілий легіон — десять тисяч воїв, на чолі ж його поставить ченця Торнікія.

Мине ще якийсь час, і в пустелях Малої Азії почнеться двобій між Скліром і Фокою, палатимуть городи, кров литиметься на пісок, вмиратимуть люди, — цим жила й живе Візантійська імперія.

Тричі віч-на-віч сходитимуться в пустелях Вард Фока і Вард Склір, у вирішальному бою над рікою Галіс полководець у чернечій рясі, з хрестом на грудях і мечем у руці поведе проти воїнства Варда Скліра десять тисяч вершників-грузин — і розбитий уже навіки Вард Склір залишає на полі бою своїх воїв і меч, тікає до арабів, а халіф кидає його у в'язницю.

З багатою здобиччю повертаються на батьківщину грузинські вої, на згадку про свої бої вони будують на Афоні свій іверський* (*Іверія — древня назва Грузії.) монастир Портаітісси.

Засмучений повертається до Константинополя полководець-чернець Торнікій, на цей раз він везе імператору Василеві листа царя Давида — мепет-мепе вимагає за свою воєнну поміч великої дані.

На костях переможеного воїнства Скліра стоїть Вард Фока. Він давно скинув свою рясу, на ньому шитий золотом і сріблом оксамитний одяг, тугий пояс перехоплює його тонкий стан, — сміливий полководець думає про Феофано.

А тим часом у Константинополі твердо сідає на Соломоновім троні імператор у чернечій рясі, що мріє подолати й тримати в покорі Малу Азію, зібрати сили й рушити

на Болгарію, перемігши ж її, іти й на Русь!

4

Володимир утвердився, сів на отчому столі в городі Києві, став великим князем Русі.

Русь не була островом серед якогось моря-океану. Зі всіх боків її оточували інші землі, племена, народи. Деяких з них, а найпаче сусідів, руси знали, тримали й намагались тримати з ними мир і дружбу — так було з ромеями, болгарами, чехами, поляками, евенами на півночі, аланами й касогами на далекому півдні, з народами Кавказу.

Але це був не весь світ! Невідомі й грізні народи жили на полунощі Русі, за Варязьким морем, мов хвилі величезного суворого океану, із-за степів за Ітилем-рікою виходили й виходили нові й нові невідомі, страшні своєю силою орди, таємничі, незнані люди жили за Джурджанським і Руським морями.

Далекий і дивний світ! Як мало знали тоді люди одні одних і як важко було їм це знати. Щоб добитись з Києва до Константинополя, доводилось їхати два-три місяці, шлях до Ітиля-ріки вимірювався половиною року, щоб пропливти Джурджанське море й побувати в Шемасі* (*Шемаха — столиця Ширвану (сучасного Азербайджану).) чи Ургенті* (*Ургент — місто в Хорезмі.), доводилось витратити кілька років.

А проте люди йшли. Що Шемаха чи Ургент? Руські люди того часу — купці, сли, часто просто шукачі щастя — доходили не тільки до них, а бували в далекому Багдаді, Мерві, Баласагуні, Кашгарі і навіть за ріками Хуанхе і Янцзицзян — в державі Суні* (*Сун — Древній Китай.), на березі океану, із-за якого встає сонце.

Це були не завойовники, не поневолювачі інших народів, не розбійники, що шукали здобичі, як-от свіони, печеніги, половці, татари, — ні, руські люди мали доста землі, лісів, рік, добр, вони йшли утверждати отчину, несли мир.

Важко уявити далекого нашого предка — мандрівника того часу, що прокладав перший шлях серед буйних трав Дикого поля, ішов по незайманій і безмежній цілині, рубав стежу в лісі, спав на землі, харчувався злаками й м'ясом птаха чи звіра, вбитого стрілою з лука, топором, рогатиною, стережучись ворога, що міг причаїтись за кожним деревом і кущем, ішов уперед і вперед, пізнавав світ, хотів миру.

Але як пізнати дивний цей світ, як знайти, утвердити своє місце в ньому, тримати мир з іншими людьми, землями? Ніч. У степу під могилою горить багаття, біля нього сидить бородатий, засмаглий, світлоокий чоловік. На рожні він смажить на вугіллі шмат пахучого м'яса дрохви чи сайги, вечеряє, лягає спати, поклавши голову на луку сидла.

Багаття догорає. В полі тиша. Чути тільки, як близько переступив ногами спутаний на ніч кінь, він гризе гострими зубами смачну свіжу пашу. Навкруг темно, поле нагадує чорний килим, над ним висить, як величезна, перевернута догори дном чаша, небо.

Земля і небо! Так, тільки вони існують у світі: земля — це рівна площа, яку перетинають ліси, гори, ріки, моря, вся ж земля незрушно стоїть на стовпах, навкруг

неї зі всіх боків вирує океан...

Небо, на яке дивився тисячу літ тому далекий наш пращур, також турбувало його, це безбережний голубий океан — світ, якого людина не знає й не може знати, там живуть невідомі істоти — боги, там є сади, ріки, вирій, де літають і пурхають, як птахи, душі предків, вдень по небу котиться сонце, що ночує в підземних коморах, вночі сторожа неба запалює в небі множество зір, он вони переливаються всіма вогнями, міняться, кволим промінням освітлюють темну землю.

Багаття догоріло. Мандрівник не спить. Він сидить у темряві, впираючись у землю дужими руками, замислений, спокійний, земля — це твердь серед безбережного океану, повільно колишуться десь хвилі, часом сколихнеться й земля...

Далекий і дивний світ! Людина, що жила в ньому, — то дитина, що блукала в темних лісах, дерлась через буреломи й хаші, невпинно йшла і йшла вперед.

Князю Володимирі було нелегко жити в незнаному, таємничому, загрозливому світі. Проте в двадцять літ, сівши на столі отця в Києві, він добре вже знав Русь, любив її людей і просто хотів жити.

Він бачив, що з усіх боків над Руссю нависали чорні хмари — на захід сонця захопила чимало червенських городів Польща, за якою стояв Оттон німецький, шлях до Джурджанського моря перетинали й чимдалі все нахабнішали чорні булгари, нижче від них по Ітилю-ріці ворушились недобиті хозари.

Непокоїв князя Володимира й Південь — там був одвічний злий і хижий ворог Русі — Візантія, купці-гречини з Константинополя стверджували, що на престолі там твердо сидять імператори Василь і Костянтин, руські купці говорили, що проти імператорів повстає Мала Азія, на Константинополь іде Болгарія.

До Києва приходило чимало втікачів з Болгарії; вони розповідали, що в Західній Болгарії, у горах, сидять і йдуть супроти імператорів брати-комітопули Шишмани, а над Дунаєм і Руським морем сидять ромеї.

Була б сила, князь Володимир зробив би так, як і його батько, — рушив комонно, пішо, на лодіях до Дунаю, підняв нескорених болгар, зламав крила імператорам ромеїв.

Але він не міг так зробити, не вся Русь нині покорялась Києву, Руська земля здригалась, коли вої схрещували мечі і коди проливалась кров під Любечем, у Києві й Родні; коли Володимир сів на отчому столі, радимичі, в'ятичі й деякі інші відмовились визнати його київським князем і платити дань.

Він розумів і знав, чому так сталося. За недовгий свій вік князь Володимир бачив, як швидко змінюється Руська земля й усі її люди, Русь, яку він бачив і пізнав у юні літа в Києві, пізніше в Новгороді, Полотську, скрізь, куди не кинь оком, — ця Русь була вже не та, що раніше.

Якби хтось запитав у нього, що ж змінилось і що змінюється на Русі, князь Володимир, либонь, не зміг би та й не зумів би пояснити, бо сам не знав, знаючи — не згоджувався, не згоджуючись — думав, що робити.

Він вірив у безначальну, древню й вічну Русь, що сиділа на землях від Руського й до Крижаного моря, від Карпатських гір до Ітиля-ріки й Орала; він безмежно любив цю

Русь з її законами й поконами, з дерев'яними богами, з людьми, що боронили все це й згодні були за нього вмерти.

Але князь Володимир бачив і відчував, що на цій землі, в усій Русі встає щось нове — незрозуміле, часом дивне, а проте неминуче, невблаганне, потрібне.

Древня Русь мала свій закон і покон, не одним річищем пливе Дніпро, кожної весни він ріже кручі, змиває й насипає нові береги, кожного дня над землею пливуть і пливуть хмари; хмара, що пливе нині, вже не та, що була вчора, вічно б'ється в скелясті береги Руське море, проте і воно, і береги змінюються...

Був час, коли Київ вважали городом усіх городів і земель Русі, коли київський князь, як отець великого роду, як могутній дуб, стояв над дніпровими горами, а племена Русі, як члени однієї родини, підпирали його.

Князь київський знав, що мусить берегти землі Русі, мав дружину, воєвод, тисяцьких, сотенних — свою Гору, а щоб їх одягати, поїти, кормити, брав з земель Русі дань.

Нині київська Гора була не та, що раніше, — не тільки дружина з воєводами, тисяцькими, сотенними підпирали князя, живі ще були воєводи, тисяцькі, яких водили на брань Ігор, Святослав, вони називались боярами, мужами ліпшими й нарочитими, особливо похилі літами — градськими старцями.

Волостелини, воєводи, тисяцькі — старша дружина, що нині підпирала князя, бояри, мужі, старці, що тримали колись у руках мечі, а нині мали набагато важливіше — на грудях і шиях гривни й чепа, в домах — скотниці з золотом і сріблом, наокоп — пожалувані їм землі, ліси, ріки... О, князів тепер не тільки підпирала, біля них сиділа, як п'явиця, страшна, невблаганна, ненаситна сила — Гора.

Так було не тільки в Києві — порость, що росла колись і розвивалась під захистом могутнього дуба — Києва, вже сама стала дубами — Новгород, Полотськ, Смоленськ, Туров. Муром, Ростов, Тмутаракань — ці городи, як богатирі, стоять скрізь на Русі.

І в кожному з цих городів, у землях, які вони обіймали, була своя Гора, свої волостелини, воєводи, бояри, мужі, старці, що самі вирішували справи своєї землі. І добре, що там сидять волостелини, воєводи, бояри, вони мусять мати свої дружини, берегти й множити багатства земель, не забуваючи ніколи про Київ, про київського князя.

Проте землі забувають про Київ, могутнє колись древо неначе старіється, дуплявіє, трухлявіє — ніколи ще не було, щоб діти єдиного отця-князя ішли один супроти другого. Що ж, він піде, як отець його Святослав, у ці землі, за старі закони й покони, за старих богів.

На українрах Русі — скрізь понад Россю й Стугною, над Пслон і Сулою — в два-три ряди височать вали, вони звиваються в полі, як велетенські полози, через що люди називають їх Змієвими валами, між ними зяють глибокі чорні рови, через двадцять, п'ятдесят, сто поприщ серед степів стоять дерев'яні городи з високими стінами, вежами, заборонами, — Руська земля одгородилась від полудня, ні печеніг, ні половець, ні якийсь інший ординець не підкрадеться тепер до Києва.

Князь Володимир дивиться на захід — туди він спрямує свій перший удар, уже в городі — на Подолі й Оболоні — стоїть численна дружина, усю зиму з Чернігова, Переяслава й усіх ближчих земель до Києва йде і йде земське військо.

5

Князь Володимир знав, що Рогніда виїде з Полотська, тільки скресне Двіна, через що в кінці квітня вирушає вгору Дніпром до Вишгорода — він хотів зустріти її після довгої розлуки не на Горі, а в іншому, відлюдному, тихому куточку.

Княжий двір у Виштороді був для цього цілком придатний. Тут, на високих горах, що круто обривались над Дніпром, з давніх-давен стояла покладена на кам'яних підмурках дерев'яна фортеця з стіною наокруг, ровами й валами. Чудовий був Дніпро, що линув під самими кручами, скрізь на горах і в берегах темніли густі ліси, недалеко переливалась голубими водами Десна, вдалині на півдні видно було Київ.

Володимир виїжджав до Вишгорода не один. Полотську княжну треба було прийняти достойно, віддати їй честь як жоні. Він бере з собою до Вишгорода багатьох мужів ліпших і нарочитих, воєвод і бояр, їхніх жон. Ще раніше туди виїхали тіуни й дворяни, які мали всіх поїти й кормити. Вишгородська фортеця, що десятки літ стояла в безмов'ї над Дніпром, стережучи північні околиці Києва, ожила, вечорами у вікнах її привабно заблищали вогники.

Недовго довелося князеві Володимиру ждати княгиню — одного дня вони поїхали на лови в перевесища, завтра перепливли Дніпро і до заходу сонця гнались у полі за сайгаками, третього дня рано-вранці в голубому мареві на горішньому плесі побачили обриси лодій. Повноводий Дніпро линув швидко, незабаром стало видно чорні, прикрашені різьбленими птахами, морськими дивами й банькатими водяниками гостроносі учани, над одним із них маяло знамено землі Полотської.

Тільки учани зупинились біля круч, до них поклали пходні. На березі стояли й ждали княгиню одягнуті в найкращі платна й шиті золотом і сріблом корзна мужі, бояри й воєводи; жони їх, почепивши на себе всі оздоби, з важкими, блискучими усерезями у вухах, золотими обручами на руках і ногах, шепотілись.

Княгиня Рогніда стояла в учані з дитям на руках, поруч з нею — воєвода Путята, за ними — кілька жон і темноока, сувора свіонка Амма — кормилиця княгині. Рогніда була одягнута дуже просто — в білому платні й темно-синьому опашні, з чорною пов'язкою на голові, обличчя в неї дуже бліде, як у матері, що багато ночей не спала біля дитини, стомила у далекій дорозі.

— Білява! Шу-шу-шу! — шепотілись жони.

— Очі голубі! Шу-шу-шу!

— Мовчіть! Мовчіть-бо! Ось вона вже йде! — гримали бояри.

Тримаючи на руках дитя, княгиня Рогніда зійшла по гнучкій походні на берег, князь Володимир ступив уперед, поцілував жону, взяв у неї дитину.

Одразу ж до Рогніди кинулись жони — вони оточили її колом, обнімали й цілували, котрась із жон за старим звичаєм посипала шлях княгині житом.

— О, який красний княжич! — піднімались навшпиньки й позирали на немовля

жони.

— Білявий!

— На отця схожий!

— Жони! Боярині! Тихше! Тихше! — стримували їх мужі.

Рогніда посміхнулась Володимирі.

— Це Ярл... Так ми називали його в Полотську... — промовила вона.

Володимир не хотів образити Рогніду, що думала назвати сина по-свіонському Ярлом, і відповів:

— Нехай буде і по-твоєму, і по-моєму... Ярл — це від тебе, слава — від мене, назовемо дитя наше Ярославом.

— Ярослав! Ярослав! — загомоніли мужі й жони. — Чолом княгині Рогніді, кланяємось такожде й княжичу Ярославу.

Княгиня Рогніда рада була, що її так тепло й гостинно зустріли, вона, звичайно, згодилась назвати сина Ярославом, це ім'я нагадує їй далеку батьківщину й славу Київського столу.

Дитя ж спало. Чи міг тоді хто думати, що промине сімдесят п'ять літ — і вельми старий, немощний Ярослав втече сюди, у Вишгород, і помре тут, у суворій, темній фортеці, де так радісно починалось нині його життя?!* (*Князь Ярослав (Мудрий) помер у Вишгороді 1054 року.)

Загомонів, зашумів Вишгород, почався пир, багато звірів і птаства завезли сюди тіуни, три ночі, готуючи страви, не спали дворяни, немало переварів меду, вина й олу годилось випити на славу Володимира, на честь Рогніди, за здоров'я сина їх Ярослава.

Тільки надвечір вони залишились удвох, — у палаті, що виходила вікнами на Дніпро.

— Невже я тут? — говорила й дивилась на Володимира Рогніда. — Скільки часу минуло, як довго я ждала вісточки від тебе, а тільки вона прийшла — ластовицею прилетіла...

— Знаю, що тобі довелося важко, Рогнідо! Але кривавий був мій шлях до Києва, і тут пролилося багато людської крові, довго тривала облога Родні, багато муки прийняв я сам...

— Не говори, не говори про свою муку, Володимире, — перебила його Рогніда. — Адже все це вже позаду. — Помовчавши, вона додала: — Я рада, що ти зустрів мене не в Києві, а тут, у Вишгороді! Адже я боюсь Києва.

— Ти боїшся Києва? — князь Володимир посміхнувся. — Послухай, Рогнідо, — я не пізнаю тебе. У Полотську я знав тебе сміливою.

— Так, я була сміливою, — замислилась вона, — бо народилась і жила в Полотську, в лісах, у родині батька-воїна, сама боролась за життя і не боялась навіть смерті. — Вона на мить затялась і знову продовжувала: — Так було аж до того, коли зустріла тебе, та й тоді, вже зустрівши, не боялась. Ти виявився справедливим, добрим, найкращим. А тепер у нас є син, Ярослав. Адже я люблю тебе, княже, як сина, а сина свого, як тебе... Не смійся, не смійся, Володимире! Як я сюди рвалась, як ждала тебе

зустріти... Боялась, не знала, як ти живеш у Києві, чи покличеш мене, а тепер думаю, що жде мене тут?!

Оповивши руками шию князя, Рогніда стояла перед ним, дивилась в саму глибину його очей.

Він дивився на неї такими ж теплими очима, але в них було, либонь, те, чого не було в очах Рогніди — якийсь смуток, може, печаль.

— Чого ж ти боялась? Адже я сказав тобі ще в Полотську, що покличу тебе, там нарік своєю жоною, а тепер покликав і в Київ, ждав, радий, що бачу...

— Княже мій, Володимире! — сказала на це Рогніда. — Я тебе бачила в Полотську, знала — княжого слова не зламаєш, вірила — покличеш мене... Боялась я тільки за серце твоє, бо люблю тебе всією душею.

Він розумів, про що говорить Рогніда. О, коли б вона знала, що робилось у цю хвилину в його душі! Він думав, коли їхав до Вишгорода, одверто сказати Рогніді, що мав гріх у Києві, який спокутує й, либонь, довго ще спокутуватиме, — і коли б це нині зробив, усе сказав Рогніді, тоді справжня любов напевне осяяла б їхні душі.

Але вона дивилась на нього такими чистими очима, любов Рогніди була така безгрішна, що він не міг, не мав сили чимось її затьмарити.

— Моя дорога, рідна, — тепло сказав Володимир. — Ти мене бачила й знала в Полотську, нині я такий, як і був, вір мені, я щасливий, що ти приїхала сюди, дякую тобі, що народила мені сина. — Він обняв її стан, підвів ближче до вікна. — Поглянь, — промовив він. — Який чудовий світ, як хороше тут!

Було справді чудово, буяла весна, під самою стіною Вишгорода зеленів, бринів молодим листом ліс, скрізь цвіли трави, могутні води Дніпра линули й линули на південь, по ліву руку голубіла Десна, за нею стелилось безмежне широке поле — з могилами по обрію, з кам'яними богатирами на них, що, здавалося, стояли на чоті, берегли землю, вдалині темнів Київ.

— Хіба не щастя, — говорив князь Володимир, — бути нам з тобою удвох? Я тобі сказав, що багато і трудних діл уже содіяв, а ще більше мушу звершити, і вірю, знаю — звершу їх, бо так велить Русь... У цьому житті, в усіх моїх трудах ти допоможеш мені, Рогнідо, і я ніколи, чуєш, ніколи не забуду тебе...

Так впевнено говорив князь Володимир, бо думав, що грозова хмара, яка нависла над ним, пройшла і зникла, бо вірив, що до них прийде щастя. Людям, і князям також, часто здається, що для цього треба так мало...

6

У Полотську, в суворій фортеці, рано втративши матір, Рогніда з юних літ стала господинею двору, їй підкорялись і виконували всі її загади дворяни, вона берегла ключі від клітей, медуш, всього добра. Так і мусило бути — батько й брати Рогніди воїни, їй по покону й праву, як єдиній жоні в родині, належало вести господарство, поїти їх і кормити.

Звичайно, добра київських князів важко було порівняти з статками Регволда в Полотську — князеві Володимирові належав великий терем на Горі, новий терем,

побудований княгинею Ольгою в передградді, мали київські князі під своєю рукою Вишгород, Білгород, двори над Россю, Стугною, Либіддю, багато земель, лісів, перевесищ, бобрових гонів, бортневих ухажайв на обох берегах Дніпра, Десни.

Як і на Горі, тут владно діяв старий покон, княгиня Ольга, устроюя землю, устроюла й свої добра — у своїх землях, в лісах і над ріками вона веліла поставити знамена, посилала туди волостелинів, посадників, тіунів, що іменем її визначали уроки й устави, збирали й везли до Києва оброк.

Тут, на Горі, княгиня Ольга сама приймала дань із земель, оброки з власних дворів, під її невсипущим оком в засіки зсипалось добро, в бертяниці лягали борті, в медуші — каді з воском і медом, в кліті — міхи, горючий камінь, риб'ячий зуб, боброві пахощі.

Тільки в старості, немічною ставши, довірила княгиня ключі від княжого добра Ярині, пізніше Малущі, а після неї Пракседі. Як було за Ольги, так ішло й тепер — у городах і весях сиділи волостелини, посадники, тіуни або їхні сини, за княжим теремом дивилась і мала ключі від усього добра на Горі Пракседа.

Прибувши до Києва, Рогніда кілька днів приймала в теремі боярських і воеводських жон, що йшли і йшли подивитись на полунощну княгиню, разом з Володимиром об'їхала Подол, передграддя, побувала в Білгороді над Ірпенем, заїжджала на деякі двори.

Оглянула вона й тереми на Горі й у передградді, кліті, медуші, бертяниці — віднині княгиня Рогніда ставала господинею княжого двору, мусила ошадне й по надобі все давати. Княгиню водила по господарству ключниця Пракседа, вона одмикала двері за дверями в клітках, докладно повідала, скільки й де в неї лежить зерна, міхів, де і які грають у медушах вина й меди.

Разом з княгинею до Києва приїхали й жони-дворянки, що служили їй у Полотську, — кормилиця Амма, яка годувала колись її саму, кілька полочанок — Кумба, Ерна.

Проте вона навіть гадки не мала припоручати добра Гори цим жонам — у них буде своя робота, вони допомагатимуть їй у палатах, доглядатимуть княжича Ярослава.

Через це княгиня Рогніда була дуже задоволена, коли оглянула добра з Пракседою, повернувшись до терема, сказала їй:

— Ти пильно стерегла княжі добра, ключнице, після такої брані навіть дивно, що ми маємо всього доста. Спасибі тобі, Пракседо!

Ключниця в пояс уклонила княгині.

— Тепер іди, — стомившись після довгих оглядин, закінчила Рогніда. — А ключі, — вона не мала нічого злого на мислі, а вважала, що віднині мусить сама дбати про княже добро, — ключі, — вона показала на лаву біля дверей, — поклади тут.

Ключниця сердито зиркнула на молоду княгиню — і за княгині Ольги, і за жони Ярополка Юлії ключі завжди доручались тільки їй, Пракседі, — невже ж полунощна княгиня думає одразу взяти все в свої руки, а Пракседу зробити простою дворянкою?

Але Рогніда нічого цього не розуміла, вона дбала тільки про князя і його добра.

— Ключі, Пракседо, — промовила вона, — лежатимуть отут на лаві, буде потреба — я одімкну кліті і дам тобі все, що ти скажеш, для дому й двору.

— Добре, княгине! — сухими устами прошепотіла Пракседа, тремтячими пальцями одв'язала низку ключів од пояса, кинула їх на лаву так, що вони аж забряжчали.

Після цього Пракседа, ховаючи очі, ще раз вклонилась княгині, позадкувала до дверей, вийшла з покоїв.

У переході вона зупинилась. Там було темно, постать ключниці зливалась з цямринням стін, світло з високого, вузького вікна заливало тільки її обличчя. Воно було надзвичайно бліде, очі примружені, уста стиснуті.

— Проклята полочанка, — прошепотіла Пракседа, але одразу ж схаменувалась, злякано поглянула, чи немає когось у переходах, і тільки тоді рушила далі.

7

Тихо було в спочивальні, спокійна ніч пливла за розчиненим вікном, здалеку від Дніпра долинула й поволі стихла смутна пісня.

Після трудів князь Володимир дуже хотів спочити — день був важкий, він чинив з самого ранку суд і правду людям, говорив з мужами й тіунами в Золотій палаті, по обіді оглядав воїнство, яке збиралось і збиралось на Подолі.

Княгиня Рогніда також стомилась — вставала вона по-темному, одразу спускалась у стравницю, ходила з Пракседою в кліті, сама годувала сина, готувала все для гостей і слів, невсипущою була Рогніда в Полотську, а в Києві-городі зовсім недремною стала.

Проте на душі в княгині було тихо, її наснажувала любов до Володимира, і цього вечора вона приготувала ложе для князя, лягла поруч з ним — ніжна, тепла, ласкава.

— Спочинь, мій княже, спочинь! — шепотіла Рогніда. — Тихо в теремі. Спить син наш, спить весь город Київ, засипай і ти...

Було тихо, дуже тихо, князь Володимир засипав, поклавши руку на його плече, засипала й Рогніда, Тихо, як тихо!

І раптом у цій тиші десь недалеко за теремом почувся плач, спочатку невиразно, далі все дужче, голосніше.

Рогніда не думала будити Володимира, вона, навпаки, хотіла встати, зачинити вікно — нехай спить князь!

Але князь уже прокинувся — в сірій пітьмі Рогніда побачила, як він підняв голову з подушки, прислухається.

— Володимире! — промовила тоді Рогніда. — Мені здається, що це плаче дитя... Він слухав.

— Так, це плаче дитина.

— А звідки вона тут, у нашому дворі?

Володимир мовчав, устав з ложа і ступив босоніж кілька кроків до вікна. Темна постать його вимальовувалась на сірій полотнині неба.

— Ти чого встав, Володимире?

Дитина плакала й плакала — тепер ще дужче, так, ніби їй щось дуже боліло.

— Володимире!

Чути було, як він заломив пальці.

— Що це за дитина? — вкрай стривожившись, запитала Рогніда. — Чого вона

плаче? Чому ти мовчиш, Володимире ?

Він обернувся до неї обличчям і відповів:

— То плаче син забитого брата мого Ярополка.

— Дитина твого брата? Чому ж ти не говорив мені про неї?

— А що мені про неї говорити? — роздратовано сказав Володимир. — Брата Ярополка немає, хіба не однаково — є чи немає в нього дитини?!

— Ой ні, Володимире! Це не однаково, бо тут, на Горі, виявляється, є ще один княжич...

— Цей княжич не буде на заваді ні мені, ні моєму сину.

— Я не про те, не про те говорю, Володимире... Адже коли є княжич, то в нього є й мати — княгиня?

— Рогнідо! — суворо вже сказав Володимир. — Невже ти боїшся ще однієї якоїсь княгині?

— Ні, Володимире, — у словах її відчувались сльози. — Ти мене не хочеш зрозуміти й не зрозумів. Я не боюсь ніяких княгинь, знати ж, що тут, на Горі, живе ще одна княгиня, повинна...

— Що ж, — промовив Володимир, — на жаль, тобі нічого знати. У цієї дитини була мати — жона князя Ярополка Юлія, тепер її тут, на Горі, немає.

— Вона померла? Володимир мовчав.

— Скажи, Володимире... Я боюсь подумати, може, її вбили разом з мужем Ярополком?

— Ні, ні, ні! Її ніхто не вбивав, вона не помирала поправною смертю, вона вмерла для Гори й города Києва, бо після смерті мужа свого поїхала з Києва.

— Поїхала з Києва? Чому? Куди?

— Ні я, ні хтось на Горі цього не знає. Княгиня Юлія взяла з собою всі свої добра, поїхала, з слугами своїми, може, з грецькими купцями...

— Як страшно! — вирвалось у Рогніди. — І я не збагну, Володимире, для чого це їй було робити? Адже ти сам говорив мені, що перед смертю замирився з братом Ярополком, поховав його, як князя, вона могла й мусила жити, як княгиня, на Горі... Ти сам, княже Володимире, пам'ятаєш, після смерті мого батька, хоч він був твій ворог, дозволив мені жити в Полотську як княжні... Ти — справедливий князь. Що ж сталось з Юлією? А може... може, хтось підняв на неї руку, вбив?

— Ні, ніхто з руських людей не підняв і не міг підняти руки на княгиню Юлію. Я нічого не знаю, Рогнідо. Є на світі багато такого, чого не можна ні зрозуміти, ні пояснити.

— Тобі дуже важко...

— Дуже важко, Рогнідо... Ярополк був моїм братом, Святополк же брату чадю...

Рогніда довго мовчала, а потім запитала:

— Скажи мені, це дитя, Святополк, народився за життя брата твого Ярополка?

— Ні, Святополк народився після смерті Ярополка, весною цього літа. Він не знає свого батька.

— Він не знає свого батька... А коли його мати зникла з Києва?

— Княгиня Юлія зникла недавно... А втім, хіба це не однаково, Рогнідо? Її немає, чуєш, немає!

— Так, — згодилась вона, — це справді однаково... Мені не однаково тільки те, що неспокійний ти, Володимире.

— А як же мені бути спокійним? Ця дитина кричить серед ночі, її крик, як привид брата, заповзає мені в душу... Мені здається, що це кров Ярополка стукає в моє серце...

Рогніді було невимовно важко, з цим криком дитини сюди, в терем, і в її душу вповзала тривога, цей крик був віщуном чогось страшного й непоправного для неї.

Проте вона розуміла, що зараз, у цю хвилину, Володимирові, либонь, важче, ніж їй, і тому схопилась у темряві з ложа так, як була, в одній тільки довгій сорочці, з розпущеною косою, підійшла до Володимира, обняла його за плечі.

— Ну, не печалься, не печалься, муже мій! От бачиш, дитина вже й замовкла... Тихо! Чуєш, як стало тихо, мій любий.

Він бачив у сутінках її світле обличчя, очі, в яких тьмяно грав відсвіт великої зорі, що висіла низько над обрієм.

— Справді тихо, — притулився він обличчям до її теплої щоки. — І не тому тихо, що замовкла оця дитина. Ні, мені чомусь завжди тихо біля тебе.

— Спасибі, — тепло промовила Рогніда. — Ти знаєш, як я тебе люблю, тобі завжди буде зі мною тихо, спокійно...

8

Пракседа працює в княжому теремі, робить усе, як робила й раніше, коли є надоба, княгиня Рогніда дає їй ключі, доручає взяти те чи те в клітках, медушах, бертяницях. Все йде, як і колись, княгиня Рогніда надто багато взяла на свої плечі, Пракседі мусить бути нібито вільніше, легше.

Але ключниця затаїла злість у своєму серці, їй здається, що полунощна княгиня кривно образила її, ключі, які висіли колись біля пояса, нині лежать на лаві в світлиці княгині Рогніди, о, як мучать ці ключі Пракседу!

І от серце Пракседи не витримало, зрадило.

— Добре в тебе дитя, княгине, — промовила Пракседа, коли була з Рогнідою тільки вдвох у спочивальні. — Красиве дитя, тихе, смирне, ніхто в теремі не чув, щоб воно плакало.

— А чого ж йому плакати? — стоячи над колискою, відповіла княгиня. — Зараз йому тільки спати, виростати, дитя...

— Ой, не говори, княгине, — зашепотіла Пракседа. — Не кожне дитя таке, як Ярослав. Он дитя грецької княгині Юлії Святополк — і вдень і вночі кричить і кричить.

— Треба добру кормилицю йому дати, нагодує, догляне, то й засне.

— Що, княгине, кормилиця? Вона серця свого дитині не віддасть... Яка мати, таке й дитя. Вельми зла була грекиня Юлія, от і дитя в неї таке.

— Не говори того, що не слід. Княгиня Юлія була жоною князя Ярополка, ти не смієш говорити про неї злого.

— Не смію! — не стрималась і голосно засміялась Пракседа. — Такій ніхто, і навіть бог, не простить того, що вона робила, від гріховного кореня зол плод буває... Яка княгиня, такий у неї й син...

— Ключнице! — гримнула Рогніда. — Не говори зла всує, не лжи.

— А я не лжу, — аж зашарілась Пракседа. — Я говорю тобі токмо правду... У княгині Юлії був не один муж, коли убили Ярополка, сама бачила, хто ходив уночі до її палати...

— Ти про що говориш, Пракседо?

— А що говорити? — зашепотіла Пракседа. — Почує князь Володимир — уб'є мене.

І враз Пракседа зрозуміла, що наробила, змовкла, закам'яніла, кров одлила з її обличчя.

— Матінко княгине! — вирвалось сполохано в неї. Але княгиня Рогніда зрозуміла все, на що натякала Пракседа. Бліда, без кровинки в обличчі, вона все ж стримала себе, промовила наскільки мала сили тихо, спокійно:

— Ти всує це сказала, ключнице... Знаю, що думаєш, але марно, не слід було так думати. Запам'ятай — я жона князя Володимира, і жон у нього допреже не було й не могло бути. Мусиш знати і знаєш такожде те, що Святополк — син токмо князя Ярополка...

— Матінко княгине! — хотіла стати на коліна Пракседа. — Розумію, все розумію, матінко княгине! Прости мене, убогу, ницу, помилилась я...

— На коліна не ставай, — суворо й холодно сказала княгиня Рогніда, — і не помилилась ти, а забула, що ключниця княгині повинна бути нелукавою, чесною і, найперше, мусить любити князя і його княгиню. Тепер іди, ключнице, я тобі все сказала.

9

Княгиня Рогніда одразу зрозуміла все, про що прохопилась ключниця Пракседа. Багато слів для цього й не було потрібно — таємниця дитини, яку тримали не в теремі, а десь у саду, постійний неспокій і тривога Володимира, що не могли сховатись від Рогніди, а тепер і слова Пракседи, — цього було досить для того, щоб зрозуміти все, що сталося тут, на Горі, за останнє літо.

Звичайно, гордій полотській княгині, яка росла в родині, де за суворим північним законом зраду жоні карали осудом і презирством, і яка, перемігши велику муку й страждання, полюбила того, хто вбив її батька й братів, було дуже важко не заридати, не закричати після слів Пракседи, спочатку вона думала навіть зібратись, коли не буде в городі Володимира, взяти сина на руки, іти хоч і за море, не бачити князя довіку.

Проте були причини, які змушували Рогніду цього не робити, — любов до Володимира народилась і зміцніла в її душі в надто страшний час, з великою мукою, повинно було статись щось набагато більше й страшніше, щоб вирвати її тепер з серця.

Вона пригадувала день у Полотську, коли вперше побачила північного князя, страхітливу ніч, коли помста змусила її взяти в руки смолоскип, щоб спалити, знищити ненависного убійника, і кінець цієї ночі, коли вона, як перед мужем справедливим і

дужим, стала перед ним на коліна, роззула, сказала, що буде вірною жоною...

Чи була вона йому вірна? О так, вона залишалась йому вірна, інакше не могло бути, після ночі в Полотську вірила, що Володимир її не забуде, а крім того, носила під грудьми його дитя.

Що ж трапилося з ним? Рогніда не бачила ніколи Юлії, але чула про її красу, тут, на Горі, всі про це говорили, що ж дивного, коли князь Володимир не вистояв перед Юлією, адже він молодий, дужий, красивий, знав Рогніду одну тільки ніч, поїхав до Києва, не бачив її довго-довго... Звичайно, він зустрів Юлію, прийшла година, може, одна ніч, які замутили й перемогли розум, примусили забути сором, честь...

Але що трапилось після цього? Чому Володимир, полюбивши Юлію, й саме тоді, коли вона була непрадна, пише їй — Рогніді — в далекий Полотськ люб'язну грамоту, чому саме тоді, коли Рогніда мала приїхати до Києва, княгиня Юлія залишає Гору й виїжджає з Києва, чому, нарешті, князь Володимир зустрічає Рогніду з сином ласкаво й ніжно і тільки пізніше, почувши серед ночі крик дитини, став неспокійний, тривожний?!

Княгиня Рогніда розуміла, що Володимир за цей час багато передумав і пережив, не легко далась йому короткочасна любов до Юлії, не такою, як він уявляв, виявилась звабниця-княгиня, важкою була в нього розплата за свій гріх, але він вистояв, усе переміг, княгиня Юлія довіку не повернеться до Києва, на Горі живе й житиме дитина токмо Ярополка... Ревнощі поволі відступали, їй було надзвичайно боляче, образа гнітила душу, а все ж вона жаліла Володимира-князя, бо любила, а відтак і прощала його.

Рогніда жодним словом не прохопилась Володимирові про свої муки й страждання, любов і гордість не дозволили їй цього зробити, проте не могла бачити в теремі зрадливої й підступної ключниці Пракседи, хоч та після розмови з нею стала підлесливою, слухняною, покірною.

Через це в один з ближчих днів Рогніда одверто сказала князеві Володимирі:

— Мені, муже мій, не до вподоби ключниця наша Пракседа.

— Вона нечесна, взяла щось з клітей? — враз спалахує Володимир.

— О ні, — суворо відповіла Рогніда. — Пракседа не з тих ключниць, які крадуть шкіри й сало, вона недобрий свідок нашого життя й здатна сплямити княжу славу й честь.

Князь Володимир подивився на обличчя Рогніди, яке заливало вечірнє багряне саяво, але яке однаково було надзвичайно бліде, й, напевне, зрозумів, на що натякає княгиня.

— Гаразд! — тихо промовив він. — Від юних літ я не любив цю жінку, вона-бо зробила багато зла моїй матері Малущі й заступила її місце. Не любить мене й вона, я терпів її, бо поставила Пракседу баба Ольга, я ж не хотів ламати її слова. Нині я згодний з тобою — вона недобрий свідок нашого життя, в теремі тримати її не варто.

Уранці після снідання, коли в стравниці залишились тільки княгиня й Пракседа, князь Володимир зробив ключниці знак підійти до столу, пильно подивився на неї, а

потім сказав:

— Ти добре й багато літ служила бабі моїй княгині Ользі, батькові моему князеві Святославу, добре служиш і нам... Але ти вже стара й немоцна стала, ключнице, і мені тебе дуже шкода. Важко тобі поратись тут, у стравниці, в теремі, часом можеш щось забути, а щось переплутати...

Вона впала на коліна, дивилась на князя Володимира очима, з яких котились сльози.

— Не плач, ключнице, — суворо говорив князь Володимир. — За твою службу пожалую тебе, дам тобі землю в Будутині-весі, там доживатимеш ти свого віку.

Тієї ночі княгиня Рогніда сказала Володимирі:

— Я довго думала про дитину Ярополка. Чому вона живе не тут, а в іншому теремі, в саду? Адже це — княже дитя, ти примирився з його батьком. Святополк є і буде княжичем.

— Так, — зітхнув він. — Святополк є і буде княжичем, колись він стане і князем. Рогніда довго мовчала.

— Тому думаю я так, — почувся в темряві її голос. — Негоже йому рости в саду, мусить бути разом з нашим сином тут, у теремі. Чи згоден ти, Володимире?

На півдні черкнула небо, виписала вогняний слід і згасла зоря.

— Спасибі тобі, Рогнідо! — відповів Володимир.

Заклекотали високо в небі, оглядаючи від обрію до обрію землю, орли, довгими темними хмарами з шумом-криком полетіли над полем круки, — рано на світанні виходила з города Києва рать князя Володимира.

Це було могутнє, грізне воїнство. Далеко в полі, розсипавшись широким півколом, їхала з байрака на байрак, від могили та до могили на низькорослих, але витривалих конях передня сторожа. Попереду війська під різнобарвними стягами, на баских конях, в позолочених і срібних доспіхах, з яскравими еловцями* (*Єловець — барвистий матерчатий прапорець на вістрі шолома.) на гостроверхих шоломах, у кільчастих кольчугах гордовито й гідно їхала старша дружина. А вже за нею — скільки оком не глянь — комонно, пішо, на возах, які тягли круторогі величезні бики, здіймаючи високі стовпи рудої куряви, посувались вої князя Володимира.

Він сам їхав на чолі старшої дружини під двома знаменами: білим батьківським з двома схрещеними золотими списами і довгим голубим, що хвилюю коливався у повітрі, на якому був його новий знак — три срібні списи, пов'язані внизу золотим пояском, на сліпучо-білому, широкогрудому, з тонкими, ніби точеними, ногами жеребі-скакуні, з мечем біля пояса, у шоломі з зеленим еловцем; червоні його чоботи з прошитою мідною жилою підошвами впиралися в роднянські литі стремена, на плечах вогнем палало багряне корзно.

У першу ж ніч, далеко заїхавши від Києва, у Деревській уже землі, серед поля, яке перетинали ріки й ліси, князь Володимир зупинився, щоб ждати, поки підійде військо, вечеряв разом з кількома воєводами на схилі могили.

Випивши й поїв пій, воєводи розговорились. Близько горіло багаття, що

освітлювало їхні обличчя й доспіхи. Воеводи почали згадувати, як і слід було ждати, давні походи, князя Ігоря, що проходив цим шляхом, примучуючи древлян, і десь близько загинув, княгиню Ольгу, що ходила мститись за свого мужа, спалила Іскоростень, але достойно покарала древлян.

— Так було, так є, так і буде, — говорили воеводи.

— Аще хтось відколеться від Києва, жде його кара — на тому стояла й стоїть Русь, — почав один воевода.

— Добре робиш, княже, що ведеш нас визволяти Червенську землю, — запальне промовив воевода Вовчий Хвіст, — всі ми тобі в цьому підпора.

— Підемо потім з тобою й на в'ятичів, радимичів, примучимо їх до Києва, — підтримав воевода Слуда.

Усі вони були збуджені, войовничий шал уже, либонь, запалював їхні серця, бо знали, що, з'єднавши Русь, князь Володимир матиме з земель дань, а їм дасть пожалування — землі, ріки, ліси.

Тільки Рубач — старий довговусий воевода, що привіз з порогів щит Святослава, — мовчав, єдиним своїм оком смутно дивився в багаття, яке дотлівало на схилі.

Тим часом гридні приготували на верху могили ложе для князя — прокосили траву, постелили опону, вимостили замість узголовника сідло. Повечерявши, князь Володимир попрощався з воеводами, зійшов на могилу, сів на опоні, зняв і поклав поруч з собою меч.

Була тиха, спокійна ніч, десь вдалині в полі перекликалась сторожа, птах лопотів крилами над головою, високо вгорі випасались на темно-синіх луках понад Перуновим Шляхом цілі отари іскристих зеленкуватих, голубих, жовтуватих, мінливих, як перлини, зірок. Часом десь на півдні обрій прорізувала сліпучо-біла блискавиця, але дуже далеко, може, аж за Дніпром, бо відгомін грому не долітав до могили.

Та поле й так було наповнене шумом. Деся рипіли колеса возів, вряди-годи чувся глухий тупіт коней, іноді зовсім близько в темряві, як з води, виринали людські голоси — то під шатами ночі посувалось, підходило до чола воїнство руське.

І князь Володимир неминуче замислився над долею людей, які йшли і йшли серед цієї темної ночі, крики яких, голоси, а десь, від самого обрію, й пісня долітали зараз до нього.

Він не тільки думав, а слухав, слухав напружено й гостро, ніби хотів вгадати, почути, що думають ці люди.

О, тепер князь Володимир знав, що це неоднакові люди, різні в них душі, різні серця. Тільки-но він говорив з воеводами — недавно деякі з них служили Ярополку, нині служать йому, — слава, золото й пожалування — от про що думають вони, от чому рвуться вперед.

Мовчав тільки Рубач — є такі воеводи, на них уся надія в князя, вони бережуть честь землі, славу Русі, буде потреба — голови складуть на брані.

Поле шуміло, били копитами коні, звідусіль чулись голоси, ближче, все ближче й ближче лунала пісня:

Гей, у полі, полі гостинець темніє,
гостинець темніє, могила чорніє,
а на тій могилі та кості біліють...
Гей, та гей, та гей!

Це іде множество людей з Києва, Чернігова, Переяслава, Турова, Полотська, Новгорода — їм немає числа, їм немає ім'я, вони не шукають ні золота, ні пожалування, але коли буде потреба, переможуть або помруть, та ні, не помруть, бо навіть смерть їхня — перемога.

Поле шумить, поле гримить, серед ночі все чутнішає:
Гей, із поля, поля хмара насуває,
то не чорна хмара — орда наступає,
кинув ратай рало, а меч витягає...
Гей та гей!

Недалеко від князя вимальовувались на тлі неба обриси людини — гридня з списом у руках. Князь покликав його, і гридень, не випускаючи списа, підійшов до князя.

- У сторожі стоїш? — запитав Володимир.
- Так, княже, усю ніч стерегтиму тебе, спи спокійно.
- А я не хочу спати, гридне... Поле шумить, десь співають...
- Це добра пісня, княже, стара.
- Як тебе прозивають?
- Тур я, княже...
- Тур? Зажди! Так це ж ти з воєводою Рубачем зустрічав мене в Києві?
- Зустрічав...
- А давно служиш у гриднях?
- Давно, княже, я ще в отця твого Святослава служив нехай буде прощений.

І замовк гридень Тур. Мовчав і князь Володимир — він дивився на темну постать воїна, що в давні часи служив у отця.

- Ти часто бачив його? — дуже тихо запитав князь.
- Часто, княже, кожного дня й години, в гридня діло таке: радість князя — його радість, горе князя — його горе...

Було щось надзвичайно тепле, дуже сердечне в цих простих словах гридня Тура.

- А багато горя було в князя й у тебе?
- Ой багато, княже, вся земля наша кров'ю полита. Тур замовк, у цю хвилину він, либонь, і не міг більше сказати.

— А ти спи, спи, княже, — закінчив він. — Я стоятиму в сторожі до ранку. Спи спокійно!

Гридень пішов, на тлі неба вимальовувались його обрис, спис. Володимир схилив голову до сідла, склепив очі й швидко заснув.

1

0

От-от і світатиме. Кволе проміння свічі вихоплює з півтемряви викопану просто в

твердому піску печеру, ложе в одному її куточку, стіну, ікону, а перед нею столик, темну постать жінки, що схилилась на колінах на притрушеній в'ялою травою землі.

Коли жінка піднімає голову, видно її обличчя. Це — Малуша. Вона завжди встає до світання, щоб прибрати все в печері, встигнути до церкви, а там — до самого смерку на роботу.

А нині Малуша хоче ще й помолитись — не там, у церкві, а тут, в печері, де ніхто її не бачить і не чує.

Вчора вона бачила Тура. Він розповів їй усе, що сталося останнього часу, — як разом з іншими київськими людьми допомагав князеві Володимирі бити Ярополка й брати Київ, як Володимир хотів дати йому пожалування і як він відмовився від нього, а взяв тільки меч і щит.

— Добре зробив. Туре, — промовила Малуша. — Ти ж не воєвода й не боярин, що він тобі може дати?

Далі Тур сказав, що служитиме в дружині князя, іде з ним зараз у Червенську землю.

— Іди, бережи його! — попросила Малуша. — Але не прохопись десь про мене... Хижі бояри й воєводи оточують Володимира, крий боже, довідаються, що тут, у Києві, живе його мати-рабіня.

Тур мовчатиме, берегтиме в поході князя, добре, що доля судила йому іти з Володимиром, Малуша ж тут молитиметься за нього.

— Боже, боже! — шепоче вона. — Допоможи рабу своєму, а моєму синові Володимирі, захисти від злого ока, лукавства, зваби, ворожого меча, постав щит між ним і супостатом, дай йому перемогу на брані, даруй здоров'я і щастя на многі, многі літа!

Це дуже проста молитва, складена самою Малушею, так вона молилась материнськими простими словами за сина свого ще тоді, коли лежав він у колисці в хижі над Россю, коли сидів князем у Новгороді, боровся з Ярополком, так молиться й нині.

Чи досить цих слів? Малуша дивиться на суворий лик Христа — звичайне обличчя, сині очі, руді вуси й борідку, благословляючі, але дуже кволі руки... І, що говорити, проста жінка полянського роду не знає, чи може покластись в своїх молитвах тільки на Христа?

І тоді вона робить так, як завжди: прямує до ложа, знаходить під ним скриньку, щось звідти виймає, повертається до ікони.

Поруч з іконою Христа стоїть темна бронзова постать жінки з маленькою головою, складеними на животі руками — це захисниця їхнього роду, милосердна, але дуже могутня богиня Рожениця.

— І ти допоможи мені, — шепоче Малуша, — захисти мого сина від злого ока, лукавства, зваби, ворожого меча.

Малуша певна, що Христос і богиня роду разом допоможуть їй, князь Володимир щасливо повернеться з походу.

А далі вона творить ще одну молитву — за убогого гридня Тура, який усе життя йде з нею поруч, допомагає їй у горі, а нині береже її сина Володимира.

Проміння свічки пригасає. Малуша підводить голову. Світає. Скоро почнеться новий день, трохи можна було б ще й спочити. Але Малуша вже не лягатиме. Вона ховає в скриньку під ложем Роженицю, гасить свічу, виходить з печери, зупиняється біля порога.

Чудовий світ. За Дніпром багряно, ніби наскрізь просвічується небо, вгорі згасають останні зорі, насичене пахощами квітів повітря нагадує вино, десь на плесі кричить багатоголосе птаство.

Малуша стоїть, милується цим світом, і душа її радіє. Їдь спокійно, сину мій, княже Володимире, мати твоя благословляє й молиться за тебе!

Книга друга

ВАСИЛЕВС

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1

Рано на світанні в полі, десь між рядами високих могил, на вибитому тьмою ніг і копит гостинці, почувся глухий шум.

Проминуло небагато часу, сонце визирнуло з-за обрію, і тоді стало видно численні загони, що посувались один за одним, поле загуло, як туго натягнутий бубон, від кінських копит далеко полинув, збуджуючи луну, тупіт, чулися голоси воїв, брязкіт щитів.

Полки ішли за полками, тисяча за тисячею, усі під знаменами, на яких були змальовані й вишиті страхітливі лики богів, богині-дів, священне дерево береза, величезні когути; попереду йшли комонники, далі в стовпах рудої куряви — піше військо, а вже за ними — на возах, які тягли по шість-вісім коней, а то й десяток дужих волів, — обоз.

Попереду ж цього безконечного потоку, що вився й вився, неначе велетенський полоз, під довгим, трохи вицвілим голубим стягом, на якому було змальовано три перехрещені срібні списи, їхала старша дружина, а на чолі її витязь.

Це був немолодий уже чоловік з темним, засмаглим від сонця й вітрів обличчям, з під позолоченого його, зеленим єловцем вивершеного шолома вибивався посивілий чуб, чоло перетинали глибокі зморшки, довгі, ледь у просіді вуса спадали на багряне корзно.

Тільки очі — стомлені, примружені, а все ж ясні, чисті, руки, що твердо держали повідки, пружні ноги в роднянських литих стременах — все це свідчило, що князь має не так багато літ, а постарівся в походах.

Так і було — попереду війська, що посувалося на світанні в полі, їхав син Святослава, великий князь Русі Володимир.

Як і отець, він провів багато літ у походах, спав просто на землі, постеливши опону, в голови ж поклавши сідло, їв в'ялену конину й сухарі, запиваючи водою.

Проте між походами його й отця була велика відміна — князь Святослав усе життя

боровся й життя навіть віддав на бранях з ворогами Русі — печенігами, хозарами, ромеями, — Володимир жив оточений тими ж ворогами, але мусив найперше йти, і то з мечем, у рідні землі, які в час його борні з Ярополком поневолили вороги чи й самі відкололись, не хотіли платити Києву дань.

Цим він нагадував бабу свою княгиню Ольгу, що збирала, устроюла Руську землю, на санях їздила з Києва до далекого Новгороду, укладала з землями ряд, визначала уроки й устави, а Деревлянську землю примучувала й збройно.

Набагато більше, саме стільки, як княгині Ользі й отцю Святославу разом, доводилось робити тепер їхньому онуку й сину Володимирі, на його долю випало тяжке брем'я — брань, походи.

На світанні свого життя (а життя, звичайно, має свій світанок, день і вечір), маючи від роду тільки-то двадцять літ, молодий, дужий князь Володимир вирушає на захід, щоб визволити й захистити червенські городи й руські землі, які захопив князь Мешко.

Взявши Перемишль, Червен, ще багато городів і весів, нарешті, всю Червенську землю, князь Володимир побачив багато такого, про що навіть гадки не мав у Києві: князь Мешко ішов на Русь не один, слідом за його воїнством, а часто й разом з ним, посувались охочекомонні німецькі полки, наймані дружини варягів, усі вони мали німецькі мечі, міцні броні, високі щити, — добре, що в руських воїв були обоямогострі мечі, а люди Червенської землі, допомагаючи воям Володимира, били ворогів у чоло й спину.

Проте не всіх ворогів можна було бити й вигнати мечем — з воями Мешка й німецького імператора Оттона в землю Червенську посунуло, як сарана, багато священиків на чолі з калобрезьким єпископом, благовісником папи Рейнберном — у той час коли польські вої захоплювали городи й весі червенські, священики валили древніх богів, збирали людей, хрестили їх іменем намісника бога на землі — римського папи.

Визволивши Червенську землю, князь Володимир велить знову поставити в городах і весях старих дерев'яних богів, сам перший з усіма цими людьми складає їм вдячну жертву.

І далі рушає він на захід, проходить землями, де здавна сидять руські люди, минає високі Карпати, спускається в долину, де над швидкою річкою стоїть Ужгород, їде понад Тисою, по праву руку якої живуть угри, обминувши гору Говерлу, замикає коло в Карпатах.

Повертаючись до Києва, князь Володимир проходить землю радимичів, що жили в межиріччі Дніпра й Десни, над Сожем і Іпуттю, — в час борні з Ярополком ця земля відкололась від Київського столу.

З радимичами не довелось проливати крові — на річці Піщані, де їх здибали передні полки Володимира, які вів воєвода Вовчий Хвіст, вони враз вдали спини.

— Радимичі від вовчого хвоста тікають, — сміявся князь Володимир, почувши про втечу.

І радився князь Володимир з воєводами й боярами радимичів, — відколи існують

город Київ і земля радимичів, між ними завжди були злагода й мир, смута пішла в руські землі й захитала древні покони — нехай же довіку живе тепер мир у городах і племенах Русі!

Повернувшись на короткий час після того до Києва, Володимир вирушає в землю в'ятичів, що також перестали платити дань Київському столу в час брані з Ярополком.

Це був похід на самий край тодішнього світу — в полунощні землі, до рік Оки й Угри, городів Неринська, Колтєська, Тешилова.

Князь Володимир ходив туди не сам, на поміч київському князеві вирушив з Новгорода з великим військом воєвода — посадник князя Добриня, що вів з собою воїв полунощних земель, новгородців, весь, чудь, — разом вони скорили в'ятичів.

Князь Володимир збирає в Неринську воєвод і бояр, мужів ліпших і старців.

— Пощо, люди, відступили, відмовились платити Києву дань? — запитує він.

Суворі, одягнуті в теплі кожухи й опашні, з ликовим черев'ям на ногах, бородаті мужі мовчать, важко передихують.

— Чи думаєте, люди, про Русь?

— Ми були й завжди будемо тільки з Руссю, — виходить нарешті наперед один муж і вклоняється Володимиру, — але живемо на Україні, тут і там у нас вороги — чорні булгари, хозари; Київ далеко, помочі мало...

Гірку правду чує в цих словах Володимир. Княгиня Ольга й Святослав, усі князі допреже дбали про Україну, думали й про В'ятську землю, Ярополк забув про них — не до того було славолюбному князеві!

А полунощним і східним землям Русі справді важко, під боком у них — чорні булгари, хозари, печеніги, за Ітилем-рікою блукають невідомі орди, — сувора В'ятська земля, важко в ній жити людям.

— Мужі в'ятські! — каже Володимир. — Як і древні князі, берегтиму землю вашу, не допущу до неї ні булгарина, ні хозара, дань дам помірну.

— Великий княже! — відповідають в'ятичі. — Будемо тобі віднині служити вірно, по правді.

І вже одразу думає Володимир вирушати на булгар і хозар, щоб дійти згоди й з ними, укласти мир.

Але в цей час приїжджають гінці з Києва, князь Володимир одержує вість, що межі Русі переступили ятвяги* (*Ятвяги — плем'я над Західним Бугом.).

Князь Володимир доходить до Києва, поповнює свою дружину, їде з нею на ятвягів, наголову розбиває їхнє воїнство,

— Чого пішли на Русь, воєводи? — запитує він. Довге мовчання, воєводи й бояри ятвязькі стоять, похиливши голови. І що запитувати в них — носять вони німецькі мечі, разом з ними вдирались на Русь рицарі імператора Оттона, варязькі дружини, слідом ішли священики папи.

— Руські люди не шукали й не шукатимуть чужих земель, маємо своєї доста, — каже князь Володимир. — Що краще, воєводи, — брань чи мир між сусідами?

Вони кладуть на землю мечі, присягаються своїми суворими богами.

Аж тоді їде князь Володимир до Ітиля-ріки, зупиняється недалеко від Булгара, укладає мир з булгарами, каган їхній, а разом і всі боїли присягають:

— Але не буде між нами миру, тоді камінь почне плавати, а хміль тонути...

Князь Володимир спускається по Ітилю-ріці, доходить до зруйнованого князем Святославом города Саркела* (*Саркел — столиця Хозарії.), там його зустрічає багато хозар, що покинули мечі, випасають худобу, торгують.

У степах над Ітилем-рікою князь Володимир бачив на гарячих пісках сліди множества кінських копит; там, — розповідають йому тепер купці-хозари, що ходять за Джурджанське море, — над ріками Іртишем, Яїком, Ембою, в роздоллі степів і долин зібралися величезні орди половців* (*Похід половців на Русь почався в XI столітті.), огузів, кимаків, але поки що не ворогують з сусідами, не беруться до зброї.

— Покладаюсь на вас, — каже хозарам князь Володимир, — стережіть Ітиль-ріку, будьте Русі добрими сусідами.

— Княже Володимире, — низько вклоняються хозари, — одвіку й довіку були й будемо друзями русів, воліємо торгувати з вами.

Проминувши Хозарію, князь Володимир їде до берегів Джурджанського моря, зупиняється в передгір'ях Кавказу — там Ширван, Грузія, Абхазія, держава Шахвірменів одбивали хвилі сельджуків, що виходили з глибин Азії, загрожуючи всім цим землям і навіть багдадським халіфам, в передгір'ї між Кавказом і Сурозьким морем жили алани й касоги, мир з якими уклав ще князь Святослав.

Не як завойовник, а як дбайливий, ретельний господар пройшов князь Володимир з дружиною цей важкий шлях.

Над Ітилем-рікою, Джурджанським і Сурозьким морями було спокійно, звідти ніхто не загрожував Русі, князь Володимир спочиває з дружиною в городі руському Тмутаракані, переправившись на лодіях через Боспор Кімерійський* (*Боспор Кімерійський — Керченська протока.), знову сідає на коня, рушає в Дике поле.

Саме тут на князя Володимира чатував ворог, тут судилось воям руським і самому князеві Володимиру пролити кров.

Ворог цей — чотири печенізькі орди, на чолі яких стояв хан Родман, один син його і кагани Куря й Кучук довго стежили, як князь Володимир ходив на булгар, в Хозарію, до Кавказу, й ждали його над порогами — в полі й по Дніпру.

Вони були певні, що воїнство князя Володимира пролило багато крові й витратило сили в походах, збирались, як це робили завжди, зненацька на нього налетіти.

Князь Володимир упередив їх, далеко в полі його сторожа знайшла сліди печенігів, розтягнувшись широким півколом, воїнство посувалось у полі, щоб замкнути кліщі над порогами.

Вої руські побачили печенігів на світанні біля глибокої ріки (нині цієї ріки вже немає, а річище її називається Сухим Бродом), що, пробиваючи шлях до Дніпра, перерізувала поле, печеніги на своїх рудих, низькорослих, але дуже швидких і витривалих конях з'явилися на обрії, мчали на руських воїв, намагаючись їх оточити.

Проте печеніги не знали, що самі вони вже давно оточені, руське воїнство

зупинилось, стало пішо, наставило щити, а поперед них, як колючі стіни, списи й мечі... В той же час десь далеко позад печенігів почувся дужий крик, там гуділа земля, множество воїв руських на конях летіли взап'ять печенігам, бряжчали мечами й щитами.

Бій над рікою тривав недовго, хан Родман з сином і ордами ледве пробився долиною на північ, день і ніч тікав від смерті, на полі бою багато печенігів знайшли собі могилу, загинув тут і старий каган Куря, що вбив колись на острові Хортиці князя Святослава.

Це була справедлива мста — хто вийняв меч супроти руських воїв і вбив їхнього князя, сам від меча загинув, ніхто його не поховав, не пом'янув добрим словом, ворони до білої кості виклювали тіло.

Загинуло в бою над Сухим Бродом багато й руських воїв — ще й нині там височать шість рядових могил — в них вони починають.

Був поранений у цьому бою й князь Володимир — у груди, трохи нижче від серця, — ринді, що підскочили до коня, ледь встигли підхопити його на руки... Тиждень після того вої руські стояли над порогами, цілий тиждень дуже тіло князя боролось зі смертю.

У Києві нетерпляче ждали воїв, що ходили в далекі землі. Від гінців, що на замилених конях прилітали з поля й поспішали на Гору, люди київські знали, коли князь з дружиною стояв над Ітилем-рікою, рушив на Кавказ, повернувся в гирло Дніпра, минув Білий город, Переволок на Сулі, Переяслав...

2

І от дими поповзли в небо недалеко від Києва, пізніше на обрії встали стовпи рудої куряви — то йшло, наближалось до Дніпра воїнство князя Володимира.

Київ радісно зустрічав своїх воїв. Коли від лівого берега Дніпра попливли до Почайни зарані приготовані лодії, там зібрались Гора, передграддя, Подол, Оболонь, на городницях гучно стогнали мідяні била, далеко над Дніпром линув багатоголосий шум.

Попереду всіх стояли в золотом і сріблом шитих платнах, з гривнами й чепами на шиях і грудях бояри, мужі ліпші й нарочиті, тіуни й огнищани, вся знать Гори — з жонами й дітьми, посередині ж їх жона Володимира Рогніда з синами й дочкою.

Далі за ними й скрізь на кручах товпились, налізали один на одного, штовхались кузнеці, гончарі, кожум'яки, сидельники й прості ниці люди, смерди.

— Їдуть, їдуть! — кричали в натовпі. — Он вершники на конях перепливають Дніпро, он наші отроки з Оболоні, он їде в лодії сам князь.

— Слава! Слава князеві Володимиру! Слава! — кричали, шуміли бояри й мужі, щосили дзвеніли била на городницях стін, білою хмарою в ясному небі ширяли сполохані голуби.

Коли князь Володимир вискочив з лодії на берег, його враз оточили бояри, підійшла з дітьми Рогніда, обняла, поцілувала, але одразу ж і одступила — вся Гора вітала князя.

Не одного князя зустрічав Київ, з лодій виходили вої — отці, брати, сини множества

людей, що зібрались тут, скрізь на березі, на пісках, у верболозах чулись збуджені голоси, крики радості й щастя.

Тим часом князь у супроводі старшої дружини рушив угору Боричевим узвозом, над ними маяли наволочені барвисті стяги всіх земель Русі, дзвеніли цимбали, пищали сопілі, глухо били накри* (*Накри — барабани.), з князем ішла його родина, бояри, мужі, вої, за ними, збиваючи куряву, сунув весь київський люд.

Похід зупинився біля требища, недалеко від стіни, там уже палали вогнища, в темних одягах стояли жерці, ревла худоба.

Наперед вийшов князь, зняв з пояса й поклав на землю меч, подивився на дерев'яних, темних від часу богів земель, на яких грав відсвіт полум'я. Поклавши на землю й свою зброю, за князем стала старша його дружина.

На якусь хвилинку князь обернувся назад, до людей, від яких він мав скласти жертву, і здивувався. Близько стояла його родина, вся старша дружина, тисяцькі, кілька старців градських, але мало було бояр, мужів ліпших і нарочитих, які тільки-но зустрічали воїнство над Почайною, — усі вони пішли далі, ген аж до стін Гори.

"Дивно поводитьсь боярство, — промайнула думка в князя, — зустрічають з ласкою, а стоять з опаскою..."

Проте зараз не доводилось про це думати. Люди, вої, старшини ждали, перед богами вже гоготіли вогнища, жерці тягнули священних тварин.

Князь Володимир високо підніс руки й почав давню молитву пращурів:

— Боги! Ви дарували нам перемогу на бранях, дякуємо вам, боги, за велику поміч вашу, даруйте нам, боги, мир у землях Русі, за це славимо й молимося вам, боги!

І за ним усі люди повторювали:

— Славимо й молимося вам, боги!

З

Теплий очаг рідного дому, — у вечірню годину вої, що повернулись з походу, сідали в тісному колі своїх родин, поминали мертвих і молились за живих.

Князь Володимир, як і всі його люди, зустрівся з родиною біля очага — в стравниці, там жали його жона Рогніда й діти, там, — вірив він, — незримо витали душі пращурів.

Переступивши поріг стравниці, він наблизився до Рогніди. Літа, що проминули відтоді, коли приїхала вона з города Полотська в Київ, зробили своє — обличчя її зберігало теплоту, привабу, але сивина вже прошивала ляне волосся, чоло перетинали зморшки, в голубих колись очах з'явились смуток і печаль.

— Ти чого плачеш, Рогнідо?

— Від радості, що тебе бачу, княже... — вона торкалась руками його плечей, грудей. — Чула, знаю, що на брані був поранений.

— Що згадувати? — посміхнувся він. — Подряпало трохи, нині здоровий.

— Не говори так, не говори, Володимире! Твої ж воеводи розповідали, що поранений був ттяжко, під саме серце, я душею тут чула, як страждав. І чому ти, муже, завжди в бій ідеш першим, просто на спис?!

Князь Володимир аж засварився:

— Всує слухаєш ти воевод, Рогнідо! Якщо рана загоїлась, її вже немає... Не сумуй, не печалься, цілий нині, такий, як і був. — Поглядаючи на синів, він додав: — А йти попереду моїх воїв мушу, так робили отці мої, так робитиму й я. На брані я не токмо князь, а й воїн.

До нього підходили діти — невисокий, білявий, схожий очима й лицем на матір Вишеслав; дужий, кремезний, неговіркий Ярослав; стрункий, темний волоссям, гостроносий, дуже красивий Мстислав; брати-близнята Всеволод і Ізяслав, наймолодші, зовсім ще юні, Святослав і Брючеслав.

З дітьми разом ступив до Володимира й Святополк, син Ярополків, — жилавий юнак з похмурим обличчям, темними швидкими очима. Князь Володимир і Рогніда ростили його як і дітей своїх, проте важко було приручити, викликати чулість у серці хлопця. Підійшовши зараз до князя, він вклонився йому, спідлоба зиркнув, швидко одступив назад.

Між синами не було Позвізда. Князь знав, що минулої зими в городі прокотився мор* (*Мор — епідемія хвороби.), від якого той і помер. Але по покону мертвих не годилось згадувати — їхні душі витали тут, у стравниці, над очагом.

Останньою підійшла до батька дочка Предслава — білява красуня з голубими очима. Вона плакала, бо в один час з братом Позвіздом померла й сестра її Горислава.

— Не сумуй, не плач, Предславо! — цілуючи дочку, прошепотів їй на вухо Володимир. — Я привіз тобі подарунок — зелене намисто з Тмутаракані.

Кормилиця Амма, що стала за ці літа справжньою бабусею й навіть згорбилась, також підійшла до князя, низько йому вклонилась.

Над очагом вставав і викочувався в широкий горлатий комин димок, на гарячому золотистому жару догорала жертва, — князь Володимир і вся його родина в мовчанні стояли й ждали, коли пращури приймуть свою поживу.

Потім усі сіли за стіл — князь і княгиня на покуті, діти по обидві руки від них. Як приємно після далекої дороги покласти стомлені, важкі руки на стіл, бачити перед собою знайомі й саме через це якісь незвичайні рідні обличчя, збуджені, теплі очі жони й дітей, поринати в тишу отчого дому, яку порушує тільки цвіркун.

Князь Володимир був цього вечора задоволений, щасливий. У стравниці темніло. Амма принесла й поставила на столі срібні свічники з восковими прозорими свічами. Вечеряли, як велів покон, у мовчанні.

І нікому з них не хотілось залишати цього куточка, де на жертovníку дотлівав жар, було тепло й захисно, після довгих днів і літ зібралася нарешті вся родина... Князь Володимир замислився, повідав жоні й дітям про далекі походи.

Далі прийшла ніч — не в полі, де віє різкий вітер, вгорі мерехтять зорі, а під опоною — тверда холодна земля, — ні, князь Володимир сидів у теплій спочивальні, поруч була Рогніда, за розчиненим вікном у місячному сяйві блищало плесо Дніпра, десть здалеку-здалеку долітала журна, спокійна, схожа на хвилю пісня.

— Аж не віриться, що я тут, дома, бачу Київ, Дніпро, тебе, дітей, — вирвалось у Володимира.

— Дома, дома, дома! — прошепотіла Рогніда, поклавши руки на його плечі.

— Як вирости й змужніли наші діти! Ярослав і Мстислав — богатирі. Святослав, Всеволод і Брячеслав — красні лицем, а Предслава чудова — вона нагадала мені Полотськ і тебе, Рогнідо!

Її зігріли ці слова Володимира й згадка про далекий Полотськ, минулі дні.

— Добрі діти в нас, Володимире, все робила, як ти велів, були в них наставники, вчили їздити на коні, володіти мечем... Он Мстислав день і ніч не сходив би з коня, Святополк по мечу в Києві перший...

— Добре, дуже добре! — задоволене посміхнувся Володимир.

— А є діти, що книжну мудрість осягають, читають харатії князів давніх, написані руськими словесами, мають книжиці заморські. Он Ярослав знає грамоту слов'янську й болгарську, французьку й грецьку, ще одну, якої й назви не вимовлю.

— Вельми мудрі, бачу, в мене сини, батькові не пара, — нахмурився Володимир, — сам від баби своєї Ольги навчений токмо резам* (*Рези (від слова різати) — найдревніші руські літери, що різались на дошках.) руським та ще трохи грамоті грецькій... Щоб не завезли нам у терем якоїсь латинянської хворі.

— О ні, не завезуть, — заперечила Рогніда, — за всім дивлюсь, стережусь, пильную...

— А я вже твою вдачу знаю, — промовив Володимир. — Ти й справді була доброю господинею дому, дбайливою матір'ю для дітей, княгинею на Київському столі.

Вона ждала, як і багато літ до цього, ще якогось, одного тільки, може, сердечного, теплого слова, але Володимир його знову не сказав.

— Спасибі тобі, муже, — сказала Рогніда, — так, я берегла наш дім, доглядала дітей, думала й про те, що робиться на Горі. Важко мені було часом, Володимире, дуже важко...

— Важко? — він поклав руку на її плече. — Ти чогось не договориєш? Чому ж тобі було важко?

За вікном було видно залиті зеленкуватим місячним сяйвом терени й будівлі, чорну стіну, воїв нічної сторожі, що, спираючись на списи, стояли біля блискучих мідяних бил.

— Ти мовчиш, Рогнідо! Що, знову якась хула?

— Муже мій, Володимире, — сказала вона. — Шкодную, що й почала розмову. Що хула людська — адже ми живемо душа в душу, маємо синів, тиша в нашому домі й мир між нами... Я не слухала, не хочу слухати того, що говорять злі люди. Ти робиш праве діло, Володимире, ти богатир, витязь, князь князів, великий государ Русі, всі це знають.

Його розчулили й піднесли ці слова Рогніди.

— Так що ж мені нині Гора? — вирвалось у Володимира.

— Ти могутній і дужий, — відповіла Рогніда, — але дуже й могутня такожде Гора.

— У чому, в чому її сила?

— Коли ти виїжджав з Києва, вони думали не про Русь, а про себе, все собі й собі...

— Я знав це, Рогнідо, але не боявся — в Києві сидить моя жона-княгиня.

— Ти з своїми воями проливав кров у землях Русі, а вони тільки й ждуть, щоб ти їм дав землі. Володимир засміявся:

— Та хіба ж я не знаю Гори?! Що робити — без неї не можу жити, вона підпирає мене, але мушу також дбати й про землі, де є свої князі, воєводи й бояри. І землям цим доводиться, Рогнідо, нелегко, за багато літ я пройшов Русь з кінця в кінець, усі землі дадуть мені що можуть, але хочуть мати й своє, в кожній землі є свій суд і правда, свої закони й покони, кожна молиться своїм богам. Он, — він показав очима на требище за стіною, — стоять боги всіх земель, я молюсь їм, вони бережуть мене...

— Я тільки жона твоя і не все розумію, Володимире. Тоді скажи, чому ж Гора та й увесь, либонь, Київ нині не моляться нашим богам?

Обличчя Володимира стало суворим.

— Бачив нині, так. Гора не молиться моїм богам, богам Русі.

— Християни вони.

— Знаю, бачу, — сердито кинув Володимир. — Християни вірять у бога отця, сина, святого духа... Слухай, Рогнідо, вся Русь нині не прийме Христа. Я дозволив людям земель молитись тим богам, яким самі бажають. Перун чи Христос — хіба не однаково?

— Вони не тільки моляться, а багато знаю тепер про християн, вони кажуть, що бог освячує їхні багатства, а убогому дає рай на небі... Не розумію, не розумію, чому в християн є якась сила.

Володимир допитливо й з глузливою посмішкою подивився на неї.

— Я справді багато літ провів у походах і не знаю, що робиться у мене вдома. Може, й ти також християнка?

Обличчя в Рогніди було суворе, на ньому виразно окреслювались у місячному промінні великі очі.

— Я вірую, — твердо промовила вона, — в богів моїх отців — Єдина й Тора, вірую також і в твоїх богів Перуна й Дажбога... Ти — моє серце, душа й віра...

— Прости, — поклав на її плече свою руку Володимир. — Мені дуже боляче, Рогнідо, через те й говорю так. Я знаю тебе, вірю в тебе. Наша віра, наш закон, наша сила переможуть усе.

— Але вони не вірять нам, вони їздять у Константинополь, ромеї їдуть сюди, ти ворогуєш з Горою, а вона шукає друзів і помічі за морем, у Візантії.

— Отепер я почув те, що найбільше мене турбує, — сказав Володимир. — Ти сказала правду, Рогнідо.

Він встав і підійшов до вікна. Піднялася з крісла, пішла слідом за ним і Рогніда. За вікном було видно двори Гори, темні тереми, стіну, а за нею Подол, води Дніпра, луги й ліси потойбіч, небо з усією його красою — великим жовтавим місяцем, кволі жаринки зір.

— Я не боюсь Гори, — промовив Володимир. — Добра й щастя бажаючи людям Русі, пройшов її з кінця в кінець возз'єднав, устроїв.

Дивлячись перед собою, він, либонь, пригадував далекі походи, гостинці в полі, вогні на могилах, тупіт копит.

— Я беріг старий закон і покон, стеріг віру отців, але немає нічого незрушного в світі. Прийде час, і я зміню старий закон новим, я вклоняюсь старим богам, сама ж душа моя шукає нової, іної віри.

Притулившись до плеча Володимира, Рогніда слухала його слова, й спокій сходив у її душу, вона любила мужа свого — суворого, рішучого, дужого, — тільки не вміла цього сказати — що слова, тільки серце може відповісти серцю!

— Ось чому, — говорив Володимир, — чую брань велику, бачу множество крові, горе безлічі людей. Не тут, не на Горі й не на полі цьому, вирішується майбутнє Русі — ми, руські люди, такі, як є, ми сваримось, вміємо й миритись, ми міцні й дужі, о, які ми міцні, Рогнідо... Але ми не одні, багато ворогів оточують Русь, я пройшов її всю, робив що міг, нині мушу йти в новий похід...

— У новий похід?

— Так, у новий і останній похід, Рогнідо, проти ворогів Русі.

4

Вовчий Хвіст — права рука князя Володимира, головний його воєвода. Повернувшись з далекого походу, він не може, як усі, одразу йти додому, до пізнього вечора приймає з-за Дніпра дружину, вже потемному радиться з князем.

І от нарешті свій терем за високим частоколом, воєводу зустрічає жона Павма, діти, у світлицях пахне медом і живицею. Вовчий Хвіст стає на коліна перед образом Христа.

Він привіз подарунки — жоні оксамити й атласи, золотий пояс з Тмутаракані, дочкам — узороччя, оздоби, синам — пояси з набором, криві ножі, чоботи.

Що було ще в одному міху, який Вовчий Хвіст сам зняв з воза, вніс у терем і сховав під ложе, ніхто не знав — то вже діло його, воєводи.

А тоді, потемному, до терема почали заходити й гості — сусіди-бояри, кілька мужів — далеких родичів воєводи, ключар Гори Воротислав.

Сіли до столу, де жарко палали свічі. Павма поставила мед, ол, всякі страви. Випили, закусили, поминаючи мертвих, бажаючи щастя й здоров'я живим.

— Далеко ходили, воєводо, — говорив Воротислав, — ми вже тут очі прогледіли, вуха прослухали, вас дожидаючись.

— Земля велика, бояри, сонце в один час сходить над усіма нами і в один час заходить, але де Ітиль-ріка, а де Тмутаракань! І невгамовний наш князь, усю Русь, каже, хочу пройти з краю до краю.

— Що князь, що княгиня — однакові, — засміявся Воротислав. — Ви в походах тримали за стремено Володимира, ми тут чимало натерпілись від Рогніди.

— А що? — поцікавився Вовчий Хвіст. — Сувора, грізна?

— Не те слово сказав, — відповів Воротислав, — тільки про княжий стіл дбає, мужа свого, дітей, а нам нічого, самі мусимо все взяти, вирвати... Проте нині цьому кінець — князь повернувся, з ним будемо мати діло. Скажи краще, як там у землях?

— Усе, як допреже, — Червенська земля наша, радимичі й в'ятичі уклали ряд, у Тмутаракані тиша...

— Воєводо Вовчий Хвіст! — за всіх сказав Воротислав. — Не про те запитуємо,

хочемо знати, що за ряди уклав Володимир?

— У отця свого пішов, утврждає в землях старий закон і покон, молиться всім богам, обіцяє захищати їх своєю дружиною, дань дає легку й помірну.

— Аз лісами, землями, ріками, іже маємо там?

— Волю дає князь землям, ви, каже, самі господарі, самі чините суд, управу, правду...

— Щедрий наш князь, та не для нас, — шуміли за столом. — Старий закон і покон то вже нехай, цупко тримаються землі за своїх богів, але ряди треба писати по закону новому. Ви, воєводи, либонь, взяли своє в землях...

— Ані шеляга! — навіть перехрестився Вовчий Хвіст.

— Мовчи! — засміявся Воротислав. — Де брать, там і дань, і ми не заперечуємо: ходили, бились, примучували, ваше — вам... А нам, боярству, що?! Невже ж тепер не потикатись уже ні в червенські городи, ні до радимичів чи в'ятичів, де і Ольга, і Святослав дали нам у пожалування городи й землі... Чуєш, Вовчий Хвіст, ми також були колись воєводами, сотружалися, мечі носили. Нині ж боярами стали, старцями... Що ж нам — віддати те, що належить? Знову ж, аще дає Володимир дань легку землям, чим думає платити дружині, за які гроші куватиме мечі й щити? Пожалування наші ідуть во пса місто, мусимо самі тримати дружину... Ой забуває князь Володимир, хто його підпирає, на чому стоїть Київський стіл... Боярство й воєводи — то сила!

Усі вони були на доброму підпитку, але Вовчий Хвіст, що сам майже не пив, розумів, бачив — бояри тільки переказують свої думи, мрії.

Тоді вже він запитав:

— А як у вас, бояри, що чути тут, на Горі? Давно не був вдома, в далеких походах тільки й думок було, що про Київ, оці стіни, тереми... Любо тут, дуже любо, воєводи!

За столом почулось веселе, з смішком:

— А вже що любо, то любо... Чуден город наш Київ, аще князь про нас забуває, самі про себе дбаємо, у Полянській, Сіверській, Древлянській, та й Уличській, і Тиверській землях, ми, господарі, бога не забуваємо, а він печеться про нас...

— За море їздите?

— І самі їздимо, і гостей у Києві тьма. Піди до Почайни й на Подол — гречин на гречині, ми їм, вони — нам. Християни ж і вони, і ми... Може ж, хоч Христос благословить і освятить наші добра?!

Вовчий Хвіст в усі очі дивився на сп'янілих бояр.

— І тут, у Києві, — говорили за столом, — і в землях наоког християн тьма, молимося, ждемо, утврждати будемо на Русі нашу віру, бо то є закон і покон... Ти, воєводо, підеш з нами?

— Мислить князь Володимир іти до Дунаю, — сказав Вовчий Хвіст:

Як не сп'яніли бояри, а замислились, засичали:

— Невже знову думає почати брань з ромеями? Чуєш, воєводо, нині не ті часи. Візантії нам не одоліти. І вже забуяло, закипіло.

— Дуже зарано старіється наш князь. А втім, не дивно, аще тримається старого,

сам стар буде. І нехай. Є сини княжі в городі Києві, не робочичі, а істинні, княжого роду...

— Тихо, бояри, — промовив Вовчий Хвіст, — великий шум підняли, ще почують.

Воротислав знахабнів, не таївся:

— А коли б хтось і почув, — хіба ж ми не можемо помолитись за князя Володимира со чадами, а такожде і за сина Ярополкового, істинного князя Святополка?!

Пізно пішли гості Вовчого Хвоста — за дворищем цокотіли посохи, стихли.

У світлиці стало порожньо. Павма прибрала стіл, загасила свічі.

Біля ложа стояв воєвода — він витяг міх, привезений з далекого походу, перебирав диргеми, динари, драхми, — золото, як жовтий струмок, текло під його рукою.

5

Тепер уже ніхто й нізащо не пізнав би Малушу. Шістдесят літ для людського віку, либонь, не так уже й багато, але важке життя випало дівчині з Любеча, надто дорогою ціною платила вона за нього.

Тоненька, сухорлява, з посивілим волоссям на скронях, смаглявим висхлим обличчям, покарбованим глибокими зморшками, з єдиною згадкою про молодість — виразними карими очима, — хто подумав би, що ця жінка була колись швидкою, жвавою, веселою, допитливою дівчиною-ключницею Малушею?! Старі люди пішли з життя, нові її не знали, вона давно вмерла для всього світу.

Проте світ не помирав для Малуші, їй було не байдуже, що робиться в городі Києві, в землях, по всій Русі, допитувалась у кожного і в усіх, як живе, що робить, де і в яких землях буває одна людина — син її Володимир.

Вона знала, коли князь Володимир пішов з дружиною в червенські городи, в землі радимичів і в'ятичів, на чорних булгар, а там — до Джурджанського моря, на самий кінець Русі, знала вона й те, що доля скрізь судила князеві перемогу, — втім, хто ж цього у городі Києві не знав?!

Материнське серце завжди однакове. Того, що повідали люди, Малуші було мало. Їй хотілось знати, як князь воює, чи не торкнулась ворожа стріла його тіла, як Володимир їсть, спить? Якби можна було, вона б встала пізньої ночі, пішла босоніж по колючій траві в степу до могили, під якою син ночує, сіла б у головах, щоб він не бачив і не чув, сиділа до самого ранку, а там піднялась би легкою хмаринкою й лінула, лінула б слідом за ним і всім військом.

І вона справді знала про князя Володимира набагато більше, ніж інші, — з ним у походах ішов, беріг, час від часу повертаючись до Києва, все повідав про нього той, з ким доля не судила Малуші поділити радості й щастя життя, — їх так мало було і в самої Малуші, — але хто прийняв, як власне горе й муку, її нещастя, біль, кривду, — княжий гридень Тур.

От вона й знову, збираючи хмиз над Почайною, побачила воїна, що йшов у травах, а помітивши Малушу, рушив до неї.

— Добрий вечір, Малушо! Як же ти змінилась!

— Добрий вечір і тобі, Туре, — відповіла Малуша, — але ми змінилися обоє.

Вони сіли на кручі над Почайною, позад них синій туман повивав луки, в ньому плавали кущі верболозу, перед очима згасали води Дніпра.

— Як дивно! — промовила Малуша й так повела плечима, неначе в неї по спині пробіг холодок. — Адже нині вечір Купала, а сидимо ми на тому ж місці, де колись зустріла Святослава... Хоч ні, Дніпро ріже й ріже кручу, те місце тепер ген там, під водою.

— Не тільки Дніпро ріже кручі, все минуле давно під водою.

Це було й усе, що сказали про себе Тур і Малуша. А власне, що вони й могли говорити? Обое — старі, їх життя закінчувалось, старий сивоусий Тур і літня жінка в черничому одязі — в них не було щастя, тепер вони й поготів його не ждали.

Але в них було одно — Тур служив гриднем у сина Малуші князя Володимира й міг про нього оповідати дні й ночі, вона слухала та й слухала б про сина — хоч і до кінця віку.

— Нині твердо сидить Володимир на столі, — впевнено й гордо говорив Тур. — Усі землі Русі підкоряються йому, дають дань городу Києву, багатий нині князь київський, має міцну дружину, багаті і його воєводи...

— А чи вірно служать вони йому? — замислилась Малуша. — Адже Гора...

— Він знає, — тихо відповів Тур, — і не всім вірить... Важко йому жити, та що поробиш?!

Швидко темніло. Удалині запалились вогні, долинула давня пісня:

Іде Купало, несе немало:

меди і жито, прирост, присип;

славим Купала, не спим до рана,

не спи, дівчино, юнак не спить!..

— Над порогами на наше воїнство напали печеніги, між ними був і каган Куря, убійник князя Святослава, — згадував Тур.

— Ой боже! А ви ж йому помстились? — одразу ж запитала, хижо блиснувши очима, Малуша, в ній прокинувся голос її предків, жадоба справедливої помсти: око за око, смерть за смерть.

— Вої наші помстилися: вони вбили кагана Курю.

— Дяка богу! Тепер душі Святославовій буде легше, — перехрестилась Малуша.

— У тому бойовищі був поранений і Володимир — у груди, нижче серця.

Обхопивши голову руками, Малуша мовчала, ждала.

— Цілий тиждень лежав він без пам'яті, і я ні на крок не відходив від нього, поїв, кормив, клав до рани трави... Однієї ночі йому було особливо важко, він весь горів, кидався, бився, я тримав його за руки, змочував і змочував чоло...

Вогнів на лузі запалювалось усе більше й більше, пісні лунали вже скрізь, у гаях і кущах над Почайною чулись веселі, збуджені голоси.

— Була місячна ніч, видно, як удень, — повів далі Тур. — Князь Володимир лежав неспокійний, з заплющеними очима. І раптом схопився, подивився навкруг, щось думав, чогось ждав... "Мамо! — почув я раптом його голос. — Мамо! Де ж ти?.."

Тур замовк.

— І що? — запитала Малуша голосом, що тремтів від хвилювання.

— А я вже й сказав, — відповів Тур. — Він думає про тебе, згадує, любить, а в ту ніч, коли покликав, либонь, побачив уві сні, заспокоївся, заснув...

Щастя матері! Так, цього короткого повідання Тура було досить, щоб серце Малуші сповнилось щастям.

— А ти, Туре, — запитала тоді вона, — непошкоджений, цілий?

— Що я? — засміявся гридень. — Мене вже ні меч, ні спис не бере... Захищаючи князя, втратив тільки два пальці правиці.

В промінні місяця вона побачила його праву руку з двома одтятими пальцями.

— Боже, боже! Каліка! А ти ж щось приніс з походу?

— Я?! — він щиро здивувався. — О ні, Малушо, великі скарби принесли з собою воєводи, що ходили на брань. Тут, чув я, князь дає їм, а також і боярам, що стерегли Київ, пожалування... Воєводи й бояри стоять на Русі, як скелі, нас же, воїв, — множество. Ми — пісок на березі Дніпра.

— Так що ж тобі? — вирвалось з одчаєм у Малуші.

— А що ж мені робити?! — байдуже й спокійно відповів Тур. — Каліка-гридень князеві непотрібен... Лишився тільки рай, та й до нього далеко...

У Малуші на очах заблищали сльози.

— Це ж я винна в усьому, Туре!

— Ні, — одразу ж заперечив він. — Ні ти, ні я — ніхто в цьому не винен. Ми робили тільки те, що мали робити. І я не такий уже й убогий, як ти думаєш! Нині я не гридень, але князь Володимир допоможе мені, я можу, — так велів князь, — взяти собі, як і всі старі вої, шмат землі під двір, дерева на хижу... Так я, либонь, і зроблю, — він показав на крутий схил гори, — викопая отут землянку, над нею зроблю покрівлю, молитимусь... — Тур засміявся, але це був невеселий сміх. — І житиму я, либонь, краще, ніж князь, бо оця дніпровська гора мене не придавить, бо, сидячи тут, зможу ще довго, аж до смерті, стерегти Володимира, та й тебе стерегтиму... Адже так, Малушо?

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1

Князь Володимир немарне говорив Рогніді про свою тривогу — устроївши Русь, він дивиться на захід, думає про дві імперії, які загрожують рідній землі, — про Візантію й Німеччину.

Він не тільки думає, а діє, не дає навіть перепочити дружині, не спочиває як слід і сам, сідає на коня, вирушає на полудень, в землі тиверців і уличів, зупиняється на березі Дунаю.

Це були дні, коли, власне кажучи, вирішувалась доля руського й болгарського народів, — з високої кручі князь Володимир бачив правий берег Дунаю, де від самого гирла аж до Доростола й Тутракана стояли загони акритів, за ними лежала розірвана навпіл, загарбана ромеями Болгарія.

Чутка про те, що руські вої стоять на берегах Дунаю, лине далеко, знають це і в

Болгарській землі — в Переяславці, Доростолі, Тутракані, Розграді.

Кілька ночей над водами Дунаю чути сплески весел, притишені голоси.

— Хто ви, люди? — запитує сторожа в берегах.

— Болгари... До князя руського Володимира. Князь Володимир розмовляє з цими людьми.

— Не маємо сили, княже, не відаємо, чия є Болгарія — наша чи грецька, загарбали в нас усе акрити, жон забирають, дітей... Прийми нас на Руську землю, княже.

І йдуть ці знедолені люди в руські землі, до руських людей, які завжди були й будуть їм братами.

Через Дунай перепливають на човнах і добиваються до князя Володимира люди в довгих чорних рясах, з клобуками на головах. Ніч, на столі горить свіча. Володимир приймає в своєму наметі.

— Чого прийшли до мене, болгари?

— Єпископ єсмь доростольський, Неофіт, — каже старий, сивобородий, надзвичайно блідий чоловік, на грудях якого висить срібний чеп з хрестом, — до тебе прийшов з усім кліром своїм.

Князь Володимир дивиться на єпископа.

— Отче, не розумію тебе, — одверто каже він. — Я — руський князь, язичник, ти — християнин, єпископ болгарський...

— Але ти і я такожде, княже, люди... Була Болгарія, — він показує на підняту завісу намету, де видно Дунай, береги, кілька вогників на далеких кручах, — нині немає її — ромейська неволя... — По блідому обличчю єпископа пробігає квола посмішка.

— Княже руський! Колись до отця твого в Доростол втік від ромеїв і кесаря Бориса патріарх Даміан, я ж був священиком у нього і разом з ним молився за болгар, князя Святослава, його воїв... Руські люди справедливі, нині ми молимося за вічний спокій князя Святослава.

Дивні теплі почуття викликають ці слова єпископа в серці Володимира.

— Коли пішов звідси князь Святослав, життя в Болгарії зовсім не стало... Імператори ромеїв проклинали патріарха Даміана — так він і помер, нині ми прокляті, нас гонять...

— У вас є інший патріарх, своя церква.

— Митрополит севастійський, що сидить у Средці у коміта Аарона, служить патріарху константинопольському — він не отець нам.

— А митрополит кесаря Романа?

Єпископ Неофіт не відповів на питання князя Володимира, а тільки смутно похитав головою.

— Кесар Роман — недостойний онук Симеона, він приїхав до нас з Великого палацу. Немає Болгарії, немає кесаря — сироти ми, княже, тому й просимо — візьми нас на Русь!

Ні, в Болгарії князю Володимиру немає до кого піти й ні на кого спертись — він велить тиверцям і уличам твердо стояти на берегах Дунаю, стерегти землю, сам

повертається до Києва.

2

З літа в літо і від дня в новий день коміт Самуїл готувався до битви з Візантією.

Він знав, що ця битва буде останньою, вирішальною і що після неї Болгарія або з'єднає всі свої племена й роди, стане великою, єдиною, якою була при Симеоні, або ж буде розірвана, опиниться в неволі.

Втім, дужий, свободолюбивий Самуїл не вірив, не припускав навіть думки, що Болгарія може впасти в цій борні. Тисячі й тисячі болгар готові були за першим його покликом взяти луки й мечі, до Самуїла йшли і йшли тисячі слов'ян — втікачів з Пелопоннеса, Фракії, Македонії, придунайської долини, до нього тікали вірмени, грузини, араби, яких імператори гнали з рідних земель і садили в фемах Візантії.

Про боротьбу Болгарії знав, її підтримував і тогочасний світ: Угорщина посилала в Болгарію своїх послів і радо приймала послів Болгарії в себе, німецький імператор обіцяв Болгарії допомогу в боротьбі з імператорами ромеїв. І це не дивно — взаємини між двома імперіями, що однаково прагнули владувати в світі, чимдалі гострішали, і через знатних вірмен, що тікали з Візантії, Болгарія зв'язана була з далекою Вірменією, до Охриди навідувались благовісники — єпископи римського папи.

Єдиним місцем, куди не звертав своїх очей Самуїл, була, либонь, Русь, землі за Дунаєм, але для цього були свої глибокі причини.

У Болгарії достеменно знали, чому, за чие золото, з якою метою приходив сюди князь Святослав: він не поневолював болгар, не брав з них дані, не забирав у кесаря Бориса корони й не доторкнувся пальцем до скарбів давніх каганів, а, навпаки, залишив Борису корону й скарби, разом з болгарами пішов проти Візантії, бився з Іоанном Цимісхієм на рівнині за Родопами й тримав облогу в Доростолі, заради майбутнього Русі й Болгарії, уклавши мир з Цимісхієм, рушив на Русь, де й загинув у порогах...

Але якщо колись межі Болгарії й Русі сходились на Дунаї, то нині вся придунайська долина й уся Південна Болгарія аж до Руського моря була поневолена ромеями, між Болгарією й Руссю виросла стіна.

На північ від Охриди серед гір височить гора, яку люди й досі називають горою Симеона, там, кажуть, славетний каган-імператор збирав своїх боляр і боїлів, коли хотів радитись з ними перед новим походом.

Це — чудове місце, там з високих полонин видно Пологи на півночі, Овче Поле за Вардаром на сході, Преспу на півдні, Гомор на заході — гори та й гори, ущелини, ріки, темні ліси, хмари, що повзуть і повзуть схилами.

Самуїл любив цю гору, не раз залишав Охриду, прямував з невеликою дружиною ущелиною Чорного Дрина на північ, біля Струга звертав праворуч, піднімався крутими стежками, над якими схилялись сосни й смереки, все вище й вище, доїжджав до полонин гори Симеона.

У вечірні години тут панували тиша й спокій, повітря було таке чисте, що аж світилось, навкруг, ніби на чоті, стояли гори, велике багряне сонце опускалось за

Гомор, а ген за ним пломеніли води Адріатичного моря.

— Дивись! Дивись! — говорив Самуїл сину своєму Гавриїлу. — Яка красна наша Болгарія... Клянись, клянись завжди її любити, а буде потреба — життя віддати за неї.

Імператор Василь розуміє, яка загроза нависла над Візантією. Якщо імперія не витримає боротьбу з Самуїлом, на Візантію піде Русь, слідом за ними рушать Угорщина, Чехія, Польща, Німецька імперія, Мала Азія.

І Василь жене до своїх легіонів усе чоловіче населення фем, витрачає останній динар, щоб озброїти, одягнути й нагодувати легіони, він піде на будь-яку жертву, аби купити мир з іншими землями, обідравши весь Великий палац, збирає дари й посилає василіків у Кведлінбург, Грузію, Вірменію, в городаи Італії, щоб обдурити, приспати сусідів.

Імператор не вірить своїм полководцям і тому оголошує, що сам поведе військо проти Самуїла. Закінчивши всі збори, він велить покликати до себе диякона Льва, що відомий у Константинополі як добрий історик — він записував подвиги Никифора Фоки, Іоанна Цимісхія, за що одержав від останнього срібну чорнильницю.

— Ти, дияконе, підеш зі мною в похід проти місян* (*Місія, місяни — Болгарія, болгари (гр.).) і, надіюсь, достойно опишеш перемогу ромейського воїнства.

Диякон Лев — немолодий уже, сивий чоловік у темному чернечому одязі, з горбатим носом і довгими темними вусами — низько вклоняється імператору Василеві, — сидячи на коні, він їздив уже взап'ять за померлими імператорами, що ж, він згоден супроводжувати ще й імператора Василя.

Імператор Василь вів свої легіони не туди, де сиділи коміт Самуїл і кесар Роман, не на Охриду й Скопле, — ні, рівним шляхом, що веде з Константинополя на Аркадіополь, на Адріанополь, клісурами в Родопах, а далі до древньої столиці Симеона Средця посуваються його легіони.

Здається, що імператор робить божевільний крок, — по ліву руку в нього залишаються всі головні сили Самуїла, які можуть прорватись у Фракію й підступити до самого Константинополя, попереду в нього — неприступні пасма гір, де тільки в одному місці — крізь Троянові ворота — можна пробитись на північ, біля цих воріт і скрізь праворуч стоїть, як це достеменно відомо Василеві, військо Аарона.

Але імператор Василь веде своє військо далі й далі, минає зруйновану Цимісхієм Преславу, прямує долиною ріки Топольниці, наближається до Троянових воріт.

Що ж трапилось? Важка хода легіонів збуджує луну в горах, полки імператора Василя, що то підіймаються крутими стежками, то спускаються в долини, видно з усіх гір і полонин, з високих стін Трояна, які перерізують гори й долини, з воріт, які охороняють війська коміта Аарона...

Стіни мовчать, Троянові ворота відчинені, біля них немає воїв, і легіони імператора Василя, як бурхлива ріка, вливаються в них, прямують на Средець.

Невідомо, як це сталось, але війська імператора Василя переможно ідуть на північ, близько вже й Средець, а коли він упаде, тоді легіонам Василя відкриється шлях і на захід, вони вийдуть на долину, де тече Морава й Дрина, з півночі вдарять на Скопле й

Охриду, з моря ж від Сопуні й Ларисси рушать інші, свіжі легіони.

Проте тиша війни підступна й Зрадлива. Якщо в повітрі не свистять ворожі стріли — десь вої готові їх пустити; не дзвенить меч, але він уже напевно вийнятий з піхов, — легіони імператора, що посувались у безмов'ї далі й далі на північ, навіть лякала ця тиша.

Тільки імператор Василь не відчував тривоги — попереду й позаду важким кроком посувались таксіархії* (*Таксіархія — тисяча воїв.) піхоти, банди фем* (*Банди фем — військо з областей.), його самого оточували полки безсмертних, корона, честь, слава імператора були в повній безпеці.

Після кількох днів походу імператор вирішив навіть дати перепочинок своїм воям, прагнув спочити після довгого перебування в сідлі й сам.

Щоб знайти придатне місце й розбити табір, наперед виїхали мінсуратори* (*Мінсуратори — землеміри.): табір належало розташувати в такому місці, де б божественній особі імператора не міг загрожувати ворог, слід подбати й про те, щоб навкруг були пасовиська для коней, вода для людей, — таким куточком виявилась долина біля фортеці Стопоніона.

Тільки мінсуратори зупинилися в цій долині, туди почали доходити тисячі оплітів, списоносців, стрільців, що заходились копати рови, насипати вали, робити ями-костоломки, натягати навкруг табору мотузи з дзвониками.

До вечора табір був готовий, шатро імператора, над яким маяли знамена імперії, оточили полки безсмертних, за ними стали банди фем, таксіархії.

Імператор Василь дуже добре провів цю ніч, — пив, їв, розмовляв з своїми полководцями, слухав записи дякона Льва, розважався.

Пізньої години, правда, трапилось щось незвичайне: з глибин темного неба вирвалась, пролетіла, впала і розсипалась перед самим табором сліпучо-біла зоря.

Диякон Лев, що був у цей час у шатрі імператора, смертельно перелякався, побачивши цю зорю, але швидко опанував себе, сказав:

— Ця зоря віщує тобі перемогу, як і та, що впала на троянську рать тоді, коли Пандар цілвся з лука в Менелая...

Диякон Лев говорив так, впевнений, що імператор Василь не знав історії греків, бо ж саме в той день, коли впала зазначена зоря, ахейці розбили й погнали троянську рать.

І саме через те, що Василь цього не знав, диякон Лев закінчив: — Так впаде до твоїх ніг, божественний василевсе, Болгарія і її коміти.

Імператор посміхнувся — йому сподобались слова дякона Льва.

Ніч проминула спокійно, керкити* (*Керкити — дозори.) й вігли* (*Вігли — караули, сторожа.), що охороняли табір, не чули в долині й горах ні голосу, ні крику, вранці після доброго снідання воїнство й обоз рушили далі.

І раптом, тільки всі вони, розтягнувшись, заповнили ущелину, тишу лісів і гір порушив брязкіт зброї, свист стріл, крики людей.

Ніхто не бачив і не знав, як це сталося, але з усіх боків посунула хмара воїв з

мечами, списками, дрюками в руках, таксіархії й банди кинулись урозтіч, безсмертні враз стали смертниками й мертвими, добре, що кілька полків етерії — і то не з греків, а з вірмен, — оточили *admine quadrato** (**Admine quadrato* — чотирикутник (латин,).) божественну особу імператора і так допомогли йому втекти.

І, либонь, найкраще зробив славетний диякон Лев, що сів на неосідланого коня, схопився за гриву, замолотив ногами й полетів туди, куди бажав кінь, все вище й вище в гори.

Там, на полонині, просто неба, диякон Лев схопився з коня, пустив його пастись, а сам обдивився свій одяг, поліз у глибокі кишені.

"Дяка богу, — подумав він, знайшовши в цих кишенях зошит з пергаменту, срібну чорнильницю й перо, подаровані йому ще Цимісієм, — що моя зброя вціліла й я сам ще живий..."

Відчуваючи себе на шпилі гори в повній безпеці, диякон Лев сів на поваленому бурєю дереві, замислився й написав:

"Місяни напали на наше військо, множество побили, захопили царське шатро зі скарбами й весь обоз. У той час і я сам, що описую це лихо, на жаль, був біля государя як диякон..."

Диякон Лев на якусь мить залишив писанину, й рука його затремтіла, бо знизу долетів шум битви.

"Тоді-бо зааніміли стопи мої, — згадав він і записав смутні рядки з псалтиря, — і я б став жертвою скіфського меча, але божий промисел виверг мене з небезпеки, велів їхати якнайшвидше по схилу гори, через рови, все вище й вище, аж на вершину, якої не займав ворог. Інше ж військо ледь встигало тікати від ворожої навали через несходимі гори, втратило всю кінноту, обоз..."* (*Лев Диякон. Історія. — СПб., 1820. — Кн. 10. — Розд. 8.)

Це були, мабуть, останні рядки, а через те й щирі, правдиві, якими диякон Лев закінчив свою історію... Ми принаймні не знаємо, щоб він після цього щось писав.

3

Двадцять літ коміт Самуїл боровся з Візантією, вів супроти ромейських легіонів воїв, які тільки вчора орали землю, пасли овець на гірських полонинах, бачив муку, смерть цих людей і однаково не скорявся долі, кликав і вів на брань з ворогами нові загони.

Болгари до нього йшли, вони називали й вважали його царем, хоч він був тільки сином коміта, не шукав власної слави, жив як простий воїн, усе своє життя провів у сідлі.

Самуїл Шишман бачив смерть свого отця, від ворожої руки загинули брати його Давид і Мойсей, проте він не підкорився долі, протягнув руку брату Аарону, покладався на нього, вірив, що разом з ним переможе ромеїв.

І вони перемагали ромеїв. Сидячи в Охридї, Самуїл боровся з Візантією на заході, Аарон, що сидів у Средці, мав під своєю рукою Східну Болгарію, — разом вони були дужі, незборні, разом могли визволити рідну землю...

Самуїл знав, коли імператор Василь вирушив з легіонами своїми в Родопи, проминув Преславу й став наближатись до Троянових воріт, був певен, що ромеї не пройдуть цих воріт, бо їх стерегли кращі полки Аарона, сам же він з своїми полками стояв у цей час над рікою Струмою, на перевалах, біля Рили, Радомира, щоб загородити шлях ромеям, якщо вони завернуть від Троянових воріт.

Проте трапилось неймовірне — легіони імператора Василя проминули Троянові ворота, рушили понад Іскером на Средець, дійшли до фортеці Стопоніона.

Самуїл не розумів, як це сталось, боявся, що війська Аарона не стримали ворожої навали, пролили біля Троянових воріт багато крові й відступили, і тому чимдужче поспішав на поміч брату.

Страшний і безжальний був удар Самуїла біля фортеці Стопоніона, розлючені болгари перебили безліч кінноти й пішого війська, захопили навіть шатро імператора Василя, в якому були всі його регалії.

Самуїл стояв у цьому шатрі, дивився на регалії, взяв зі столу й став читати листи до імператора Василя, написані знайомою рукою... Спочатку Самуїл не повірив своїм очам, ні, це, либонь, не та рука...

Мов вихор, летів у горах Родопських Самуїл, високі скелі й темні ущелини зустрічали й проводжали його, чорне обличчя було в Шишмана.

З ним разом мчали боляри й боїли, по праву руку скакав на коні син Гавриїл, попереду і слідом за ними їхала численна дружина, — так вони далеко обминули Витош, опинились на околицях Средця.

Але у Средці в палаці Самуїл не застав брата Аарона, тут був тільки син його Іоанн, батько ж його й жона були нібито в новому палаці в Розметаниці.

Самуїл Шишман знав, що має статись у Розметаниці, він не хотів, щоб син Гавриїл був свідком його розмови з Аароном, а, крім того, хотів, щоб хтось з рідних людей стеріг у Средці сина Аарона Іоанна.

Через це він сказав синові:

— Ти залишаєшся в Средці разом з моїми воями, жди мене тут і стережи як зіницю ока Іоанна.

— А чому стерегти? — запитав Гавриїл.

— Я тобі пізніше про все скажу, сину!

У Розметаниці Самуїл ледь застиг Аарона, — той збирався нібито їхати в Средець, але запряжені, навантажені всяким добром колимаги, які стояли серед двору, свідчили, що він збирався їхати зовсім в інший бік.

Блідий, без кровинки в обличчі, говорив Самуїл з Аароном.

— Що ж, брате, ти замислив? І чи брат ти мені після цього?

— Не відаю, про що ти говориш, — вдаючи, що він нічого не розуміє, відповів Аарон.

— Не відаєш? Тоді читай!

І Самуїл вийняв з кишені, дав Аарону грамоту на пергаменті...

Аарон узяв її, почав читати, але одразу ж випустив з рук... Це була написана ним самим грамота до Василя, в якій він дякував імператору за те, що той визнав його

царем Болгарії і згоден віддати за сина Аарона Іоанна сестру свою Анну, у кінці ж грамоти Аарон писав, що згоден відкрити легіонам Троянові ворота...

— Прочитав? — запитав його тоді Самуїл.

— Не розумію! — крикнув Аарон. Самуїл болісно засміявся:

— Не розумієш, як ця грамота потрапила до мене... Відповідь: ти думав, що будеш сватом імператора ромеїв і царем болгар, але забув, що болгар не хочуть мати над собою імператорів ромеїв, а тебе царем своїм... Горе Болгарії й горе нам, Шишманам, бо ти — старший з синів Миколи Шишмана — зганьбив чесне ім'я батька твого Миколи, матері Рейсами й братів своїх...

— Брате Самуїле! — впав Аарон на коліна. — То є правда, я писав цю грамоту, не знав, що творю, — винна жона моя, митрополит севастійський, що приїжджав до мене від імператорів... Я й так покараний, імператори й їхній митрополит мене обдурили, скривдили...

— Чим же тебе обдурили імператори і митрополит?

— Митрополит привіз у жони сину моему Іоанну не сестру імператорів Анну, а якусь гулящу дівку з Константинополя, за що ми її вбили, а митрополита спалили... Змилуйся, брате!

— Ні, віднині ти мені вже не брат, — суворо промовив Самуїл і звернувся до своїх бояр і боїлів: — Як будете судити зрадників Болгарії Аарона, жону його, сина?..

— Да приймуть смерть! — пролунала одностайна відповідь.

Вої схопили Аарона й повели в двір, де вже стояла зв'язана жона Варвара.

А в цей час у Средці Гавриїл довго розмовляв з своїм двоюрідним братом Іоанном, який говорив, що боїться, аби не покарали батька, пожалів його, велів осідлати двох коней, виїхав з Іоанном за город...

Блідий, переляканий Іоанн попрощався з Гавриїлом, як з братом, обняв, поцілував.

— Їдь швидше! — велів Гавриїл.

І Іоанн ударив коня, помчав у гори.

Гавриїл не знав і не міг знати, що промине багато літ і цей його брат у злобі своїй уб'є його, жону, осліпить сина...

4

Імператору Василеві важко було отямитись після поразки в Родопах — чорний від страху повернувся він звідти до Константинополя, висох, ходив як тінь, вночі йому снились і снились ущелина в горах, мечі болгар, кров.

Проте не тільки болгар боявся тепер василевс Візантії, він нагадував звіра, якого заганняють у пастку, навкруг нього й імперії затягувався зашморг.

У Малій Азії був розбитий Вард Склір — він сидів у в'язниці арабських емірів, — переміг Вард Фока.

Вард Фока ждав... Тепер це вже був не чернець з Хіосу, — domestik схол, призначений самим імператором Василем, полководець, що переміг лютого ворога імперії Скліра, небіж вбитого імператора Никифора Фоки мав право на найвищу нагороду, хотів повернутись до Константинополя, стати на чолі всіх військ імперії,

зайняти місце в синкліті.

Може бути, що Вард Фока вдовольнився б цим, може, став би вірно служити імператору Василеві та ще був би коханцем Феофано — матері імператора, — це ж вона, як знав Вард, вирвала його з келії монастиря, вона, як відчував Вард, ждала його в столиці.

Але марно сподівався Вард Фока — імператор Василь розуміє, кого він випустив з неволі, і тому не тільки не дозволяє йому приїхати до Константинополя, а уперто, і то не раз, велить залишатись у Малій Азії, стояти на сторожі непокірних земель, мечем імперії висіти над Вірменією, Грузією, створювати загрозу арабським емірам, багдадському халіфату.

І сталося те, що повинно було статись, — Варда Фоку оточують найбагатші особи імперії, що втекли з Константинополя, служили Скліру, а нині служать йому, вони, жадаючи помститись Василеві, підбурюють його йти з легіонами на Константинополь, сам Вард Фока налагоджує добрі стосунки з Вірменією й Грузією, з арабськими емірами Мартирополя, Аміді й Хорбота, з багдадськими халіфами.

У Вірменії в будинку Євстафія Мелаїна — родича Никифора Фоки — збираються візантійські династи, вірменські ішхани, вони урочисто проголошують Варда Фоку імператором Візантії, він одягає корону, червоне корзно.

Під рукою Варда кращі легіони імперії, десять тисяч грузин, яких мепет-мепе Давид за проханням імператора Василя й матері його Феофано посилав колись Варду Фоці, щоб розбити Скліра й тим допомогти імператору Василеві, — ці самі десять тисяч грузин за наказом Давида будуть служити Варду Фоці, щоб іти на Константинополь, скинути з трону Василя...

Вард Фока знає, що боротьба з Константинополем буде нелегка, розуміє, що покладатись на своїх спільників — арабів, грузин і вірмен — не доводиться: якщо він стане імператором Візантії, ті одразу перекинуться до ворогів, за спиною в нього лишається ще один імператор — Вард Склір, що сидить у в'язниці.

Він домовляється з емірами, що хоче мати Скліра полководцем, запрошує його до себе, починає переговори, але так і не закінчує їх — кидає Варда Скліра і брата його, патрикія Петра, у в'язницю.

А тоді Вард Фока вирушає на північ, до столиці, — перед ним Сірія й Месопотамія, Коломея й Каппадокія, Пафлагонія й Оптіматі — багато фем імперії але там ніхто не стане супроти Фоки, навпаки, до нього приєднуються нові легіони, з півдня на Константинополь наступає грізна, страшна, гаряча, як аравійські вітри, сила...

Втративши батька, двох братів, покаравши власним мечем зрадника Аарона, коміт Самуїл уже нікому не вірить, він покладається тільки на себе й воїнство.

Він знає, що імперія переживає важкі дні, йому відомо, що Вард Фока оголосив себе у далекій Візантії імператором і збирається в похід на Константинополь.

І Самуїл вирушає проти Візантії — після розгрому воїнства імператора Василя біля Средця болгари виходять з Родопів, стоять недалеко від Адріанополя, загрожують столиці імперії, сам Самуїл веде свої полки на захід, бере городи Драч і Леш на березі

Адріатичного моря, повертає на південь, захоплює Вер, переходить ріку Вардар, з'являється на околицях Сопуні, над Егейським морем.

Так ще один меч нависає над Константинополем, меч Півночі, вал з полудня йде проти валу з півночі, а коли вони зіллються — впаде Константинополь, загине Візантія.

Уночі на небі з'являється комета, вона висить над обрієм, нагадуючи гострий спис з довгим і широким хвостом.

У Константинополі на стінах будинків і на гробницях чиясь невідома рука пише:

"Вгорі комета палить світ, внизу ромеїв нищить коміт..."

Чорна хмара збирається й на заході — у Південній Італії Візантія має клаптик суходолу над Середземним морем — Апулію й Калабрію, але з півночі їм загрожує німецький імператор Оттон, з півдня на ці феми налітають і налітають араби з острова Сіцилії.

Кільце замикається. Візантія зі всіх боків оточена ворогами, вони наступають на неї, ніколи, ніколи ще імперія не переживала таких днів, життя, існування, майбутнє її висить на одній тонкій волосинці.

Тривога, неспокій, страх охоплюють Константинополь. Мала Азія починається одразу за Босфором — там веде легіони Вард Фока, загони болгар блукають біля північних околиць города, у Середземному морі — на Сіцилії, Криті, Кіпрі — чатують араби.

Через те що Мала Азія й південні феми Візантії в Італії одрізані від столиці, а Еллада, Пелопоннес, Фракія й Македонія захоплені болгарами, в Константинополь припиняється довіз хліба, починається голод, а слідом за ним мори, хвороби.

Населення столиці доведене до одчаю — крадіжки, грабунки, вбивства відбуваються тепер серед білого дня, імператор Василь не залишає ніколи Великого палацу, безсмертні день і ніч охороняють його.

Єдиним куточком імперії, де в цей час спокійно, є Клімати — тільки звідти надходить до столиці хліб, сіль, риба, вино. Але за Кліматами лежить Русь, крий боже, вона з'єднається з болгарами.

Комета все висить у небі, над Константинополем прокочуються смалкі, гарячі вітри, на кладовища везуть і везуть мертвих, живі не знають, що з ними буде завтра.

Невідома рука пише далі й далі на пам'ятниках і гробницях :

"Меч розділяє, на жаль, єдині колись родини й членів їх, батько хоче вбити своїх синів, вони ж бруднять свої руки батьківською кров'ю, і, горе нам, горе, брат підносить сокиру над грудьми свого ж брата... А ти, город василевсів, Візантіон, скажи, до чого ти дійшов — город щастя в минулому, город нещастя нині?! Чому сталось так, що ти тремтиш щоденно? Чи не буде, зрештою, так, що поваляться твої ж підмурки? Адже діти, які виростили в твоїх обіймах, одні стали здобиччю меча в битвах, інші залишили свої палаци й довіку змушені жити, затаївши подих, на пустельних островах, в ущелинах і між скелями... Затьмарилося сонце, зник блиск місяця..."

...Бачу безумну юрбу синів Амаліка, що зупиняє на кожному кроці мандрівників, вириває у голодного останній шматок хліба, забирає все майно, чую стогін і плач

чоловіків, жінок і дітей, що підносять д'горі свої руки...

...Бачу те, що хвилює мене до сліз, — ниви, що потріскались від страхітливої посухи, колос, що зав'яв і поник, ніби він мертвий, ратаї ж, що схилились у трудах над землею, кажуть: "Загинула надія, марно пропала наша праця, все загибає, все горить... Хто заплатить за нас всі борги? Хто годуватиме наших жон і дітей? Хто віддасть податки й інші повинності в казну кесареву? Ні, ніхто! Так чого ж ти ждеш, земле, візьми вже краще разом з порожнім колосом і нас — ми не можемо далі терпіти голод, ми готові, — краще вже швидкий кінець..."* (*Вірші Іоанна Геометра (грецький поет X століття))

5

Сли імператора Василя в Києві? Це важко було зрозуміти — Дніпро скувала крига, снігом засипало всі шляхи на захід і полудень, що ведуть у Візантію, але, незважаючи ні на що, василіки пробились крізь морози й віхоли, вони зупинились на Подолі в домі купця-гречина Феодора, просять Володимира говорити з ними.

Князь призначив годину, щоб говорити з василіками, — в другий день тижня, на світанні, в Золотій палаті, велів прийти туди небагатьом боярам і воєводам, мужам ліпшим і старцям, — князь не хотів віддавати слам якоїсь особливої шани: є, либонь, кричуща потреба в імператорів, якщо прислали слів узимку, від ромеїв можна всього ждати.

Так і було. У вівторок задовго до світання князь вийшов з своїх покоїв у Золоту палату, там уже зібрались покликані ним воєводи, бояри, мужі, — у теремі було холоднувато, й вони одягли підбиті хутром чоботи, кожушки, — коли князь увійшов, вони низько вклонились йому.

Князь сів на своєму столі під знаменами, мужі стали попід стінами, дворяни ходили й опрацьовували свічі.

Василіки зайшли до палати з острахом — у Константинополі вони наслухались багато жахів про незнану Руську землю, але, побачивши невелике зборище людей, князя, що сидів у простому темному платні на помості, посміливішали, попрямували один за одним до помосту, там стали в ряд, низько вклонились.

— Від імператорів Васпля й Костянтина василіки, — через толковинів почали вони, — прибули, щоб засвідчити любов і дружбу межи нами... Як себе почуває князь Володимир і його родина?

— Спасибі імператорам Василеві й Костянтину за любов і дружбу, — відповів Володимир, — скажіть їм, що я й моя родина почуваємо себе добре. Як же їхалось вам, василіки, в далекій дорозі?

— Дякуємо, княже, їхали ми швидко, й у твоїх землях приймали нас гостинно, але холодно нині на Русі, мерзли вельми...

Мерзли вони, правда, не тільки в дорозі — сюди, в Золоту палату, з'явилися у холодних одягах — темних шовкових рясах, хламидах, сандаліях, через що аж посиніли, тремтіли.

— Що поробиш? — князь подивився на замерзлі вікна. — Зима на Русі сувора, зла... У Константинополі, либонь, і зараз тепло?

— Так, княже, тепло, дуже тепло, гаряче...

Слуги, що прибули з василіками, внесли тим часом дари від імператорів, поклали на лави добру зброю, оксамити, узороччя.

Князь Володимир подякував за дари, проте розумів, що не тільки це привело в зимову пору до Києва слів ромейських.

Вони й самі почали:

— Імператори веліли сказати, що, утверджаючи ряди давні, бажають любові й дружби з Руссю.

— Ми такожде хочемо токмо миру й дружби з Візантією.

— Але в старих рядах, княже Володимире, сказано, що якщо в землі Корсунській або в інших городах над Понтом Евксінським вчиниться брань і руський князь попросить у нас воїв, то імператори дадуть йому скільки треба, і нехай воює...* (*Василіки послали на договір Ігоря 945 року.)

— Я читав ряди князів наших, Русь ніколи не просила помочі в імператорів ромейв.

— Зате імператор Василь просить нині такої помочі в руського князя.

— Імператор Василь просить мене дати воїв?

— Так, княже, імператор Василь просить тебе дати йому в поміч шість тисяч воїв.

— Для чого?

Василіки розповіли, що в імперії неспокійно, бо в Малій Азії підняли повстання й оголосили себе імператорами небіж покійного імператора Никифора Вард і полководець Склір.

— Ці самозванці-імператори спираються на вірмен і арабів, вони ведуть на Константинополь тисячі грузин, коли ж перейдуть Гелеспонт — Візантії буде важко, страшна загроза повисне й над Руссю.

— Я вислухав вас, василіки, але не можу дати зараз відповіді, мушу радитись з дружиною своєю, — сказав Володимир.

Чи повірив на цей раз князь Володимир василікам ромейв? Ні, він не вірив їм, не міг вірити.

Володимир розумів, що над Візантією нависла смертельна загроза — поразка імператора Василя в Малій Азії була б загибеллю для нього, поруч з Константинополем лежить Болгарія — досить іскри в Малій Азії, і вона також встане, збере останні свої сили, піде проти Візантії.

Немає згоди в імператора Василя й з німецькими імператорами; якби він хоч трохи надіявся на Оттона, то не послав би своїх василіків до Києва; Німецька імперія притаїлась і жде, досить імператору Василеві програти битву в Малій Азії, Оттон піде на Константинополь, разом з ним рушать і роздеруть на шмаття Візантію Угорщина, Чехія, Польща.

Коли б князь Володимир знав, що Болгарія вже підводиться, збирає свої сили, починає з Візантією останню битву, коли б він знав, що Німеччина після поразок у битвах з слов'янськими племенами над Варязьким морем і жорстоких боїв у Південній Італії обливається й стікає кров'ю, коли б він зрозумів, що Польща, Чехія, Угорщина

тільки й мріють скинути ярмо Німецької імперії, він, маючи велику дружину й поміч усіх земель Русі, сміливо пішов би до берегів Дунаю, помстився б за батька й кров множества руських людей, зробив би останній і рішучий удар по Візантії.

Пізніше досить було йому кинути клич у землі, щоб руські люди йшли проти Візантії, і вони стали під його знамена, рушили на ромеїв, били їх і розбили.

Слухаючи василіків імператора Василя, князь Володимир стояв перед таємничим, невідомим світом, у якому народжувались і зникали племена, землі, імперії, він однаково ненавидів Східну Римську імперію і нову Німецьку імперію, перед ним були ворожі Схід, Полудень, Захід, у цьому тривожному, розбурханому морі він думав і дбав про Русь.

Через це князь Володимир вирішив утвердити мир і дружбу між Візантією й Руссю, але допомогти їй не хотів.

Василіки пішли. Бояри й воєводи, що були в Золотій палаті, прикипівши до вікон, довго дивились, як вони виходять з терема, крокують двором, зникають у воротах.

— Туго зараз імператорам, аще доводиться серед зими посилати василіків у Русь, — хижо засміявся Воротислав — верткий, темнуватий, схожий на хозарина боярин, що замолоду гостював, не раз бував у Візантії. — Як журавлі, витягають ноги з снігу, захрясли. Біда — зима! Ха-ха-ха!!!

Князь Володимир посміхнувся — суворий сміх у боярина, але справедливий, — ромеї захрясли, і не тільки в Києві — у себе, на батьківщині.

У палаті потеплішало — надихали люди, сонце вже встало з-за Дніпра, надворі мороз, а проміння любаве, гріє.

— Так що ж скажемо василікам, дружино моя? — запитав князь.

Перший вийшов наперед і став перед князем той же Воротислав.

— У кожному ділі користь треба мати, — сказав він. — Імператори думають про своє, руські люди також дбають про себе... Ми, княже, дуже вже багато пролили крові на бранях з ромеями, багато ратоборствували, а нічого мечем не добились.

Воєвода Вовчий Хвіст підтримав Воротислава:

— І не можемо, не можемо, княже, іти на брань нині... Золота палата шуміла, потоки рожевуватого проміння бились у стіни, грали на знаменах, доспіхах княжих.

— То не дамо допомогти імператорам? — промовив князь.

— Чому ж? — став суворим Воротислав. — Я цього не говорю, княже. Я говорю про мир з імператорами, а не про брань.

— Не розумію, мужі мої, — здивувався Володимир. — Що ж єсть мир, а що брань?

І тоді вже кілька бояр і воєвод, перебиваючи один одного, з а чали:

— На брань ходили князі Олег, Ігор, Святослав — і загинуло множество людей, пролилася кров, все бездоб, все, марно...

— Мудра була княгиня Ольга — не з дружиною їздила до Царгорода, а з мужами, слами, купцями, говорила про куплю й продаж, хотіла по свойству стати родичкою імператорів.

Князя Володимира болісно вразили ці слова, — так, його баба Ольга, він

достеменно знав це, будучи в Константинополі, хотіла й домагалась, аби імператор дав у жони отцю його Святославу порфірородну дочку, але, дяка богам, цього не сталося — він народився не від царівни, а від рабині Малуші.

Володимир відповів боярам сердито, зло:

— Княгиня Ольга, най прощена буде, не досягнула нічого з куплею-продажем, не стала родичкою імператорів.

— Так то ж худо, худо, княже... — почулись голоси.

— А чому? Говоріть, мужі!

І бояри, воеводи, мужі і говорили:

— Княгиня Ольга не домовилась про куплю й продаж, але ми торгуємо й будемо торгувати, без того не можемо жити.

— Вона не домовилась про віру, а подивись, княже, і в городі Києві, і скрізь по Русі повно християн...

— Наші боги вже не допомагають нам, княже, не можемо жити по старому закону й покону, хто захистить нас і тебе?

— Життя многотрудне стало, княже, маємо землі, а йдуть вони супроти нас, маємо достатки, а кругом татьба.

— Не токмо ми, а й ниці люди обертаються до Хрис-та — якщо не на землі, то на небі буде ліпше... Христос утврждає багатого й бідного, перед ним усі рівні, а по смерті дасть рай.

— Бачив я ікону грецьку, — гірко посміхнувся Володимир, — добро тим, що сидять одесну бога, горе тим, що в геєні вогненній.

— Суди справедливо, княже...

Це була, власне, не перша така розмова з боярами й воеводами — князь Володимир сам бачив, знав, що старі закони й покони вмирають, на требищах перед старими богами згасають вогні, не кладуть жертви, на Горі, в городі Києві і скрізь на Русі люди шукають нової віри — багатий, щоб ствердити свої права, бідний, щоб вірити в будь-що, хоч і в рай.

А хіба сам він не думав про це, коли ходив у далекі походи, спав просто неба, дивився на землю й таємниче небо, думав про себе й множество людей?!

До нього й приходили благовісники, проповідники, вчителі інших вір: священники папи римського, мулли чорних булгар, що вірили в Магомета, на руїнах Саркела князь Володимир довго розмовляв з ребі Ійохонаном Бен-Закаєм* (*Ійохонан Бен-Закай — син справедливості (др.-євр.), що всіляко хвалив і називав єдино справедливою свою віру.

Але князь Володимир неподільно пов'язував у своїй уяві віру з життям: нелюбі були йому благовісники папи римського, що говорили про неминучу перемогу католиків у всьому світі, гидкі ропати* (*Ропати (у чорних булгар) — мечеті.) булгарські з обмиванням тілес, де падали ниць перед невідомим богом, крихка віра в хозар, що блукають по всьому світу.

"Христос освячує державу, князя і бояр, нищих, всіх благословляє, обіцяє рай праведникам, пекло злим", — ні, немарно віра ця гряде в світі, владно вступає й на

Русь.

— Я й дружина моя, — каже князь Володимир, — думали над тим, про що просять нас імператори ромеїв, і дамо їм допомогу — шість тисяч воїв.

Воеводи Гори задоволені, це вони обіцяли князеві зібрати, спорядити, дати коней і зброю воям.

— Але, — продовжує князь, — даючи допомогу Візантії, хочемо говорити й про нужди наші та ще про те, аби між нами й імперією були мир, любов, дружба, дондеже світить сонце.

Василіки, схвильовані й підбадьорені таким початком розмови, слухають толковинів, що переказують слова князя.

— Ми утверджуємо й вимагаємо, щоб імператори твердо й несхитно блюли ряди колишні.

— Імператори утверджають, — одноголосно сказали василіки.

— За поміч нашу, яку даємо нині, Візантія мусить дати дань: по десять гривень на кожного воя, а тисячу гривень городу Києву.

— Імператори згодні дати дань на воїв і городу Києву.

— Мій отець князь Святослав, — вів далі князь Володимир, — уклав у Доростолі з імператором Цимісхієм ряд, за яким і руські, і ромейські вої повинні були залишити Болгарію. Князь Святослав пішов звідти, чому ж акрити ваші нині стоять на Дунаї?

— Візантія затрималась у Болгарії, бо там повстання, земля воює з землею...

— Не будемо заважати чужим землям, дбаймо про своє.

— Візантія піде з Болгарії, — урочисто сказали василіки.

Князь Володимир у цей час порадився про щось з боярами й купцями, що дуже уважно слухали толковинів.

— І про куплю нашу будемо говорити, — продовжив тоді князь Володимир, — наші купці мусять ходити до города Константинополя, як ваші ходять до Києва і всіх городів Русі... Ви ж їх не пускаєте до города, замикаєте у Мами* (*Мама — монастир Мамонта.), водите до города по півста й не більше, ставите на їхні товари свої ціни, а нам продаєте що хочете і по своїй ціні. Чому? Ні, пишть: руські купці у Візантії, як і грецькі на Русі, їздять дозвільне, мита не платять, ставлять ціни свої, купують що хочуть, і в усьому поміч, приязненство, місячне* (*Місячне — утримання за місяць.) мають.

Писці рипіли гусячими перами, василіки мовчки стверджували свою згоду.

— Ще хочу, — закінчив князь Володимир, — аби Візантія говорила з Руссю як рівна з рівними, а імператори її з руськими князями такожде... Ми за такі мир, любов, дружбу...

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1

Князь Володимир держав своє слово — збирав воїв, готував їм коней, обоз, припас і зброю.

Сльозами обливався Київ. Не хотілось, дуже не хотілось людям, які вже так багато

пролили власної крові, знову іти на брань, та ще й у чужу землю, прислужуватись імператорам ромеїв.

Але що знали ці люди? Усе вершить Гора, вони ж бажають миру, дбають про дітей і онуків. Князь Володимир велить воям іти в далекий Константинополь, і вони підуть, щоб принести честь і славу.

У ці дні ніби збісився купець-гречин Феодор. Сам він — старий, немощний — ледь плентав ногами, проте ходив і ходив до князя, бував у теремах воєвод і бояр і приходив туди не з порожніми руками...

Особливо ж наполягав син купця Іоанн — цей ходив, кормив, напував тисяцьких та сотенних, була потреба — ставив меди й ол простим воям.

У Києві навіть говорили, що не Візантія споряджає в дорогу руських воїв, а купець Феодор. Це була правда — він нічого не шкодував для руського воїнства, а чи своє витрачав, чи імператорське — хто міг знати?!

Довго думав князь над тим, кого поставити воєводою війська, кому вести тисячі? Воєводи й бояри Гори називали кількох тисяцьких — Слуду, Дарія, Нежила, що, на їх думку, сміливо й достойно повели б руське військо у Візантію.

Володимир уважно їх слухав, велів швидше готувати в похід дружину, коли ж вона була вже готова, сказав, що поведе її воєвода Рубач.

Це здивувало воєвод і бояр — воєвода Рубач, як це всі достеменно знали, був лютим ворогом Візантії, ходив супроти ромеїв ще з князем Святославом, привіз до Києва його меч і щит, та й старий він був, слутий на одно око. Про все це воєводи й бояри, звичайно, сказали Володимирі.

Але він не змінив слова, старий Рубач став головним воєводою руського воїнства, що вирушало у Візантію. Що керувало князем Володимиром, ніхто не відав: раз і другий увечері Рубач приходив у княжі терени, до пізньої ночі сидів у Володимира, щось подовгу говорив з ним, виходив замислений, суворий...

У кінці місяця січня дружина, що мала вирушати до Візантії, зібралась біля Перевесищанських воріт. Перед нею був дуже далекий і важкий шлях, у чужу землю їхали кращі вої Русі, тут залишались їхні жони, діти.

Вої рушили, затупотіли коні, зарипіли на свіжому сніжку полозки саней — довго, довго доведеться їм їхати Червенським шляхом, пройти поле над Руським морем, землі тиверців і уличів, усю Болгарію.

Князь Володимир проводжав воїв, оточений боярами й воєводами, довго стояв на узліссі, де починалось поле, серед якого рівною стрічкою тягнувся шлях на південь.

Многі й важкі думи хвилювали душу князя Володимира. У одвічній борні з Візантією він, як і давні князі, блюдя Русь, по-новому стверджував любов і дружбу, посилав людей... Що ж готує їм доля?

Полки воєводи Рубача швидко подолали відстань між Києвом і землею уличів, біля Переяславця переправились через Дунай, у Болгарії путь їм перетинали гірські ріки, незабаром побачили стіни Константинополя.

Але, крім стін, вої і не побачили города, бо, коли зупинились у Перу, над Золотим Рогом, там уже ждали їх стратиги* (*Стратиги — полководці.) що веліли одразу ж сідати на хеландії, які стояли над берегом Золотого Рогу.

Поспішали вони немарне — Вард Фока стояв на малоазійському березі напроти Константинополя, з ним ішла величезна сила — легіони, що служили раніше Варду Скліру, а тепер йому, загони грузинського царя Давида, армія вірмен — кінне й піше військо.

Вард Фока розбив його на дві частини, одну з них, якою командували його брат Никифор і патрикій Калокір Дельфін, поставив в Хрисополі* (*Хрисополь — нині Скутарі.), сам, спираючись на легіони, які очолював Лев Парсакутинський, зупинився на висотах Абідоса* (*Абідос — азіатський бік Дарданелл.).

Мав Фока й морські сили — чимало кораблів прийшло до нього з Середземного моря; почувши про наближення Фоки, зрадили імператору Василеві, втекли з Золотого Рогу й приєднались до нього ще кілька кораблів, — всі вони стояли в протоках між Мармуровим і Середземним морями, готові рушити звідти на Константинополь.

Пізнього вечора руські вої сіли на кораблі, нав'ючені були їхні коні, скоро рушили, обминули півострів, попрямували до протилежного берега Босфору.

Цієї ж ночі переправився на рівнину перед Абідосом і імператор Василь з своїми легіонами, інші легіони стали в долині перед Хрисополем, — так імператор Василь зібрав на скелястих берегах Малої Азії всі свої сили, зійшовся віч-на-віч з Вардом Фокою.

Уночі воєвода Рубач побачився з імператором Візантії Василем. Це була їхня перша й остання зустріч. Добратись до імператора було нелегко: стан його оточувало множество полків, біля шатра імператора стояли плече в плече етеріоти-безсмертні, в шатрі було чимало військових начальників.

Воєвода Рубач, старшина якого лишилась за станом і який стояв тепер один, привітав імператора, вклонився йому.

— Я чув про тебе, хоробрий воєводо, — почав Василь, — і хотів би більше поговорити... Але зараз гарячий час, самозванець Вард Фока несподівано з'явився тут, хочу й мушу з допомогою бога швидше його покарати.

Воєвода єдиним своїм оком пильно дивився на імператора, бліде, виснажене обличчя якого, сухі стиснуті уста, довга гостра борідка, темний одяг нагадували священика чи ченця.

— Я певен, що битва з Фокою триватиме недовго, — продовжив Василь, — ми почнемо її самі, своїми силами, тут — пішо й кінно, в морі — на кораблях... Ти ж, воєводо, сховаєшся в лісі за нашим станом, комонно рушиш на поле бою, коли одержиш моє гасло... Полководці зараз покажуть тобі, де ставити твої тисячі, вони ж визначають, куди і як націлити твій удар. Ти зрозумів, воєводо?

Воєвода Рубач багато хотів сказати імператору ромеїв — як важко було його полкам добитись сюди, до берегів Малої Азії, які надії покладають нині на Візантію князь Володимир і руські люди...

— Я хотів говорити з тобою, василевсе, від імені руського князя про ряд, мир, дружбу, — каже воєвода.

Але імператорові, видно, не до розмов — ніч гаряча, воєвода помітив, що у василевса навіть тремтять руки.

— Коли закінчиться битва, запрошую тебе, воєводо, до Константинополя, там у Великому палаці будемо говорити про ряд, мир, дружбу, я щедро подякую твоїм воям.

Квітневий ранок. З узлісся за Абідосом видно голубі води Мармурового моря, острови Проту, що, мов табун заблуканих чайок, застигли на його лоні, зелений півострів, на якому золотом блищали бані Софії, височіли стіни, дахи теремів, сади.

Скрізь було тихо — на землі, в морі; тільки зграя воронів з криком перетинала Босфор, ширяючи в повітрі, прямувала до рівнини за Абідосом, біля Хрисополя.

Ворони летіли немарне — там, біля Абідоса, вже стали легіони, що переправились сюди з Константинополя, й ті, що прийшли сюди з пустель Малої Азії, стан стояв проти стану й біля Хрисополя, дві темні армади кораблів притаїлись у берегах Мармурового моря: одна у горловині проток, ще одна — на виході з Золотого Рогу й у чорних тіснинах Босфору.

Бій почався, тільки сонце вплигло із-за далекого Перу, він почався біля Абідоса, швидко перекинувся до Хрисополя, із Золотого Рогу й Босфору тоді ж вплигли, як морські чудища, й стали посуватись голубими водами Мармурового моря кораблі ромейв.

Наступало військо імператора Василя, полководці його керувались старим і однаковим правилом: пустивши вперед на ворога невеликі сили й приголомшивши його першим ударом, вони почали відходити, щоб заманити полки в засади, а там, уже більшими силами, і не з чола, а з боків і з спини, вдарити на них, нищити й убивати.

Проте полководці імператора забували, що малоазійські війська ведуть такі ж, як і вони, ромейські полководці, що повтікали з Константинополя й тепер підтримали Варда Фоку; переслідуючи легіонерів Василя, вони не кидались урозтіч за ними, а йшли єдиною фалангою, плече в плече, не даючи змоги військам Василя бити їх з боків або ж зайти в спину, і самі не раз і не два, відступаючи, заманювали їх у засади.

Так тривало кілька годин — кров'ю щедро полилась земля біля Абідоса, трупи вкрили поле бою навкруг Хрисополя, на морі кораблі, що вийшли з Золотого Рогу й Босфору, зіткнулись з кораблями Варда Фоки й почали їх палити грецьким вогнем, але й на них самих полилась лавина того ж самого вогню.

І тоді, як це звичайно буває, почалося безумство бою — війська імперії й Варда Фоки, його полководці, два імператори — один з яких сидів на Соломоновім троні в Константинополі і другий, що недавно одягнув корону у Вірменії, в домі Євстафія Мелаїна, — всі вони розуміли, що перед ними одно — життя або смерть; тому, зібравши всі сили, рушили — до загибелі або перемоги!

В цьому останньому бою доля зрадила імператорові Василеві — кремезний, широкий у плечах Вард Фока, сидячи на коні, сам вів легіони, на чолі легіонів їхав і Василь, легіони Фоки зломали військо імперії; імператор Василь завернув назад коня —

сила перемогла силу, Мала Азія мстилась імперії, саме небо, здавалося, не могло вже врятувати імператора Василя.

Але поміч імперії йшла — у найстрашнішу годину бойовища під Абідосом з лісів за рівниною вирвалось множество вершників, яких вів одноокий, сивоусий, похилий віком воєвода Рубач.

Все сталося надзвичайно швидко — минули короткі хвилини, й руські вої опинились близько від раті Варда Фоки, ще якісь хвилини — й вони врзались у легіони; це була буря, що налетіла серед білого дня, грім, що впав з ясного неба. За одну годину тут, на полі бою під Абідосом, переможці стали переможеними, переможені стали єдиними господарями поля...

Перемога, правда, далась руським воям нелегко — легіони Фоки одбивались несамовито, майже дві тисячі руських воїв поклали голови на чужій гарячій землі, сам воєвода Рубач був поранений у груди, звалився, обливаючись кров'ю, з коня.

Та хіба імператор Василь думав про це? Сп'янілий від крові, захоплений перемогою, їхав він полем, довго стояв над трупом Варда Фоки, одрубана голова якого з втупленими в небо очима лежала в поросі й крові. Він велить тіло Фоки закопати, а голову одвезти й почепити на списі в Константинополі. Їдучи далі, Василь велить брата Варда Никифора закувати в кайдани й кинути у в'язницю, полководця Калокіра Дельфіна посадити на кілок...

А руські вої? Це ж вони на цей раз врятували Візантію, їм і тільки їм мусить завдячувати імператор-чернець тим, що зберіг корону й червоні сандалії, втік від смерті, живий.

О, імператор Василь не забуває про руських воїв, йому сповістили, що їхній воєвода тяжко, а може, й смертельно поранений, що тут, на полі бою, лежить дві тисячі їхніх трупів.

Він забуває про ряд, укладений з руським князем, про запрошення воєводи Рубача до Константинополя, про все...

— Я не хочу, аби руські вої потрапили до Константинополя, — кривить губи імператор Василь, — я не стану говорити з їхніми воєводами... Переправити їх через Босфор, послати в Болгарію... Я сказав усе. В Константинополь!.

Воєвода Рубач прокинувся темної ночі, довго дивився на зорі, що глибоко й дуже кволо тліли над ним, чув тупіт коней, голоси людей, довго думав і не міг зрозуміти, що ж з ним сталося?

— Люди, вої, де ж я? — хотів крикнути він, але з уст його зірвався ледве чутний шепіт.

Саме цього шепоту хтось, либонь, і ждав, бо одразу ж до вуха Рубача долетіло:

— Ми тут, воєводо...

— Хто ви?

— Безрук.. Щадило...

— Дяка богів! Де ж ми? Що сталося?

— Ми, воєводо, чесно й з славою боролись під Хрисополем, перемогли війська

Варда Фоки...

— Скільки полягло наших воїв?

— Дві тисячі!

— О боже, боже! Довге мовчання.

— Тоді... я хочу говорити з імператором Василем... Ми зробили що могли, нехай імператор обіцяє... Везіть мене в Константинополь...

— Ти, воєводо, був поранений у груди місяць тому, нас не пустили до Константинополя, а переправили через Босфор і послали в Болгарію.

Рубачу пекло в грудях, нестямно колотилось серце, ні чим було дихати, проте він усе переміг, сказав:

— Це ж лжа, зрада... На Константинополь... Одразу ж!

— Ми далеко від нього, — долинула відповідь, — нині вночі проминули Адріанополь, вранці підемо на північ, у Родопи.

— Почекайте! — промовив воєвода. — Мовчіть... Дайте мені тільки води й вина... А я подумаю...

Але воєвода не думав. Дізнавшись про те, що сталося, він уже знав, що йому слід робити, Рубач хотів тільки полежати в тиші, спочити, зібрати сили.

Коли почало світати, він нібито прокинувся.

— Мужі мої, вої! Посадіть мене! — сказав Рубач.

— Не треба, воєводо, зараз ми рушаємо в дорогу, а ти лежи, спочивай!

— Ні, я вже спочив, годі, і в дорогу вам треба рушати... Тому й посадіть!

Його посадили, й якусь хвилину воєвода, важко віддихуючи, дивився перед собою. У полі світало, вдалині було видно стіни города, ближче — два шляхи, один з яких ішов до темних гір, інший — по долині.

— Пізнаю, — промовив Рубач. — Тут колись ми бились з князем Святославом супроти ромеїв і перемогли їх. Він помовчав, дихати йому було важче й важче.

— А тепер слухайте, — повів далі Рубач. — Ми зробили все, що могли... Ромеї зрадили нас, а тому іменем князів Святослава й Володимира велю: завертайте від Родопів, не йдіть супроти болгар, а рушайте до Дунаю, ідіть і скажіть про все Володимир-князеві... Отак і приходить смерть... Прощайте!

Він хитнувся, впав головою на землю, був мертвий... Вої поклали його тіло на віз і в сірих туманах світанку завернули праворуч, до Дунаю...

3

На множество браней, захищаючи рідну землю й людей її, ходила Русь, — літописець временних тих літ, оглядаючи минуле, дивлячись на швидкоплинний сучасний йому світ і намагаючись підняти запону над майбутнім, писав на пергаменті, що брані були прежде отців наших, брані будуть після нас, світ стоїть на брані.

Проте той же літописець і ми також знаємо, що, одбиваючи землі, ворогуючи з загарбниками, люди руські завжди повертались з поля бою переможцями, ніколи не схиляли голів перед ворогом.

Тим-то події, що стались у далекому Абідосі, у Візантії, так сколихнули Русь та й

увесь тогочасний світ — це ж руські вої врятували Візантію, це ж вони були переможцями на полі бою, але що зробила Візантія з ними?

Город Київ ждав з походу своїх воїв — там були отці, сини, брати многих і многих киян: воевод і бояр, ремісничого передграддя, земельного Подолу, холопської Оболоні, — їх ішло багато на брань, всі вони були міцні, дужі, їх вела вперед звитяга й надія.

І вже в Києві всі очі прогледіли, ждучи воїв з походу, — дні ідуть, тижні, місяці, а їх все немає й немає. Сторожа на стінах стояла — дивилась, люди виходили далеко за город — ждали, хто б не їхав Червенським шляхом, запитували: де ж, де ж забарились наші вої?

Нарешті в Києві почули, що вої ідуть додому, — їх бачили в землі уличів і тиверців, за городом Пересіченим вони перейшли Дністер, позад них лишився Гнилий Тіскот і Торчевськ, вони все ближче й ближче — вже на Росі.

І тільки одно дивувало киян — про воїв руських, які повертаються з Візантії до Києва, повідають випадкові подорожани, купці, заїжджі гості, чому ж самі вони не дають знаку про себе, не посилають попереду гінців?

Коли вої проминули Стугну й от-от мали з'явитись на околицях, весь Київ вийшов за стіни, став над Червенським шляхом, ждав...

Був пекучий, задушливий день. У небі ні хмаринки. Поле сяло до самого обрію. Тихо. Вгорі дзвенять жайворонки, в травах стрекочуть коники.

Руда хмаринка куряви встала на півдні, вона все росла й росла. Що ж сталось? Воїв руських ішло в похід множество, вони їхали, мчали на баских конях, були міцні й дужі. Нині в полі ідуть пішо вої, на них убогі вретича, за ними не тягнеться на довгі поприща обоз, вони посуваються так повільно.

Наперед вийшли старці градські.

— Стійте!

Вої зупинились і стояли, похиливши голови.

— Хто ви? Чого йдете до города Києва?

— Ми вої руські, йдемо від города Константинополя, з походу...

— З походу? А чого ж ви такі? Невже посрамили честь Руської землі? Де ваші воеводи й тисяцькі? Де знамено ваше?

Наперед пройшли тисяцькі й сотенні — на плечах своїх вони несли видовбану з дерева корсту, що прикрита була згори знаменом князя Володимира. Дійшовши до натовпу, старшина стала.

— Ми не посрамили Руської землі, несемо з собою прах воеводи нашого Рубача, ось наше й знамено. Слухайте, отці, брати, сестри, жони, ми чесно боролись, як велів князь і ви, але гречини нас обдурили, скривдили, після брані за Константинополем хотіли нас послати на болгар, не дали дані, розірвали ряд...

Люди мовчали. З небагатьох слів, промовлених над корстою воеводи Рубача, всі зрозуміли, що сталось у далекій Візантії, не сором, а образа, гнів, розпач палили серця людей — плач великий залунав над полем, отці кинулись до синів, жони до чоловіків, діти до отців.

А далі сталося те, до чого неминуче йшлося, — образа, гнів, розпач і неймовірне людське горе прорвались, вибухнули, як гроза й буря, що проносяться часом серед ясного, пекучого літа, як скована льодами ріка, що рве береги й перепони...

Вої, які ходили в чужу далеку землю, й люди київські, що так довго нетерпляче їх ждали, в мовчанні посувались до города, дійшли до стін Гори, обминули їх, стали посуватись стежею, що доходила до Боричевого узвозу. Крок їх прискорювався, з натовпу виривались стогони, плач, прокляття. Над головами людей коливалась, пливла вкрита знаменом корста з прахом воєводи Рубача.

Вони зупинились напроти терема купця-гречина Феодора. Звідти вискочили, побачивши натовп, але одразу й сховались за частоколом кілька слуг. У вікнах на верху терема на мить виткнулись і зникли обличчя купця та його сина Іоанна.

— Виходь, купчино, хочемо говорити з тобою! — чулись збуджені голоси.

— Іди сюди, відповідай за смерть людей наших!

— Не ховайся, слуго імператорів! Це ж ти намовляв нас, ставив меди, посилав у Константинополь!

— Ідіть, ідіть сюди, пси ромейські!..

Натовп шумів, кричав, волав багатьма голосами, серця людей палали від помсти. Одна іскрина, один удар — і вдарить блискавиця, люди київські стояли біля терема купця Феодора, але бачили перед собою всіх ромейів, всіх імператорів, всю Візантію, що віки робила, а нині ще раз содіяла їм кривду, зло, забрала життя рідних, близьких людей.

— Виходь, гречине, відповідай за діла Візантії!

І може бути, якби старий Феодор разом з сином Іоанном вийшли з терема, стали перед людьми, повинились у злих своїх діяннях, схилили коліна перед корстою з прахом воєводи Рубача, може, все сталося би інакше.

Але купець з сином не вийшли до людей, веліли слугам брати рогатини, самі схопили топори...

Гнів людський був навальний, нищівний, справедливий. Око за око, зуб за зуб, — ні, й цього було мало, щоб загасити помсту, образу, душевний біль, — люди кинулись до стін терема, навалились плечами на дубові колоди — впали стіни, як гниле павутиння, тріснув, розсипався, впав, здіймаючи стовп куряви, терем, під руїнами його зник купець, син його Іоанн.

— Смерть гречинам! — лунали крики. — На Візантію! До князя, до князя Володимира!

4

Князя Володимира не було в цей час у Києві — цілий тиждень він сидів у Родні, де навкруг старої фортеці між Дніпром і Россю копали рови, насипали вали, воздвигали стіни, вежі. Родня була тільки останньою ланкою споруд і валів, що ставились з півночі до півдня. Полянська земля, вся Русь тепер міцно відгородилась від Дикого поля й Руського моря, звідки все частіше виходили нові й нові орди, де, притаївшись, чатувала Візантія.

Там, у Родні, князь Володимир одержав через гінців вість про те, що трапилось з руським воїнством у Візантії. Ця вість приголомшила його. Він велів дружині сідлати коней, їхати додому.

Увечері шляхом, що вився над самим берегом Дніпра, Володимир повертався до Києва. Город зустрів його тишею й мовчанням, на концях не було видно людей, ніде не куріли димки, в передградді чорніли згаслі домниці* (*Домниці — древні саморобні печі-домни.).

У цій тиші коні піднялись Боричевим узвозом, проминули ворота. Зарипіли жеравці, поволі опустився й упав на край валу міст, одразу ж зачинились ворота, вся сторожа стояла на городницях.

Біля терема князя ждало багато бояр, воєвод, тіунів — всі ліпші й нарочиті мужі Гори. Коли князь пішов на верх, вони посунули слідом, збились у Золотій палаті.

Боярство й мужі одразу загомоніли:

— Загинуло наше воїнство у Візантії, княже! Горе велике у Києві настало.

— Чув уже, бояре й мужі, істинно, горе велике, болить моє серце, стенить душа.

— Не токмо вої. Їх немає, вони прийняли смерть, спочивають. Ми ж — живі, у городі неспокійно, ждали тебе. Що було, що тільки було! Весь Київ вийшов за стіни, щоб зустріти воїв, узнав правду, застогнав, заплакав. Терема купця мов і не було, самого його й сина вбили... Ми не чуємо душі, адже не купець, а самі воїв у Константинополь посилали.

— Дуже шкодую, — сказав князь Володимир, — що не був у Києві. Правду речете, не купець Феодор, а ви достойно приймали василіків ромеїв, ряд з імператором клали, посилали воїв у Константинів град.

— І ти, княже!

— Так, і я, — важко зітхнув Володимир. Настала тиша. У палаті, вікна в якій були зачинені, де жарко палали свічі, збилося багато людей, важко, трудно дихати.

— Що ж будемо робити, княже? — пролунав сполоханий голос.

Князь Володимир, що сидів похиливши голову, неначе прокинувся, подивився по палаті.

— Відчиніть вікна! — промовив він. Кілька дворян кинулись до вікон, розчинили їх. Десь на Горі вив пес. Війнуло свіжим повітрям.

— Запитуєте, що робити? — глибоко дихнувши, відповів князь. — А що ж? Заутра велю поховати тіло воєводи Рубача... на Воздихальниці, де лежать князі, — він не посрамив Русі.

— Підемо всі, поховаємо, княже! — зашуміли в палаті.

— Усім воям, що були в поході, — вів далі князь, — велю дати пожалування: живі мусять жити, в мертвих є жони й діти.

— Не пошкодуємо, дамо, — підтримали князя бояри й мужі.

— І ще кажу — не дозволю, не припущу, аби імператори ромеїв так говорили з Руссю й зі мною, — вороги вони нам віднині.

Тоді підвівся боярин Воротислав.

— Ти сказав правду, княже, — стиха почав він, — ганьба, що імператори так говорили з тобою й нами, це правда — вороги вони нам... Але чому, чому так ведеться, княже? Імператори ромеїв достойно говорять з польськими й чеськими князями, їм друзі німці, варяги, угри, а з Руссю й її князями поводяться, як з варварами й рабами.

— Все від того, — встав боярин Іскусев, — що польські, чеські й угорські князі, німецькі імператори — християни-латиняни, і закони в них нові, совершенні, освячують право князя й боярина, бідному також дають своє. Наші ж люди моляться дерев'яним богам, живемо ми по старому закону й покону, які давно час змінити.

— Хто ми? — шуміла палата. — Кому вклоняємось? За яким законом мусимо жити? Чому навкруг нас вороги, а в землях смута та й смута?

Князь Володимир дивився в палату й бачив перед собою множество очей, але йому здалося, що він бачить перед собою єдині очі, очі Гори — суворі, безжальні, темні.

У миготливому промінні свічок йому привиділись у цю хвилину ще одні очі, що також складались з очей множества людей Русі, — воїв, gridнів, ремісників, смердів, — смутні, невеселі, неспокійні, допитливі світло-сірі очі.

Не тільки боярство, мужі Гори запитували нині князя Володимира, ждали відповіді, Русь зверталась до нього, і він запитував сам себе: "Хто ми? Кому вклоняємось? За яким законом мусимо жити?"

Володимир устав. Суворий, рішучий князь, що обличчям, постаттю й кожним рухом нагадував отця Святослава і що мав карі материнські очі, простягнув уперед десницю, дивився в палату на мужів Гори, бачив же набагато далі, більше.

— Чую вас! — сказав князь. — Бачу минувшину й сьогочасність, хочу прозріти й будуче наше... Рідна земля, я пройшов тебе з краю в край, щоб устроїти й утвердити, велика, вічна Русь, — у віках бачу її славу.

Володимир зупинився, бо від надзвичайного збудження йому тамувало дух, якусь хвилину мовчав.

— Та ми, — повів він далі, — і це я нині бачу, знаю, — не острів у безбрежному морі-окіяні, много земель, народів, племен, як віковічні хвилі, б'ється в береги наші, з усіма мусимо разом жити.

— Правда, княже, правда! — шуміла палата.

— Але як жити далі, як тримати мир з світом? — запитував князь. — Нині виникла в нас сварга з Візантією, і це не нова сварга; відколи існує Русь і Візантія, не було миру між нами, багато крові пролили ми на бранях з нею, кінця-краю їй не було й немає... Ви не сказали всього, мужі, я скажу за вас і за всю Русь. Не потерпимо, не можемо простити образи, яку вчинили нам імператори ромеїв і Візантії, нині говорю їм: іду на ви!

— Підемо, княже, за тобою! — кричали бояри й мужі.

— Веди, княже! Де ти, там і ми! — брались за крижі мечів воєводи.

Велике, священне почуття помсти керувало ними; руські люди зараз були несхитні, грізні, суворі до ворогів своїх, як і колись, во дні князів Олега, Ігоря, Святослава...

Проте не тільки помста стукала в їхні серця нині, нове владно входило в життя. По-

новому треба було докінчувати сваргу з Візантією.

І це нове неминуче мусило прорватись у Золотій палаті — наперед знову вийшов боярин Воротислав, за ним стояло багато бояр, воєвод, що давно стали християнами.

— Ти сказав правду, княже, — тихо сказав Воротислав, — і ми з тобою одностайні! Але за чим і по що підемо ми до Візантії?.. Мертвих не воскресити, загинули наші люди навіки! Взяти дань? Ні, грецькі золотники нам не потрібні, самі маємо золото, срібло, всякі добра. Взяти землі у Візантії — так у нас і земель, і лісів, і рік є доста. Гостро говорив боярин, але гордо, достойно, мудро, — така вже нині Гора, така й уся Русь.

— Ми підемо за тобою, — вів далі Воротислав, — бо є на світі Візантія, але є й Русь, бо є в Константинополі імператор, а в городі Києві ти князь і наш василевс, бо вони хваляться своїми законами, а ми маємо свій, руський покон, але бачимо, утверджуємо й нові закони. Чи так говорю, бояри й воєводи? — звернувся Воротислав до людей, що стояли в Золотій палаті.

— Так, боярине Воротиславе, так! — відповіла палата. — І про віру, про християн скажи!..

— І про віру, скажу, мужі, — закінчив Воротислав. — Втім, що й говорити? Ми ж уже християни, княже!..

5

Тієї ночі князь Володимир не лягав спати. На якусь годину він зайшов до Рогніди — їй, жоні своїй, хотів повідати думи, що бентежили його душу, не давали спати.

Проте ця розмова тривала недовго. Їй важко було, либонь, зрозуміти, що хотіло від князя боярство, які складні думи тривожили Володимира, — Рогніда знову, в який уже раз, стала перед власним горем, що краяло, розривало серце...

— Знову брань, — бідкалась вона. — Як швидко проминули тиша й мир, як несподівано все це сталось.

Схиливши голову на його груди, вона тихо, беззвучно плакала.

— Покинь, Рогнідо, — сказав суворо й навіть черство Володимир. — Не плач, до чого тут сльози? Імператори ромеїв зганьбили честь київського князя, образили й зневажили всю Русь...

О, княгиня Рогніда одразу підняла голову. Честь мужа Володимира — це її честь, образа Русі — це і її образа.

— Якщо так, — промовила Рогніда й витерла на щоках сльози, — іди, муже мій...

— Мушу стати нарівні з імператорами, — говорив Володимир, — а Русь поставити врівень з Візантією.

— Іди, муже мій!

— Мушу утвердити в Русі закон новий!

— Утверждай, княже!

— Ти не плач, не сумуй, повернись таким, як і їду, Рогнідо!

— Вірю, Володимире! Тим і живу! Я благословляю й молитимусь за тебе...

Зорі пливли у вічних своїх колах за вікном, віти дерев на чоті стояли за стінами, біля грудей Володимира билось рідне йому серце, в цю годину ночі, в цю хвилину вони

тільки вдвох мусили одверто, щиро говорити — Рогніда ж сказала йому всю свою правду.

І князь Володимир нібито сказав їй усе — так, знову похід, знову брань, розлука...

Біля Перевесищанських воріт князя Володимира ждав воєвода Вовчий Хвіст.

— Я зробив усе, як ти велів, княже... Коні готові, у дворі над Стугною нас ждуть, можемо їхати.

— Воєводо! Про те, що ми робимо, ніхто не повинен знати.

— Я твій слуга, княже.

— То й поїхали.

Воєвода мчав першим, він добре знав шлях до Стугни, на березі якої був княжий, а поруч і його власний двір. Князь поспішав за ним, мовчав, думав.

"Дуже шкода, — думав князь, — що я не поговорив про це з Рогнідою. Втім, що вона може мені порадити, — де діє розум, на серце покладатись небезпечно...

І ні боярам, ні воєводам не можу цього сказати, — роблю не тому, що вони бажають, саме життя примушує мене".

Коні летіли серед чорної ночі все швидше й швидше.

"Не заради себе це роблю, заради всіх..."

Вони примчали до княжого двору над Стугною незадовго до світання, коли там усі повинні були б спати. Але хтось, либонь, ждав там князя і воєводу, бо в одному з вікон терема, що стояв на високій кручі над водою, світився вогник, коли ж коні затупотіли в дворі, хтось одразу вийшов на ганок, привітав пізніх гостей.

У просторій палаті, де горів трисвічник, князя зустрів старий священик Григорій, що служив у давні часи ще княгині Ользі і якого заздалегідь привіз сюди Вовчий Хвіст. Він сидів біля столу, на якому лежав пергамент, схопився, тільки князь переступив поріг палати.

— Уклін тобі, княже! Що привело тебе сюди в цю пізню годину і навіщо я тобі потрібен?

Князь Володимир відповів на вітання, сів на лаві. Священик Григорій повернувся до свого крісла біля столу.

Усе навкруг — жовтаві вогні трисвічника, пергамент на столі, спокійне обличчя сивобородого священика, а найбільше його очі, голос — заспокоювало князя, кликало до одвертої, щирої розмови.

— Я хочу говорити з тобою про душу й віру, отче, — сказав князь.

— Усі, що приходять до мене, — відповів священик, — говорять про душу й віру, і я радо допомагаю їм. І ти, княже, говори одверто — тут тільки ти, та я, та ще бог.

— Хочу сказати про Русь, — князь Володимир підняв руку й показав на чорне вікно. — Ось вона стоїть поруч і далі, далі, скрізь навкруг... Я люблю її, отче, бо вона вспоїла мене й вскормила, сам також нічого заради неї не шкодував — ні сил, ні крові, ні життя; я молився і вірив її богам, як отець мій, діди й прадіди князі.

— Відаю, княже, все відаю, знаю, — згодився священик.

— Але що трапилось? — повів далі князь Володимир. — Чому неспокійна моя земля

і її людіє, чому роздирають їх напасті й страсті, немає ладу в землях, городі Києві, на Горі? А ще немає спокою, тиші в душі моїй, віри немає... Куди іду, куди мушу йти, куди вести людей моїх?

Він замовк, згадуючи, либонь, багато минулих літ.

— Я й шукав, вір мені, я довго й уперто шукав віри; до мене приходили булгари з-над Волги, що моляться Бахмуту* (*Бахмут — Магомет.), юдеї з Хозарії, благовісники римського папи... Я сказав їм коротко: не вірю, не можу вірити в богів ваших.

— Я знаю про всі твої сумніви й дерзання, — підняв голову священник, — довго й терпеливо ждав тебе, бо знав, що ти ніде не знайдеш і ні в кого не візьмеш віри, бо вона вже давно прийшла й утвердилась на Русі, княже...

Тепер сам священник, мабуть, хотів дещо пригадати, через що й сказав:

— Я давно знаю тебе, княже, ще з того часу, коли ти немовлям лежав у палаті княгині Ольги, а я разом з нею стояв над тобою; вже тоді вона хотіла тебе охрестити, готові були купіль. Євангеліє, хрест, але твій отець Святослав не дав княгині Ользі цього зробити.

Князь Володимир ловив кожне слово, а сам пригадував інший, давноминулий час, коли стояв поруч з отцем, чув:

"А коли, сину, прийде час, що зникне покон отців наших і настане новий покон, отречуться люди Перуна і восхотять Христа, ти не переч їм..."

— Так і пішло, — говорив далі рівним, спокійним голосом священник. — Отець твій Святослав залишився у вірі старій і так загинув, ти все своє життя такожде був у цій вірі...

— Ти осуджуєш мене за це, отче?

— Ні, — одразу ж відповів і лагідно посміхнувся священник, — ти робив що міг, діяв по слову отця, тільки так і мусив жити, робити... Я любив, — закінчив священник, — бабу твою християнку Ольгу, віротерпимого отця твого Святослава, як же мені не любити тебе — їхнього онука й сина?!

— Спасибі, отче! — щиро сказав Володимир.

— Нині ти прийшов до мене з спраглою душею... Знаю, розумію, виджу, княже! Хочеш, скажу... Не токмо тобі, а всім людям Русі важко, не той нині світ, що був раніше, не так живуть люди, як колись, многотрудним стало життя, багатий клопочеться про своє гобино* (*Гобино — багатство.), убогий не бачить щастя на землі, кожен хоче в щось вірити, але як — у єдиній родині отець молиться Перуну, а діти — іншому богу. І ти сам, маючи багатство й силу, а підпорою бояр, воєвод, дружину, боїшся життя, не знаєш, як жити... Говори, княже, чи правда це?

Князь Володимир довго думав і нарешті сказав:

— Так, отче, нині мені страшно жити...

— А чому? — запитав священник і одразу ж сам відповів: — Життя змінилося, змінюється, і його не зупиниш, княже. Того, що колись було, вже немає, те, що є нині, таким уже й буде довіку. І кожна людина хоче знати, що тут, на землі, все повинно бути так, як є: князеві своє, бояринові — належне, убогому бог такожде дав усе — тіло,

руки, душу...

Широко розплющивши очі, князь Володимир дивився на священика.

— І все це не прийшло само по собі, — тихим голосом вів той, — створюючи дерев'яних богів, людина вже боролася з ними, ці дерев'яні боги допомагали людям колись, але нічого не можуть зробити нині, тільки Христос стоїть на сторожі нового життя, бо він утверджує, що немає на землі власті, аще не від бога. Христос каже: не укради в іншого, а живи своїм, бога бійтесь, князя чтіте.

Священик ясними своїми очима заглядав неначе в саму душу князя.

— Аще людина охреститься, — спроквола говорив він, — бог прощає їй і всі гріхи, содіяні допреже, через купіль вона вступає в життя нове... Аще ж немає життя тут, є життя вічне, рай на небі.

Глибоке зітхання, стогін вирв'ались з грудей князя Володимира.

— За тим я й прийшов до тебе, отче! — щиро сказав князь. — Не вірую... Допоможи мені повірити!

— Добре робиш, княже Володимире... Коли б віра християнська була недобра, її не прийняли б баба твоя Ольга і множество людей руських.

Він накинув на шию епітрахиль, взяв у руки Євангеліє й хрест.

— Купіль готова, — промовив священик. — Роздягайся, княже, ступай у неї...

Князь Володимир озирнувся на вікна, розчинені двері, за якими темніла постать Вовчого Хвоста.

— Ось я пригашу свічки, — прошепотів священик, — досить і однієї.

У палаті була півтемрява. Князь Володимир швидко роздягнувся, став у купіль.

— Хрещу тебе в ім'я бога-отця, сина й духа святого...

На світанні князь Володимир зупинився біля воріт Гори, зійшов з коня, віддав повідки воєводі Вовчому Хвосту.

Він залишився біля воріт, ждав, доки Вовчий Хвіст не зник на Горі, а потім пішов попід стіною, став край валу, що височів над кручами й Дніпром.

Високо вгорі палала яскравим сяйвом денниця, скрізь по небу примеркали зорі, на сході полотніло, на Горі, Подолі, внизу на берегах, де котив води Дніпро, всюди, як це буває перед світанням, стояла надзвичайна тиша, ніч прощалась з землею.

Ніч не минула марно для князя Володимира, сталося те, до чого він невблаганно йшов, язичеська древня Русь лежала ще навкруг нього, зовсім недалеко, близько від князя бовваніли на требищі в темряві дерев'яні постаті богів, яких він з усіх земель зібрав і поставив тут, але сам він — князь Русі — був уже не язичником, а християнином.

І князь замислився над тим, добро чи зло содіяв, прийнявши християнство, якого ще не прийняли його люди?

У нього була непокрита голова, роса падала з неба, лягала на платно, корзно, робила їх цупкими й важкими, ноги відчували холодок землі.

"Добро чи зло я содіяв? — запитав сам себе князь. — Що скажуть люди, нині сущі на Русі й ті, що прийдуть на ці гори після мене?"

Він не знав, що відповісти на питання, яке так бентежило в цю годину душу, але доконечно розумів, що це не залежало від нього, — є сила в світі й тут, на Русі, яка вимагала, щоб він охрестився; не охрестився б він нині, мусив так і тільки так зробити завтра, якщо ж не зробив би цього й завтра, то вже не з власної волі, а силоміць примусили б його до цього.

Хто ж є Христос? Знає його князь Володимир чи ні? Він подивився вгору на зоряне небо й аж здригнувся — ні, він не бачив там Христа. Не було Христа й тут, на землі, — на кручах Дніпра, в долині, за плесом, де все більше й більше червоніло небо.

Так хто ж він, звідки гряде, що несе? Ні, князь Володимир цього не знає й ще не розуміє, хоч давно вже не вірить отим дерев'яним богам, що все виразніше й виразніше окреслюються на требищі в промінні ще одного світанку, але бачить, кожного дня відчуває, як помирає старий світ, трухлявіють і скоро впадуть у порошок старі боги, гряде новий світ, що на знамені своєму змалював лик Христа...

Так що ж, скоритись, впасти на коліна перед новим, що руйнує старе, віддатись на ласку Візантії, німецьким імператорам, римському папі?!

— Ні, — зірвалось з уст князя Володимира, — я не скорюсь Візантії, не визнаю главою німецького імператора, я проклинаю папу римського... Христос! — прохрипів він. — Ось я, князь Русі, стою над Дніпром, зійди ж і ти з свого небесного престолу, стань тут, допоможи мені!

Небо мовчало. Мовчала земля. Але це вже була остання мить перед світом — за Дніпром спалахнув сніп буйно-золотистого проміння, в сірій безодні внизу окреслилось темно-синє плесо Дніпра, зі всіх кінців — із-за Дніпра, з островів, берегів, лісів — долинув багатоголосий спів птахів.

Світало. Князь Володимир стояв на горі й дивився, ждав сходу сонця.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1

Усю осінь і зиму збирається воїнство для походу на Візантію. На Подолі й над Почайною навчається дружина.

Ця наука дається нелегко. Хто знає, які перепони трапляться у далекому поході, з яким ворогом і в яких умовах доведеться боротись руським людям?

Край Щекавиці, над прірвою, споруджують високу кам'яну стіну, виводять кілька веж, копають рови, насипають вали з околлям. Вої з повною зброєю, з щитами в лівих руках, списами, топорами в правицях, деруться на ці стіни, їх одбивають, штовхають, і вони падають, калічаться, — все може знадобитись у далекому поході.

На Оболоні йде стрільба: там серед пісків ставлять величезні щити, на яких змальовано коней і людей, і вої з ранку до пізньої ночі влучають з луків у цього уявного ворога — на тридцять ступнів, на сорок, два-п'ятдесят, сотню.

Усю осінь, доки не замерз Дніпро, вої роями й сотнями, з великим грузом кидаються в крижані хвилі, перетинають Дніпро, там гріються на косах біля вогнищ і знову пливуть до города.

Над Почайною, у Вишгоррді й Вітичеві в цей час будують лодії, видовбують з

товстих стовбурів однодеревки, розводять їхні боки, кладуть на днища упруги, по бортах нашивають насади, кладуть палуби; з усіх усюд до Києва женуть табуни коней, тисячі волів, гінці їдуть у ближчі землі збирати земське військо, побували вони і в Острі та Любечі.

На могилі Микули на той час уже поросла, в'їлась корінням у землю, так зазеленіла трава, що важко було й помітити невеликий горбок, під яким лежав разом зі своєю жоною син останнього старійшини антівського роду.

Не одного Микулу прийняла земля — у пісках за Любечем полягло чимало воїв, що боролись проти Ярополка; у тому ж піску, часом поряд з ними, перетлівали кості тих, що захищали Ярополка й ішли проти Володимира; смерть рівняє й замирює найлютіших недругів.

Коли князь Володимир з воїнством своїм погнав Ярополкову рать до Києва, якийсь час у Любечі стояла тиша, життя завмерло, люди припинили, ждали, що буде далі.

Вони надіялись, що мине війна, князь-переможець дасть їм полегкість, може, поверне людям землі, які забрав Бразд, зменшить уроки, увільнить від холопства, пришле посадника — мужа справедливого й доброго.

Пусте! Не стало Бразда, але лишилися три його сини — Гордій, Самсон, Вавило, — їм по закону, який встановив Ярополк, а Володимир затвердив, належав весь озадок* (*Озадок — спадщина.) після батька — терем у Любечі, землі над Дніпром, ліси, боброві гони — все, на чому стояли його знамена — місяць під сонцем, від якого в усі боки стрілами розтікалось проміння.

Під цим знаменом сини Бразда змалювали ще й хвилі: сонце — князь, місяць — покійний батько, а сини його — хвилі в морі, що ширяться й ширяться без кінця.

І так не тільки з Браздом — в руках у брата його Сварга залишилися ліси, береги по Дніпру, де лежала руда, корчениця; ті з любецьких багатчів, що здобули в пожалування за Ольги, Святослава й Ярополка землі, ліси, урожаї, залишилися їх володарями й при Володимирі — князь сварився з князем, воеводи, бояри, волостелини, посадники служили одному князеві, переходили й давали роту новому, вони боролись за свою честь, славу, добра й переймали їх; тяжке ж брем'я брані, піт, сльози, кров лягали на нищих людей — вони нічого не здобували, а все більше й більше втрачали.

Якось до Любеча приїхав і волостелин Кожема. Він, як усі знали, був на брані князів-братів, підтримував Ярополка й київське боярство, проте тільки вої Ярополка вдали спину, велів своїй дружині скласти зброю, дав роту служити Володимирі.

Так він і залишився волостелином у Острі, об'їжджав від імені князя Володимира городи й весі над Дніпром і Десною, ставив на землях, у лісах, на бобрових гонах, які раніше належали Ярополку, знамено нового князя Володимира, визначав його іменем нові уроки, — князеві, звичайно, княже.

Дбав Кожема й про господаря свого — князя чернігівського Оскола. Той також ішов з Ярополком, бився вище від Любеча й у Києві, тікав до Родні, а там разом з князями інших земель склав зброю, дав роту служити й служив нині князеві Володимирі, як був, так і залишився князем чернігівським.

І про себе не забував Кожема — де б не їхав, дивився, чи не знищив хто часом у лісах, на землях, на бобрових гонах його знамен, на яких було змальовано око з трьома рисками, — волостелинові — своє.

І не тільки добра. Волостелин Кожема, приїхавши до Любеча, радився з багатими, кого призначити посадником княжим. Власне й думати тут було нічого — новий закон, що владно вривався в життя, зберігав за багатим не тільки добра, а й право: місце посадника в Любечі посів старший син Бразда Гордій — молодий ще чоловік, що й зовні, і вдачею крапля в краплю нагадував свого батька.

Проте що вдача! Силою, безжалісністю, тупістю, які поніс з собою в могилу Бразд, в новий час мало що, либонь, можна було зробити. Гордій, син Бразда, був християнином, він уже знав письмо, хитрий, підлесливий, умів залізти в душу будь-кому.

Обираючи собі жону, Гордій діяв не так, як його батько, взяв собі не ту, яка впала в око йому, — ні. Гордій довго їздив до Остра, до пізньої ночі засиджувався у волостелина Кожеми, виходив у сад з його дочкою Лименою.

Ця дочка була на диво незугарна — руда, кирпата, з великими банькатими очима, — хто її зустрічав, обминав третьою вулицею.

А Гордій робив свою справу, домовився з Лименою, поговорив з Кожемою, а там повіз її як жону до Любеча.

Мусив Гордій, син Бразда, стати посадником у Любечі ще й тому, що був найбагатшою людиною древнього селища, яке ставало вже городом, рядовичі, що колись уклали ряд з отцем, чи їхні діти, аще отець помер, служили по закону вже йому, закупи мали сплачувати купу тільки йому, хто ж з них не міг повернути свого боргу, ставав обельним холопом старшого сина покійного.

А рядовичів, холопів ставало у Любечі чимдалі все більше й більше. Новий город, що виростав над Дніпром, не нагадував старого селища, гнізда роду, в ньому була своя Гора — тереми за високими тинами на кращій землі попід лісом, посад — хижі ремісників, скудельників, рибалок на глинищах і в ярах навкруг Гори, Оболонь — землянки на пісках і над затоками Дніпра, де тулились з численними родинами рядовичі й закупи, у яких був один шлях — у Дніпро або в холопи.

Правда, в нищих людей лишилась ще одна надія. Як і в городі Києві, в Любечі люди були охрещені, два священики — Ксенофонт-гречин і Кузьма-болгарин, що сиділи на любецькій Горі, — обіцяли убогим рай на небі й тим більше радості, чим більше вони на землі страждають...

Після смерті Микули в його хижі довго ніхто не жив — люди всяк говорили про смерть Микули й Вісти, всіх дивувало, чому князь Володимир велів віддати йому погребову почесність як сину старійшини. Травною заростала могила Микули, бур'яни заплітали дворище древнього роду.

Вночі, говорили люди, на дворищі Микули чути стогін і плач, хтось бачив вогні, які блимали у душниках землянки, — кому охота йти туди, де живуть щури, домовики, плачуть наві?!

А все ж у Любечі знайшлась людина, що не побоялась домовиків, щурів, нав, — може, вважала й за краще втекти до них від живих, але немилосердних, страшних людей, — це був Антип, що доводився нетем* (*Неть — небіж, племінник.) Микулі, онуком Анту.

Сам він був єдиним сином Гапона — двоюрідного брата Микули, рано втратив отця й матір, якийсь час сидів на отчому дворі, сплачував купу, яку батько одержав від Бразда, сину його Гордію, а там віддав за цю купу дворище й хижу, жив на дніпрових кручах, як птах, влітку живився рибою, взимку їв заячину, виверечину, всяку давленину.

Єдине, що мав Антип, — волю. Він тепер не був ні рядовичем, ні закупом, ні холопом, над ним не було хазяїна, "задушний чоловік", — так про нього говорили.

Оцей Антип і оселився на дворищі Микули, в древній хижі роду, спав на полу, де спочивали старійшини Уліб, Воїк, Ант, син його Микула, він, чи хотів того, чи ні, був останнім у роду старійшин, бо стеріг їхнє огнище, жив там, куди вночі прилітали їхні душі.

І це були щасливі для Антипа дні — над ним була покровина, в огнищі тлів жар, ночами він чув під вугіллям тихі бесіди пращурів.

Тільки ж недовго довелося жити в землянці Микули — у Любечі знали, що досить комусь пожити якийсь час у нечистому місці, й воно стане чистим, знав про це й Гордій, син Бразда, посадник любецький.

Він прийшов на дворище Микули, де й зустрів Антипа; два холопи несли за ним дерев'яне знамено нового, знатного роду.

— Хто ти еси? — запитав Гордій в Антипа, що стояв босий, у старому вретищі, довге волосся спадало аж на плечі.

— Я Антип, неть Минули й твій родич, посаднику, — відповів задушний чоловік.

— Не про те запитую, — гримнув Гордій, — і мені байдуже, кому ти доводишся нетем. За яким правом живеш тут, забрав чужу хижу й двір?

— Я нічого не забираю, — хитнувся Антип, — і мені нічого не треба — живу, та й усе...

— Живу, та й усе! — засміявся Гордій. — Та хіба ж хто нині так живе на світі? Ця хижа й цей двір належали Микулі.

— Так, Микулі, — згодився Антип, — нехай буде прощен.

— Аще живеш тут, — вів Гордій, — мусиш знати, що Микула мав купу від князя і ти повинен платити... Аще живеш тут, мусиш дати податок князеві від диму, від рала, від кожного злака.

— Тут немає диму, немає в мене рала, я не садив і злаки.

— То й іди, Антипе, звідси! — крикнув Гордій, — Ставте знамено! — велів він холопам.

Уночі Антип сидів над Дніпром. Починалась зима. Антип змерз і не мав тепер куди піти й притулитись на світі.

Онук старійшини — так, це був, мабуть, останній онук, що пам'ятав своїх предків, —

він, останній в роду, прокли нав Любеч, усю землю.

А тим часом до Любеча приїхав волостелин Кожема, разом з посадником Гордієм зібрав любечан, кликав їх на брань з ромеями.

І люди, це слід сказати, як їм не важко було жити, як вони не голодували й не страждали, але здригнулися, завмерли, жахнулися, почувши страшну вість...

— Імператори ромеїв — вороги наші, вони загубили множество руських воїв, збираються йти на Русь, одягти ярма на виї наші! — кричав Гордій.

Ромейські ярма на виях руських людей? Ні, тяжко жити нині в рідній землі, тяжко працювати на князів, волостелинів, посадників, але многократно важче, страшно носити ярмо Візантії, бачити, як загибає рідна земля.

— За Русь! Ми підем, віддамо за неї життя й сили. Над берегами лунала пісня:

Дніпро широкий, Дунай далеко,
перетнем мости через все море,
главу зрубаєм царю ромеїв,
принесем дому і честь, і славу...

Тільки Антип, онук старійшини, не пішов з воями. І не тому, що не хотів, о, серце його палало неугасимою любов'ю до рідної землі, ненавистю до ромеїв... Він не міг іти з воями через те, що не мав коня, не міг купити в Сварга щит і меч, воїн же без зброї — не воїн. Його не прийме князь.

Вранці Антип пішов понад Дніпром — нижче й нижче, він пройде всю Русь, перетне Руське море, доб'ється до гори Афону, стане ченцем Антонієм, повернеться до города Києва, після смерті ж його назвуть святим...

Ніхто в Києві та навіть воєводи не знають, як же вестиме князь Володимир своє воїнство — Дніпром до гирла, а там Руським морем до Дунаю чи, може, сухоходом, у землі тиверців, а далі, як колись ходив князь Святослав, через Болгарію.

Володимир не йде стежею свого отця — він не може рушити на Візантію через землю болгар — Болгарія поневолена, скрізь там, над Дунаєм аж до Руського моря, стоять легіони імперії, він не може стати на прю з імператорами на чужій землі.

"Колись, — думає князь Володимир, — може, знову зіллються шляхи болгар і русів, нині ж ми роз'єднані, кожна з наших земель самотуж бореться за своє майбутнє й щастя, мушу стати супроти Візантії один, наша перемога надасть сили й болгарам..."

Через це вирішує Володимир боротись з ромеями на древній слов'янській землі, на берегах рідного Руського моря, готується зробити удар на город Херсонес у Кліматах.

2

Ранньої весни, тільки скресли льоди й виповнився, як чаша, Дніпро, від берегів Почайни вирушає двісті лодій-насадів, на кожній з них тридцять-сорок воїв, на передній їде з старшою дружиною князь Володимир, що бере з собою в похід сина Мстислава.

Ще раніше князь посилає в поле за Дніпро кінну дружину з чотирьох тисяч вершників на чолі з воєводою Вовчим Хвостом, велить їй їхати Соляним шляхом на південь, ждати його над порогами.

Серед цих воїв були й ті, що недавно ходили до Візантії й бились під Абідосом, вони

палали від помсти, хотіли розплатитись за кров і кривду.

З воїнством їхало на цей раз чимало людей, що не носили зброї, — бояр з Гори, мужів нарочитих від земель, купців, — князь Володимир не тільки ратоборствуватиме, а говоритиме з ромеями про куплю-продаж, віру, — він хотів мати біля себе порадників, силу, що підпирала княжий стіл.

Лодії швидко пливли Дніпром, ще швидше мчали в полі Соляним шляхом вершники, вони ждали князя біля Неяситі, допомогли переволочити найбільші насади мимо порогів.

Там, на лівому березі Дніпра, князь Володимир дав воям спочити, а сам поїхав з старшою дружиною на острів Григорія* (*Острів Григорія — нині Хортиця.), де в давноминулі роки вої, що рушали вниз по Дніпру й далі в Руське море, складали під священним дубом жертву богам, просили їх дарувати перемогу. Оточений воєводами й тисяцькими, він піднявся крутою стежкою на скелі острова, зупинився під дубом, посадженим руками предків триста, а може, й усі п'ятсот літ тому.

На дубі бриніло свіже зелене листя, але багато гілок, побитих блискавицями й громами, засихало, бо в цьому світі все розвивається, росте, а потім старіється й помирає, — священний дуб на острові Григорія після довгих літ наче засипав серед моря нових буйно-зелених дерев, над голубим Дніпром, під бездонним небом, що були вічні.

І, може, через те, що старезний дуб помирав, може, і це, либонь, вірніше, через те, що вмирало старе в людях і народжувалось нове, заростала й стежка, яка вела від Дніпра до дуба, на гіллях його висіли зотлілі рушники, іржаві, погнуті мечі, біля стовбура в густій траві білили кості тварин — це були сліди давніх жертв, але нових уже ніхто не приносив.

Князь Володимир також приїхав на острів не для того, щоб принести жертву. Постоявши під дубом, він пройшов до ріжка острова, де височіла насипана множеством рук могила, — тут, як сказали Володимирі, отець його Святослав темної ночі рубався з печенігами, тут він помер, вої ж віддали останню погребову почесь — спалили в лодії його тіло.

Знявши шоломи й низько схиливши голови, стояли князь Володимир з сином Мстиславом і воєводами перед могилою, на якій зеленіла трава, всіма барвами грали квіти. Усі вони мовчали, тихо було навкруг, тільки жайворони десь високо вгорі розливали бесконечну й трохи смутну пісню.

— Буде так! — сказав князь Володимир, стоячи над могилою свого батька. — Ми йдемо супроти Візантії на справедливу січу, помститись за тих, що загинули від рук ромеїв, утвердити новий закон і нове життя. Ти, воєводо Вовчий Хвіст, веди вершників полем до Хозарської переправи, там рушай у Клімати й підступай зі сходу до города Херсонеса, ми, воєводи, їдемо Дніпром, а далі й Руським морем, щоб налетіти на Херсонес з півночі й заходу.

Проте це було ще не все, що замислив князь Володимир. Стоячи на високих кручах Хортиці, він дивиться на Дніпро, лівий берег, туди ж дивиться й дружина.

Перед їхніми очима стелиться безмежне поле, по ньому в'ється гостинець — шлях суходолом до Сурожського моря й на Дон, а обабіч гостинця, скільки не глянь, могили й могили.

Так було всюди, де вони проходили, — над полуденними її шляхами, де руські люди бились з множеством орд і всякою навалою, з давніх-давен височіли, пізніше притерлись, а часом були вже й розорані могили предків наших, що поклали голови за Русь.

Дивлячись на ці могили, князь Володимир думав про минувшину, сучасність свою і майбутнє, що в його уяві було чимсь єдиним, бо майбутнє завжди перетворюється в сучасність, сучасність неминуче й дуже швидко, як людський вік, стає минулим, і тільки минувшина вічна — мертва, але завжди жива, вона стоїть на сторожі швидкоплинного світу...

— Рідна земля! — каже князь Володимир. — Будемо берегти її скрізь і всюди.

Він кладе руку на плече сина Мстислава.

— Ми йдемо, — продовжує Володимир, — на Херсонес і ще не знаємо, що нас там жде. Вірю, візьмемо город, будемо звідти говорити з імператорами. Проте, сидючи в Херсонесі, хочу почувати себе твердо, міцно. Ти їдь суходолом до Тмутаракані, сину мій Мстиславе, — то Руська земля, доки там сидимо — греки в Кліматах зав'язані, як у мішку. Буть тобі, сину Мстиславе, князем Тмутаракані, стережи звідти військо моє в Кліматах, буде потреба — покличу, іди в поміч.

— Спасибі, отче! — подякував новий князь Тмутаракані Мстислав. — Сидючи в Тмутаракані, стерегтиму тебе, військо, всю Русь.

Він виймає з піхов меч. Цілує холодне лезо, на якому грає проміння.

Князь Володимир обняв сина й теплими очима подивився на його юне обличчя, на якому пробивались темні вусики, пушок на підборідді. От і прийшов час розлучитись із одним з синів — чи ж доведеться йому ще бачити його?

Того ж дня князь Мстислав з дружиною помчав на схід, до Сурожського моря.

Увесь день вої оглядали лодії, забивали конопаттю щілини в днищах, готували вітрила, снасті, укоті.

Раннього вечора, тільки стемніло, лягли спати — починалась остання ніч, коли можна було на дозвіллі відпочити перед далеким і важким походом — Дніпром до Олеш'я й далі морем.

Ніч була тиха, тепла. Звечора небо затягли хмари, перед самим заходом сонця над Дніпром просіявся дощик, але він так само, як народився, швидко й вщух, хмари розвіялись, темна гряда їх висіла тільки над пониззям.

На лодіях тут-там чулись розмови, десь народилась у темряві, покотилась над плесом тужна пісня, понад берегом і вище, на кручах, згасали вогнища, в полі на конях, вище ж і нижче від стану на насадах стала на чоті сторожа.

І раптом у тиші пролунав один голос, до якого приєднався другий, третій:

— Дивіться, дивіться на небо!

Усі дивились на пониззя, де раніше висіла, а тепер уже розійшлася громада хмар,

— там, у небі, починаючись широким хвостом від Волосіні і простягаючись гострим списом майже до обрію, сріблясто переливалась дивна зоря* (*Комета 989 року.) .

Втім, це була не зоря — високо в небі серед інших зір, затьмарюючи їх, висіла зоря-хмарина, вона світилась, сяяла таким блиском, що враз окреслились Дніпро, темні лодії на воді, береги й кручі, люди, що стояли там і дивились на небо.

Ці люди — і прості вої, і вся старшина — були вкрай схвильовані й стурбовані, бо ніколи до цього такого не бачили, — на лодіях, скрізь по березі, на кручі, де біля шатра стояв з старшою дружиною князь Володимир, у ці хвилини всі мовчали, але кожен думав, що віщує Русі й усім людям це знаменіє, проти кого спрямований спис, який висить у небі?

— Небо благословляє нас, — промовив, звертаючись до старшини, князь Володимир. — Зоря вказує на Херсонес. Ми переможемо!

І вже скрізь на березі ворушились, гомоніли, говорили збудженими, бадьорими голосами вої:

— Зоря вказує на Херсонес! Нашій раті буде удача... Далекі, забуті предки, які вони були безпорадні й безсилі, коли бачили перед собою таємничі зорі, ставали свідками народження й загибелі далеких світів, плину дивних, небачених світил! Щастя в тому, що вони, хоч і не знали, й не розуміли одвічних сил світу, а також і неба, світил, дуже твердо стояли на тій землі, де їм доля судила жити, вони берегли її й були добрими господарями цієї землі.

Ще через тиждень лодії князя Володимира дійшли до гирла Дніпра, підняли тут вітрила й, обминувши довгу косу, що стрілою виходила в море, полетіли на південь, до Кліматів.

Їм щастило. Над морем у цей час стояла добра година, удень повівав легкий вітер з півночі, вночі він завертав зі сходу — від розпеченої сонцем землі Кліматів — або й зовсім стихав, і тоді вої брали в руки весла.

Воям допомагало, здавалося, саме небо — уночі на небі увесь час, коли вони їхали Дніпром, а далі і в морі, високо над ними висіла зоря-хмарина, яку вперше побачили нижче порогів, вона сяяла в небі, освітлювала їм шлях...

Вони пливли в широкому, безбережному морі, раз і другий зустріли кілька хеландій херсонітів, на світанні третього дня побачили далеко на обрії вузьку смужку землі — то, либонь, був мис Парфенія в Кліматах. Князь Володимир велів одразу ж повернути далі в море — за цим мисом була Керкентида* (*Керкентида — сучасна Євпаторія.), що захищала Херсонес з півночі, там завжди стояли кораблі ромеїв. І лодії незабаром опинились у чистому морі, тепер вони пливли просто до берегів Херсонеса.

Наступної ночі вої побачили на далекому сході вогні — там у кількох місцях високо в небо сягали, освітлюючи знизу хмари, вогняні стовпи. Це був знак, що вої-вершники пробились через Хозарську переправу, посуваються в Кліматах, заходять зі сходу до Херсонеса.

На світанні повіяв з моря й туго нап'яв вітрила на лодіях свіжий вітер, і тоді ж вої князя Володимира побачили Херсонес — жовті стіни його, вежі, позолочені бані

церков, що височіли над самим морем, у затоці Символів на схід від міста видно було щогли багатьох ромейських кораблів.

Князь Володимир знав, що в давні часи вихід із затоки Символів перетинався на ніч залізними цепами, нині цепи ці лежали на дні затоки, тому він велить сотні лодій залишитись у морі, а сам з другою сотнею летить на високій хвилі прямо до затоки Символів.

Це був зухвалий, сміливий наскок; у тихій затоці на хеландіях усі спали, коли лодії руські налетіли, стали поряд з хеландіями, а з них почали вискакувати з мечами в руках вої, вже пізно було щось робити й оборонятись, ромеям лишалось тільки кричати, волати.

Крик з затоки долинув до міста. Уже розвиднілось, сторожа на стіні побачила безліч ворожих лодій у морі, немало лодій стояло і в затоці Символів, а руські вої з мечами й списами в руках уже поспішали до стін Херсонеса.

Але взяти навальне місто не пощастило — на стіни його висипала й почала метати стріли сторожа, перед воями, що встигли добігти до воріт праворуч від вежі Зенона, впала з величезним грюкотом і тріском катаракта* (*Катаракта — залізні ґрати.) — місто Херсонес замкнувся.

Як на той час, місто Херсонес вважався міцною, майже неприступною фортецею. Він займав невелику площу — двоє поприщ вздовж, набагато менше впоперек, стояв між двома затоками на мисі, що виходив далеко в море, навкруг міста в різні часи з великих брил тесаного каменю побудовано було дві стіни — головна й передня, що називалась протейхизмою, на рогах стіни височіли вежі, з них одна біля самих воріт міста — вежа Зенона. Усі ворота, що виходили до затоки Символів, до моря, й на заході до некрополя* (*Некрополь — місто мертвих, кладовище.), були зроблені з дуба, оббиті міддю й залізом, позад них почеплені були ще й катаракти.

Жити в цьому місті його мешканцям було тіснувато, поділені на квадрати рівними вузькими вулицями, будинки тут ліпились, як клітинки в вошині, один до одного, західна й південна частина міста, де містились у хижках, землянках і просто неба ремісники, рибалки, вантажники, нагадували мурашник.

Тільки в північній частині міста, що виходила до моря, жити було просто й дозвільне — там стояли впритул один до одного великі двоповерхові будинки багатіїв, містились терми, гімнасії* (*Терми — бані, гімнасії — будинки для фізичних вправ.), стояли великі храми, а на високій скелі над морем базиліка — довга відкрита будівля, дах якої підпирали колони, підлоги вкривали чудові мусії, скрізь милували зір мармурові статуї, які стояли також і обабіч сходів, що вели до моря.

Місто-фортеця, це так, але фортецею був і кожен дім багатого херсоніта, вікна їх виходили не на вулицю, а в двір, у дворах були льохи, де стояли піфоси* (*Піфоси — високі глиняні глеки.) з вином, діжки з солоною рибою, в кутку двору, під землею, звичайно містилась і цистерна, в якій херсоніт збирав дощову воду.

Цистерн не мало убоге населення міста, але з давніх часів у Херсонесі існував водогін — на схід від міста під землею були цистерни, де збиралась вода з річищ,

джерел і просто дощова, звідти, також під землею, вода текла кам'яними трубами до города, а там і в усі будинки.

У давні часи, коли Херсонес був городом грецьким, тут кипіло життя. Воздвигались храми й чудові будівлі, скрізь стояли пам'ятники й мармурові дошки з написами, що славили подвиги херсонітів, — коли ж тут стали володарями візантійці-romeї, вони поламали храми, повергли в прах пам'ятники, мармуровими дошками з написами вимощували підлоги в своїх будинках, — вони грабували Клімати, крали їх багатства, вигідно торгували з Руссю, а Керкентиду й Херсонес зробили своїми торговищами.

Особливо підупав Херсонес за імператора Василя, що боявся не тільки малоазіатських фем, але й Кліматів. Минув час, коли на чолі Херсонеса стояли протевон* (*Протевон — голова самоврядування.) і стратиг, яких обирали багаті херсоніти, імператор Василь прислав сюди свого стратига, заборонив карбувати в городі свої гроші.

За одним тоді стежила імперія: щоб Херсонес давав їй більше зерна, меду, худоби, щоб звідси текло в Константинополь більше золота й срібла, для чого в Херсонесі сидів комеркіарій* (*Комеркіарій — збірщик податків.), що стежив за збиранням податків і мита; це була настільки важлива для Херсонеса особа, що мала навіть свою печать.

Коли воїнство князя Володимира несподівано з'явилося перед Херсонесом, город, звичайно, затремтів, здригнувся, злякався, боячись, що руси великою силою полізуть на його стіни.

Володимир цього не зробив — з стін города було видно, як лодії руські збираються в затоці Символів, деякі ж стали на укотях напроти північної стіни города — вони відрізували Херсонес од моря, на суходолі ж, на відстані двох-трьох стадій* (*Стадія — грецька міра відстані.) від города, півколом, що тягнулось від затоки Символів на південь, а далі на захід, аж до затоки Парфенія, почав виростати стан князя Володимира — землянки, які вої копали на схилах пагорбів, хижки, складені з брил сірого каменю, намети — для старшини, великий намет, над яким замаяло голубе знамено з трьома перехрещеними списками — знак князя Русі Володимира.

Тепер херсоніти бачили, з якою силою їм доведеться мати справу, — у русів було не менше як двісті лодій, на кожній з яких приїхало тридцять-сорок воїв, — п'ять чи шість тисяч воїв прибуло до Херсонеса з моря, — для города, що мав усього десять тисяч населення, це була велика сила.

Виявилось, що воїнство київського князя прибуло не тільки морем — під вечір першого дня сторожа з стін города побачила, що вдалині, на шляху від Неаполя* (*Неаполь — древній город у Криму.), встали стовпи куряви, — проминув недовгий час, і стало видно множество вершників, що мчали до Херсонеса, — це були вої князя Володимира. Доїхавши до стану, вони спішилися, приєдналися до воїнства.

Перед заходом сонця, коли стало тихо на суходолі й у морі, наперед воїнства, що прийшло сюди з півночі, виїхали на конях, зупинилися напроти головних воріт і затрубили у великі турові роги вої руського князя.

На стінах і в городі стало тихо, затаївши подих, там слухали, ждали, чого трублять

у роги вої.

У тиші, що настала по тому, вої, що виявились кликунами руського князя, закричали:

— Київський князь Володимир прибув сюди й став під Херсонесом, бо імператори Василь і Костянтин, з якими він мав любов і дружбу, порушили мир, зло вчинили Русі... Слухайте, херсоніти!

— Слухайте, херсоніти! — волали далі в передвечірній тиші кликуни. — Київський князь прибув сюди, щоб говорити з імператорами ромеїв...

— Слухайте, херсоніти! Князь Володимир пропонує вам не чинити опору, здати Херсонес, за що обіцяє не чіпати ні города, ні людей його...

Закінчивши, кликуни довго непорушне стояли на високому пагорбі, й у світлі згасаючого сонця їхні постаті нагадували кам'яних велетнів. Князь Володимир велів їм ждати відповіді херсонітів, він, як і отець його, діяв справедливо, чесно, — він сказав ворогам, чого прийшов сюди, він оголосив, чого хоче, він упереджав херсонітів від крові й смерті, і в цю передвечірню годину Херсонес ще міг врятуватись.

Але Херсонес цього не зробив. Кликуни князя стояли й ждали. Сонце зайшло, в полі й над морем почали снуватись присмерки, постаті кликунів стали чорними, вгорі над ними висіло темно-синє небо, а в ньому спалахнула блискавкою вечорова зоря.

І раптом у цьому темно-синьому небі почувся шум і свист, один з кликунів закричав і впав з коня, крик почувся й у стані руських воїв.

У відповідь на слово воїна-князя херсоніти почали кидати з стін стріли, балістарії* (*Балістарії — металеві машини.) — гостре каміння.

Так почалась брань князя Володимира з Херсонесом і Візантією.

Воїну, який годину тому був на полі брані, важко розповісти, що саме він бачив і що пережив. Чим більше воїнів, тим різноманітнішими, часто просто неймовірними будуть розповіді їхні. Кожна війна, в якій б часи вона не відбувалась, — це дикий, кривавий сон, безумне маячіння, яких ніхто ні переказати, ні описати не може. Будь проклята війна і всі війни разом, благословенні люди, які борються за мир!

Дуже коротко повідає літописець про битву князя Володимира під Херсонесом: "Іде Володимир з вої на Корсунь, град гречеський, і затворишася корсуняне в граді, і ста Володимир об он пол града в лимені, на віддалі від града в стрелище єдине, і боряхуся кріпко з града, Володимир же обстоя град..."

Якби каміння вміло говорити, а кров на пісках не вицвітала на сонці, якби води морські не переїдали й не розчиняли сліз людських, — о, скільки б могло розповісти Руське море, скелясті береги над ним, водами Дніпра обмите широке, безмежне поле!

Це була велика січа. Земля навкруг Херсонеса щедро полилась тоді руською кров'ю, на стінах фортеці, що невпинно розкопуються й виростають нині, як у казці, з-під розритої землі, видно щербини й пробої — це шрами кам'яної твердині над морем; плуг вириває з ріллі людські черепи, шоломи, поламани списи, мечі — це кості руських людей і та зброя, з якою вони полягли в землю.

У перші дні князь Володимир, — так тоді завжди воювали, — думав навалю,

копієм взяти город. З раннього ранку до пізнього вечора вої його, тягнучи за собою драбини, мотузи з гаками, залишивши стан, підступали до стін города, ще дерлись наверх по горі трупів...

Але взяти херсонеську твердиню було важко: високі кручі, кам'яні стіни її були неприступні. Коли руські вої раз і другий, підтягнувши пороки* (*Пороки — тарани.), пробили протейхизму — першу, тонку, стіну, за нею виявилась ще одна, древня, дуже груба стіна, пробити яку не було вже сили.

А крім того, це руські вої лізли на стіни, це вони, обливаючись кров'ю, били пороками ворота, копієм хотіли взяти город, самі ж ромеї, стоячи за заборолами, посилали вниз тисячі стріл, лили гарячу смолу, засипали очі воїв піском, їхні балісти метали й метали гостре каміння.

Тоді князь Володимир велів робити приспу — вої його вдень, а найбільше ночами копали землю, насипали вал, що починався від затоки Символів і тягнувся до воріт города, підіймаючись все вище й вище: вої по ньому могли б збігти просто на вежу Зенона, звідти розтектись по всій стіні, попали б і в город.

Проте коли цей широкий вал, за який було заплачено великою кров'ю, доходив уже майже до воріт і вежі Зенона, виявилось, що він починає осідати, — вгадавши намір руських воїв, херсоніти, як кроти, зробили підземний хід з города, дорились аж до валу, і в той час як руські вої насипали землю, вони виносили її в город, де й нині ще серед скель височить насипана ними могила.

Час ішов, проминула весна, почались суша й безвітря, вже на скелястих берегах над морем вигоріла й повилась сивиною трава, а вої руські стояли під Херсонесом, не могли його взяти.

— Три літа стоятиму, але не відступлю від Херсонеса, — сказав у гніві князь Володимир.

Князь Володимир не думав стояти в Кліматах три літа — це була війна, що коштувала багато крові, його ждала Русь, він мусив швидше взяти Херсонес, щоб говорити з імператорами Візантії.

Він знав, що в ромеїв тануть і тануть сили. Сам Володимир під стінами города також мав великі втрати. Проте за спиною в нього, хоч це були й Клімати, лежали городи руські Сугдея* (*Сугдея — сучасний Судак.) й Корчев* (*Корчев — Керч.), через Клімати йшла Володимирі підмога з Тмутаракані від сина Мстислава. Одразу за станом починались і тягнулись до далеких гір клери* (*Клери — садиби багатих херсонітів (по 26 — 30 га.) херсонітів — господарі звідти повтікали, але залишились сотні рабів, — з усіх кінців до воїнства князя Володимира йшли руські люди й раби ромеїв.

І в самому Херсонесі були люди, які ненавиділи ромеїв, ждали нагоди, щоб допомогти або й потрапити до стану князя Володимира.

Була ніч на початку червня. Низько над землею ще звечора повисла важка хмара, що після заходу сонця поповзла, закрила й море. Під шатами цієї ночі спав стан руських воїв, спав Херсонес, за кілька кроків не було нічого видно, в полі й у городі стояла велія тиша.

Та от почувся тихий скрип під стіною Херсонеса напроти затоки Символів, от у чорному отворі, що відкрився в стіні, з'явилися постаті, двоє людей стали в полі, слухали, ждали...

Потім вони пішли вперед, просто до стану Володимира, зупинилися і підняли руки тільки тоді, коли побачили перед собою руських воїв, що схоплювались з землі.

— Хто ви?

— Ми з города... Хочемо бачити князя.

Списи руських воїв були націлені просто на невідомих — де війна, там зваба, лжа, зрада!

Князь Володимир дивився на людей, яких привели до нього вої з сторожі, що лежала цієї ночі лікоть у лікоть у полі.

Вої одразу вийшли, в наметі лишилися князь з кількома воєводами, два невідомі ромеї.

— Хто ви й чому опинилися вночі в полі? — запитав князь.

— Я, княже Володимире, — сказав один із них, одягнутий як воїн, — свіон, іменем Жадборн, служив у дружині ярла Фулнера, що йшла з тобою з Новгороду до Києва.

— Кому ж ти служиш нині — Херсонесу? — посміхнувся Володимир.

— Будь проклят Херсонес, ромеї і вся Візантія, — вилаявся Жадборн, — ми служили їм, не шкодували крові, немає моєї дружини, не стало ярла Фулнера, але що я від них маю? Я прийшов і буду служити тобі, княже.

Володимир нічого не відповів свіону, що заради золота зраджував своїм хазяїнам.

— А ти, — звернувся він до іншого втікача, — чого залишив Херсонес і прийшов до мого стану?

Старий чоловік у темній рясі, з довгим волоссям, широкою бородою, вусами, помітно хвилювався, відповів не одразу.

— Я священик, іменем Анастас, — вирвалось нарешті в нього.

— Ти священик?! — щиро здивувався Володимир. — Чого ж ти тоді прийшов сюди, до стану воїв?

— Я болгарський священик, — відповів Анастас, — і саме через це прийшов до тебе... Так, княже, колись я жив у Болгарії, мав свою церкву в Доростолі, служив своєму болгарському патріарху Даміану, бачив там і отця твого князя Святослава... А потім Доростол взяли ромеї, нині престол болгарського патріарха в Охриді, але я не можу йому служити, бо константинопольський патріарх Микола вигнав нас з Болгарії. Так я й багато священиків болгарських попали в Херсонес, в город, де моляться золоту, а не богу... Я зрікаюсь ромеїв, патріарха Миколи ХризOVERга, жити в Херсонесі несила, ліпше йти до язичників, сіяти там боже слово... Через це я й прийшов до тебе...

На столі горіла свіча, в жовтуватому промінні виразно було видно обличчя Анастаса. Чи можна вірити священику чи правду він говорить?!

— А як ви пройшли? — запитав князь.

— У стіні Херсонеса є потайний хід, ним ми зараз і пройшли, — сказав Жадборн.

— Ви нам його покажете?

— Якщо твоя воля, ми тобі його покажемо й зможемо ним повернутись да Херсонеса, — промовив свіон, — але це дуже вузький хід, ним ледь може проповзти людина, а по той бік стіни завжди стоїть сторожа... Нині — темна ніч, ромеї перепились і сплять, з цього ми й скористались.

— Гаразд, — промовив Володимир. — З чим же ви прийшли?

— Я можу розповісти тобі все про Херсонес, — відповів Жадборн, — і допоможу, аби це гніздо над морем було знищене... Я знаю, де проходить водогін з Херсонеса, знаю, де тут, у твоєму стані, лежить грецький вогонь, вмію поратись з цим вогнем...

— Добре, — перебив Володимир свіона. — Завтра вранці ти розкажеш все це моїм воеводам. Нині іди з воями, покажи, де потайний хід до города.

До намету увійшли вої і повели Жадборна. Князь і священник залишилися удвох.

— Я також мушу йти? — запитав Анастас.

— Ні, — відповів князь. — Хочу з тобою говорити про віру й Христа. Ти не стомився, отче?

— Зовсім ні — про віру я можу говорити скільки захочеш, вірно служитиму тобі, княже...

Херсонес тримався і, либонь, ще дровгий час міг витримувати облогу — у домах його від затоки Символів аж до моря було досить борошна, щоб пекти хліб, запасів солоного м'яса й риби, у льохах стояли піфоси з вином. Далеко за городом, у горах, сховані були й цистерни, трубами, що проходили глибоко під землею, звідти невинно текла вода, у городі всі пили й питимуть вдосталь, була війна, але працювали громадські терми, багаті херсоніти мали свої, власні терми й цистерни з водою.

Гірше було на західній околиці города, де жила біднота, — на неї лягав тягар війни, вони копали рови, насипали вали, стояли на стінах, але не мали хліба, забули смак м'яса й риби, мали досить тільки води...

І раптом у водогінних трубах стала зникати вода. Досі вона текла звідти могутнім потоком, невідомо чому, але цей потік одного дня почав слабнути, через кілька годин уже тік тоненьким струмочком, завмер, з труб водогону в городі якийсь час ще збігали, а потім впали останні краплини.

— Русь перекопала водогін... Ми не маємо чого пити! — котилось у Херсонесі від будинку до будинку, кинуло весь город у страх і розпач.

Багаті херсоніти кинулись замикаати ворота дворів — віднині вони стерегтимуть, як пси, свої цистерни, шкода, що їм не спало на думку завчасу залити по самий верх піфоси, терми, льохи, двори...

Бідні! Їм стало важче, неймовірно важко — багаті видавали хліб скибками, а от не стало й води... Коли на гарячу землю впали останні краплини з водогону, вони вже хотіли пити; в хижках, халупах, землянках одразу затужили, заплакали жони, діти.

День, другий, третій... Як швидко минають дні, коли в людини є хліб і вода, і як повільно течуть вони, коли немає ні ковтка води.

Страшно, так, у ці дні в городі Херсонесі було страшно жити й ходити. Вода — тільки за неї служили тепер убогі багатіям, кухоль води — втім, ні, він був дорожчий,

ніж золото, — кухоль води став мірилом життя... А тут — спека, безжальне сонце висить, як розпечена сковорода в небі, горить камінь, земля, горять і душі людей!

Тоді князь Володимир і повів воїв своїх до стін Херсонеса... Передбачаючи це, стратиг города вночі велів підняти чимало діжок з водою на стіни, а начальникам відкрити ці діжки, коли руські вої почнуть наступати. Вої князя Володимира йшли до города, а на стіні ромеї пили воду — щоб одбити русів і знову напитись... Вода — звичайна, і навіть не звичайна, а стояча, заплісніла, — була на стінах, і вона впливала на воїв, як міцне вино, — в нестямі вони почали одбивати наступ — нехай вмерти, але пити ще й ще!..

Але чому вої князя Володимира стали, не лізуть, як раніше, на стіни?! Що трапилось, звідки це, невже саме небо стало допомагати на цей раз воям руським?! У долині перед Херсонесом стоять сифони, вони кидають на город страшний палючий грецький вогонь, а біля машини стоїть варяг Жадборн...

Вої на стіні стояли — їм нічого було одбивати наступ русів, позад них над городом вставали стовпи чорного диму — то палали будинки на північній і східній його околицях, ось закублились дими над західною частиною.

Не тільки вогонь руйнував і попелив город — від західних його околиць до палаців над морем бігли люди, у яких від згаги почорніли уста, — ремісники, рибалки, гончарі, раби з багатьох земель світу; вони шукали тепер не води, їхніми серцями владувала помста, це вони вбили стратига Льва, відкрили ворота руським воям, й ті почали вступати в палаючий город.

Саме тоді (гірка посмішка долі!) на далекому обрії замаячили вітрила, а згодом на лоно вод впливло кілька лодій — то були грецькі хеландії, на поміч Херсонесу поспішала з Константинополя підмога.

Проте кому й чим допомагати? Над Херсонесом висіла хмара темно-іржавого диму, багато будинків палало у вогні, переможці, як водиться, втішались з перемоги, переможені забули про опір, кинулись до водогону, звідки краплина за краплиною, а далі могутнім потоком вдарила свіжа, холодна вода.

Князь Володимир, вийшовши на вежу Зенова, довго дивився на кораблі ромеїв, що, не дійшовши якогось поприща до затоки Символів, поклали укоті. Ні, ці величезні дромони прийшли не на поміч херсонітам, інша мета привела їх сюди, — князь велів кільком воеводам виїхати до дромонів, запитати, чого вони припливли сюди, а сам спустився з вежі, пішов у город.

Для нього вже був приготований будинок стратига — чудовий дім на два поверхи, що виходив вікнами до моря. Біля дверей будинку висіла мармурова дошка, на якій було висічено напис:

"Цей будинок над Понтом, в якому для тебе завжди готова чаша з вином, протевон Іоанн Калокір, син Романа, поставив, заходь, подорожній, на ложі в будинку спочинь і пригадай теплим словом того, хто колись володів цим домом".

Коли князю Володимиру прочитали й розтлумачили цей напис, він засміявся. Калокір, син протевона з Херсонеса, — адже так прозивали того ромея, що колись

приїжджав до Києва намовляти князя Святослава йти війною на болгар... Дивний світ — немає вже князя Святослава немає ромея Калокіра, а будинок його батька стоїть над морем у переможеному Херсонесі, тінь Іоанна Калокіра запрошує:

"Заходь, подорожній, на ложі
в будинку спочинь..."

Вузький двір, у кутку його цистерна для води, посередині — чудові полуденні квіти, два високі дерева, праворуч — двері, що ведуть до веранди між мармуровими колонами, за ними — сіни, служби, сходи на верх, вузькі відкриті переходи, покої.

Тут справді можна було спочити, стомлене за багато днів тіло й жадало відпочинку, але було не до цього — до покоїв уже входили воєводи, вони запитували, що робитимуть у переможеному городі, розповідали, де ставитимуть сторожу на стінах і в полі.

Потім прийшли воєводи, що їздили на подіях до дромонів ромеїв; у Константинополі, — розповідали вони, — дізналися, що князь Володимир з великим військом вирушив у Клімати, через що імператор Василь прислав сюди дромони з своїми василіками.

— Василіки імператора Василя трохи запізнились, — засміявся князь Володимир, — але, може, саме час з ними говорити. Що ж, будемо говорити з ними завтра вранці. А зараз, зараз, воєводи, я хочу тільки одного — спати.

З

Василіки імператорів Василя й Костянтина йшли до князя Володимира.

Це було невеселе видовище — усім цим патрикіям, протоспафаріям, спафарокандидатам* (*Спафарокандидати — вищі чини.) не раз, либонь, доводилось раніше бувати в Херсонесі, вони сходили тоді, оточені нижчими чинами, з кораблів у пишних, золотом і сріблом шитих одягах, їх зустрічали тут і раболіпствували перед ними стратиги, протевони, місцева знать, на шляху від затоки аж до будинку стратига стояли люди, славили божественних імператорів, гостей з Константинополя, Візантію, ..

Нині василіки імператорів — патриції-воєначальники Фрігій і Сисіній, магістр Лев, Роман — митрополит халкидонський і Феофіл — пресвітер влахернський — зійшли з кораблів у затоці Символів, як і належало, в стріблястих скарамангіях, червоних, з золотими фибулами хламидах на плечах, що визначали високі чини, але на березі їх ніхто не зустрічав, сотня руських мовчазних воїв на чолі з двома воєводами оточили василіків, повели до города.

Так вони й ішли — серед руїни й пожарища, мимо обгорілих будинків, повалених статуй і колон; у багатьох місцях василіки бачили, як руські вої й городська біднота прибирають трупи, щоб поховати їх на кладовищі.

Будинок протевона Іоанна Калокіра, що перейшов після його смерті до стратига Льва, василіки знали, не раз, либонь, дехто з них проводив тут вечори за келихом вина в дружній розмові з його господарями.

Але давно вже немає протевона Іоанна, минулого дня, як розповідали василікам, був убитий голодним населенням города стратиг Лев, ось у сінях стоять і ждуть

василіків толковини, зараз з ними говоритиме руський князь Володимир.

Він прийняв їх у великому покої, що виходив вікнами до моря; за розчиненими дверима тяглась широка й довга тераса з колонами, на якій у великих діжках стояли пальми, цвіли олеандри, недалеко за сходами біла в береги прозора хвиля.

Але василіки дивились не на терасу й море — в кутку покою стояло кілька довговусих воєвод руських в синіх, зелених, червлених жупанах з поясами й мечами біля них, якісь бородаті мужі в довгих темних платнах, з золотими гривнами на шиях і чепами на грудях.

Цього раніше ніколи не було — після брані колись говорила з переможеними старша дружина, разом з князем вона укладала мир; нині біля Володимира стояли не тільки воєводи — бородаті мужі з гривнами й чепами, були бояри, мужі нарочиті з земель Русі, купці — вони підпирали нині князя, він покладався на них.

Князь Володимир стояв попереду всіх. Він нібито не виділявся чимсь між ними, навпаки, був одягнутий простіше, ніж усі вони, — у білому платні, підперезаному широким ремінним поясом, без жодних окрас — ні гривен, ні чепів.

Єдине, що було в нього й могло свідчити про високий рід, — позолочений меч та ще червоне корзно на плечах, перехвачене біля шиї сріблястою зав'язкою, проте й не це вразило василіків, вражало обличчя князя — суворе, замислене, темні очі, довгий сивий чуб на поголеній голові, вуси, що хвилясто опускались до грудей.

Василіки низько вклонились князеві й мужам, з їхніх уст не зірвалось ні одно з тих завчених слів, які звичайно вони раніше розсипали, — тут було не до того.

— Сідайте! — коротко сказав князь Володимир. Він сам сів у кріслі біля столу, на якому лежав сувій якихось древніх харатій з печатами, біля нього сіли руські воєводи й мужі, перед ними стали сидати василіки.

Втім, трапилось ще одно, на що василіки звернули увагу, — перед тим як сісти за стіл князь Володимир одчепив від пояса меч, поклав його на лаві під стіною.

— Так що ж скажете, мужі константинопольські, — почав князь Володимир, — з чим приїхали сюди?

Один з василіків, це був патрикій Сисіній, раніше ніж сісти, промовив:

— Ми василіки імператорів Василя й Костянтина й прибули сюди по їх загаду — патрикій Фрігій, магістр Лев, митрополит Роман, пресвітер Феофіл і сам я — Сисіній... — називаючи імена, він показував кожного з василіків.

— От і добре, — сказав Володимир, — будемо знати... А це, — він показав на воєвод, — моя старша дружина. Так з чим ви, василіки, прибули сюди?

Патрикій Сисіній затявся.

— Ми прибули сюди, — вимовив нарешті він, — щоб запитати, чому ти, княже руський, прибув до Херсонеса? — Сисіній знову замовк і кінчив: — Чому ти, княже руський, пішов війною на Херсонес і взяв уже його?

Князь Володимир засміявся, сміялись і воєводи, і мужі його.

— Дивно мені, — обірвав він сміх і опустил руку долонею на стіл так, що затремтіли харатії, а сама рука наче вросла в нього, — чому ви, василіки, запитуєте мене про це?

Адже імператори ваші, посилаючи вас, достеменно знали, чому я сюди прийшов і чому так зробив, — він показав за вікна, де видно було обгорілі стіни, де легкий вітер розгони́в хмару диму, а в морі стояли на укотях і похитувались на хвилі події руські.

— Гаразд, — сказав князь Володимир, — аще імператори ваші забули, нагадаю... Скажіть василевсам так: отці мої й діди багато браней мали й множество крові пролили, ратоборствуючи з Візантією. Чому? Не ми в тому винні, й не на наших руках запеклася та кров, бо ми ніколи чужих земель не шукали, інших племен не неволили, токмо захищали Русь, людей її. Імператори ж ромеїв, що мають безліч земель по заходу сонця й на полудневі, що мають багатства й науку, все налізу́ли й налізу́ли на нас, ставили свої городи тут, на березі нашого Руського моря, одвіку лізли на Дон і Ітиль — руські ріки, насилали на нас печенігів і інші орди.

У той час, коли толковини тлумачили василікам слова князя Володимира, він мовчав, дивився на них, а тоді повів далі:

— Руські люди терплячі, ми шукали не брані, а токмо миру — у нас є ряд з Візантією, укладений князями нашими Олегом, Ігорем і отцем моїм Святославом, а від землі вашої підписаний імператорами Львом, Олександром, Костянтином, потім Романом, Костянтином і Стефаном, а ще пізніше Іоанном. І ми ці ряди писали не по промислу бога, руські люди платили за них кров'ю, кожна літера в них — це тисячі мертвих уже нині наших людей, горе Русі...

Василіки мовчали — вони зрозуміли, що то за харатії жовтіють на столі перед князем Володимиром, чому він поряд з ними поклав свою важку руку.

— Нині ж на Херсонес я пішов, узяв його й сиджу тут через те, що минулого літа ще раз хотів утвердити ряд з Візантією, на просьбу імператорів Василя й Костянтина послав у Константинополь шість тисяч воїв, вони, ви також знаєте це, врятували імператорів ваших, дві тисячі моїх воїв склали голови під Абідосом... А імператори не дали дані воям, вони не додержали ряду з нами. Ось через це я й прийшов у Херсонес; не домовлюсь звідси з імператорами — піду в Болгарію, будемо утверждати новий ряд під стінами Константинополя... А тепер, — закінчив князь Володимир, — я мушу вас залишити з мужами моїми. Ось на столі лежать харатії наші — почитайте їх.

Наступного дня вранці князь Володимир ждав василіків у тому ж домі, в палаті. В ній усе було, як і минулого дня, на столі так само лежали харатії, але ніч не пройшла марно — василіки мусили пригадати, що писали колись імператори в рядах своїх, князь Володимир у цю ніч радився з воєводами, боярами, мужами земель і купцями, що скаже василікам.

І він почав:

— Надіюсь, василіки прочитали харатії, знають тепер, що мусили робити імператори?

— Імператори Василь і Костянтин ще тоді, коли ми збирались сюди, сказали, що вони утверджають усі ряди імператорів давніх.

— Ми їх такожде утверджуємо, — сказав князь Володимир, — але після всього того, що сталось, мусимо вже дещо додати до них.

Василіки слухали.

— Зате імператори Василь і Костянтин не додержали ряду, укладеного через василіків позаминулого літа в городі Києві, мусять дати нам дань по двадцять гривень за всіх живих і мертвих воїв, іже були в Абідосі, — живим на прожиття, у мертвих залишились родини, — а городу Києву дві тисячі гривень.

— Ми скажемо імператорам нашим, — забурмотіли василіки й одразу ж виправились: — Ми згодні дати дань за живих і мертвих руських воїв.

— Ця дань буде справедлива, але це ще не все, — повів далі князь Володимир. — Минулого літа нашим воям не тільки не дали дані, а хотіли їх послати в Болгарію. Чому? Ще в Адріанополі, а потім і в Доростолі мій отець Святослав, розмовляючи з Цимісхієм, вимагав, аби імперія залишила й не чіпала землі болгар, яка їй не належить. Я також говорив про це василікам у Києві. Чому ж імператор Василь іде й іде в Болгарію?

— Не імперія нині нападає на болгар, — щиро признались василіки, — болгарський коміт Самуїл іде й іде проти Візантії.

Князь Володимир засміявся:

— Коміт Самуїл воює з імператором Василем у горах болгарських, і Фракії, й Македонії — там і вирішуйте свою сваргу. Але легіони імперії стоять нині над Дунаєм. Проти кого націлені їхні списи? Проти болгар? Ні, супроти Русі... Пишіть: Візантія да не неволить сусідні землі свої, да повік не загрожує Русі з-за Дунаю...

— А Корсунська земля? — скипіли василіки. — Князь Володимир не загрожує, а ступив на нашу землю, взяв Херсонес, що скажемо ми імператорам про цей город?

Князь Володимир не квапився з відповіддю.

— Правда, — промовив нарешті він, — Корсунська земля, сиріч Клімати, — то ваша фема, і князі руські писали, що не імуть власті на цій землі, що Клімати не підкоряються їм. Від цього не відступаю, про землю Курсунську пишемо по старому ряду. І Херсонес був вашим городом. Проте давайте поговоримо про город цей пізніше, коли кінчимо весь ряд... Обіцяю — вашого собі не візьму.

Слова про Херсонес збили з толку й дуже стурбували василіків імператорів — чому ж князь Володимир, укладаючи ряд про Клімати, не хоче зараз говорити про Херсонес, невже ж він думає залишити собі цей город?.. Адже Клімати без Херсонеса — тіло без голови!.. Та ні, він сказав — вашого собі не візьму, отже, не візьме й Херсонес.

Втрутилися купці:

— І про куплю-продаж скажи їм, княже!

— Правда! — згодився князь Володимир. — Ми говорили з василіками в Києві — не можемо так, як нині, торгувати з Візантією.

— Імператори згодні прийняти в Константинополі купців, скільки хоче Русь, нехай вони самі визначають ціни. Заговорили й бояри:

— А про челядь, княже?

Володимир з одного слова зрозумів бояр — так, на Русі, особливо ж у боярських вотчинах над Дністром і Дунаєм, бувають випадки, коли челядь, смерди, що стали

обельними холопами, покидають землі, ідуть у ліси, тікають світ за очі, часом потрапляють і до Візантії.

— Мої бояри кажуть, — звернувся до василіків Володимира — що часом челядь з Візантії утікає до Русі, а наша буває у Візантії... Напишемо про челядь, аще ускочить на Русь з Візантії, і про ту челядь, яка може ускочити з Русі до вас, — восп'ятити* (*Восп'ятити — повернути назад.) мусимо їх.

— І про татьбу та розбой, — стиха гомоніли вже купці. Це була правда — в Константинополі траплялось не раз, що в руських купців викрадали товари, — що говорити — і в Києві, на подольському торзі, є доста татів між голодними смердами.

— Гаразд, — згодився князь, — і про це мусимо написати: аще гречин щось украде в русина або русин у грека — показнені будуть по закону грецькому і по уставу руському; аще уб'є гречин русина або русин грека — да уб'ємо їх.

Тоді василіки схопились.

— Ми згодні, — сказали вони, — і запишемо про татьбу й розбой, як писали про це й допреже. Але, княже Володимире, ти мусиш смертю покарати й тих, що забили в городі Києві купця-гречина Феодора з сином, а за двір його і всі скарби нехай тать заплатить.

Князь Володимир довго й пильно дивився на василіків, а тоді суворо сказав:

— Якби Феодор був токмо вашим купцем, я покарав би головників і повернув Візантії всі його добра, але він — не купець, а послух Візантії, що продав Русь, і карали його з сином усі руські люди... Хочете викуп за нього мати — говоріть з усією Руською землею, а я не раджу вам таку розмову мати... Запам'ятайте, василіки, й перекажіть імператорам: коли присилатимете до нас послухів, зрадників, татів — смертю будемо карати їх, як і патрикія Феодора... Тільки цього не будемо писати в нашому ряді: шкода вас!

Якби це робилось не в Херсонесі, а в Константинополі чи іншому городі Візантії, василіки, либонь, дуже довго сперечались би про кожне слово ряду, зараз вони ж не сміли рота розкрити.

Проте, згоджуючись з усім, що їм пропонував князь Володимир, вони хотіли досягнути й свого — якщо не в бою і не силою, то хитрим словом.

Підвівся старий, сивобородий Роман, митрополит халкидонський.

— Ми, василіки, — сказав він, — приймаємо твій ряд, княже, будемо молити бога й певні, що божественні василевси його підпишуть. Проте це — ряд велій, такий, як і з Німецькою імперією, могутніми державами світу...

— Чого ж хоче митрополит?

— Ми дамо Русі те, що зрівняє її з іншими могутніми державами світу... християнство, що дасть Русі істинну віру, грамоту, книги, храми й собори, утвердить князя пастирем, а людям його дасть життя безначальне, виведе з стану варварів.

Князь Володимир посміхнувся.

— Марно думаєте ви, ромеї, що руські люди варвари. Ви кажете, що в нас немає грамоти, що ми — темні й неписьменні. Ні, це неправда, бо здавна руські люди

карбували рези, і нині, як і ромеї, пишуть харатії, мають книжиці, слов'янськими знаками писані... Ви кажете, що в нас на Русі немає віри істинної, що ми язичники, молимося дерев'яним богам? Ні, не так, у нас є багато людей, що моляться дерев'яним богам, а є багато й християн, що мають храми, моляться іконам, читають книжиці.

— Патріарх Фотій сто літ тому утвердив у Києві єпархію, що підлягала Константинополю, — підхопили гречини.

— Чув таке, — посміхнувся Володимир, — але дуже шкода, що той патріарх, сидячи в Константинополі й не бачивши й не питаючись Русі, записав єпархію, бо в Києві її не визнали. Перших священиків у Руську землю прислали болгари, баба моя, княгиня Ольга, яку хотів охрестити імператор Костянтин, була вже до того охрещена. Ви ж, василіки, знаєте...

— Так, — швидко сказав митрополит Роман, — ми це знаємо і тому хочемо, аби нині ця єпархія була стверджена, аби Руська земля хрестилась від константинопольського патріарха.

Князь Володимир відповів:

— Слухайте, василіки, й перекажіть імператору Василеві — так, прийшов час, і ми думаємо охрестити Русь.

Василіки вперше за весь час радісно й легко зітхнули.

— Боже всесильний, — вирвалось у митрополита Романа, — дякуємо тобі, що просвітив руського князя... Володимир ніби не почув його слів.

— Я вам повім правду про Русь, — сказав далі він. — Так, прийшов час, коли ми, руські люди, вирішили прийняти християнську віру. Древні боги колись багато допомогли нашим людям, ми живемо в світі іншому й хочемо жити, як усі... і в нас багато чого не вистачає: ми не неволили земель, не забирали в них багатств, ми стояли з мечем і щитом, у нас немає того, що має Візантія. Що ж, ми візьмемо це у вас.

— Ми охрестимо тебе, княже! — заволали василіки, а наіпаче митрополит Роман і священик Феофіл.

— Не про себе думаю, — з посмішкою відповів їм Володимир, — бог уже просвітив мене, я єсмь християнин.

Коли б з неба вдарив грім, василіки були б вражені менше, ніж від цих слів.

— Християнин? — переглянулись вони. — Але від кого, звідки?!

— Від болгарських священиків, що живуть у Києві. У палаті настала незвичайна тиша, крізь розчинене вікно долітав тільки шум розбурханих хвиль Руського моря.

Проте що могли робити василіки? — Понеже так, — сказали вони, — то ми охрестимо всю Русь.

— Імператор Візантії, — відповів їм Володимир, — є главою держави й церкви. Понеже я хрестився сам, то, як князь, сам хрещу й Русь.

— Тоді ти, княже, стверджуєш нині єпархію, яку заклав Фотій?

— Про єпархію Фотія я вже сказав, — промовив Володимир. — Її не було, то тільки вигадка ваша. І чому ви хочете, щоб київська християнська єпархія підкорялась константинопольському патріарху? Ваш патріарх, як ми знаємо, підкоряється

василевсу. Так кому ж підкорятиметься київська єпархія, а за нею й Русь? Все тому ж василевсу імперії? Ні, ми приймаємо християнську віру, множество людей на Русі, а з ними й я, вже хрещені, у нас буде віднині наша, руська єпархія, і, либонь, не одна, а в багатьох землях, вас прошу — допоможіть мені охрестити Русь: дайте нам священників, божественні книги, ікони, такожде науку.

Князя Володимира в цю хвилину не можна було пізнати — гордий, дужий, сміливий, він говорив про те, що давно вже хвилювало руських людей.

— Ви кажете, що імперія ромеїв всемогутня, що землі її лежать на північ, захід, схід і полудень від Константинополя, що їй кориться безліч народів. Тільки ж вам не кориться Захід, де сидить папа, ви тремтите перед імператором німецьким. Мала Азія повстає проти вас, Болгарія, — горе людям Болгарії! — обливається кров'ю, а однаково не скорена імперією, і її патріарх у Охридї не визнає вашого патріарха.

Василіки розгублено переглядалися між собою, київський князь, виявляється, володіє не тільки зброєю, він починає палити їх словом, він говорить ту правду, про яку бояться не тільки говорити, а й думати ромеї.

Володимир не тільки не кінчив, навпаки, починає говорити ромеям свою, руську правду, збуджений, розгніваний, а проте стриманий і гордий у гніві своєму, продовжував:

— І чому імперія забуває, що їй не кориться Русь? Ви називаєте нас худородними жителями Півночі, варварами — чому? Хочете знати — Русь тягнеться від Руського й Джурджанського морів до Полунощного океану у від Дунаю аж до Оральських гір. Русь володіє такими добрими, які вам і не снились. Люди її ніколи не ходили й не ходять у чужі землі, та й навіщо вони нам — уся ваша імперія менша, ніж наше поле над Руським морем.

Це були вкрай образливі слова — воєводи й мужі руські сміялись, василіки сиділи, мов води в рота набрали.

— Ми довго мовчали й терпіли! — запальне продовжив Володимир. — Назовіть мені хоча б одного імператора, який побував би в Києві, щоб взнати нас — руських людей, щоб по-людському говорити з нами... Ні, такого імператора не було, імперія говорить з нами, як з якимись печенігами чи хозарами, через василіків, а то й купців... Що ж, які василіки й купці — така й мова. А ми не соромимось — до вас ходили й говорили, чи то в Константинополі, чи під його стінами, з вашими імператорами князі Кий, Олег, Ігор, княгиня Ольга і мій отець Святослав... Розмова, звичайно, була всяка: як зустрічають, так і проводжають...

Воєводи й мужі вже голосно тепер зареготали, васияікам здалося, що їх шматує скажений гіперборейський вітер, — і ті, і ті розуміли, про які розмови під стінами Константинополя говорить князь Володимир.

— Скажіть імператорам Василеві й Костянтану, — закінчив Володимир, — що я хочу й буду надалі говорити з ними тільки як рівний з рівними і що цього вимагаю не я, а вся Русь.

— Божественні імператори подумують, подбають, — забурмотіли перелякані

василіки.

— Ні — перебив їх Володимир, — імператорам нічого думати й гадати. Руські люди терпеливі, але всяке терпіння докінчується...

Василіки переглянулись між собою.

— Князь Володимир хоче одержати від імператорів високий чин куропалата?*

(*Куропалат — намісник.)

Він посміхнувся.

— Божественні імператори не заперечують й згодяться дати князеві Русі вінець кесаря...

Князь Володимир розгнівався:

— Імператори ромеїв, як я знаю, давали вінець кесаря каганам Болгарії, а потім били і кесарів, і болгар. Я не візьму від них ні чепа куропалата, ні вінця кесарського; хочу й мушу мати корону василевса.

Василіки лютували, вони кипіли від обурення.

— Але ж корону василевса може носити тільки порфірородний...

Це була образа, виклик зухвалому київському князеві, на які він міг відповісти також образою. Володимир справді був ображений — за себе, за всю Русь. Проте він себе стримав і продовжив, ніби й не чув слів василіків:

— Корону василевсів вимагає Русь... А щоб імператори ромеїв надалі ніколи нас не зраджували і щоб Русь справді була рівна з Візантією, імператори Василь і Костянтин мусять дати мені в жони сестру свою Анну.

Василіки могли ждати будь-чого від зухвалого князя, тільки не цього.

— За божественним установленням імператори ромеїв не можуть родичатись будь з ким, а тим паче з невірними жителями Півночі...

— Мені відомо, що імператори віддали свою дочку за хозарського кагана, а ще одну за сина короля Гуго від рабині.

— Син короля Гуго був онуком імператора Карла Великого, а за родичання з хозарами церква наклала на імператора анафему...

— Скажіть імператорам вашим, що ви говорили з князем Володимиром — онуком князя Ігоря, який стояв колись під стінами Константинополя, сином Святослава, що бився з Іоанном Цимісієм на Дунаї. І нині я, якщо не домовлюсь з Херсонеса, говоритиму з імператорами разом з болгарами під стінами Константинополя. От і все! На цьому ми, мабуть, і кінчимо, василіки!

Тоді патрикій Сисиній сказав:

— Ми домовились про все з тобою, княже Володимире, і нині їдемо, щоб поговорити з імператорами. Ми певні і будемо молити бога, щоб швидко бути в Константинополі і так само швидко повернутись назад. Але в нас лишилось ще одно — про Херсонес, ти обіцяв говорити про нього, коли укладемо ряд.

Князь Володимир посміхнувся.

— Це правда, — сказав він. — Я обіцяв говорити про Херсонес після ряду. Що ж, скажіть імператорам, що я дам їм Херсонес як віно* (*Віно — викуп.) за царівну Анну.

Після цього василікам справді нічого було запитувати. Князь Володимир простягнув руку до вікна й показав на білясті хвилі, що починали борознити синь моря.

— Гіпербореєський вітер швидко пожене кубари* (*Кубари — кораблі.) ваші до Константинополя, — закінчив він, — а тим часом подме теплий вітер полуденний, принесе їх назад з рядом, данню і всім, про що ми домовляємось. Щасливого вам путі!

Того ж дня василіки ромеїв вирушили до Візантії.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

1

У Константинополі дуже швидко довідались про те, що ранньої весни до Херсонеса попливло сотні дві подій київських з воями під знаменами князя Володимира.

Війна?! Так, імператор Василь розумів, що князь київський вирішив помститись за своїх воїв, які загинули під Абідосом, за те, що Візантія порушила ряд з Руссю, за все, що вчинив він, Василь, і всі імператори колишні.

Воювати з київським князем? О ні, Візантія ледь стримувала наступ болгар у Фракії, Македонії й на Пелопоннесі, у Малій Азії не стало Варда Фоки, але однаково то в тій, то в тій фемі спалахували повстання, — імперія була безсила, вона не могла воювати на своїй землі, а тим більше в далеких Кліматах.

Крім того, похід князя Володимира на Клімати мав, либонь, більше значення, ніж у яке інше місце, — у Візантії рік за роком спалахував голод, житницею її були Клімати, тепер вони одрізувались від Константинополя.

Тому імператор Василь так швидко, почувши про похід князя Володимира, й послав василіків до Херсонеса, тому він тепер так нетерпляче ждав їх у Великому палаці.

І не тільки він — василіків з Херсонеса ждав Константинополь, вся імперія, життя й майбутнє якої висіли на волосинці.

І от нарешті між чорними берегами Босфору вималювались обриси хеландій — василіки імператора Василя повертались до столиці.

Ці хеландії мали жалюгідний вигляд — у Руському морі біля гирла Дунаю вони потрапили в люту бурю — на деяких з них поламані були щогли, на всіх порвані вітрила, раби на подіях і самі василіки, на чини свої не гляди, мусили виливати воду, гребти, рятуватись, ледь вирвались з пащеки смерті.

Виснажені, кволі, нетверді в ногах після морської хитавиці, стояли тепер василіки перед імператором Василем, що приймав їх не в Золотій палаті, а в одному з покоїв, — сам імператор, що не спав уже багато ночей і дуже хвилювався, страждав від серцевої хворі, не хотів він також, щоб розмову його з василіками чули сторонні особи.

Те, що почув імператор, було страшним, неймовірним...

— Херсонес упав... Князь Володимир сидить у городі.

— Він прийняв вас? Говорив з вами?

— Говорив, василевсе! Він пропонує нам ряд... Ряд! О, як втішило й одразу підбадьорило імператора це одно слово.

— Що ж хоче руський князь?

Василіки сказали, що князь Володимир вимагає, аби Візантія дала дань за всіх воїв

— живих і мертвих, що боролись під Абідосом, — що ж, імператор згоден!

Правда, сплатити таку дань зараз нелегко — скарбниці імперії давно порожні, щоб платити сенаторам, сановникам, всім урядовцям, вже не раз продавались скарби Великого палацу, доведеться, либонь, знову торгувати срібними панікадилами, а може, й одягами імператорів колишніх — добре, що в Італії й Німецькій імперії охоче все це купують.

Коли василіки сказали, що руський князь утврждає старі договори про Клімати, в нього наче тягар спав з серця. Купля, пільги купцям у Константинополі, вільне пересування їх і зимівля в гирлі Дніпра і на острові Елферія — це все не лякало імператора Василя, добре зробили василіки, що згодились з руським князем: імператори вміють складати договори, але краще вміють і обходити їх...

Князь Володимир говорить про Болгарію — він не перший, усі князі руські завжди турбуються про цих місян, — гаразд, імперія обіцяє не чіпати їх, нині ж не Візантія, а Болгарія наступає на Константинополь, імператор Василь після поразки в Родопах довгі роки збиратиме сили.

Дуже втішила імператора Василя й звістка про те, що Русь приймає християнство. Шкода, що князь Володимир уже християнин; болгари, це тільки вони, це їхня рука...

А втім, з християнином-князем буде легше говорити, аніж з варваром, він не хоче коритись константинопольському патріарху, — і це болгарська рука, їхня церква сотню літ не визнає константинопольського владики.

Проте князь Володимир просить дати йому священників, церковний посуд, книги, ікони, — Візантія дасть усе це, пошле священників — аби їх пустили на Русь, вони зроблять те, чого прагне Константинополь!

— Усе? — запитав імператор Василь. — А Клімати, він іде з Херсонеса?

Василіки затялись — хитавиця, далека дорога...

— Князь Володимир згоден укласти ряд, якщо ти, василевсе, пришлеш йому вінець...

— Вінець імператорів худородному князеві?

— А Клімати й Херсонес він покине тоді, коли ти даси йому в жони сестру свою царівну Анну...

Імператор Василь схопився з крісла, обличчя його налилось кров'ю, очі палали — це був не чернець, а нестямний василевс... Василіки мовчали.

2

Рано-вранці, коли вітер віяв до воріт Босфору, із Золотого Рогу мимо Сотенної вежі вийшов на веслах у голубі води Пропонтиди великий дромон, на найвищій щоглі якого маяло знамено імперії, а за ним кілька памфіл, кумварій* (*Памфіли — легкі бойові судна, кумварії — довгі тихохідні.) і хеландій.

Напроти рогу півострова, де височіли стіни Юстиніана, палаци, собор Софії, судна ці зупинились, на них стали піднімати вітрила.

На насаді дромона стояла Анна.

Проминув один день відтоді, коли вона кричала братові Василеві, що не буде жоною

київського князя й не поїде до города Києва, а вранці говорила з матір'ю Феофано.

І чого не зумів досягти Василь, те дуже швидко зробила Феофано. Сувора, заглиблена в свої думи, але спокійна, одягнута в сріблясту туніку, з червоним корзном на плечах, у червоних сандаліях, з оздобленою перлами пов'язкою на голові, Анна стояла на палубі дромона.

Вона дивилась на палаци й тереми, собор Софії, позолочена баня якого в сяйві аж сліпила очі, на сади, високі стіни, тополі над морем, — там лишилось її дитинство, брати, матір.

Їй тепер нічого не було жаль, їй здавалось, що в неї ніколи тут не було й немає нічого рідного; презирлива посмішка з'явилась на її устах, коли вона пригадала брата Василя, матір... Їй нічого тепер не було жаль!

Судна розвертались, вітер надував усе дужче й дужче вітрила; запінюючи голубі води, дромон, а за ним і всі кораблі почали відходити від півострова.

Просто перед собою Анна бачила ворота Босфору, там вставала висока хвиля, густо синіла вода, вгорі пливли, як неповороткі, важкі дельфіни, темно-сірі хмари.

Анну не лякала похмура, тьмяна далина, в Константинополі, від якого віддалялись кораблі, їй нічого було втрачати, там Анна була б тільки родичкою, сестрою василевса, не їй, а імператору належить там і честь, і слава.

За дромомом поспішає ціла флотилія суден, тут везуть вінці для князя Володимира й Анни — він і вона будуть василевсами Руської імперії, з нею їде багато священиків, вони везуть з собою царські одяги, церковний посуд, ікони, ризи... Це — добра зброя, Анна дуже надіється на неї.

І Анна зовсім не думала про того, хто мав у далекому Херсонесі назвати її жоною, їй було байдуже, який з себе князь Володимир, їй хотілось тільки швидше стати поряд з ним, одягти вінець, бути василісою.

З Константинополя дивились, як кораблі з василіками, данню й царівною Анною вийшли із Золотого Рогу, розвернулись біля ріжка півострова й попливли до воріт Босфору, — всі в городі просили бога, щоб він послав їм попутний вітер, щасливу дорогу.

Задоволений був і імператор Василь — одягнутий у легкий дивітисій, у черевиках на босу ногу, він стояв після виходу в Золоту палату біля вікна своїх покоїв, підставляючи обличчя, шию, груди свіжому вітерцеві, що повівав з протоків Пропонтиди.

Дорогою ціною купував він на цей раз мир з руським князем — щоб зібрати йому дань, довелось знову продати купцями з Венеції і Амальфи чимало коштовностей з Великого палацу й навіть шолом імператора Костянтина Великого; довелось Василеві дати ще й посаг сестрі Анні — одяги для неї й князя Володимира, ікони, ризи, чимало грецьких книг, — убога Візантія стає ще убогішою, злиденною.

Проте мир виграно — Клімати з городом Херсонесом залишаються фемою Візантії, у викуп за це Василь дає Володимирі корону й сестру Анну, василіки везуть у Херсонес харатію імператорів, у якій золотом написано, що Візантія не чіпатиме земель Русі над

Понтом Евксінським, виведе свої війська з Болгарії.

О ні, виводити військо з Болгарії імператор Василь не збирається — того, що написано в харатіях, не буде надалі, нехай грецькі кораблі швидше пливуть до Херсонеса, імператор Василь велить своїм військам іти в Родопи! Так імператор Василь бореться за мир, так він знищить Болгарію... А Русь, що імператорові Василеві Русь. Доки в Києві сиділи князі, Візантія боролась з князями, нині Русь імперія — він боротиметься з нею.

З вікон Влахерна також видно Золотий Ріг, Пропонтиду, кораблі, що прямують до Босфору. Звідти дивиться на них Феофано.

Це не та вже красуня василіса Феофано, що скоряла імператорів красою, а імперію — хитрістю, чварами, зрадою. Колись у неї були сили й здоров'я — вона розтратила їх у шаленому вихорі життя.

У Феофано була колись краса — її називали, і не без підстав, кращою жінкою світу, за один її поцілунок, пристрасть, жагу вмирили — тепер вона була нікому не потрібна, зів'яла квітка, кинута обіч дороги.

Маючи силу, здоров'я й красу, вона мала колись і друзів, що присягались їй у вірності й любові, але одних не стало — вона вбила їх власною рукою, іншим Феофано була вже не потрібна.

Тепер вона сказала дочці своїй Анні, і це була, либонь, єдина правда, промовлена нею за все життя:

— Ти недобре робиш, Анно, що не виконуєш загаду свого брата Василя й не їдеш на Русь.

— Але ж ти сама говорила мені, та й сама я достеменно знаю, що брат мій Василь не зробив і ніколи не зробить добра ні тобі, ні мені.

Феофано зітхнула — це був, либонь, перший у її житті людський стогін.

— Так, — згодилась вона, — я тобі говорила й знаю, що мій син, а твій брат Василь — наш недруг, ворог... Справа, Анно, зараз не в ньому, — я пам'ятаю Константинополь і імперію тоді, — заплющила очі і замріялась Феофано, — коли на чолі її стояли жорстокі, дужі люди — Костянтин, Никифор, Іоанн, — тоді світ боявся імперії... Василь також жорстокий, але безсилий, він оточив себе такими ж безсилими, бездарними людьми, у нього немає вже навіть полководців, його військо — священники та ченці.

— Це страшно, мамо! — промовила Анна.

— Так, це страшно, — згодилась Феофано, — бо Василь, — він уночі приходив до мене, — може ще залити кров'ю Болгарію, може ще раз обдурити Русь, але, вір мені, а я добре знаю, наша імперія розпадається, загибаємо ми — ти і я, загибає імперія. Тому говорю тобі, Анно, їдь на Русь, там ти житимеш, матимеш честь і славу.

Анна зробила, як їй радила мати. З вікон Влахерна було видно, як кораблі грецькі один за одним входять у ворота Босфору, завертаючи, зникають за високими скелями.

Феофано зітхнула — тепер вона буде одна, зовсім одна у Влахернському палаці, скоро помре.

І смерть недалеко — уже цілий рік Феофано хворіє, не може їсти, худне, в неї часто

колотиться серце, наморочиться голова, німіють руки, ноги, безнастанно пече й пече під грудьми... Студениця* (*Студениця — рак.) — так назвали лікарі хворобу, а від неї, як достеменно знає Феофано, немає вже рятунку.

І Феофано розуміє, що це — кінець, вона, що все й завжди перемагала, не може боротись з студеницею, на цей раз, і вже востаннє, переможе хвороба.

3

Тиша стояла й безвітря, Руське море неначе спало, в берегах біля Херсонеса ледь-ледь плескалась хвиля, лоно вод не тривожила жодна лодія.

Та ось на далекому обрії з'явилися кораблі — чимало хеландій, памфіл, кумварій півколом ішли попереду, за ними на ста довгих веслах, розриваючи тупим носом воду й залишаючи по собі широкий слід, плів дромон із знаменом імперії на найвищій щоглі.

Тоді на стіни міста й на скелі вийшли всі мешканці Херсонеса й вої руські — вони дивились, як кораблі з Константинополя обгинають вузький півострів, пливуть попід скелястим північним узбережжям, круто повертають на південь і заходять до спокійної затоки Символів.

Гостей з Константинополя зустрічали нові херсонеські протевон і стратиг, руські воеводи й вої стояли далі — на головній вулиці міста, на сходах і біля базиліки акрополя.

Тільки кораблі стали в затоці й від них на берег поклали дерев'яні сходні — з памфіл і хеландій стали сходити василіки, що вже були раніше тут, кілька єпископів, священники — всі в барвистих ризах, ченці в темних рясах, всякі урядовці з відзнаками й нагородами, писарі з чорнильницями біля поясів.

А потім усі на березі розступились: раби несли по гнучкій сходні з дромона важкі, завішені голубими тканинами ноші, на яких хтось, либонь, сидів.

Ніхто не бачив, кого ж несли раби. Колихаючись на плечах, ноші пропливли між рядами священників, ченців і урядовців. Ось раби вже за стіною міста, завернули ліворуч, попрямували до будинку на пагорбі, де жив стратиг, от вони й зникли за колонами.

Аж тоді раби заходились носити з кораблів важкі пакунки, скрині, величезні корчаги, лантухи, — багато всякого добра було на кораблях, на березі виростала ціла гора дарунків.

У приміщенні біля олтаря князя Володимира ждали прибулі з Константинополя спафарії й кітоніти, що досконало знали, як належить одягати імператорів. Тут же було й кілька священників з Києва, які мусили перейняти від них ю науку.

Кітоніти приготувались. На лавах під стіною стояли довжелезні й вузькі дерев'яні скрині, в яких лежав одяг, на столах ближче стояла сердолікова крабиця* (*Крабиця — ларець, скринька.) зі всім віссом* (*Вісс — вінець і всі царські регалії.) царським. Коли князь Володимир увійшов, кітоніти низько схилили голови.

Вони одягли на нього довгу сорочку, натягли через голову схожий на мішок з прорізом угорі білий, шитий срібною ниткою в хрести скарамангій, підперезали широким, червоного шовку поясом, взули ноги в червоні гостроносі черевики,

почепили на плечі червону, з золотою каймою хламиду, на шию лори.

Це було дуже незручне вбрання, якщо раніше у власному одязі йому було просторо й дозвільне, то тепер князь Володимир почував себе, як у тісному дерев'яному коробі, ворухнитись було важко, комір хламиди врзувався в шию.

Князь Володимир ввійшов у собор, там до нього приєдналось чимало бояр і воєвод, що ждали його виходу, спафарії, що тримали сердолікову крабицю.

До собору ввели царівну Анну. Вона була в сріблястому одязі, що облягав тонкий стан, обличчя її не було видно — голову Анни закривало густе покривало, що спадало на плечі й груди.

Князь Володимир зробив так, як йому зарані сказали, — ступив уперед, зупинився перед царівною, підняв з її голови покривало.

Перше, що він побачив, — великі перелякані очі Анни, що темніли на вибіленому, нафарбованому обличчі, тонкий ніс, що здригався від напруженого дихання, стиснуті уста.

Але все це — не тільки обличчя царівни, а й тисяча людей, що наповнили собор, урочистий спів хору, сяйво свічок — проходило перед ним, як уві сні, взявши за руку царівну Анну, він повів її вперед, до вівтаря, де вже стояв єпископ, а на столику, праворуч від нього, лежали вінці.

Єпископ підняв вінці й поклав на голови Володимира й Анни, з'єднав їх руки червоною шовковою хусткою, благословив — віднині Анна була царицею, жоною князя Володимира, голову ж його вінчатиме корона візантійських імператорів.

— Ісполайте деспоте!* (*Многі літа государю!) — гриміло в соборі, тисяча людей, величаючи його, василевса, ставали на коліна.

І дивні, ніколи не знані почуття огорнули душу князя Володимира. Він дивився на людей, бачив безліч захоплених блискучих очей, чув багатоголосий спів хору, що бажав многих літ василевсу Володимирі й василісі Анні, йому забивали дух пахощі ладану, смирни.

Віднині ніхто й ніколи не назве вже його сином рабині, він імператор, як Василь і Костянтин у Візантії, як Оттон у німців... Віднині ніхто й ніколи не називатиме такожде й Русь землею варварів-язичників, вона стоїть нарівні з Візантією, Німецькою імперією, могутніми державами світу...

Князь Володимир підніс руки д'горі, звернув погляд до неба.

— Воззри, боже, на мя, смиренного раба свого, прийми, боже, молитву мою...

Позаду залишились пир, шум багатьох голосів, співи, славослов'я — у спочивальні, куди вони зайшли, багато людських рук довго й старанно працювали, щоб приготувати все для радості, щастя, любові, — в срібному свічнику горіло сім свічок, проміння їм освітлювало червоні грецькі килими на стінах, мармурові постаті Амура й Псіхеї, що злилися в'єдно у вічному цілунку, білосніжне широке ложе, у високих вазах квіти.

За розчиненим вікном пливла ніч — чудова, велична: повний місяць заливав голубуватим сяйвом гори на мисі Парфенія, тихі води Руського моря, мури, церкви, колони, базиліки й побудовані стіна в стіну будинки Херсонеса, що зараз уночі були

попелясто-срібні.

Сп'янілий від вина й усього, що йому довелося пережити цього дня, Володимир дивився на Анну, її великі темні очі, що дуже одверто й покірливо заглядали в його серце й душу, гарне обличчя, на якому палахкотіли рум'янці, відкриті уста, за якими видно було два ряди стиснутих зубів — намистечка з перлів.

І вся вона — з чудовою, наче точеною, шиєю, округлими плечима, персами, надзвичайно тонка в стані, з крутими, пружними стегнами, — красою Анна була достойною дочкою матері своєї Феофано, але та догоряла, як вечорова зоря, в Константинополі, а ця сходила, нібі денниця, в Херсонесі, над морем Руським.

І, вражений цією красою, князь, а нині василевс, Володимир несміливо торкнувся руками її плечей, а потім обняв трепетне тіло Анни, поцілував її гарячі, благаючі уста...

— Божественна василіса! Окраса світу! — сказав він.

— О Володимире, гіперборейський витязь! — відповідала Анна.

Руських слів, яких навчили Анну в час подорожі з Константинополя до Кліматів, і тих грецьких слів, які Володимир завчив тут, у Херсонесі, було так мало... Але що слова, коли саме небо, місяць, земля, здається, благословляють любов, а зовсім недалеко набігають на берег і щось шепочуть теплі морські хвилі?!

4

Починало світати, коли князь Володимир став за городом на скелі, в підніжжя якої глухо били хвилі.

Хто знає, чого він у цю вранішню годину опинився тут, позаду була ніч, коли ні він, ні Анна не спали, тільки перед світанком вона, поклавши руку на його плече, спокійно заснула, сам він також міг і мусив спати.

Проте сон не йшов йому в голову, обережно прийнявши з свого плеча теплу руку Анни, він устав, опустив на вікні завісу, тихо одягнувся, ще тихше, щоб не рипіли мостини й не рипнули двері, вийшов з спочивальні, спустився в сіни, де стояла сторожа, опинився на тихій, безлюдній ще вулиці, проминув північні ворота стіни, став на скелі над морем.

За кілька годин, що минули від півночі, все змінилось на небі й у морі — від сходу із-за гір рвучкий вітер гнав розірвані сірі хмари, море розходилося, скрізь по ньому котилися хвилі.

Але буря ходила не тільки в морі, щось сталося у цю передсвітанкову годину в душі князя Володимира, йому здалося, що він дуже багато днів ішов все вперед і вперед, до мети, яка тільки вночі була чистою, ясною, привабливою, як місяць, небо, зорі, вся земля.

Так чого ж хвилюється Володимир — все сталося, як він і вимагав: з імператорами Візантії укладено почесний, твердий, несхитний ряд, кораблі вже привезли з Константинополя дань на живих і за мертвих воїв, учора він, одягнувши вінець, став імператором, взяв у жони василісу Анну, може сміливо, з перемогою повертатись на Русь.

На Русь... Саме про це й думав, стоячи на скелі над морем, князь Володимир... О

рідна земля, яка вона була чудова, бажана, коли князь Володимир з перемогою повертався до неї.

У цій землі в нього був свій куточок, свій дім, своя родина, жона, діти... Але де нині його дім, що скаже він жоні Рогніді, що скажуть йому діти його? Шукаючи добра рідній землі, що содіяв він дому своєму?

Він ішов понад морем все далі й далі від города, зупинився під кипарисами, що низько хилились і тужно шуміли під вітром. Це був некрополь, закладений у давно минулі літа, — город мертвих, де стояли пишні гробниці, величні пам'ятники, колони, мармурові статуї, над деякими з них висічені були з сірого херсонеського каменю надгробки, подекуди тіні мертвих охороняли лише бугорки з піску з висхлою жорсткою травою.

Знаючи вже грецькі письмена, князь Володимир минав могилу за могилою, з трудом вчитувався в написи над ними, ніби слухав переклик тих, що давно пішли з світу.

Біля однієї могили він зупинився надовго, розбирав письмена й нарешті зрозумів їх. На мармуровій плиті було висічено:

"О Юліє, радій!

Ти, народжена над теплим південним морем,
стала княгинею холодної полунощної землі,
була жоною тигра й льва,
а від них народила леопарда,
лежи ж спокійно тут, у землі Херсонеській,
нехай леопард іде й іде по суходолу,
ти ж мертва, як жива на землі, бажана небу стала!"

Прочитавши цей напис, князь Володимир здригнувся, холодок пробіг по його тілу. Хто похований під цим надгробком, про яку Юлію, тигра, льва й леопарда говориться в написі?

Хвилі все дужче й дужче, перевертаючи каміння, били в береги, загрозливий голос з минулого, неминучість, а разом і страх перед завтрашнім днем вповзали в душу василевса Володимира.

Розвиднілось, коли князь Володимир повернувся до будинку стратиґа. Там стояла денна сторожа, яка дуже здивувалась, побачивши, що князь уже виходив з дому. Ще більше були здивовані воєводи й бояри, почет Анни, священники.

Усі вони низько вклонились князеві, коли він зайшов до сіней, розгублено й стурбовано подивились на нього, мовчали. Він відповів на їхнє вітання, пішов сходами на верх будинку.

Цариця Анна вже не спала, в переходах метушились її слуги, в самій спочивальні кілька жінок закінчували її одягати.

Коли князь Володимир переступив поріг, усі швидко вийшли з спочивальні, й вони залишились з Анною тільки вдвох.

Його здивувало, що, незважаючи на ранній час, Анна вже одягнулась у царський

свій одяг — сріблясту з золотими пальметами* (*Пальмети — орнамент у вигляді пальмового гілля.) туніку, на голові її сяяла легка діадема з каміння, плечі прикривала червона хламида.

— Сьогодні у нас буде великий чи середній вихід? — запитала Аниа.

Він навіть не зрозумів, про що запитує Анна.

— У Константинополі, у Великому палаці, — пояснила вона, — василевси роблять щоденно великі, середні й малі виходи: великі — в храм Софії, середні — до інших храмів, малі — в перший тиждень Великого Посту, відповідно до яких одягають білі, пурпурові чи чорні одяги, показуються чи не показуються народу...

Князь Володимир посміхнувся.

— Я виходитиму до воєвод, бояр і всіх людей своїх, — відповів він Анні, — як і допреже, днесь робитиму те саме, що й завжди. З Херсонесом закінчено, треба збиратись і вирушати до Києва.

— Але ж ти вийдеш до сановників своїх, полководців, воїв?

— Я вже був у городі і ходив далеко до моря.

— Ти вже був у городі й ходив до моря? — Анна широко розплющила очі. — І з тобою були твої сановники, полководці, вої?

— Ні, — важко зітхнув Володимир. — Я вийшов у город, ходив до моря й довго там стояв...

— Один?

— Так.

Очі, обличчя, весь вигляд і рухи Анни виявили, що вона не розуміє, як її муж — князь Русі і василевс Володимир — міг сам вийти з дому, іти до моря, довго там стояти — адже у Константинополі, у Великому палаці, все робилось інакше: там василевси й василіси жили, оточені етерією, кроку не сміли ступити без сановників, діяли так, як велів церемоніал.

— То ти зробиш вихід зараз? — все допитувалась вона.

— Так, — заспішив Володимир, — зараз ми вийдемо разом з тобою, підемо вниз і поснідаємо, а там я вирушу в город, щоб оглянути лодії, на яких ми поїдемо до Києва.

— А що мушу робити я? — здвигнула плечима Анна.

— Тобі такожде треба збиратись: дорога в нас буде важка й довга.

— Гарзд! — процідила Анна. Тепер вона зрозуміла свого мужа.

— Підемо! — сказав Володимир.

— Я готова, — відповіла Анна, оглядаючи свою туніку, хламиду... Вона, правда, на якусь мить затрималась і зняла з голови легку діадему, поклала її в ларець, що стояв біля ложа.

Одразу за дверима спочивальні їх ждали воєводи, бояри, василіки, почет цариці, кітоніти, що тримали в руках довгі скрині з одягами імператора.

Коли Володимир і Анна вийшли з спочивальні, усі вони низько вклонились їм, воєвода Вовчий Хвіст ступив до князя, промовив:

— Оці гречини, — сказав він пошепки, — бажають одягти на тебе царський одяг і

вінець.

Але князь Володимир і сам розумів, чого вони зібрались.

— У нас на Русі, — сказав він, — люди звикли одягатись самі, і князі їхні такожде. Царські одяги, бояри мої, візьміть і сховайте, я їх одягатиму, коли розмовлятиму з імператорами, а з людьми моїми буду аки князь.

Наперед виступили василіки.

Василевсе, княже Володимире! — почав патрикій Фрігій. — Прийшов день нашого прощання, ми зробили все, нині збираємось рушати до Константинополя.

— Я такожде зробив усе, через що такожде збираюсь залишити Херсонес. Що ж, очевидно, ми побажаємо одні одним щасливої дороги.

— Ми від усієї душі бажаємо тобі й цариці щасливої дороги.

— Щасливого плавання й вам, василіки, зичу здоров'я, щастя, многих літ і сватам моїм, імператорам вашим.

— Дякуємо, василевсе-княже, бажаємо й тобі з царицею здоров'я, щастя, многих літ життя. Проте дозволь запитати, василевсе, як будемо виконувати ряд з Руссю? Хто з нас поїде тепер з тобою до города Києва?

— А навіщо вам їхати до Києва?

— Не про себе мовимо, ми їдемо до Константинополя, але певні, що з тобою до Києва поїде наш єпископ і священники.

— А чого їхати єпископу? Василіки затялись.

— Імператори наші радились з патріархам Миколою ХризOVERгом, і він посилає єпископом на Русь Михайла...

— Марно молоді імператори ваші, — зло пожартував князь Володимир, — турбували старого патріарха вашого Миколу... Я сказав вам, василіки, коли посилав у Константинополь, що на Русі не буде єпархії візантійського патріарха, а буде наша, руська єпархія.

— Але ж і для цієї руської єпархії потрібен єпископ! — заволали василіки.

— А я маю вже єпископа, якого обрав сам.

— Хто ж він?

— Священик Анастас буде віднині єпископом на Русі.

— Анастас відступник, патріарх Микола наклав на нього анафему! — закричали василіки і сам єпископ Михайло.

— Патріарх Микола, — сказав князь Володимир, — може накладати анафему тільки на тих пасторів своїх, іже суть у Візантії, я ж, владою, даною мені імператорами, благословляю й призначаю єпископом Русі Анастаса Корсунянина.

Василіки й єпископи перешіптувались:

— Переключав* (*Переключати — перехитрити.) нас князь Володимир, як і баба його Ольга.

— Я слухав усе, що ви сказали, і сам сказав, що думав, — закінчив князь Володимир. — Будемо рушати в дорогу, зі мною в Київ поїдуть зодчі ваші, навчателі, хто з священників хоче їхати в Київ — запрошую... А тепер прошу вас, дорогі гості,

поділити зі мною трапезу.

Князь Володимир з Анною попереду, за ними бояри й воєводи рушили, а ще далі й гречини-василіки, священники попрямували до палати, де для них був приготований руськими воями щедрий сніданок: смажена журавлина, лебедина, солона веприна, копчені ведмежі шинки, качки, гуси, в'ялена риба з гирла Дніпра, що просвічувалась, як янтар, сочива з гороху й квасолі, всякі юшки, сирники, киселі, меди, вина, ол, кваси...

Тут було що поїсти, від чого упитись, дуже швидко образи й сварги потонули на дні келихів, корчаг, братин, незабаром з вікон полилась і залунала над морем величальна пісня.

5

Того ж дня князь Володимир, у білому платні, з непокритою головою, мечем біля пояса, разом з воєводами й боярами побував у полках комонних, що стояли за городом і вже готові були вирушати в далеку дорогу, спустився до затоки Символів, де зібрались події.

На березі затоки кипіла робота — там навантажували на події дань, яку привезли з Константинополя, й ту, яку князь Володимир вирішив узяти з переможеного Херсонеса.

Йому хотілося б багато чого взяти тут, у Херсонесі, — чудові мусії із забутих храмів, що були привезені ще з городів Еллади, мармурові статуї з тих же часів, які повалені лежали за стінами города над морем, дивні ікони старого письма, на яких боги малювались, ніби живі люди, — у столиці Кліматів можна було знайти чимало диковин тогочасного світу.

Але на одну та навіть і на десять подій не візьмеш усього, що вабило око й тішило душу князя Володимира; промине ще багато літ, доки багатства, створені майстрами світу, широкою рікою полинуть на Русь; промине ще більше літ, і тоді світ здивується і замре перед багатствами душі руської людини...

У цей же час на одну з подій з гучними криками вої тягли вилиті з бронзи постаті диких коней, яких приборкували сміливі наїзники, на іншу вантажили мармурові статуї — далеку пам'ять Еллади. Мали роботу й священники, що обережно укладали на лодії ікони, сосуди церковні.

Єпископ Анастас наполягав узяти з собою до Києва й мощі одного святого, що лежали в херсонеському соборі.

— Цей святий — папа римський?! — здивувався князь Володимира

— Святий Климент справді був папою римським, але його вигнали з Риму, все своє життя він провів у Херсонесі, де й помер.

Мощі папи Климента поклали на одну з подій.

Довго розмовляв князь Володимир і з зодчими Херсонеса, у яких давно не було роботи в рідному городі, деякі з них згоджувались їхати одразу до Києва, щоб будувати храми й палаци, інші обіцяли прибути на Русь пізніше.

— Нам щастить, — поглядаючи на небо, хмари й море, говорив старшій своїй

дружині Володимир, — завіяв східний вітер, а тутешні люди повідають, що коли він почався, то вже й віятиме, швидко пожене наші лодії до гирла Дніпра. Завтра на світанні підемо на лодіях у море, комонне військо може рушати й нині на ніч, щоб швидше проминути Хозарську переправу, виїхати в поле. Там, — князь Володимир простягнув руку на північ моря, — біля острова Григорія комонники нехай ждуть, щоб допомогти нам, лодії-бо наші нині, — він показав на воїв, що тягли бронзових коней, — важкі суть... Вище ж порогів будемо радитись, як вирушати до Києва-города.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

1

Залишивши Херсонес, лодійне воїнство князя Володимира, туго нап'явши вітрила, під полуденним вітром обійшло Клімати, перетяло Керкентиду, зібралося на білих берегах в узлучині моря й повільно стало підійматись Дніпром угору.

Між цими лодіями плив і княжий насад, що мав двадцять гребців. На кормі поверх настилу побудований був справжній теремок з двома покоями; гребці ж і слуги жили й покотом спали під настилом просто на днищі.

У той час, коли лодійне воїнство посувалось морем і Дніпром, комонне військо ще швидше проминуло Хозарську переправу, як вихор, промчало Диким полем, зупинилось і ждало князя на лівому березі Дніпра, напроти острова Григорія.

Майже тиждень після цього, працюючи з ранку до пізньої ночі, волокли вони разом лодії понад порогами, підкладаючи під днища котки, штовхаючи їх руками, плечима, грудьми, обливаючись потом, з великим трудом перемагаючи кожну п'ядь.

Нарешті пороги залишились позаду — тепер до Києва стелився битий шлях у полі для комонного війська, рівне, спокійне плесо Дніпра — для лодій, на яких їхали воїнство і князь Володимир із жоною Анною.

Князь Володимир розповів цариці Анні про подальшу дорогу:

— Ми проминули пороги й тепер рушили просто до города Києва — частина воїнства на конях, інша — в лодіях.

— Надіюсь, ми з тобою будемо їхати в лодії? — запитала Анна.

— Ти будеш їхати, як і досі, в лодії, — відповів їй князь, — а я буду з комонним військом.

— Ти залишиш мене саму?

— О ні, тепер я не залишу тебе, — посміхнувшись, сказав Володимир, — але мушу бути в Києві раніше, ніж туди прибудуть лодії.

— Навіщо тобі труситись на коні, коли набагато краще їхати в лодії?

— Я звик сидіти на коні, — промовив на це Володимир, — а в Києві мушу бути раніше, щоб приготуватись і достойно зустріти тебе.

— Тоді їдь, готуйся, зустрічай... Пам'ятай, що я в думках буду з тобою, день і ніч молитимусь за тебе!

Вона його обняла, поцілувала. За короткий час, відколи вони жили разом, Анна збагнула вже сувору й рішучу вдачу Володимира, знала, що краще йому ні в чім не перечити.

Їй не доводилось чинити над собою насильства: виховуючись серед знаті у Вірменії й живучи потім у Константинополі, маючи перед собою такий взірець, як матір — Феофано, Анна завжди була привітна, ласкава, мила, навіть тоді, коли розмовляла з людьми, яких у душі ненавиділа.

Так робила вона й тут, на Русі, подорожуючи з Херсо-неса до Києва, — обнімала Володимира, цілувала, говорила ніжні слова, а в той же час придивлялась до нього, думала, як їй бути.

До того ж князь Володимир робив добре, збираючись достойно зустріти її в Києві. Тут, на лодіях, Анна не буде самотньою — з нею їдуть придворні жони, сли, священники, слуги...

Був ранок. Лодії стали одриватись од берега, попливли одна за однією, збираючись у ключі, широким, повноводим плесом Дніпра. Князь Володимир, сидячи на коні поперед старшої своєї дружини, довго дивився, як вони линуць голубим, схожим на камінь бірюз, плесом, поволі зникаючи вдалині, потім ударив коня, полетів на чолі війська в поле.

Князь Володимир залишав лодійне воїнство й царицю Анну немарне. Після всього, що сталось, йому хотілось якийсь час побути на самоті, в тиші Дикого поля, тільки з дружиною, що нічого в нього не запитає.

Це нагадувало давноминулі літа, коли він — м'ятежний, трепетний, смятений — покидав Київ, виїжджав з дружиною за Дніпро, в поле, їхав, чуючи розмірений глухий тупіт коней численного воїнства, слухаючи пісню, що виникала десь далеко позаду й котилась, котилась над полем:

Гей, у полі, полі гостинець темніє,
гостинець темніє, могила чорніє,
могила чорніє, а кості біліють...

Гей, та гей, та гей!

Тоді душу його огортав дивний спокій, дихалось широко й вільно, він бачив перед собою ясну мету, оглядав як господар землю, знав і вірив, що коли зустріне ворожу орду, то переможе її й з славою повернеться назад, — о, які чудові, важкі часом, але спокійні в суворості своїй і бранях були ті дні.

І зараз було так само, як і раніше, — високо вгорі висить, ніби бездонна чаша, тепле блакитне небо, навкруг, скільки не глянь оком, стелиться сивою тирсою повите поле, скрізь по ньому, як фортеці слави, височать рядами, а подекуди й нарізно могили, а на них стоять витесані з дикого сірого каменю постаті богатирів руських — вони опустили вниз руки, дивляться мертвими, але вічноживими очима на схід, на захід, на полудень — в усі боки, звідки йшли і їдуть ворожі орди...

А все ж князю Володимиру смутно — усе життя душа його була м'ятежна й неспокійна, усе життя її тривожили сумніви й вагання, але зараз цих сумнівів стало не менше, а більше, життя його було важким, зараз — важчим.

Так, перемога в Херсонесі — честь і слава для Русі, його отчина, яку здавна зневажали й попирали, стала рівною з імперіями, люди руські, що жили по древньому

закону й покону, приєднають до своїх багатств скарби й надбання всього світу.

Чи прийме одразу як доконечну потребу, як сувору необхідність все це Русь, чи будуть однастайні в законі новому землі, городи, люди, чи повалять вони богів старих, з якими далі не можна вже жити?

Ні, князь Володимир знав, що перемога на брані з ромеями — це тільки початок великої сварги на Русі, як і колись, душа його відчувала попереду громи й грози, єдине, що підтримувало в цю годину, була певність, що розсудив сам на роздоріжжі шляхів справедливо й вірно, глибоко вірив у прийдешнє.

Великою ціною далась ця перша перемога! Скільки горя, муки приймуть ще руські люди, скільки сліз ще проллють, як тяжко, невимовне тяжко зараз самому князеві Володимирі !

Глухо б'ють і б'ють копитами коні, вгорі висять у високості неба й дзвонять, дзвонять, дзвонять жайворонки, перед очима стелиться безмежне, сивою тирсою повите поле, бовваніють могили, стоїть кам'яне багатирство.

А десь по ліву руку широким Дніпром від берега та до берега, з кручі і на кручу посувається воїнство лодійне, пливе насад з теремом, з віконця його поглядає на Дніпро й голубе плесо цариця Анна.

Вона чудова, напрочуд красива, може, вона, як кажуть гречини, одна з кращих жінок світу, але ж князь Володимир не шукав її краси, не про неї мріяв, не йому, що має вірну, люблячу жону Рогніду й численну родину, не йому, що пізнав звабу з братовою Юлією й досі спокутує любовний гріх, добиватись руки грецької царівни.

Проте все це сталося, виправити вже нічого не можна. Нині, коли князь Володимир їде в полі далеко від цариці Анни, йому легше, бо він не любив, не любить і не любитиме її, але Київ все ближче й ближче, там жона Рогніда, боги, люди. О, якою дорогою ціною заплатив він за перемогу, невігойна рана зяє в його серці!..

...Вони їдуть день за днем, минають Гадяцьке на Пслі, Переволоку над Сулою, невдовзі після Переяслава їхнім очам відкривається город Київ.

2

Першого ж вечора, прибувши до Києва, князь Володимир пішов до Рогніди — він не міг мучитись і страждати, хотів говорити одверто, як їм тепер бути.

Рогніда знала, що сталося з князем Володимиром у Херсонесі. Вона не допитувалась у когось про це — боярині, воєводші, навіть слуги говорили, що князь уклав з ромеями в Херсонесі мир, узяв собі жону-василісу і сам став василевсом. Тепер князь уже приїхав з комонним воїнством до Києва, а цариця Анна їде на подіях.

Рогніда зрозуміла, тільки Володимир переступив поріг світлиці, чого він прийшов у цю вечорову годину до неї, вона знала, що рано чи пізно між ними має відбутись розмова, не думала тільки, що станеться все це так швидко.

Непокоїло княгиню й те, що про події в Херсонесі вже знали, либонь, і діти, кілька днів вони уникали її, і не тому, що не хотіли з нею говорити. Ні, вони не знали, що сказати матері, як допомогти їй у великому родинному горі.

Особливо хвилювався син Ярослав, раз і другий він заходив до неї, але мовчав.

Якось мати загляділа на очах його сльози; три дні тому Ярослав поїхав у розпуці на лови за Дніпро і там пошкодив ногу, лежав тут же, в теремі, в палаті поряд.

Однак зараз думати про це не доводилось — князь Володимир стояв біля порога — в темному платні, в якому, либонь, ходив на брань, з мечем біля пояса, з непокритою головою, тільки стомлений, змарнілий.

— Добрий вечір тобі, Рогнідо!

— Добрий вечір і тобі, Володимире...

Він не пішов до неї, не обняв і не поцілував, як раніше, повільно ступив уперед, сів так важко на лаві, що меч заgrimів по підлозі, спер голову на руки.

— Я прийшов до тебе говорити...

— Що ж, говори, Володимире, я давно вже цього ждала.

— Буду одвертий, Рогнідо... Сталося те, чого не хотів, про що не думав...

— Дивуюсь, що так говориш, — відповіла на це Рогніда. — Ти, пригадую, хотів перемогти Візантію — і от переміг, ти хотів стати нарівні з імператорами — і нині називаєшся василевсом, ти думав охрестити Русь — і охрестиш її...

— Тобі, бачу, — спробував посміхнутись Володимир, — достеменно відомо, що сталося у Херсонесі, але одного ти не знаєш...

— Ні, Володимире, — сказала Рогніда, — і це, єдине, я знаю — ти василевс, бо став мужем василіси Анни... Спасибі тобі, Володимире, що не привіз її одразу сюди, а сам приїхав раніше — велика Гора, але тобі з двома жонами тут було б тісно... Боже мій, бозке мій, — з великим боєм сказала Рогніда, — ти й колись приїхав один на Гору, а мене покликав пізніше, нині цариця Анна їде десь у лодії, ти ж тут вирішуєш свою долю.

— Ти глузуєш з мене, Рогнідо?

— Я ніколи, вір мені, не глузувала з тебе, просто говорю про суєтний світ — який він безжальний і жорстокий.

— Невже ж ти думаєш, що мені легко жити в цьому світі?

— Ні, василевсе Володимире, не думаю, щоб тобі було легко жити, якщо колись люди визнають твоє життя, вони здригнуться...

— І проклянуть? — запитав Володимир.

— Ні, не проклянуть, бо ти більше, ніж себе, любиш Русь, а за це можна все простити й забути... І я, Володимире, розумію, знаю, довго ти мучився й страждав. Мусив іти супроти ромеїв. Мусив укласти з ними ряд новий. Мусив і християнство прийняти...

Вона замовкла.

— Мусив ти, Володимире, і василевсом стати, одягти корону, ти — достойний ним бути, інакше ти не був би і руським князем... Пригадуєш, коли йшов на брань супроти ромеїв, ми з тобою говорили про це...

— Пригадую, — тихо промовив Володимир.

— Одного не розумію, — закінчила Рогніда, — як міг ти, мене жоною маючи, мислити про іншу, нічого мені не сказавши, взяти нову, ще одну жону?

— Рогнідо! — приклавши руку до серця, відповів він. — Коли я йшов на брань, ні про яку царівну не мислив, укладаючи ряд з імператорами, про це не думав, але грецькі імператори суть лживі і хитрі, я їм не вірив і не вірю, через що зажадав у них руки царівни Анни...

— Видно, дуже бояться тебе імператори, якщо згодились дати свою сестру... Але Анні ти віриш? Похмурий і суворий Володимир коротко сказав:

— Нарікши її своєю жоною, не можу й не хочу про неї говорити...

Вона зрозуміла біль Володимира, що не зраджував свого слова.

— Пробач, Володимире, — промовила Рогніда. — Я нібито забула, що вже сталось. Гаразд, не будемо говорити про неї... Але про себе самого скажеш?

— Про себе? Скажу...

— Тоді скажи мені правду і не бійся, якою б жорстокою вона не була для мене: ти любиш царівну Анну?

Володимир довгу хвилину, заплющивши очі й стиснувши уста, мовчав, потім подивився на Рогніду й промовив:

— Бачиш, я довго думав, раніше ніж відповісти тобі, бо... про такі речі звичайно не запитують. Але ні, ти, Рогнідо, маєш право й повинна була запитати мене про це...

Він знову замовк, йому важко було говорити правду, так, щоб вона зрозуміла його й не так суворо осудила, їй ці слова були потрібні, щоб полегшили рану серця.

— Гаразд, — закінчив Володимир свої думи, — я шукав не краси її, бо ніколи до того не бачив, побачив Анну й був вражений її красою, але, вір мені, не любив і нині не люблю її. Жахаюсь того, що сталось, коли б сила — повернув усе всп'ять... От я тобі й сказав усю правду.

— Ні! — рішуче відповіла Рогніда. — Як не повернути всп'ять Дніпра, так нам не повернути життя й щастя. Ти зробив імперією Русь, сам став василевсом, маєш жоною грецьку василісу, але... — вона затялась, — мені тебе шкода.

— Рогнідо! — крикнув він. — Ти можеш усе говорити нині, в твоїх словах токмо правда... Але не кажи, що шкодуєш мене, я не тільки василевс, а й людина.

— А я більше й не говоритиму про це, бо все сказала...

— Як усе? Що ж робити мені?

— Навіщо запитуєш мене? Ти сам обирав свій шлях у житті, я не заважатиму тобі, піду з Гори.

— Так, — зітхнув він, — тепер я розумію, що сталось, — мушу сам віднині тут мучитись і страждати, ти покинеш мене...

— Не я зробила це, а ти, Володимире.

— І це розумію...

Настало мовчання — важке, болюче. Двом донедавна рідним, близьким людям було що сказати, душі їх рвались одна до одної, як ніколи, мабуть, відчували потребу говорити. Але вони вже нічого не могли сказати — суворе життя поставило мур між ними, розривало навіки...

Князь Володимир перший порушив нестерпне мовчання.

— Рогнідо! — з одчаєм, від наболілого серця почав він. — Прости, винен я, сам відповім за все... Але дозволь мене одне — подбати, аби ти не мучилась, не страждала...

— Чим тепер можеш допомогти мені?

— Їдь, Рогнідо, в город отця твого Полотськ, дарую тобі всю цю землю.

— Ти дуже щедрий, Володимире, — гірко засміялась Рогніда. — Але як піду я в город отця мого, що скажуть тамтешні люди?.. Колись у Полотську мені було так добре, затишно, нині буде важко, як ніде.

— Тоді, молю, візьми собі один з городів, одбери від вельмож моїх, єгоже хочеш, дам тобі золото, срібло...

— Ні, — рішуче відповіла Рогніда, — взяти в тебе город, бути рабою твоєю, земного василевса, не можу, мати під собою твоїх вельмож такожде не хочу: будуть убо вони рабами мені, золото й срібло — ні, за них не купиш спокою душі. І якщо, Володимире, ти сам хочеш царство земне й небесне восприяти, то на землі царства не шукаю, але уневіститись Христові прагну, — може, хоч після смерті душа моя матиме тишу, спокій, любов.

— Що ти замислила?

— Невже не розумієш, Володимире? Хочу достригтись у черничий образ.

— У черничий образ? — вирвалось у нього. — Ні, ти не можеш, не смієш так робити...

Рогніда враз змінилась, очі її стали суворими й грізними, обличчя край блідим, просто білим.

— Чому ти цього те хочеш?

— Жона моя — черниця в городі Києві, де я сиджу князем?! Ні, це буде понад мої й твої сили, Рогнідо!

— Марно ти боїшся, Володаміре! Я ж бо вже не жона тобі, стати черницею хочу не для світу, а для серця свого: все роблю для того, щоб легше було тобі, прагну спокою й тиші, ти ж і цього не хочеш мені дати? Жорстокий ти, несправедливий василевс! Тоді... тоді убий моє тіло, як убив душу...

Це була остання, либонь, краплина, яка вкрай наповнила чашу гіркої образи Рогніди, вона впала на коліна, обхопила руками голову, застогнала:

— Вийми меч із піхов, убий мене, убий! Саме в цю хвилину раптом розчинилися двері з світлиці поруч і на порозі став княжич Ярослав.

Він був надзвичайно блідий, одягнутий тільки в довгу білу сорочку, спирався на меч.

— Мамо! — крикнув Ярослав. — Хто тебе хоче вбити, чому ти стала на коліна?

Нестримний і рипучий, він вихопив меч із піхов.

— Ярославе! Сину! — заволатала Рогніда, підвівшись з колін. — Як ти міг встати з поламаною ногою?.. Дай мені руку, я одведу тебе до ложа.

— Я чув крик, бачив тебе поверженою на коліна, батько хоче тебе вбити...

— Ні, сину, ні, — відповіла вона. — Він мене не вбивав, не хотів, не хоче вбити... Ми тільки говорили з ним, чуєш, говорили, їди, сину, благаю тебе... — Вона схопила його

під руки, силою одвела до дверей.

Володимир стояв увесь цей час біля вікна, дивився на Дніпро й коси, але не бачив їх, коли ж обернувся, сина в світлиці вже не було, а Рогніда, схиливши голову на руки, сиділа на лаві біля столу.

Володимир ступив до неї. Він знав вдачу Рогніди — щось вирішивши, вона ніколи не змінювала свого слова. А хіба він сам щось міг змінити?! Отже, це хвилина прощання, вже довіку їм тепер не зустрічатись, не бачитись...

— Прощай, . Рогнідо! — тихо промовив Володимир. — Прости мене й роби, як сама хочеш. З уст її зірвалось одно тільки слово:

— Прощай!

Коли Володимир вийшов, Рогніда ще довгий час у глибокій задумі сиділа біля столу. Вона не плакала, ні, сліз у неї вже не було, уста її не ворушились, їм уже нічого казати, все тіло її стало нерухомим, безболісним.

Потім вона встала й пішла в світлицю поруч. Там, на ложі в куточку, лежав, уткнувшись головою в подушку, Ярослав.

— Сину мій! — запитала вона, сівши біля нього.

— Що з тобою?

На неї дивились печальні, повиті смутком і зовсім не дитячі суворі очі Ярослава.

— Що з тобою? Навіщо ти встав? У тебе болить нога. Він струсив головою, наче хотів одігнати думки, що не давали йому спокою.

— Ні, нога мені не болить. І що нога, мамо, у мене болить серце, душа... Я все чув, відаю, як він тебе образив, і не токмо тебе — всіх нас, дітей, мене...

— Крий тебе боже навіть думати про це, — сказала мати. — Він мене не образив, сину. Він не зробив, не зробить зі мною нічого, Ярославе... І не мені він зробив лихо, а собі...

Вона замислилась, приклала руку до чола, намагаючись зібрати свої думки.

— Він не такий, як ти думаєш, — повіла вона далі. — Він добрий, не злий, хоче добра всім людям. Але де добро? Аще немає любові в серці, немає й добра, немає життя...

— Ти мені всього не говориш, але я розумію, мамо, — сказав Ярослав. — Слухай! Ти достойно зробила, що одмовилась від батька-василевса, ти воістину цариця царицям і госпожа господам, аще славу віку змінила на славу майбутню, але я...

— Ти не кінчив, сину...

— А я все сказав про тебе... Про себе тільки додам: я ніколи не прощу свого батька...

3

У цю ніч княгиня Рогніда не лягала спати. На Горі погасли вогні, з-за Дніпра, відбиваючись жовтим колом на плесі, вплив місяць. Київ, передграддя, Подол оповила глибока тиша, час від часу її порушували голоси сторожів на городницях та крики заблукалих птахів на просередах і косах Дніпра, все, здавалося, спало — земля, вода й небо.

Тільки княгиня Рогніда не спала — вона сиділа біля розчиненого вікна в своїй спочивальні, дивилась на стіни города, кручі Дніпра, далекі ліси й луки, але нічого не бачила; дослухалась до притишених шумів і голосів ночі — й нічого не чула; безліч думок пропливали в її голові — безрадісні, сумні, невтішні.

Рогніда згадувала, як у далекі дні своєї молодості щиро полюбила князя Володимира і, ніби дорогоцінний дарунок, усе життя носила цю любов у своєму серці.

Є на світі різна любов — одні поринають у неї, але швидко пересвідчуються, що це тільки лжа й обман; інші люблять так буряно і з таким жаром серця, що в тому вогні згорають; щасливі ті, кому доля судила тиху зовні, спокійну, але навгасиму любов — вона, як сонячне проміння, зігріває серця живучих...

Рогніда полюбила князя Володимира несподівано, після великої бурі, коли в неї нікого й нічого не лишилось у світі, коли, як здавалося їй, уже краще було й не жити, — тоді перед нею з'явився той, кого вона напередодні тільки ненавиділа й проклинала, хто вбив її батька й братів, але хто виявився набагато кращим, справедливішим, дужчим, ніж усі люди.

Вона віддала йому все, що мала, — дівоцтво, красу, серце, полюбила так, що забула гіркоту втрати батька свого й братів, покинула отчий дім, пішла за коханим і згодна була йти поруч, ким би він не був — князем чи рабом, куди б він її не повів — на життя чи смерть; це не було безумство, ні, це була справжня любов.

Єдине, чого в них не вистачало й що пізніше завжди боляче ранило серце Рогніди: вона не сказала йому тоді про свою безмежну, пристрасну любов; Володимир — суворий воїн і князь — не зумів сказати їй про себе, — втім, чи мусять люди неодмінно про це говорити: любов освячує життя, життя утверджує любов!

А хіба життя не утвердило їхньої любові! Двадцять п'ять літ — о, як це багато, а всі ж ці літа вони жили в турботах і невпинному труді, князь Володимир ходив і ходив у походи, вона була йому вірною жоною, княгинею, господинею великого й багатого дому, матір'ю живих і мертвих дітей...

Цього, здавалося, було й досить, щоб дожити життя, князь Володимир досягнув усього, що хотів, вона достойно йому в цьому допомагала, разом вони випестили міцну родину, невдовзі їх ждала тиха, спокійна старість...

Так що ж трапилось? Пізня ніч, княгиня Рогніда сидить біля розчиненого вікна, бачить місяць у небі, плесо Дніпра, на якому тремтить-переливається срібна доріжка... Усе, як колись, і все зовсім не так, як раніше, бо не спить вона, поруч у теремі не спить, либонь, і князь Володимир, але вони вже не можуть піти одне до одного, Рогніда не сміє покласти стомленої голови на його дуже плече, вони мучаться й страждають, а десь далеко-далеко, там, де закінчується місячна доріжка, пливе лодія, що везе до Києва царицю Анну.

Що ж це — любов?! Ні, Рогніда вірить Володимирі: він не любив і не любить цариці Анни... Зрада? Ні, вона боїться навіть вимовити це слово, бо зраджують тільки тоді, коли до цього по-справжньому люблять... Тоді — неправда, лжа, обман?!

Але що образа, легковажна зрада і навіть неправда для люблячого серця? У цю

пізню нічну годину, незважаючи на все, що сталося, незважаючи на біль, гіркоту, розпуку, Рогніда відчула, що любить Володимира так само, як любила колись на зорі своєї молодості, а може, навіть і більше, бо все проходить, все минав, а справжня, щира любов — вічна, вона нагадує дивний камінь ізмарагд, що завжди випромінює сяйво, вона — зоря, що світить тим яскравіше, чім темніша ніч навкруг.

Проте що ця, її, Рогнідина, любов, гірко те, що він — князь Володимир — не любив і вже не полюбить, повік не визнає ціну її любові.

А ніч ішла... У тижі Рогніда чула, як на Горі вдарили копитами й зупинились біля терема коні... Вона прокинулась від своїх дум і пригадала — це ж сама веліла рівно опівночі запрягти у візок пару коней. Веліла! — це звучало тепер дивно, але останній загад княгині Рогніди виконаний — коні стоять біля терема.

Що ж, так і буде, зараз Рогніда навіки залишить терем, палату, всі речі, до яких звикла, і цю спочивальню, в кутку якої стоять два лежа... Два лежа, вікно, з якого видно Дніпро, гілля, до якого можна дістати рукою, квіти, — о, скільки хорошого, ніжнього, теплого пережито за довгі літа в цій спочивальні. Прощай, прощайте!

На мить майнула думка — вийти в переходи, пошукати, знайти й попрощатись з Володимиром? Ні, вони вже попрощались. Ні вона йому, ні він їй нічого сказати не зможуть...

"А може, — подумала Рогніда, — він стомився в далекій дорозі й спить? Ні, я не смію і не буду його турбувати..."

Проте вона залишала в теремі не тільки мужа — тут були діти її, з ними вона хотіла й мусить попрощатись.

Рогніда запалила свічу, вийшла в переходи, де було порожньо й дуже тихо, зайшла до палати Предслави, до палати поруч, де спочивали сини.

Усі вони спали; у відсвіті місяця й жовтому промінні свічі Рогніда бачила їхні спокійні обличчя...

"Прощайте! — не сміла їм сказати, аби не побудити, але подумала мати. — Прощайте, мої діти, не згадуйте лихом своєї матері, не осуджуйте її, може, колись ви зрозумієте й подякуєте мені..."

І все ж Рогніда не стрималась — якщо не можна всіх, вона поцілує хоч одно рідне дитя. Тихо схилившись, вона притулилась до чола дочки Предслави, поцілувала...

Предслава прокинулась, розплющила заспані очі, побачила перед собою обличчя матері, щоки, по яких котились сльози.

— Мамо! — пролунало в палаті. Рогніда погасила свічу, — леже, дочку, речі освітлювало тільки місячне проміння...

— Ти чого, мамо?

— Спи, спи, дочко...

"Це тільки сон", — подумала Предслава і знову склепила вії...

У переходах княгиню ждала ключниця Амма. Вона була одягнута так, як у дорогу: зав'язала голову шаллю, накинула на плечі опашень.

— Так що ж тепер буде? — запитала Амма в Рогніди.

— Ти про що говориш? — здивувалась Рогніда.

— Адже ти, княгине, їдеш звідси?

— Так, їду...

— І я їду з тобою... Що нам брати?

Стара ключниця, кормилиця Рогніди, що ростила, виховувала її, допомагала, дивилась тепер люблячими очима на княгиню, готова була йти за нею всюди, куди та звелить.

Але сама Рогніда була вже не такою, якото її раніше знала Амма, — на ключницю дивились надзвичайно смутні, замислені, далекі від цього світу очі, і голос у Рогніди був інший — рішучий, твердий, холодний...

— Я йду звідси, Аммо, навіки...

— Куди? Куди, княгине?

— Не питай! Я буду недалеко, але ніколи не прийду сюди і ніхто з Гори не повинен приходити до мене.

— Ходімо разом, княгине...

— Ні! Ти залишишся тут і кормитимеш, доглядатимеш дітей моїх, ти повинна дбати також і про князя Володимира... Чуєш? Так зроби — і прощай, Аммо! Ти заступила мені колись матір — і я цього ніколи не забуду, так заступи ж тепер мене.

Вона обняла й поцілувала Амму. Разом вийшли в двір. Там біля ганку стояв запряжений двома кіньми критий візок. Княгиня Рогніда сіла. Коні рушили. У віконці візка видно було бліде її обличчя...

4

Рогніда помилялась, думаючи, що князь Володимир спочиває, — ні, він навіть не лягав спати, чув, коли Рогніда пройшла в переходах, бачив, як вона сіла у візок, поїхала до воріт Гори.

Біль кравав його душу, серце. Він розумів, що Рогніда робить справедливо, покидаючи Гору, вони мусять розлучитись, і чим швидше це станеться, тим легше буде їм обом...

Йому хотілось одного — попрощатись з Рогнідою якось по-людському, щиро, правдиво. Він хотів, побачивши візок, а пізніше Рогніду, бігти в двір, стати поруч, може, обнятись, поцілуватись, — нехай усі знають, як їм важко!..

Та навкруг лежала Гора, темна, мовчазна, нібито сонна, але невсипуща, пильна, що завжди — вдень і вночі — сотнями очей позирала на княжий терем, стежила, що там робиться, — князь Володимир не вийшов, дивився, як візок котиться до воріт, зникає там, зник...

Тоді йому стало легше — не він, а сама княгиня Рогніда розсудила, як їй слід робити, це вона визначила свою долю... Поголос, ні, навіть поголосу на Горі не буде — княгині вільно робити так, як велять серце й розум.

Князь Володимир, правда, не міг зрозуміти, чому Рогніда, якій він давав пожалування — кращий город Русі, і яка, крім того, мала великі скарби тут, на Горі, чому вона залишила тут усе своє багатство, поїхала, нічого не взявши з собою, в темну

ніч?

На світанні, коли до нього прийшов воевода Вовчий Хвіст, князь довідався, що зробила княгиня Рогніда вночі.

— За ворітьми Гори, — розповідав воевода, — княгиня веліла їхати до церкви над Почайною. Там ждав священник, який охрестив її і постриг у черниці. Після того вона поїхала на двір у Предславині... Немає вже княгині Рогніди, є черниця Анастасія...

— Немає княгині Рогніди... є черниця Анастасія, — тихо промовив князь Володимир і спроквола пішов до вікна.

Там дуже повільно народжувався світанок, за стіною Гори видно було голубувате плесо Дніпра, що світилось нібито зсередини, жовті, ледь рожевуваті коси, темно-сині ліси на лівому березі.

— Черниця Анастасія! — глухо повторив князь Володимир, торкнувшись руками холодного підвіконня.

Йому стало легше — ці слова прозвучали дивно, якимось здалеку, в палаті, звідки видно було новий день, світанок... Тепер він вільний робити так, як вимагає кипуче життя...

Але робити так, як вимагало життя, бути вільним і не відповідати за те, що він содіяв, князеві Володимирі було дуже важко і просто неможливо.

Одягнувшись у своє звичайне темне платно й накинувши на плечі багряне корзно, він спустився в сіни, де стояли вже воеводи й бояри, велів їм іти й ждати його в Золотій палаті, а сам пішов до стравниці, де звичайно збиралась перед світанком уся княжа родина.

У стравниці горіли ще свічі. Родина зібралась — у кутку стояла дочка Предслава, ближче, під стіною — сини, всі вони привітали батька, тільки він переступив поріг, з дверей вийшла й вклонилась ключниця Амма.

Одного тільки сина — Ярослава — не було. Але князь знав, що він хворий, лежить і ще довго, либонь, лежатиме з пошкодженою ногою в палаті.

У стравниці був уже приготований сніданок — на столі парували страви, лежав накрайний хліб, приємно пахло смаженим м'ясом, рибою — лишалось сісти й їсти, вкусити від кожної з страв...

І все ж тут було не так, як раніше. Коли Володимир ступив до столу, щоб сісти в своє крісло, а сини й дочка хотіли сісти на лавах, враз стало помітно, що ще одно крісло, поруч із місцем князя, стоїть порожнє — це було місце княгині Рогніди.

Звичайно, в цьому винен був сам князь Володимир — він мусив раніше сказати ключниці, щоб та непомітно прийняла крісло, але зараз уже пізно було щось робити.

— Будемо їсти, — намагаючись не виказати свого хвилювання, промовив князь.

Діти і він сам сіли до столу, у мовчанні стали їсти, правда, нікому з них їжа не йшла на душу. Холодно, смутно було в стравниці, холод і пустка обгортали їхні душі, князь Володимир відчував на собі погляди дітей, на нього здивованими, сполоханими очима дивилась навіть ключниця Амма...

Князь Володимир розумів, що так мусило бути, — жити всім, як і раніше, не можна.

Знав він і те, що буде боляче, гірко, страшно...

Але це було більше ніж страшно, особливо ж страшним було мовчання, яке панувало в стравниці. Мовчав князь, мовчали діти, ключниця Амма вийшла з стравниці так тихо, що ніхто не почув її кроків.

— Діти мої, — не витримав князь Володимир, коли закінчився сніданок, і сам не пізнав свого голосу. — Я думав... я хотів вам сказати, що моя жона, а ваша мати назавжди пішла звідси...

Діти дивились тривожними очима на нього, звичайно, до них долинула чутка про те, що сталось, але вони ждали, хотіли знати, що ж їм скаже батько?

— Ми з княгинею Рогнідою розлучились, — повів далі князь, — бо я, перемігши ромеїв, зажадав у них, знаючи їх лукавство й хитрість, вінця василевса і руки царівни Анни — сестри василевса... Нині я маю вінець і взяв у жони царівну Анну...

Він промовив ці слова, розповів усе про себе й Рогніду щиро, чесно, правдиво, але обірвав мову, бо раптом стиснуло в горлі, якусь хвилину князь Володимир, заплющивши очі, мовчав, нібито думав.

— Я не хотів образити й нічим не образив матері вашої княгині Рогніди, — хрипко говорив він, — коли ми розлучались, я давав їй землі, городи, все, що вона забажав, але вона відмовилась від усього, нині вночі прийняла християнство, постриглась у черниці й наречена Анастасією, ніколи вже не повернеться сюди, на Гору, а як черниця житиме на дворі в Предславині...

Діти мовчали. За скупими словами батька-князя вони відчували, що шляхи його й матері Рогніди розійшлися, вони тепер чужі одне одному, але як бути їм, коли в них один батько і одна мати?

— От я все вам і сказав, — тихо закінчив князь. — Русь перемогла Візантію, був я князем, нині став василевсом нарівні з імператорами ромеїв і німців, християнин я, скоро охрещу й Русь, вас, діти мої, такожде прошу охреститись разом зі всіма...

Але це було не те, що він хотів їм сказати, — він не міг говорити про своє горе й муку.

Діти схилили голови — вони вже не дивились на отця свого, жах того, що сталось, невблаганно й грізно вставав перед ними.

— І ще вас прошу, діти мої, — якимсь благальним голосом промовив він, — коли до Києва приїде з города Константинополя сестра імператорів ромеїв, моя жона Анна, поважайте її хоча б як царицю... Прошу вас про це!

І тоді в стравниці прозвучав тихий, але страшний стогін: то, схиливши голову на руки, плакала-квiliла дочка Предслава, вона пригадала минулу ніч, заплакане обличчя матері, все, що видалось їй тоді сном, — ні, це був не сон, то плакала і десь нині плаче мати їхня Рогніда, а тут, у стравниці, плакало, стогнало, квилито її серце — рідне дитя.

— Мовчи, Предславо! — обірвав цей стогін-плач князь Володимир. — Я все сказав вам, діти мої. Не судіте, не кляніте, важко вам, але ще важче мені, проте нічого, нічого вже не можу змінити.

Він швидко пішов до дверей — там ждали його мужі, ждала Русь!

5

Світає. У Золотій палаті ще горять світильники з ведмежого жиру й воскові свічі, але знадвору через вузькі вікна вже струмує рожеве проміння світанку, денне й нічне світло, змішуючись, виразно окреслює дерев'яні зруби палати, доспіхи князів колишніх на них, постаті множення людей, що стоять попід стінами, в кутках, просто посередині...

Цього ранку ніхто не сідає. Всі стоять, переступають з ноги на ногу, переходять з місця на місце, перешіптуються, жваво говорять — бояри, воєводи, всякі мужі, у куток забився й позирає звідти сполоханими очима головний жрець Перуна Віхтуй.

— Іде князь! Князь іде! — раптом чуються голоси в палаті. — Тихо-бо, тихо, князь Володимир вийшов.

Князь Володимир з'являється в переходах за палатою, переступає поріг дверей, виходить на поміст. Нині він іде один, без жони, одягнений у звичайне темне платне, стомлений, дуже блідий, чимсь, очевидно, стурбований, може, тривожний, може, смутний.

Але це одна мить. Зупинившись на помості, він кидає погляд у палату, бачить перед собою множення людей, сотні вогнів, блискучі доспіхи, рожеве сяйво у вікнах.

— Чолом князеві Володимирі... Кланяємось тобі, — прориває враз палату багато голосів.

— Слава василевсу Володимирі! — чути крики в палаті.

Він піднімає руку. Палата враз затихає. Знадвору струмує денне світло, речі, постаті, все видно виразніше, опукло, скрізь глибшають тіні.

— Добрий день вам, мужі, бояри, воєводи мої, — каже Володимир. — От ми й знову тут...

Збираючись з мислями, що, як блискавиці, пролітають у голові, він на хвилину замовкає й потім продовжує:

— Я покликав вас нині, мужі мої, щоб повісти — наше воїнство з честю взяло город грецький Херсонес, там я прийняв слів Візантії і через них говорив з імператорами Василем і Костянтином, з ними нині укладено ряд навіки. Ми маємо дань, пільги купцям нашим, віднині люди наші можуть вільно жити в гирлі Дніпра, на білих берегах і всюди над Руським морем...

— Добре, дуже добре зробив ти, княже, — залунали в палаті голоси.

— Пам'ятаючи ж, що ромеї завжди порушували ряд з нами, — продовжує Володимир, — я вимагав через слів, щоб імператори їхні говорили з нами, діяли й совершали мир як рівні з рівними, через що зажадав у них такого ж вінця, який вони носять, знаючи, що вони лживі й хитрі, вимагав, аби дали мені в жони, як німецькому Оттону чи хозарському каганові, сестру свою царівну Анну, як видавали за німецького Оттона чи хозарського кагана, сам говорив це, бачив за собою вас і Русь.

— Достойно говорив ти, княже, з василіками і імператорами, — додав до слів Володимира боярин Воротислав, що їздив з ним разом до Херсонеса, — добре їм сказав,

— широко розвівши руки, він ніби обняв усю палату. — Ми — Русь. Нехай імператори пам'ятають, хто ми, не додержать миру — до самого Костянтинового город а дійдемо.

— Із жоною — сестрою імператора, — почувся голос ще одного боярина, — добре вчинив — чим ми гірші від німецького імператора чи хозарського кагана... Ні, тільки так мусило й нині буде. Ти, княже, став імператором, будемо тобі вірними слугами.

— Імператори зробили все, як я вимагав, — промовив Володимир, — дали вінець...

— Слава василевсу!.. — заволато кілька бояр.

— ...вони віддали мені в жони царівну Анну, з якою я повінчався в Херсонесі...

— Приймемо твою жону, а нашу царицю достойно, — лунало в палаті.

— ...і ще вирішив я зробити так, як того жадали ви, мужі мої, — охрестити руських людей.

— Добре зробиш, княже, добре!

— Але хреститимуть вас не патріарх константинопольський і не його єпископи та священники; у городі Києві здавна живуть священники, іже прийшли з Болгарії, нині з нами приїхали з Херсонеса Анастас і Іоанн — вони охрестять Русь.

Це справді була перемога бояр і мужів-християн, вони домоглися того, що хотіли, і тепер не могли та й не хотіли ховати свою радість.

— Славен наш князь! — лунали в палаті збуджені голоси, в потоках сьйва нового дня було видно, як бояри цілують воевод, воеводи — бояр, як чоломкаються мужі старші й нарочиті.

Але не всі думали так одностайно й дружно. У хвилину, коли в палаті затих шум, затихли голоси, десь у кутку пролунало:

— А як бути, княже, з старими богами, требищами і жерцями нашими такожде?

Це була дуже відповідальна, страшна хвилина — у князя запитувала не одна людина, а Руська земля: як бути з ідолищами, що височать скрізь по Русі, з требищами в городах, весях і на погостах, де досі складались жертви, з жерцями й волхвами, які служили богам, і, нарешті, зі всіма тими людьми, що вірять ще старим богам?

Просити в когось поради, запитати в бояр, воевод, мужів, що стоять тут, у палаті, — ні, проминули ті часи, коли князь, чи то їдучи на брань, чи устроюючи землі, звертався до них і сукупно з ними вирішував усі справи; нині він мусить думати й вирішувати сам, бо це не брань, не дань, йдеться про найголовніше — про душі, серця людей, про віру...

Та й що, що можуть сказати князеві бояри, воеводи, мужі? — У кожного з них своє серце й душа, тут є багато християн, та є ще й язичники, які не скоро, а може, й до смерті не зречуться старого закону. І не тільки тут, так скрізь — в усіх землях, городах, весях Русі — старе живе поряд з молодим, молоде плодюче, старе живуче, воно чіпко тримається за отчу землю...

Що ж робити? Сказати, що все мусить бути, як і допреже, що нове може жити поряд із старим, тоді, либонь, загине в гущавині старого нова поросль, сказати, що старе повинно загинути і має право жити тільки нове...

Імператор, — так, у цьому слові було все — він глава Русі, господар земель, віднині йому, як імператору й пастиреві, покоряються й душі людські, дивись, імператоре

Володимире, на які вершини ти зійшов, дивись і жахайся!

Відступати тепер Володимир уже не міг. Дуже твердо, впевнено й владно імператор Володимир сказав:

— Велю повалити всіх ідолів земель, знищити требища, охрестити Русь...

— Слава, слава князеві Володимиру! Головний жрець Перуна, що стояв у кутку палати, ступив назад, зник за дверима.

6

Через кілька днів до Києва прибуло лодійне воїнство, разом з яким їхала цариця Анна.

На березі Почайни зібравсь тоді весь город — Гора, передграддя, Подол, Оболонь, — адже це їхали вої, що пролили власну кров, перемогли ромеїв і прибили щит над ворітьми Херсонеса, змусили імператорів укласти почесний мир; багатьох з воїв, які навесні вирушали з Києва, не було на подіях — життям своїм вони заплатили за перемогу Русі.

Над Почайною про це не говорили. Попереду всіх людей на березі Почайни стояли горянські бояри, воеводи, мужі ліпші й нарочиті, множество їхніх, одягнутих у найкращі одяги й обвішаних оздобами, жон і дочок, а на чолі їх усіх князь Володимир — вони прийшли зустріти в городі Києві сестру імператорів ромеїв царицю Анну, що нині була жоною князя.

Не було тут також дітей князя Володимира — він не просив і, певне, сам не хотів, щоб вони зустрічали його жону, самим дітям було дуже боляче бачити в славі не матір, а мачуху...

Город Київ зустрічав Анну достойно. Хто думав про ту жону, що не діждалась з походу свого чоловіка і цього ранку плакала, заломивши руки, над Почайною, що їм було до отця, який, втративши єдиного сина, стояв і дивився нині безтямними очима на плесо, де навіки втонула його радість? Хто, хто з них думав про дітей, що цього ранку стали сиротами?!

Оточена єпископами й священниками, на берег сходила цариця Анна. Щоб у багрянні її черевики не попав пісок, вистелені були червоні килими, під ноги їй боярині й воеводші кидали квіти з київських садів, привезений з Херсонеса хор співав василевсам величання, а Гора, дужа, незборна Гора ревла багатьма голосами незрозумілі й нові для киян слова:

— Слава василевсам! Слава! Слава!

Князь Володимир зустрів, обняв і поцілував одягнуту в сріблясту туніку, з червоним корзном на плечах царицю Анну... Може б, він цього не зробив, коли б знав, що в цю годину біля вікна палати на Горі стоять і дивляться на нього сини його й дочка — тіні жони Рогніди. Втім, зараз він не думав і не міг уже думати про них і Рогніду, — на берег сходила нова його жона — василіса Анна.

Позаду лишились лодії, на яких стояли цілі й покалічені вої, на березі лишились жони-удови, діти-сироти... Урочистий похід дуже повільно — під блакитним київським небом, серед зелених дерев і багатства квітів, з гучними криками, співами — підіймався

Боричевим узвозом, став перед ворітьми, де почеплені були знамена всіх земель Русі, і зник за стінами, де на городницях мідяно дзвонили била...

І тоді на Горі в теремі княжому почалося те, чого тут ніколи не бувало, — в палатах, покоях, світлицях, переходах зазвучали чужі, незнайомі й незрозумілі голоси — кілька покоїв віддані були цариці Анні й жонам, які їй прислужували, скрізь, на верху й унизу, в кімнатах обабіч сіней розмістились придворні жони, сли, священики, слуги, гості з Візантії.

Втім, вони не були тут гостями — цариця Анна і всі, іже з нею, приїхали до Києва надовго, назавжди, вона й вони були нині господарями княжого терема, це доля судила їм тут жити.

І враз усе нібито змінилось у теремі — зникла одвічна суворість покоїв і палат, де раніше говорили притишеними голосами, — чужа мова, чужі голоси так дивно звучали в старезному рубленому домі Кия; вже не в стравниці, а скрізь — на верху терема і внизу — бряжчав посуд; у палатах, де раніше пахло липою й воском, потягло смаженим м'ясом, вином.

Шум і голоси в теремі збільшувало ще й те, що тут одразу ж з'явилися, забігали, записідали жони горянських бояр і воєвод, їхні чудові, напрочуд красиві, але смішні в простоті своїй дочки — їм не терпілось швидше познайомитись, удостоїтись слова цариці Анни, торкнутись, бодай торкнутись її сріблястого одягу кінчиками пальців.

Князь Володимир поспішав. Він нагадував людину, що, провалившись на молодому ще, крихкому льоду, борсається, витрачає всі сили, але тільки трощить лід навкруг себе, збільшує, й збільшує ополонку, відчуває глибіню під собою, потопає...

Проте він сам не розумів цього — йому здавалося, що варто зробити ще один-два потрібних кроки, і все заспокоїться, стане на місце — треба охрестити нарешті Київ, прийняти в теремі жону Анну й усіх, що прибули з нею, а там у городі й у його душі настане спокій, тиша.

Він велить наступного ж дня зібрати над Почайною всіх людей Києва — бояри, мужі, тіуни поспішають виконати його загал.

Він велить за звичаєм руським зробити пир на честь прибулих гостей і жони Анни, радиться з воєводами, де і як його влаштувати.

Багато з цих бояр і воєвод їздили до Константинополя, деякі з них були й на урочистих прийомах у імператорів, через що кажуть, що слід влаштувати пир не в гридниці, де звичайно раніше пирували з дружиною, а в Золотій палаті, як це роблять у Константинополі...

Князь Володимир згоден, і не тому, що так робиться в Константинополі, — зробити пир у широкий, просторій Золотій палаті набагато краще, аніж у тісній, душній гридниці.

Разом з кількома боярами й воєводами він заходить до Золотої палати, щоб порадитись, де і як слід посадити гостей, де поставити столи, якими переходами носити страви... Це не дрібниці, ні, у Візантії, — стверджують бояри й воєводи, — сидять за чином, василевси нібито возносяться над усіма...

— І про поспіхи княжі слід подумати, — кажуть бояри. — Негоже, княже, щоб тут, де йтиме пир, висіли щити, мечі.

Князь Володимир погоджується з боярами — негоже, справді, щоб тут, де вони утверджуватимуть мир з Візантією, висіли мечі й щити.

— Що ж, ми їх приймемо, — каже князь Володимир. Воеводи одразу ж ідуть до стін, знімають доспіхи давніх князів, кладуть їх просто на підлогу.

— Але ми їх збережемо, — продовжує князь, — візьміть, воеводи, ці доспіхи й сховайте в інших палатах. Тепер Золота палата готова, увечері тут буде пир.

Зашуміла, загомоніла Гора — вперше за багато літ, а може, й століть князь київський справляє пир у Золотій палаті.

Звичайно, не всі бояри й воеводи, а тим паче мужі Гори могли потрапити на цей пир. Князь Володимир запрошує у Золоту палату не всіх — через тіунів своїх і ємців, а тому багато горян, не попавши в терем, товпились у дворі перед ганком, щоб якщо не бачити, то хоч чути, як пирує з грецькими гостями князь.

Про одного сміливця — боярина Куксу — розповідали, що він у нестримному своєму бажанні якщо не чути, то хоч бачити тих, які пирують, заліз на високу липу напроти вікон Золотої палати, вмотився там на якійсь гіллі, сказав: "Зрю", але зірвався, полетів з липи, зламавши собі в час, коли летів і коли падав на землю, троє ребер ще й ключиці... "Дивись, щоб не було тобі, як Куксі", — говорили з того часу про неситих і завидющих на Горі.

Хто ж попав усе-таки до Золотої палати, довго потім розповідав, як гості візантійські сукупно з боярством і воеводством Гори сідали за столи, де було накладено, насипано, нарізано все, чого душа бажає, як у двох кінцях палати напереклик величально співали хори руський і грецький, як вийшли на поміст і сіли в кріслах князь Володимир і цариця грецька Анна, як усі кричали руськими словесами: "Слава князеві Володиміру й цариці Анні!" й грецькою мовою "Ісполайте деспоте!", як князь і цариця благословляли людей, яства, питіє, після чого й почався пир...

А в цей же час на Боричевому узвозі над Почайною, на Подолі біля торгу, на далекій навіть Оболені ходили боричі, збирали людей, кричали:

— Князь Володимир велів завтра зібратись всім над річкою Почайною, там буде хреститись Русь...

Безвітря стояло над Дніпром, на плесі відбивалися важкі багряні хмари, голоси боричів чулись усе далі й далі...

Пир на Горі ішов і вночі, а в цей час, коли велика темнота поглинула Дніпро й береги, туди з ярів, кущів, скрадаючись на сірому тлі пісків, пішли й поповзли якісь тіні.

Вони сходились біля лодій, сідали в них, клали в кочети весла, ставали на стерна, відштовхувались від берега, пливли за течією, щоб ніхто не чув.

Хмари все не сходили з неба, темні, тепер вони висіли над самою водою, все сповивала пітьма, тільки на Горі блимало, як хижі очі, чимало вогнів — там пирував з боярами, воеводами й гостями візантійськими Володимир-князь.

— Не будемо слухати, заткнемо уші своя, підемо в пустині й ліси, — говорив на лодії головний жрець Перуна Віхтуй.

— А вони да погинути у зловірі своїй, — озивались жерці бога Волоса з Подолу.

Лодії пливли далі й далі, під склепіння важких темних хмар, в глибінь Дніпра, в ніч.

7

Заутра вся Гора була готова до хрещення — воєводи, бояри, їхні жони й діти, вся княжа родина — дочка й сини, дворяни, холопи — нічого не пили й не їли, як веліли священники. Боричі кричали про загад князя Володимира край узвозу над Почайною, з високих пнів на торговищі, скрізь по Щекавиці, Дорогожичах, Оболоні; верхи їздили по всьому городу й кликуни, що трубили в роги й переказували слово княже.

На світанні князь Володимир вийшов з своїх покоїв і попрямував до Золотої палати, де на той час зібрались усі бояри, воєводи, мужі.

Ні, це вже був не син рабині — в блискучому, сріблом шитому дивітасії крокував він до помосту, на його голові сяяла золота корона, в правій руці василевс тримав скіпетр, поряд з ним дрібно ступала одягнута в порфіри, нарум'янена, красива цариця Анна, за ними, як це можна бачити нині на іконах, ішли смутні, в нові царські ризи одягнуті, з молитовниками в руках діти.

У глибині Золотої палати протягне і через те нібито тужно, але однак величально заспівав хор, грецькі гості перші, а за ними воєводи, бояри закричали:

— Іспойте деспоте!

— Слава василевсу Володимиру, василісі Анні!.. Володимир сів у крісло, по ліву руку від нього сіла цариця Анна, за ними півколом стали сини, дочка Предслава.

— Почнемо, мужі? — промовив Володимир. — Чи готові люди?

Бояри й воєводи затялись, переступаючи з ноги на ногу, несміливо почали:

— Ми всі готові, ждемо твого слова, але над Почайною людей немає..,

— Кликуни сказали всім про все? — запитав князь.

— Не токмо кликуни, тіуни, емці також збирають людей, женуть до Почайни.

— І що?

— Люди тікають, княже, ховаються в лісах, дібровах. Боярство й воєводи, звичайно, знали, що так станеться, — Гора готова й майже вся вже охрестилась, що ж, нині вона визнає нову віру прилюдно.

Але Подол, передграддя ще не готові до християнства, вони цупко тримаються за стару віру, закон, покон.

— Не відають люди, що творять, — гомонить Золота палата. — Твоя, княже, власть, твій і суд.

Воєводи й бояри могли б діяти інакше. В їхніх руках є сила, якою можна охрестити город Київ, — золото, срібло, всілякі добра; досить їм дати клич — і на Київ рушать полки, гريدні, дружини.

Навіщо їм витрачати власні сили й добра — на Русі і в них є великий князь і василевс Володимир, що віднині утверджатиме нові закони, цар землі й владар душ людських, заступник бога.

— Ісполайте деспоте! — кричить уже Золота палата.

І князь Володимир розуміє, яку неймовірну силу має він нині, що важить корона на його голові, скіпетр у правиці.

О, ця корона важка, скіпетр його подібний до вогняного меча, що може знищити все й спопелити, він узяв їх і мусить носити довіку, тепер уже йому ні на кого покластись — тільки на себе.

Князь Володимир устає, скіпетр схитнувся й завмер у його високо піднятій руці, блідий, з тривожними очима, рішучий і грізний, він сказав:

— Велю охрестити город Київ і всю Русь... Аще хто не обрящеться — чи багатий, чи убогий, чи нищий, чи роб'ї люди — противен мені да буде, іменія свого лишиться, а сам да прийме казнь...

Воеводи, бояри, всі мужі мовчали, тільки луна глухо відбилась у темних склепіннях палати:

— Да прийме казнь!..

І тоді вже боярство й воеводи послали на город Київ силу — з Гори спустилась до Подолу на вгодованих, баских конях гридьба, з Білгорода, Вишгорода, з лівого берега посунула, як сарана, дружина, по слову княжому вони розтеклися по всіх кінцях, заходили до хиж, наметів.

"Аще хто не обрящеться, іменія лишиться й да прийме казнь..."

Мовчазні, суворі, темні від сонця й печалі люди йшли важким кроком до Дніпра, за ними тягнулись, ніби чайки, що втратили гнізда, жони, тільки діти не розуміли, що діється, поспішали попереду старих.

Але що невисловлена печаль, що гнів, якого не можна виказати словами? У наступні дні й літа люди скажуть, що це була урочиста й незабутня година, і вона справді була такою — це схрещувався город Київ, це хрестилась Русь.

Сонце велично підіймалось над Дніпром, відбиваючись на широкому плесі, сліпило очі, розпікало повітря, й над стовпищем людей вставав важкий дух. Вони стояли роздягнуті, голі, прикриваючи вретисями, гіллям і просто руками срамні місця, тільки жонам гридні дозволяли зилишитись у сорочках чи пов'язати на тіло ручники або якісь дерюги, — люди соромились одне одного, а найбільше горян, товпились, ховались.

Дозвільне й просторніше було вище над ручаєм, на пагорбі, звідки звичайно боричі оголошували загади князя, — там напередодні ще дереводіли поклали важкі дубові мостини, поставили на них лави, вкрили килимами.

Поруч нап'яті були й шатра, в них стояли лави, діжки, кадоби, ночви, — там мали роздягатись, хреститись княжі діти, воеводи, бояри со своїми синами, а ще в одному шатрі серед кущів — їхні жони й дочки.

На лавах сиділи князь Володимир, цариця Анна, княжичі й князівна, а обабіч їх півколом стояли одягнуті в дорогі оздоби єпископи Анастас і Іоанн корсуняни, священики, воеводи й бояри, мужі Гори.

Князь Володимир підвівся з лави й довго стояв, дивлячись на натовп перед собою. Він був суворий і замислений цієї вранішньої години, дав знак, що хоче говорити до

людей, підніс правицю.

— Людіє мої! — почав князь Володимир, і голос його виразно було чути по всьому березі. — Одвіку ми по покону отців вірили й молились богам Перуну й Дажбогу, Волосу й Стрибогу, але нині ці боги вже не пристановище в трудах і на ратях наших, іний бог дасть нам рятунок — той бог, що захищає багатого й убогого, князя й смерда, той бог, що після брєнного нашого життя на землі дарує життя вічне, радість і щастя на небі. Ім'я цьому богу Христос!

— Кириє, елейсон! Кириє, елейсон! Кириє, елей-сон!* (*Кириє, елейсон! — Господи, помилуй! (Гр.)) — заволали й заспівали в цей час священики.

— Тому визнали ми за добре, — голосно повів далі князь Володимир, коли затихло, — утвердити у городі Києвому, в землях на Русі нову, істинну віру, сиріч християнство. Хрестимось, людіє, во ім'я бога-отця, сина, святого духа. Аз перший поклав уже святий хрест на себе, потягніть, людіє, ви за мною...

Саме тоді на городницях почулись удари в била. Люди, повернувши голови до Гори, побачили, що там, на требищі перед стіною, з'явилося багато княжих гриднів, вони мотузами волочили щось з Гори.

І от на схилах між дерев і ярів з'явився Перун, що стояв досі на требищі, груба дерев'яна його постать, яку волочили гридні, підводилась, стрибала, падала, над узвозом Перун хитнувся, перевернувся і сторч, головою вниз, ламаючи дерева, розриваючи кущі, риючи землю, з шумом, свистом, тріском полетів, повержений, упав в урвищі недалеко від ручая і натовпу, що зацікавившись цього видовища.

Але Перун лежав там тільки одну мить, бо одразу біля нього з'явилися гридні, отроки, дворяни, що на конях примчали з Гори, ремінними вузами й товстими мотузами вони зачепили лежачого бога за голову, руки, ноги, тіуни, що бігали біля дворні, сокирами вирубали з постаті золото й срібло, а там усі вони вже разом вдарили коней, впряглися самі, крикнули й потягли Перу на по урвищу.

Ідол Перун стрибав на вибоях. "Гой-ла! Гой-ла!" — щосили кричали погоничі. "Кириє, елейсон! Кириє, елейсон!" — співали священики. У численному натовпі вчинився великий шум і крик, стогнали жони, плакали діти.

Перуна дотягли до берега й штовхнули у воду. Важка дубова колода захрясла й непорушне лежала на косі. Тоді вперед кинулись тіуни, дворяни, отроки, — в одязі, постолах, а хто й босий, лізли вони в воду, одштовхували дрючками й просто руками колоду від берега.

А на натовп у цей час напірали гридні, княжа дружина, розмахуючи списами, брязкаючи мечами, вони відтискували людей до води.

— Хрестіться во ім'я отця, і сина, і духа! — волали священики, а люди забродили все глибше й глибше в воду.

Нарешті Перун рушив з місця, поплив, за ним кинулись діти, вони плавали навкруг бога, багато людей, вражені тим, що робилось, стоячи у воді, кричали:

^3 С. Складенко, т. 4

— Видибай !, боже! Видибай, боже!

— Кирие, елейсон! Кирие, елейсон! — співали священики*

Перун плив. З високого пагорка з дерев'яного помосту на нього дивились князь Володимир, княгиня Лина, воєводи, бояри.

— Видибай, боже! Кирие, елейсон! — змішувалось у гарячому повітрі.

А він плив далі й далі. Берегом слідом за ним поспішали люди.

— Видибай* (*Видибай — виринай.), видибай, боже!

Князь Володимир бачив, як тікають врозтіч від священиків кияни, яке насильство чинять гридні й дружина, але не співчуття й не жаль до людей краяли в цей час його душу.

Він стояв напружений, мовчазний, звів брови на перенісці, стиснув уста, через що став суворим і хижим, дивився на натовп перед собою холодно, грізно.

Ні, це був не той князь Володимир, що колись так люб'язно, тепло, сердечне вмів говорити з дружиною, воями й всіма людьми своїми.

"Убогі, темні люди, — думав він, — чи відаєте ви, що весь світ прозиває вас варварами, язичниками, чи відаєте ви, яку муку сам мусив прийняти й приймаю, аби врятувати вас і захистити Русь?!"

Так, у цю хвилину, як недавно в Херсонесі, але ще виразніше, гостріше, йому здалося, що він мав право, повинен був стати і вже став вище всіх цих людей, що він — єдиний — знає більше, ніж усі вони, вони повинні бути йому вдячні й щасливі, що хрестився сам і нині хрестить їх.

— Хрестити! — витягнувши вперед праву руку, хрипко промовив він. — Хрестити, а хто не обряться — карати...

— Многі літа василевсу Володимире! — гримів хор.

— Ісполайте деспоте! — зачинали грецькі священики.

Князь Володимир був милостивий і щедрий до новообращених християн міста Києва, у цей день він велів поставити на всіх кінцях перевари з медом й олом, дати нічим людям хліба, гов'яда...

Але як не кричали боричі, ніхто не пив у городі медів і олу, голодні люди не кинулись до хліба й гов'яда. До пізнього вечора в передградді, на Подолі й навіть на Оболоні їздили на конях і ходили пішо княжі мужі, тіуни й гридні. Наблизившись до якогось дворища, вони дивились, чи є на цьому домі, хижі, а чи на дверях землянки отес* (*Отес — зарубка на дереві.) — знак хреста...

Проте коли такий знак і був, то однаково княжі мужі заходили на дворище — адже тут поруч із охрещеними могли жити й язичники — люди старої віри.

Княжі мужі були дуже суворі й безжальні — тут чувся крик, там гридень тягав за сиву бороду якогось кузнеця, кінцями від Оболоні й Подолу і все до церкви над ручаєм вели людей, там хрестили...

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Звістка про перемогу в Херсонесі швидко котилась по Русі, — добре зробив князь Володимир, пішовши на ромеїв, які з давніх-давен чинили много зла людям руським, не така вже, либонь, у них і сила, якщо так швидко здали місто, — годі їм налітати на городи й землі руські, нацьковувати печенігів, хозар!

Але й інші вісті ширяться на Русі — від погосту до погосту мчать мужі нарочиті, зупиняючись у городах і весях, збирають бояр, воевод, тисяцьких, кличуть волостелинів і посадників, повідають їм, що сталось в Херсонесі і що робиться в городі Києві, кажуть, що князь Володимир став християнином і велить хрестити всю Русь.

У літописах далеких днів про ці події говориться багато й натхненно, рядки їх, написані древнім уставом* (*Устав — найдревніша форма руського письма (квадратні літери).) у тиші монастирів, осуджують князя Володимира як язичника і возвеличують його як християнина, вони осуджують також і всіх руських людей-язичників, благословляють русів-християн.

Де правда, а де вигадка в цих давніх повістях, невже ж руські люди були варварами, дикунами до схрещення і добрими, боговгодними стали тільки після прийняття християнства?!

Життя повідають про київського князя, що він був у язичестві Володимиром, а після хрещення прийняв нове ім'я — Василя. Повірімо, що це правда, що язичник Володимир став християнином Василем! Так чому ж літописець-християнин і вся церква, возвеличуючи першого князя-християнина, уперто називають його не Василем, а Володимиром, роблять пізніше святим і рівноапостольним, воздвигають на честь його храми, собори, пам'ятники, — але все це не християнинові Василеві, а язичнику Володимиру ?!

Князь Володимир, якого життя нарицають Василем, ніколи так не називався, все своє життя він був і в віках залишився Володимиром. Але на Русі знали, що, взявши корону від василевсів Візантії, а в жони — їх сестру Анну, яку сам же літописець називає царицею* (*Літопис, рік 6519-й —преставися цариця Володимирова Анна".), князь Володимир став василевсом Володимиром, а для ченця-літописця — Василем-Володимиром.

Літописець, правда, шукає і знаходить першого василевса — імператора Русі Володимира Мономаха. Йому нібито дав царські регалії візантійський імператор Костянтин Мономах. Але Володимир Мономах ніколи не одержував і не міг одержати царських регалій від Костянтина Мономаха, бо ж народився 1053 року, цебто за два роки до кончини імператора Костянтина IX Мономаха (помер 11 січня 1055 року), який знову ж сам не був порфірородним, а став імператором тільки завдяки шлюбу із Зоєю — дочкою Костянтина VIII, після ж смерті Костянтина була ще жива сестра Зої — Феодора, яка й одержала всі його царські регалії, передавши їх Михайлу Стратіотику.

Ні, першим василевсом Русі був тільки київський князь Володимир, але він не називав себе царем чи василевсом. Таємниця? Ні, це не було таємницею для людей його часу. Скромність? Навряд чи й це почуття було причиною таємниці з

Володимиром-Василем і з василевсом, що надалі залишається й живе у віках як князь.

Князь Володимир прагнув одного й того досягнув — розмовляючи з василевсами ромеїв чи імператорами Німецької імперії, він був василевсом, царем; до нас дійшли гроші — гривні Володимира, на яких він зображений у царській короні, скарамангії й хламиді, древні мусії, ікони змальовують Володимира, синів його, всю родину як василевсів і царів, іноземні сли, купці, мандрівники, що відвідують у той час Русь, також називають його царем, василевсом.

Чи було це ділом одного князя Володимира? Ні, не тільки син рабині, князь Русі став василевсом, — починаючи з Володимира, Русь, яку до того називали язичеською, варварською, рабською, стає нарівні з Візантією, Німецькою імперією; ніхто й ніколи вже не посміє називати її старим ім'ям, ніколи, довіку Русь не буде рабинею інших народів, земель і самих імперій, те, чого досягнув Володимир, завоювала Русь, її людіє!

Проте скільки часу ще пройде, доки світ зрозуміє, як виросла тоді й якою стала Русь, скільки часу мине, доки самі руські люди зрозуміють, якими вони були, якими можуть і повинні бути!

А в той час, про який ведеться повість, на Русі ненавиділи, як смерть, імперії й їх імператорів, що стільки горя, муки принесли руським людям; багаті, зажерливі бояри й воеводи, що мали землі, ліси, всі добра, не покладаючись на власні сили, благали Христа захистити їх, а убогий, голодний запитував дерев'яних богів, небо, землю: куди йти, хто йому допоможе? Дерев'яні боги мовчали, Христос обіцяв рай на небі.

Про це ж думав і чорноризець-літописець, що в тиші своєї келії, далеко від людської суєти, в промінні воскової свічі, краплини з якої стікали і, як сльози, розпливались по пергаменту, писав: "Се повісті времянних літ, откуда естъ пошла Руська земля, хто в Києві нача перший княжити і откуда Руська земля стала естъ".

Перемога, слава, честь, — так, вони, нарешті, прийшли на Русь, витали над Володимиром.

2

Ніколи ще до цього князь київський не сидів так твердо на своєму столі.

Корона імператора! О, як багато, виявилось, важили золотий вінець з наверхієм і бармицями, в очках-гніздах якого були втоплені червоні гранати, небесні бірюзи, та ще багряне корзно на плечах, червоного хза черевики!

До Києва їхали й їхали, як і раніше, купці константинопольські, вони везли вина, узороччя, паволоки, сосуди церковні, ладан, смирну, різноликі ікони — дорогі, на кипарисових дошках, у золотих і срібних окладах, і дешеві — вилиті з міді, бронзи, писані на простому дереві, про які говорили: "Згодиться — помолиться, не згодиться — горнець з молоком накриємо".

Разом з ними їхали сли, що мали високі чини магістрів, спафарокандидатів, всі — патрикії, вони з'являлись на очі князя Володимира з грамотами й золотими печатями, великими дарами; інші сли, також патрикії, часом священнослужителі, іноді знатні константинопольські жони, прямували в покої васяліси Анни, подовгу в неї гостювали, вели бесіди, радились, пирували — по грецькому образу.

Імператор Василь тепер поводився і говорив з великим київським князем як рівня й рідня — раз і другий він просив Володимира дати йому в застав* (*Застав — позика.) золота й срібла, увесь час наполягав, щоб Русь продавала Візантії більше хліба, меду, воску, шкір, — імперія поглинала все, чим багата була Руська земля.

Але імператор Василь мав потребу не тільки в цьому. Він просив князя Володимира дати йому тисячу воїв, які б охороняли його особу й Великий падац, — видно, важко доводилось імператорам, якщо вони не покладались на полки безсмертних і вірили русам більше, аніж ромеям.

Слідом за Візантією йшли й інші. До Києва, здавалося, прикуті були очі всього світу — за короткий час тут побували сли німецького імператора Оттона III, свіонського конунга Олафа, датського — Свена Твескегга.

Князь Володимир знав ціну цим слам, — хоч ті говорили про любов і приязнь до Русі, клялись тримати їх довіку, на знак чого привозили з собою імператорські й конунгські грамоти й дари, — він розмовляв з ними обережно, більше розпитував, аніж повідав.

Більш сердечно, тепло, задушевно вів розмову Володимир з слами польського князя Болеслава, чеського Андріха, угорського князя Стефана. Це були сусіди Русі, з ними здавна руські люди мали любов і дружбу.

Деякі з цих слів натякали на те, що їхні князі не від того, щоб і породичатись з київським князем, — про це розмовляв з князем Володимиром єпископ калобрезький Рейнберн, що приїжджав посланцем від польського князя Болеслава.

— Є в нашого князя дочка Марина, — говорив єпископ, — яку сватають королі Норвегії, Данії й навіть англи... Але князь Болеслав не хоче видавати своєї дочки за море, краще, каже вів, родичатись з сусідами. Подумай, княже Володимире, адже в тебе багато синів, є між ними й той, що полюбитись князівні Марині.

Князь Володимир обіцяв подумати, але не набивався в свати Болеславу, бо не міг забути й простити, що той недавно пробував силою взяти червенські городи.

Заморські, іноземні сли й гості спочатку дивували киян; де вони з'являлись, там виникало стовпище людей, але, як завжди буває, люди київські швидко звикли до цієї диковини, і на Подолі, Оболоні, в передградді вільно вже походжали варяг і грек, хозарин і лях, угорець і навіть жовтошкірі люди із-за Ітиля-ріки, з города Чаньяня* (*Чаньянь — столиця Древнього Китаю (біля 1000 року).), із-за Джурджанського моря.

Слам, василікам, купцям і священикам, що приїжджали сюди, треба було десь жити, деякі з них сиділи тут уже постійно, вони одержували в князя двори й ставили на них свої дома — не тільки дерев'яні, а й кам'яні; з'явилися у Києві цілі конці: Угорський, Лядський, Чеський, Варязький, Хозарський.

Князь Володимир приймав слів, гостей на Горі достойно. Він сидів у тій же Золотій палаті, в старому, поточеному шашелем кріслі своїх отців, позад нього стояли вицвілі знамена князів давніх і його нове, з білого оксамиту шите, золотом гаптоване, знамено...

Князь Володимир мав те, про що навіть не думали предки, — він став імператором,

на голові сяяла золотом і дорогоцінним камінням корона, одягнутий він був у сріблястий з хрестами скарамангій, плечі прикривала багряна хламида, на ногах черевики з червоного хза; поруч з ним сиділа у велеліпних одягах його жона цариця Анна...

Воеводи й бояри, мужі, що стояли в час прийомів під стінами палати, теж одягались по-новому: носили вони не темні прості платна, а оксамитні, барлатні* (*Барлат — шовк з срібними чи золотими нитками.) свити, схожі на грецькі коловії* (*Коловій — туніка-безрукавка.) каптани, не чіпляли на шиї, як колись, важких золотих чи срібних гривен, що заважали повертати й схилити голову, князь Володимир став давати їм свої, схожі на печаті, золоті й срібні знаки, що носились на золотих, срібних чепах, на оксамитних стрічках на грудях.

Та й взагалі збори в палаті не нагадували вже давніх часів, коли на лавах сиділи й дрімали старезні бояри, сивоусі воеводи, просто старці, — деякі з цих похилих віком, немощних мужів доживали на Горі, інші виїхали в пожалувані їм городи й землі. Там, серед лісів, земель, рік, які довіку належали їм, вони почували себе вільніше, краще: не вони комусь служили, багато людей — смердів, закупів, рядовичів і просто холопів — працювали на них, належали тільки їм; на Горі ж у Золотій палаті стояли й ждали загаду князя Володимира їхні сини, часто вже й онуки, що в спадщину від дідів і отців одержали знамена, а від князя хотіли мати пожалування й для себе.

Втім, це було вже не пожалування: молоді бояри, сли, мужі нарочиті, тіуни, ємці, молоді воеводи, тисяцькі, сотенні, яких чимдалі ставало все більше й більше, — всі вони не могли надіятись на пожалування, бо для того вже мало було городів, за їхню службу князь Володимир мусив давати їм гроші.

Князь Володимир завів ці свої гроші: на Горі під наглядом тіунів сотня кузнеців день і ніч варила у ллячках срібло, виливали в опоках з нього довгі палиці, різали їх на кружальця, а на них вибивали печать — образ князя Володимира з вінцем на голові, у дивітисії, з хрестом у правиці й скіпетром у лівій руці; із знаком на звороті — трьома перехрещеними списками й написом: "Володимир на столі, а се його серебро".

Печать імператора — о, вона була страшніша й важча, ніж зброя, нею утверждалось золото й срібло княже, її малювали на стінах палат і храмів як знак сили, влади, всемогутності; вирізану в камені аспиді, ларник* (*Ларник — начальник двору й охоронець печаті.) двору князя Володимира втеплював у гарячий віск, ждав, доки той остигне, і на золотих шнурах чіпляв відбитку до грамот, що посилались в усі кінці світу, до харатій, які вводили нові й нові устави, до писаних на пергаментах пожалувань боярам і воеводам.

Бояри ж і воеводи з благословення князя заводили свої печаті — золоті, срібні, на твердому камені вінісі, голубих бірюзах, — вони веліли різати на них свої знамена — для дітей і онуків, довіку.

Тепер уже князь Володимир, визначаючи для земель і городів Русі дань житом, хутрами, воском, зобов'язував кожну землю давати певну кількість золота й срібла в гривнях: Новгород — дві тисячі гривень, Червен і Волин — по півтори, Тмутаракань,

землі тиверців і уличів — по тисячі... Крім того, землі й городи мусили давати ще й воїв для княжної дружини: п'ять, чотири, три тисячі юнаків, ша тільки вчора ходили за ралом.

Діставалось і киянам — княжі тіуни визначали й брали з людей Подолу, передграддя, Обононі податок за хижу й землянку, за місце на торзі, мостовщину, переїзне, священикам і дияконам, що нині хрестили, женили, ховали, також треба було платити, княже йшло князеві, боже — богу.

Маючи в своїй скотниці золото й срібло, спираючись на воевод і бояр, сидів Володимир у Золотій палаті. Всіх їх разом охороняли полки, що стояли в городах ближчих земель, і в Києві, на Горі, день і ніч пильнувала гридьба. Спирався князь Володимир і боярство його та воеводство ще на одну, нову і, либонь, найдужчу, свою силу.

Повернувшись з Херсонеса, Володимир часто запрошував до себе єпископа Анастаса. В цьому не було нічого дивного — князь і єпископ радились, як хрестити Русь, у які городи посилати єпископів, а куди священиків, повергши ідолів і знищивши требища, думали, де і як будувати для християн храми.

Єпископ Анастас був дуже приємний, душевний чоловік з сивим волоссям, широкою окладистою бородою й невеликими вусами, голубуватими очима, мав він і голос м'який, щирий, переконливий.

Князь-християнин сам хотів частіше, докладніше говорити з Анастасом, разом вони домовились і послали єпископом у Новгород Іоакима — там був надійний посадник Добриня, через що Володимир і згодився учредити єпархію, в інші ж городи посилали тільки священиків болгарських, що давно жили в Києві, нових, яких висвячував Анастас.

Домовились вони й про будівництво храмів: Софії — в Новгороді, Богородиці — в Києві, а в Переяславі — на честь апостолів Петра й Павла.

Будувати ці церкви князь Володимир вирішив одразу ж, для чого велів посадникам своїм готувати в землях древо, камінь, збирати людей — дереводілів і здателів, з своєї ж скотниці дав чимало золота на церкви в Києві, Чернігові й Переяславі. Він сам стежив за будівництвом храмів — у Києві вже жило чимало здателів із Солуні* (*Солунь — город у Болгарії.), сюди ж один за одним приїжджали майстри з Херсонеса.

Володимир не дуже охоче приймає грецьких майстрів, він кличе руських градників, огородників, всяких дереводілів і здателів з города Києва й навіть далекого Новгорода — Миронога, Ждана, Косьмину.

Це — добрі майстри своєї справи, ще їхні діди й батьки, а вони також ставили в руських городах фортеці з стінами, княжі, боярські, воеводські тереми, прикрашаючи їх кнесами, писаними сволоками, різьбленими наличниками, вікнами, дверима, тесаними ганками; вміли вони оздоблювати узорами для цих споруд брили червоного шиферу й білого мармуру, ліпити на стінах образи богів, людей, звірів, листя та квіти, вапницями* (*Вапниці — пензлі.) фарбували їх.

Побудували градники й дереводіли до цього на Русі й кілька храмів — у Києві над

Почайною, в Новгороді — на Опоках; це були чудові дерев'яні храми з рубленими стінами, по багато шатрів, вкриті гонтою, опасаннями* (*Опасань — галерея навколо церкви.) навкруг них для простого люду.

Тільки самі для себе нічого не будували і не могли побудувати дереводіли й здателі, бо були вони, як і багато інших руських людей, княжими слугами, ремісниками, смердами, через що й жили, як і всі ниці люди, в землянках, так-сяк складених з дерева, а то й плетених з лози хижак...

Правда, й ці убогі свої хижі, хатини руські люди вже й тоді, тисячу літ тому, намагались зробити привабливими для ока — мазали їх глиною, білили крейдою, зеленою й синьою глиною, над вікнами й дверима малювали всілякі оздоби — червоних півнів, що були співцями зорі, зелені берізки — священне руське древо, чорних гривастих коней — знаків воїв...

Цих майстрів і кличе князь Володимир до себе в терем, каже найстарішому з них Косьмині:

— Мислю поставити храм у городі Києві в ім'я Богородиці, щоб слава про нього йшла по всій Русі.

Косьмина — сивобородий чоловік з сірими очима, схожий на апостола Луку, як його малювали на грецьких іконах, — довго думає, дивлячись на небо, гори, Дніпро.

— Мрію давно, — відповідає Косьмина, — і дуже хочу поставити храм, у якому б людина спочила від суєти світу, поринула в мислях до неба...

— Тоді починай, Косьмино!

— Але, княже, — сумно похитує головою здатель, — ставили ми досі дерев'яні храми, тереми, фортеці, ти ж мислиш, напевне, воздвигнути храм кам'яний, вічний...

— Так, Косьмино, кам'яний і вічний!

— По грецькому образу? — запитує майстер, що їздив свого часу як воїн і в Болгарію, і в Константинополь.

— Ні, — рішуче відповідає князь Володимир. — Ви, київські, вишгородські й новгородські плотники, знані по всій Русі, у Києві такожде будуйте наш, руський храм, а вже болгари й гречини вам допоможуть...

Минає небагато днів, і Косьмина показує князеві змальовану на одному пергаменті церкву в ім'я Богородиці, а ще на одному — постать Богородиці з великими карими очима, блідим і трохи суворим обличчям, піднесеними вгору руками.

— Це наш, руський храм! — виривається в князя Володимира. — Добре й лице цієї жінки... сиріч божої матері.

І князь Володимир не знав, що здатель Косьмина вже багато літ думав, як створити пам'ятник тому, про що він мріяв дні і ночі — пам'ятник і храм руським людям, що твердо стоять на рідній землі, тяжко працюють на ній і многотрудно страждають, кров'ю поливають її й сльозами засівають, а кінець кінцем піднімають очі до неба...

Старий Косьмина все своє життя провів у борні, трудах — був воєм, ратаєм, нарешті градником-дереводілом — і ніколи не знав ні радості, ні утіхи, тільки будував і мріяв.

Не знав він також і любові, не мав жони й родини, дівчина, яку в давні літа раз і

другий бачив у Києві на Горі і яку, либонь, полюбив би навіки, пропливла, як далека зоря, осторонь його життєвого шляху та й зникла, залишивши в душі тільки згадку...

Косьмина молився Гієруну й всім древнім руським богам, але вони нічого йому не дали, разом з руськими людьми став Косьмина християнином, — може ж, хоч тоді, коли складе на грудях натруджені руки, здобуде градник спокій і щастя!

Богородиця! Новообращенному християнину сподобалась думка князя Володимира присвятити не комусь, не богу, а невідомій жоні-богородиці, що нагадувала йому богиню роду Роженицю, перший храм у Києві, — нехай вона, жона, матір, молиться, клопочеться перед богом про людські душі.

Але яка мусить бути богородиця? Грецькі й болгарські ікони, відомі Косьміні, не задовольнили його — там богородиця була надто неземна, вигадана, не така, якою він уявляв заступницю-матір.

І він малює на пергаменті іншу, земну богородицю — жону з русим волоссям, високим чолом, карими очима, тонким носом, рівними устами, трохи сумну, трохи неспокійну.

Хто знає, на кого вона була схожа?! Косьмина дуже багато думав, мріяв, і найперше, мабуть, богородиця ця була дуже схожа на древню богиню руських людей Роженицю, яку колись кузнеці відливали з міді й бронзи, — високу, тонку, а піднятими вгору руками, піднесеним обличчям... Разом з тим — земна й вимріяна, звичайна й водночас надзвичайно красива, ця богородиця схожа була на багато руських жон і чомусь дуже подібна до юної ключниці Малуші.

Де раніше були Воздихальниця й требище, копачі день і ніч риють землю, з далекого Вручаю на возах, запряжених четвериками й шестериками волів, сюди везуть брили червоного шиферу, від Родні — камінь, з лівого берега Дніпра — дуби, грабину, липи.

Усі могили на Воздихальниці зрівняли з землею. Хто з бояр і воєвод пам'ятає своїх предків? Ті, язичники, мали тільки мечі та щити, живій Горі мертва Воздихальниця непотрібна і навіть зайва.

Один князь Володимир не забуває про своїх предків — вирішивши ставити храм Богородиці, він разом з Косьминою оглядає город, велить ставити церкву не біля стін Гори, як той думав, а далі на захід, на схилі.

Здатель Косьмина здивований — церква Богородиці має стояти на найвищому місці, щоб той, хто приїжджає до Києва, здалеку її бачив, хто ж виїжджає — попрощався.

Та князь Володимир не відступає — бояри й воєводи не бережуть могил своїх предків, це вони веліли й спокійно дивились, як ці могили рівняли з землею, але він не хоче засипати, знищувати могил князів древніх, а також княгині Ольги й Ярополка, похованих на верху Воздихальниці...

Хто знає, які почуття керували князем Володимиром, це здавалося навіть дивним, бо ж княгиня Ольга забрала в нього найдорожче, що має людина, — матір, а Ярополк був за життя лютим його ворогом?

Церкву Богородиці будують. Руські здателі знають своє діло — тешуть брили з

шиферу, скудельники добувають на схилах київської гори білу глину, ліплять з неї й обпалюють у печах кахлі, на крутилах виводять корчаги, високі глеки, кузнеці кують чепа, величезні гаки.

Їм, що досі були плотниками, важко класти цегляні підмурки, ставити кам'яні стіни, здателі Косьмина навіть робить похибки — кладе в підмурки дерев'яні зруби, виводить від них торці, зв'язує на кутах і заливає вапном, через що згодом, коли древо струхліє, стіни церкви сядуть, а ще пізніше й упадуть.

Тим часом стіни ростуть. Щоб церква була дзвінкішою й легшою, Косьмина замурує в них глеки-голосники, шатра церкви спритно зводить з дуже тонкої цегли й безлічі корчаг і глеків, через що вони нагадують шмат вощини.

Тоді ж Косьмина починає оздоблювати храм — на Русі вже давно вміють варити смальту* (*Смальта — кольорове скло для мозаїки.), — разом з солунцями й корсунськими майстрами руські здателі на високих риштуваннях кладуть камінчик до камінчика в банях церкви, на її парусах і стовпах, у олтарі, мов килим, роблять з мармуру, яшми, бузкового порфіру підлоги, ставлять на хорах і перед олтарем кам'яні забори, застилають брилами шиферу середину — корабель — церкви, зашивають дубовими мостинами притвори.

На церкву Богородиці працює весь Київ — на Подолі вирізують з дерева свічники й панікадила, чаші й миски, кузнеці готують чепа й гнізда для свічок, виливають кацеї* (*Кацея — древня кадильниця з ручкою (ковшик).), кравці шиють одяги для священнослужителів, воздуха й покрови на раку* (*Рака — скринька, труна.) з мощами папи Климеита, до ікон у церкві й олтарі.

Храм виростає — вже виведено корабель, апсиду* (*Апсида — напівкругле завершення нефа — коридора між стовпами.) ліворуч, через яку сходи ідуть у бабинець, ще одна апсида з правої руки від олтаря, де роблять потайний хід для князя і його родини на полати...

Будується вся Гора. Те, що воздвигалось колись десятками літ, а часто й століттями, падає за дні й години, на руїнах старого встає новий город.

За древніми дерев'яними стінами Гори було тісно — терем стояв у терем, дім у дім, вулиці вузькі, темні, двори забиті клітьми, медушами, повітками.

Князь Володимир велить розібрати старі стіни й поставити нові — на високих кручах, з кам'яними порталами-ворітьми над Подолом і далі аж до Перевесища; двори на Горі будують більші, тереми вищі.

На місцях, які поглинає Гора, стояли раніше хижі й землянки ремісників, всяких кузнеців, скудельників, гончарів, вони ліпились до стін Гори, працювали на неї.

Пусте! Хижі й землянки нищих, роб'їх людей розбирають і засипають, тини розкидають, землю розрівнюють — тут виростуть тереми бояр і воевод, піднімуться палаци й храми.

А смерди? Що ж, князь Володимир печеться про багатого й убогого, — смерди, що жили під стінами Гори, можуть городити нові двори на вільних землях за Щекавицею й на Дорогожичі, на Оболоні й скрізь аж до Вишгорода — ген скільки там гір, пісків,

долин.

Гора будується. Одразу ж, коли проминути ворота, з лівої руки, їдуть і їдуть запряжені волами вози, копачі риють землю, плотники розібрали половину терема княгині Ольги, стравницю, палати, кліті, на верху вивалили стіну в палаті княгині, від чого здається, що вся вона — з рубленими стінами, вузькими вікнами — повисла в повітрі, от-от упаде, розвалиться.

Та цей древній терем уже й не потрібний — по праву руку від дороги височить складений з цегли, побілений вапном, з шиферним дахом, з колонами із мармуру новий терем князя Володимира, перед ганком стоять на постаментах привезені з Херсонеса бронзові коні.

За цим теремом князь Володимир велів ставити нові будівлі — одну для боярської думи, ще одну — для іноземних послів і купців, терем у саду, звідки через вікна видно Дніпро й лівий берег, — для жони, цариці Анни.

Поспішають і самі бояри — вони розбирають старі тереми, будують нові — просторі, світлі, з каменю, високим частоколом оточують двори, за старим звичаєм до теремів усе-таки ліплять кліті, бертяниці, медуші, все це стережуть кудлаті гострозубі пси, що валують цілі ночі.

А за стінами нової Гори будується передграддя, кам'яні й дерев'яні тереми виростають уже й на схилах гір, бояри й воеводи, не відстаючи від князя й наслідуючи йому, воздвигають, ставлять і свої тереми.

Удалині ж, за Щекавицею й на Дорогожичі, на Оболоні, скрізь понад Почайною й Дніпром, де піски, ліси, болота, — там оселяється убогий смерд, викопує землянку, складає з украденого древа хату або просто плете з лози хижку, обмазує глиною з кінським кізачком, мастить крейдою, підсинюючи її, а над вікнами й дверима малює кнесів — коней, червоних півнів — співців зорі, зелені берізки — священне руське древо.

Говорив князь Володимир з єпископом і про навчання книжне — він хотів збирати дітей бояр і воевод, вчити їх письму й читати; єпископ, надіючись мати нових священиків, благословив цей почин князя, пообіцяв, що всі священики, а він також, навчатимуть їх.

Проте, дбаючи про науку, Володимир вважав, що недостойно й негоже буде на Русі, в городі Києві навчати дітей грецькому письму, — цього чужого, незрозумілого язика не люблять, не приймуть руські люди, краще й потрібно навчати дітей слов'янськими, руськими словесами по книгах болгарських і всяких харатіях руських.

Воеводи й бояри, правда, не дуже охоче посилали своїх дітей у науку: їх обурювало, що ті стануть звичайними священиками чи й дияконами. Тіун княжих стад, приміром, рудий Чухно, коли дійшло до навчання його синів Берибарана й Грежа, замкнув синів у медуші, сів біля порога, сказав:

— Для нашого скотського добра грамота не потрібна... Не зійду з місця, а синів не пущу...

Князь Володимир велів тоді повести в науку самого тіуна рудого Чухна, нагримав:

— Для скотини Чухно може й не навчатись, але мушу мати тіунів вчених, грамотних...

Та й саме отроцтво не дуже рвалось до науки, часом бувало, що отці приводили дітей своїх для книжного навчання на віжках, іноді їх гнали до теремів княжі гридні.

Князь Володимир заходив до цієї школи книжної премудрості. Вона містилась у довгій будівлі з багатьма палатами недалеко від старого требища в кінці Гори — там раніше жили жерці й волхви, що складали жертву Перуну.

Тут у двох палатах сиділи попід стінами юнаки — сини воевод і бояр, був між ними й рудий тіун Чухно, що виявився учнем набагато кращим, ніж його сини Берибаран і Греж, приходили туди ж і одолівали письмо вже й інші тіуни, ємці, посередині ж у кріслі сидів навчатель, що показував літери й змальовував їх на піску, біля дверей стояли гридні, які пильнували, щоб учні не втікали.

Ще в кількох палатах варили в казанках з вільхової кори й дубових горішків чорнило, з сірки й живого срібла кіновар, якою писали уставні літери, з тонкої телячої шкіри готували дорогоцінний пергамент, що, ніби скло, просвічувався на сонці, різали з берестової кори довгі звитки, на яких писали гострими залізцями, а на липових і вербових цках* (*Ц к а — дошка.) різали ножами.

У найдальшому кінці будівлі, у відокремлених затишних покоях, де за вузькими вікнами колихались віти й воркотали голуби, там сиділи за столами писці, що лебединими й гусячими перами на пергаменті, залізом на бересті, ножами на цках писали.

Князь Володимир і єпископ Анастас проходили палату за палатою, стояли й слухали, як десятки два голосів ревуть: "В-і-ві... ер-у-ру...ю, то є ю... вірую...", швидко минали палати, де варили чорнило, шкребли, чистили, пресували телячі шкіри, бо там від смороду забивало дух, надовго зупинялись у палаті, де сиділи писці.

Тут з дерев'яних дощок переписували на пергаменті давні казання про Кия, Щека, Хорива й сестру їхню Либедь, вели літопис временних літ, готували грамоти й устави, що посилались гінцями в усі кінці землі.

І далі йшли князь Володимир з єпископом, уже садом, де лунко падали на землю яблука й груші, в бортях на деревах гули бджоли, розливали пахощі м'ята, любисток, евшан.

— А як бути з монастирями, ченцями? — запитував єпископ.

Князь Володимир допитливо дивився на нього.

— У Візантії, — тихо говорив єпископ, — є багато монастирів, де живуть ченці й черниці, що денно й нічно моляться за василевсів.

— Я не перечу, аби монастирі були й у нас. Вони вже є.

— Саме про це я й хотів говорити, княже... Що може робити людина, яка повсякчас молиться богу? І священники наші, й чернецтво не можуть жити тільки на те, що їм дадуть люди, — церква освячує державу, держава мусить дбати про церкву... У Візантії церкви мають землі, ліси, ріки, кожен священник і чернець одержує нагороду від василевса.

— У мене не вистачає земель на пожалування боярству, а золота й срібла — на дружину, — сердито говорив князь. — Доста того, що я будую храми, у мене нічого дати церкві й монастирям.

Єпископ Анастас мовчав. Він знав, чого хоче!

3

До Новгороду нарочиті мужі князя Володимира приїхали пізніше, ніж у інші землі. Їх було, либонь, більше, ніж у інших городах. Тут, у Новгороді, князь Володимир велів, охрестивши людей, створити першу після Києва руську єпархію, через що разом з мужами туди їхали єпископ Іоаким, кілька священників, диякони, що везли з собою ікони, книги, сосуди церковні.

Новгородські воєводи, бояри, мужі ліпші, старці градські похмуро і, можна сказати, просто неприязнено зустрічали мужів Володимирових — суворі, холодні, таємничі полунощні люди, як і земля їх, скелі, море, — такими ж витесували вони з дерева, рубали в камені, робили богів своїх.

Ці боги досі їм нібито й допомагали — з ними народилась і росла Новгородська земля, вони стояли на погостах, охороняли ратая в полі, мисливця, купця й мореходця в дорозі, з ними ходили й на брань, — з ними починалось життя новгородця, біля них воно й закінчувалось.

Але, маючи своїх богів, новгородці поважали й інших — на полунощі що не земля, то й покони: у чуді заволоцької * (* Ч у д ь з а в о л о ц ь к а — плем'я, що жило над Варязьким (Балтійським), Білим морями, а також на Онезі й Північній Двіні.) боги як морські чудища — не людина й не рибина; у Новгороді були воєводи з свіонів, що молились Одину й Тору, чимало воєвод і бояр сповідали вже Христа, мали церкву на Опоках, — кожний, так говорять у Новгороді, вірить у бога по подобі й по надобі, своє — бережем, чужого — не чіпаєм.

Нині ж йшлося про інше: мужі князя Володимира прибули із загадом — повалити кумирів, зруйнувати требища, охрестити Новгород і всі полунощні землі, поставити єпископа й священників; так зробили в Києві, так мусить зробити Новгород, так буде по всій Русі.

Новгород захвилювався — всує діє князь Володимир, не порадившись з ними, полунощні землі не знають християнства. Суворо, в напруженому мовчанні зустрічали бояри, воєводи, а найбільше прості люди мужів з Києва, що, вийшовши з лодій на Волхові, попрямували до княжого дворища, зникли там за високою стіною.

Але немарно сидів у Новгороді Добриня. Він знав, на кого спирається, — на могутнього київського князя. У палаті, де стояло під знаменом князя його крісло, зібралось чимало воєвод, бояр, мужів, які берегли старі закони й покони, тут же сиділо кілька волхвів, що служили старим богам, прийшло чимало воєвод, бояр і мужів — християн.

— Мусимо ввергнути у Волхов Перуна, — сказав Добриня, — зруйнувати кострища на Перинь-горі, охрестити Новгород і всі полунощні землі.

Усі в палаті мовчали, жарко горіли свічі, жрець заgrimів своїм бубном, дзвоники на

ньому одразу стихали, як відгомін далекого вітру.

— Хто ж підніме руку на Перуна й поверже його? — пролунав у палаті несміливий голос.

Добриня якусь хвилину стояв, дивлячись на воевод і бояр новгородських. Іти з ними? Ні, не по дорозі зараз Добрині з нехрещеним воеводством і боярством — він уже давно став над ними, мусить діяти нині, як князь. Добриня, правда, забув, що, зрікшись свого роду, він все ж не пристав і до князів, а був тільки слугою княжим. Дивись не промахнись, новгородські бояри й воеводи не помилують, зникне надоба — і князі не пошкодують!

— Я одрубаю голову Перуна, — промовив Добриня.

І Добриня зробив як сказав. На Перинь-горі і навкруг неї зібрались тисячі людей — бояр, воевод, тисяцьких, сотенних, десятників, там стояли й прості люди новгородські — кожум'яки, скудельники, кузнеці, дереводіли, мореходці, мисливці, всіх їх оточувала, як велів Добриня, гридьба, вої з мечами й списами.

Це було на світанні. Із-за далекого обрію вставало в прозорих туманах велике багряне сонце. То тут, то там у небі пливли, ніби важкі новгородські учани, сірі хмари. Над горою з великим лементом і криком кружляло вороння, що завжди після жертв мало на Перинь-горі свою поживу.

Але цього дня воронню нічого було ждати — на Перинь-горі не палали, як раніше, кострища, не ревли жертвенні воли й корови, не іржали коні, — біля Перуна, що срібними очима дивився на схід, порались вої, вони обв'язували його постать мотузами, обв'язані вже були й інші боги — їх мали волочити вниз по горі й кидати у Волхов.

Та раніше треба було їх осквернити, особливо треба було зганьбити як бога Перуна, адже він — перший між старими богами, не стане його — не стане і всіх їх.

Гридні подали воеводі Добрині сокиру. Він поспробував лезо й, тримаючи сокиру в правиці, став підніматись по драбині, яка сягала аж до плечей Перуна.

Там Добриня й зупинився. Він стояв віч-на-віч з Перуном, срібні очі якого тьмяно поблискували в промінні сонця, що вставало із-за обрію. Воевода аж здригнувся, йому здалося, що очі Перуна зазирають у саму його душу. Драбина хитнулась, так, либонь, можна й упасти. Щоб почувати себе певніше, Добриня одірвав погляд від обличчя Перуна...

Тоді, стоячи високо над усіма, Добриня побачив далекі ліси, сріблясте, схоже на велетенську чашу плесо Ільмень-озера, множество людей на Перинь-горі, її схилах, багряне сонце над далеким обрієм, — починався день.

Це був останній день Перуна і старих богів. Добриня високо підняв правицю, прицілювся, вдарив, потім почав рубати голову Перуна так, що навкруг полетіли тріски.

І враз заволали вої, всі люди, що стояли на горі. Добриня, зробивши своє, швидко спустився вниз, а вони натягли мотузи, валили, волокли ідолища до Волхова. Останній день старих богів закінчився...

Уночі Добриня не спав. Здавалося, і йому, і всім стомленим людям новгородським слід було спочити — після повалення богів на Перинь-горі було ще хрещення на

Волхові, яке вчинили єпископ Іоаким і священники, увечері Добриня з воєводами й боярами вечеряли з гостями з Києва в княжому теремі.

Саме в цей час трапилось лихо. У городі почалась пожежа. Хтось підпалив стіни княжого терема й дітинця. Гридні кілька годин носили воду з Волхова, засипали стіни піском, гасили жар просто ногами.

Але тільки погасили пожежу в дітинці, заграва встала над лівим берегом Волхова — там горіли княжі склепища, і хоч гридні одразу на лодіях попливли туди, гасити пожежу було вже пізно — склепища горіли, як свічі, вогонь гоготів, віхті від пожежі летіли на сусідні дворища — зашумів, закричав переляканими голосами весь Новгород...

Добриня не лягав — де вже йому було спочивати?!

4

Князь Володимир швидко дізнався про те, що сталося у Новгороді. Вісті про глухий опір християнству й усьому новому, що владно входило в життя, доходили й з інших земель — з червенських городів, з Полотська, Тмутаракані.

Втім, що землі — в самому Києві було дуже неспокійно: на кладовищах, де по новому обряду ховали мертвих і ставили над могилами хрести, хтось ночами викопував трупи й сволочив* (*С в о л о ч и т и — викопувати трупи й брати з них одяг і коштовні речі.) їх, хрести на-кладовищах і над шляхами сікли, на Подолі й Оболені убогі, ниці люди потай збирались у землянках і хижках, в гаях і дібровах, раз і другий вночі розбили склепища на торзі, вбили купця Божедома, княжого ябетника Сайгу.

Князь Володимир рішучий і грізний. Ні він, ні Гора не можуть поступитись. Князь і бояри спускаються на конях з Гори, проїжджають нове кладовище, де лежать роздягнуті трупи й посічені хрести, бачать на Подолі розбиті склепища.

Бояри й воєводи дивляться на князя — сьогодні Божедом і Сайга, розбиті склепища на торзі, пограбовані кладовища, що ж завтра?

— Шукати татів, єретиків, розбійників — і вбивати, — шепоче князеві воєвода Вовчий Хвіст.

Кров за кров — це нагадувало старі часи, коли за смерть карали смертю; тоді брат мстився і мусив мститись за вбивство свого брата й сестри, син за отця й отець за сина, — нині ж бояри й воєводи вимагали, щоб багатий мстився убогому, щоб за вбивство їх, княжих слуг — бояр, воєвод, усіх мужів княжих, — мстився й карав князь.

А християнство?! Так, князь Володимир, що сидить на коні перед розбитим склепищем купця Божедома, дивиться на Дніпро, небо, луги, але думає й про це — який же він буде християнин, аще дозволить убивство.

— Головників, татів, єретиків ловити й класти на них віру* (*В і р а — штраф гривнями.), — велить князь.

Дружина князя Володимира літає по Подолу й Оболені, вдирається до землянок і хиж, шукає татів, головників, єретиків. Але знайти їх, піймати, накласти віру — нелегко, тут, над Почайною й Сітомлею, убогі, ниці люди одностайні, тверді, уперті — ніхто з них нічого не знає, ніхто головників і татів не бачив.

Більше того, коли гридні продовжують пошуки й уночі, допитують людей з іспитом* (*З іспитом — допит з примусом.) розсипаються ген по луках і дібровах, невідомо хто потай, так тихо, що не чути навіть і крику, вбиває двох гриднів — Зарву й Горнича; пісок та кров — хто знає, де поділись головники?

Серед гриднів на Горі тривога й неспокій, — це вже не та дружина, яка колись ходила з князем у поле, бачила ворога, сміливо йшла на нього й перемагала. Кому охота нині служити князеві за одрину* (*Одрина — постіль, ложе.), хліб, харч, помирати від руки брата над Почайною?!

Ця гридба вже й раніше була хижою, злою — князь платив і їм гривнями, годував гов'ядом, одного перцю давав три колоди на тиждень.

Роздратовані гридні говорять:

— Зло єсть головам нашим, їмо дерев'яними ложками, а вмираємо від ножа з-за рогу...

Князь Володимир велить платити гридням більше, викувати для них срібні ложки.

— Без дружини не матиму нічого, а з нею здобуду, як отець мій і дід, золото, срібло.

Увечері він довго розмовляв з єпископом Анастасом, вранці велить кликати в Золоту палату воєвод, мужів, бояр.

Єпископ Анастас несміливо зайшов до Золотої палати — князь Володимир вперше запросив його на збори старшої дружини.

У палаті декого з бояр і воєвод здивувало, чому з'явився гут єпископ, чим може він допомогти в цей важкий, смутяний час князеві, Горі?

Втім, це одразу й минуло — єпископ тихим кроком пройшов майже до самого помосту, піднявши правицю, благословив князя, сів на лаві в кутку й тихо, заглиблений у свої думи, там і сидів.

Розмова в палаті цього ранку йшла важка й сувора — яро вбитих купця й ябетника, про трупи гриднів, знайдені над Почайною.

— Уже, княже, — гомоніли бояри й воєводи, — не допомагають і віри, беремо з головників і татів за убитого купчину, гридня, ябетника, мечника по сорок гривень, а головництво не припиняється...

— Що хочете, мужі мої? — запитав князь.

— Аще убив головник кого з бояр, чи воєвод, або твого мужа, княже, да убієн буде...

— Не можу! — промовив князь Володимир. — Новай закон, віра моя не дозволяють карати смертю. Я боюсь гріха, не можу...

Володимир замовк, він сказав, що думав. Але тут, у палаті, був єпископ, нехай він повість, як велить церква?

— Отче Анастасе, — звернувся князь Володимир до єпископа, — що скажеш мені й мужам моїм?

Єпископ Анастас встав, подивився на князя, воєвод, бояр.

— Ти поставлений еси, княже, — тихим голосом промовив він, — на стіл по божественному закону на казнь злим, а добрим на помилування...

— Чи можу я карати смертю за смерть? — запитав його князь.

— Достойний ти карати смертю розбійника, але з іспитом і розглядом, без цього-бо власті немає...

— Буду, — сказав князь Володимир, — творити так, як просите ви, мужі мої, і як велить бог! Каратиму смертю...

Так у Києві... А землі? Князь Володимир не розуміє, що робиться в Києві, але такі ж вісті йдуть і з земель — і там татьба й розбої, і там єретичество, волхування, сволочіння...

Нове ворогує з старим — це так; Володимир вірить у нове, у городі Києві разом з боярами, воєводами, дружиною та ще церквою боротиметься за це нове, в городах і землях Русі є своя Гора, свої воєводи й бояри, вони допоможуть йому, бо борються за себе, за Русь.

Але чи можна вірити всім городам і землям, на кого там покластись, на кого звіритись?

Сумнів — перший ворог, що починає точити серце й душу людини, неминуче за ним виникають тривога, страх.

5

Князь Володимир кличе синів. Він довго думав, раніше ніж це зробити. Та ні — їм і тільки їм можна довірити свою душу, у важкий час тільки на них можна покластись, бо це ж — його кров, його родина.

Добрі сини в князя Володимира, деякі з них, як Вишеслав, Ізяслав, Ярослав, схожі на матір Рогніду, деякі — Всеволод, Святослав — крапля в краплю нагадують батька, всі вони тут, на Горі, вчилися їздити на коні, володіти мечем і списом, бити звіра, буде потреба — не устрашаться й ворога, дехто з них, як-от Ярослав, добре вчився й грамоті — читає грецькі, латинянські, німецькі письмена. Між синами стоїть і Святополк, син Яронолка, — разом з усіма дітьми він живе в теремі, вчиться, виростає, брати не кривдять ного, сам Володимир поводить, як з рідним.

— Сідайте, діти мої! — промовляє князь, і сини сідають за столом, а вів стоїть біля розчиненого вікна, дивиться то на них, то на Дніпро, піски, луки.

Сини, правду кажучи, не чекали цього: після того як Рогніда пішла з Гори, мале хто з них і бачив батька — вони кормились самі в стравниці, батько з царицею Анною снідали й обідали на верху, князь Володимир давко вже уникав зустрічі з ними.

Побачивши тепер батька, вони здивувались — як же змінився, постарів, став зовсім іншим князь Воюгодамир — обличчя похмурнішало, очі згасли, голос стих. А втім, добре, що батько їх покликав, дуже добре, що навкруг немає ні воєвод, ні бояр; вони та батько — єдина родина.

Князь Володимир іде від вікна, зупиняється біля синів, кладе руку на таече Вишеслава.

— Діти мої, — дуже тепло, по-батьківському починає князь Володимир. — Я покликав вас сюди, щоб говорити одверто й щиро, прийміть у серце слова мої, говорю з вами не як князь, а як отець із своїми синами...

Він замовкає, стоїть сивий, ледь зігнутий у спині, і, що говорити, ці теплі слова його

викликають відгук, чулість у юнацьких душах.

— Відаєте ви, діти, — продовжує князь, — що отці мої і сам такожде довго збираша землю Руську, усгрояша її, брань приймаша за ню із многими ворогами; і нині Русь велика, дужа, незборна...

Він знову замовкає, згадуючи далекі походи, стогін людей, кров на піску, думає, як розповісти про це синам своїм, але безнадійно махає рукою й закінчує свої думи:

— Багато діла звершили ми, живучи по закону й покону отців і дідів наших, але Русь жадала, настав чає, і взяв я для неї нову віру — християни суть нині руські люди, во Хрйста обпеклися такожде ви і я з вами, — так велів бог...

Князь говорив тихим, спокійним гажоеом, він неначе умовляв сам себе, але в словах його все ж бринить тривога, неспокій.

— Сонце на небі, — каже князь Володимир, — затьмарює туча, найкращі цвіти садів можуть знищити морози, — так і на Русі є нібито покорство до князя, мир у землях, а землі невдовотені Києвом, неспокойство, татьба, розбой є всюди, миру в землях немає, миру між ними також...

Тепер уже не Володимир, стурбовані сини дивляться на отця-князя, тривога за Руську землю отця — це тривога і їх, а він розкривав перед ними душу й серце.

— Тому думаю так: я отець дому — Русі, але підпора моя тільки ви, кому, крім вас, повім те, що непокоїть душу, на кого, крім вас, можу покластись? Ні, вірте мені, крім вас, нікого в мене немає, покладаюсь токмо на вас, через що не можу тримати вас у Києві, як би сам того не хотів, думаю послати в землі.

Сини зрозуміли, чого їх покликав батько, — отже, він не хоче бачити їх тут, на Горі...

— Не подумайте злого, — ніби вгадавши їх думки, промовив князь, — не для того посилаю вас у землі, аби ви там презирство мали, ні, будете ви там князями, як я в городі Києві, людьми й землями керуватимете ви зі мною, я з вами, — на тому віднині стоятиме Русь.

Сини переглянулись, посмішки заграли на їх обличчях, молодому — своє, тепер уже їх вабили далекі княжі столи — куди ж і кого саме думає послати отець ?!

— Новгород, — князь Володимир замислився, пригадуючи, либонь, своє дитинство, — то є полунощний край нашої землі, великий город, права рука города Києва, хто сидить там, мусить добре дивитись за море, де на Русь чатують свіони, дани, англійці; люди полунощної землі суворі суть, множество їх ще живе в законі старім, і, думавши довго, туди я посилаю князем тебе, Вишеславе.

Син Вишеслав встав і вклонився батькові.

— Полотськ, — князь Володимир знову замислився, пригадуючи все, що сталося колись у цьому городі, — туди я посилаю тебе, Ізяславе.

Ще один син встав і поклонився князеві.

— Ти, — звернувся князь до Ярослава, що сидів за столом блідий, стурбований, — підеш у город Ростов. Ростово-Суждальська земля велика, багата, але й трудна, — не раз я ходив туди.

Ярослав підвівся й болісно скривився: йому, либонь, заболіла покалічена нога.

— Спасибі, отче, — промовив він, вклонившись.

— Ти, Святославе, поїдеш у Древлянську землю, ти, Всеволоде, в город Волин, Станіслав — у Смоленськ...

Сини, яких він називав, вставали й кланялись князеві Володимирі.

— Ти, Святополче, — звернувся він нарешті до сина Ярополка й Юлії — поїдеш князем до города Турова — то є велика земля, межа наша з польськими князями.

Святополк, що сторожко сидів, прислухаючись, як князь Володимир дає пожалування своїм синам, швидко встав, вклонився.

— А Мстиславу, іже має стіл у Тмутаракані, там і бути, — закінчив князь Володимир.

Він замовк, сини також мовчали, князь сказав, здавалося, все, що мав, сини думали про дальшу свою долю.

— От я і сказав вам усе, що хотів, — закінчив князь Володимир. — Запам'ятайте, сини мої, у важку годину звертаюсь до вас, боюсь за Русь, але певен, що ви будете підпоротою моєю в землях, берегтимете, не припустите, щоб вона розсипалась, а блюстимете її цілу, єдину.

Пізніше, та не тільки пізніше, а до кінця днів своїх, князь Володимир згадував цей день і годину, коли думав разом із синами своїми берегти Русь, але забув, що сини вже чужі йому, бо він сам не зумів вберегти та й не беріг своєї родини.

Про княжий задум, звичайно, одразу ж дізнався й єпископ Анастас, — того ж дня увечері він, як і раніше, прийшов до Володимира, довго говорив про церковні справи й устрій Русі, а потім сказав:

— Добре вчинив, княже, що посилаєш синів своїх у землі. Навіть Христос мав помічників — апостолів. На високих горах стоїть город Київ, але важко тобі звідси одному бачити всю Русь, будуть сини в землях твоїми очима, мислями, руками.

— Боюсь, єпископе, що найважче доведеться їхнім рукам, — відповів на це Володимире — Смутяна й м'ятежна нині Русь, земля іде на землю, а в самих землях розбійництво й татьба, все горить.

— А ти пошли з ними помічників...

— Ти про кого говориш?

— Думаю я, що кожному князеві, який іде в землю, треба мати біля себе єпископа, щоб у землі був княжий стіл і божий престол — єпархія... Князь і єпископ його — то буде велика сила, цим переможеш, княже!

— Князь і єпископ — це справді велика сила, — згодився Володимир. — А кого пошлемо з синами моїми, отче?

— У Новгороді сидить Іоаким, — почав єпископ. — Він буде правою рукою Вишеславу.

— Добро, — згодився князь Володимир. — Бути там єпархії.

Анастас, очевидно, уже знав, куди виїжджають сини Володимира, думав над цим, говорив впевнено.

- З Ярославом у Ростов добре послати Іоанна — вельми вчений він єпископ, тихий.
- Пошли, — сказав Володимир.
- З Святополком у Туров може поїхати Феодосій — твердий у вірі був на горі Афоні.
- А католиків знає?
- Лютий ворог папи й Польщі...
- Ти, Анастасе, не токмо єпископ, бачиш далі, ніж бояри.
- Що я?! — посміхнувся Анастас. — Наставник твій, пастир овець...

Так вони домовились і посилали у Смоленськ Мануїла, у Волин — Стефана, не тільки в Києві церква підпирає Гору, єпископи й священники ставали біля князів у землях.

Сини князя Володимира виїжджали у землі — він хотів, щоб вони швидше були там, робили, діяли, їм важко було залишатись у Києві, нехай будь-який город і земля, аби не Гора, Київ, батько, мачуха Анна.

Ближчим часом до Києва прибули й сли польського князя Болеслава. Князь Володимир зустрів їх, як друзів. Три дні гриміла Гора, князь Володимир разом з князем туровським Святополком приймав гостей, перевари меду, олу стояли на кінцях нового город а й на Подолі, веселився весь Київ.

Після цього князь Володимир послав своїх слів і разом з ними князя Святополка до Гнезна, там князь Болеслав, дізнавшись, як приймали його слів у Києві, велів прийняти їх у Гнезні ще краще.

Звичайно, князь Святополк мав нагоду зустрітись з князівною Мариною, вона була дівчиною незвичайної краси — невисока, але ставна, білява, з чудовими голубими очима, співучим голосом, ніжна, тендітна Марина припала Святополкові до душі. Минуло небагато днів, і він признався, що полюбив її; князівна Марина відповіла йому такими ж словами, ніжній, тендітній дівчині припав до серця не зовсім зугарний, але дужий, міцний туровський князь.

Весілля гуляли в Гнезні. Нікого не турбувало, що князь Святополк не католик.

З Гнезна князь Святополк їхав, не заїжджаючи до Києва, просто на Туров. Разом з ним їхала жона Марина з великим почтом, її дружина, чимало священників і духівник.

Духівник був радий, що Святополк не їде до Києва, — там добре його знали, бо це ж він приїжджав колись до князя Володимира як посланець князя Мешка.

Єпископ калобрезький Рейнберн — це був він — їхав нині як духовний наставник княгині Марини, не залишав її ні на крок, дбав про неї, а відтак стикався, сходився й з князем Святополком, довгі вечори в гостиницях*(*Гостиниця — будинок для проїжджих на гостинці (шляху).) на Червенському шляху проводив тільки з обома ними, багато розповідав князеві, дещо розпитував у нього.

Наставник Марини єпископ Рейнберн виконав загад римського папи — зараз для нього була відкрита на Русь широка дорога.

Звістка про те, що до Новгороду їде князем син Володимира Вишеслав, приголомшила й дуже стурбувала посадника Добриню.

Відтоді коли Володимир вирушив з Новгороду, після закінчення січі з Ярополком став київським князем, а відтак і великим князем Русі, Добрині на думку не спадало, що в Новгороді може бути і буде колись свій, новгородський князь.

Що князь для Новгороду, і навіщо він тут, коли в Києві сидить Володимир, а в землях за Волоком є його посадник Добриня? Він ревно служить київському князеві, тримає в покорі полунощні землі, стереже, як пес, України Русі, збирає й посилає в Київ велику дань — дві тисячі гривень за літо, а крім того, ще й хутро, мед, віск, горючий камінь, риб'ячий зуб. Що ж замислив князь Володимир, чому посилає в Новгород свого сина?

"А може, — думав Добриня, — це робить київське боярство, що не любило й не любить його — брата рабині Малуші; може, нашкодили новгородські бояри, яким краще сидіти й владувати під знаменом свого князя, аніж під десницею Добрині?"

Проте Добриня одгонив ці думки — що київському боярству Новгород, їм, звичайно, краще мати тут слухняного посадника, аніж ще одного князя; з новгородськими боярами й воєводами Добриня був суворий, невмолимий, але самі вони такі ж суворі й невмолимі, того, що беруть від Добрині, не візьмуть від князя, ні, вони просили колись у Святослава сина-князя, під знаменом Володимира вони здобули честь, славу, багатство, але не стануть рубати сука під собою, не просять у Володимира сина...

Від Рути не сховалось, що Добриня схуд, змарнів, став погано спати.

— Що з тобою, муже мій? — запитала вона якось уночі, помітивши, що Добриня довго перевертався з боку на бік, потім сів на ложі, випив повний кухоль квасу... — Може, тобі щось болить — печія чи знову поперек?

— Ні, нині нічого не болить, — відповів Добриня, і в півтемряві Рута побачила його скуйовджене волосся, великі очі, що сполохано дивились на вікно. — А от лежу, не спиться.

— А чому? — Рута сіла поруч з ним, поклала руку на шерхку, зморшкувату його шию.

— Син Володимира Вишеслав їде сюди князем. Не знаю, чому київський князь посилає його сюди, не відаю й того, як мені з ним бути?

— А ти не думай про це, — спокійно промовила Рута. — Ти в Новгороді свій, перший боярин, у тобі вся сила. А князь — що він, без тебе не ворухнеться, без тебе і князем не буде.

Рута говорила правду, чи Вишеслав, чи будь-який інший син Володимира — що вони без нього?! А все ж на душі в Добрині було тоскно, якось пусто — Рута нагадала, і от він відчув, як його справді мучить печія, ние поперек. Ні, не той нині Добриня, яким був колись, уже підкралась до нього й починає одолівати невблаганна старість.

І ще відчув Добриня в цю пізню годину ночі невиразну тугу за далекою минувиною, в півтемряві терема над Волховом стало йому чомусь так самотньо...

— Дай мені грудочку крейди, — сказав Добриня, — бо справді мучить печія.

Рута встала з ложа, дістала з каді грудочку крейди, набрала ще з діжки й кухоль квасу. Добриня розгриз цю грудочку, запив.

— Ніби стало й легше, — промовив він. — Почекай-но, Руто, здається, вдарила сторожа?! Так і є, треба вже вставати.

У кутку Рута роздувала жар, запалювала свічу.

Коли скресли Волхов і Ловать, прибув до Новгороду князь Вишеслав.

Повідомлені зарані гінцями, Вишеслава зустрічали аж на Ільмень-озері на десяти учанах посадник Добриня з воєводами Спиркою, Векшею, Михалом, Тудором, боярами Чудином, Волдуєм.

Добриня пильно додивлявся й бачив, що звістка про приїзд князя Вишеслава всіх їх дуже втішала, вони нетерпляче його ждали, готувались зустріти достойно й сердечно.

Ніхто не нарікав і не цурався також і його, Добрині, бояри й воєводи згадували час, коли в Новгороді сидів князь Володимир, а вони служили йому, раділи, що й тепер він не забув про них, посилає князем свого сина.

— Будемо служити Вишеславу, — одверто висловлювались вони, — а ти, Добрине, клади мости між ним і нами...

Зустрівшись на широкому плесі, де не видно було й берегів, усі вони вітали князя, Добриня ж, одягнутий у хутряний кожух, у соболиній високій шапці, з двома гривнями на шиї і золотим чепом через усі груди, дуже щиро й від усього серця обняв і поцілував Вишеслава.

— Тобі віддають честь і просять тебе Великий Новгород і полунощні землі, — голосно сказав він.

Так вони й попливли назад, до Новгороду, — попереду гостроносі учани, за ними шість довжелезних насадів з города Києва, на одному з яких під знаменом отця свого Володимира плив князь Вишеслав.

І весь той день Добриня був разом з Вишеславом — на обіді у Великій палаті дітинця, де бояри й воєводи присягали новому князеві, в палатах, де віднині мав жити Вишеслав.

Там, це вже було перед вечором, Добриня на короткий час залишився з князем. Той стомився, хотів спочити після далекої й многотрудної дороги, але Добриня не залишив його,

Вони були в палаті на верху терема, що виходила вікнами на Волхов, тільки вдвох. Князь Вишеслав скинув опашень, корзно, був тільки в темному платні, що туго облягало його тонкий стан, гострі плечі, вузькі груди. І обличчя Вишеслава було під стать тілу — бліде, виснажене, з темними западинами під великими сіро-голубими очима.

— Посилаючи мене сюди, — почав Вишеслав, — отець Володимир говорив, що в усіх трудах ти, воєводо Добріше, будеш моїм помічником і другом.

— Радий служити тобі, княже Вишеславе, покладайся на мене, як і отець твій... Нині вже пізно, й тобі час спочити.

— Ти живеш близько? Я буду не один у цих палатах? — запитав з тривогою Вишеслав.

— Я живу недалеко, — посміхнувся Добриня, — отам, над Волховом. А в теремі ти

не один — внизу, в сінях, живуть дворяни, покличеш — все для тебе зроблять. Там же день і ніч стоїть сторожа. І я прийду до тебе на світанні, буду весь час з тобою.

— Гаразд, воеводо! Я бачу, ти також стомився. Доброї ночі!

— Доброї ночі й тобі, княже!.. Спи спокійно... Вклонившись Вишеславу, Добриня, задкуючи, вийшов з палати.

Додому Добриня повернувся вдоволений, велів Руті дати вечерю, налити йому меду.

— І як князь Вишеслав? — запитала вона. Добриня спочатку випив кухоль меду, закусив шматком в'яленої веприни і тільки потім відповів:

— Князь Вишеслав вельми юний і утлий. Не в отця свого він пішов, о ні! Такому важко буде тут, у полунощній землі, ні, по очах бачу, не жилаць у Новгороді князь Вишеслав, не витримає...

— І тобі зовсім нічого боятись його? — цікавилась далі Рута.

— Боятись його?! Ха-ха-ха! — навіть засміявся Добриня. — Та хіба ж може відмідь боятись якогось зайця?..

Пізня ніч. Спить Новгород, тереми над Волховом, княжий терем, всі кінці й людіє в них... Не спить тільки князь Вишеслав, він ходить у порожній палаті терема, зупиняється біля вікна, дивиться на темний Волхов, чорне небо, в якому сяють нові, не знайомі йому зорі.

Що ж це? На білому обличчі князя щось заблищало, зникло. Схилившись до підвіконня, плаче, плаче князь Вишеслав...

7

...Смерд Давило тікав — минув болото на Оболоні, пробіг верболозами над Дніпром, нарешті, пірнув у пушу і там, забившись у кущ, сидів, важко передихував, спочивав...

"Вони мене не знайдуть, не візьмуть", — думав Давило.

Навкруг пуша, стіни кущів, повалені буреломом дерева, — ніхто не пройде цих нетрів, а коли й пройде, то буде вже пізно, — у прорізах між гіллям дерев угорі видно синє небо, золотисті окрайки хмаринок — уже вечоріє, скоро ніч, доки вона закінчиться, Давило буде далеко, аж за Вишгородом.

Ні, ні, його тепер не піймають, — удалині, на болотах і у верболозах над Дніпром, він чув кроки й голоси, позад себе, одразу за собою, але в пуші ці голоси стали віддалятися, пізніше й зовсім зникли, не чути їх і зараз — тихо, як тихо в нетрях!

Воля! Так, загнаний у кущі, переслідуваний Давило відчував себе тут вільним, він врятується, втече, блукатиме над Дніпром, у лісах, у полі. Надалі, й либонь довго, боятиметься людей, тікатиме від них, але це все ж таки воля, ніхто не зв'яже його рук, що так багато працювали й ще можуть працювати. Мине час, все забудеться, він повернеться до людей, може, навіть приповзе до города Києва, візьме жону свою й дітей, піде з ними світ за очі, в поле, викопає там землянку, розоре шмат землі, блукатиме, як звір, але житиме — воля, вона здавалась такою близькою, небо вгорі темніє, скоро ніч...

І в цю останню перед заходом сонця годину смерд Давило пригадав так багато, либонь, усе своє життя.

У його пам'яті виринав далекий час, ще за княгині Ольги, коли він мав невеликий шматок землі, хижу за Перевесищем.

Тоді Давило проклинав цей шмат пісної землі, що родила мало й рідко, проклинав свою хижу, в якій нічого було поставити на вогнище, де він, жона, діти покотом спали на твердій холодній землі.

Зараз він згадував убогий свій шматочок, як священну землю, древня хижа його отців здавалась теремом, бо коли вокняжився Ярополк, двір його забрали, хижу розкидали, а самого з родиною погнали в піски за Оболонню.

Давило не здавався, вірив, що це минуче, чутка йшла, що йде на Ярополка брат його Володимир, він — син рабині, захистить старі закони й покони.

Тому Давило, а разом ще багато людей, яких скривдив Ярополк і його бояри та воєводи, взяли в руки мечі й колля, били в спину воїв Ярополка, коли ті тікали з Києва, радо зустрічали Володимира, покладали на нього так багато надій.

Чому ж нині Давило тікає в ліси й нетрі, кого він боїться в городі Києві, де князем сидить син рабині, великий князь Володимир?

Марно сподівався Давило, що йому й таким, як він, убогим людям стане краще при Володимирі, марно він за нього боровся, вірив йому.

Оболонь, куди вигнав його князь Ярополк, стала для смерда Давила погубою, шмат піску, на якому він викопав землянку, не давав нічого, взяв Давило купу в купця Божедома з Подолу, з літа в літо працював, а все не міг сплатити, приріст на купу йшов — міг Божедом зробити його обель* (*Обель — вповні, зовсім.) холопом.

Не один Давило так страждав: на власному дворі в пісках не родить нічого, захоче купець чи боярин — дасть роботу, не захоче — гризи коріння, їж давленину, буде робота — вистачить тільки на наїдок, а вдома ж голодні жона, діти, кругом смерть!

Вони стали навіть християнами — на землю надій не покладали, цар земний Володимир і його бояри, й воєводи не тільки нічого не давали, а, навпаки, все брали й брали, може ж, цар небесний змилується над ними...

Христос не допоміг — у лютій ненависті вони йшли на кладовища, валили там хрести; голод робив своє — і вони уночі потай стали підкрадатись до склепиш, купців на Подолі. Так Давило потрапив на дворище Божедома, коли ж той з сторожею застиг їх на пограбуванні, то й убив його.

Давилу страшно все це згадувати й уявляти — безумна рука, що налита ненавистю й злобою, тяжка длань, яка тримає топір, та хіба стримаєш їх, зустрівши віч-на-віч ворога?!

Ніч! Коли б швидше ніч — смерд Давило тепер головник і тать, він не може піти до своєї родини, до голодної жони й дітей. Тікати, далі тікати з города Києва!

Але що це? Праворуч почувся тріск сухої гілки — Давило повернув туди голову, ліворуч почулися кроки — він схопився, один гридень з мечем стоїть попереду, ще багато стоять позаду.

Коли смерда повалили на землю й били, він мовчав. Уже стемніло. Зв'язавши руки, повели смерда по долині.

Удалині вималювався на горах Київ. Ніч прийшла, але воля була далеко.

8

На горах київських, високо над Дніпром, там, де колись було требище богів Русьшя землі й Воздихальниця, виріс храм.

Його видно було з Подолу й берегів Дніпра, він вставав, як дивне видіння, здалеку перед мандрівником, що наближався до Києва суходолом чи водою. "Дивен храм, в світі такого немає", — говорили про нього.

І то правда — храм в ім'я Богородиці був дивен, він не нагадував грецьких соборів — важких кам'яних споруд з позолоченими дахами, високими вікнами, широкими дверима, — він несхожий був і на болгарські храми — сірі будівлі, що ставились на скелях, чи, тим більше, на суворі, складені з темного дикого каменю храми далекого Півдня й Сходу.

Здателі храму Богородиці в городі Києві склали його з легкої цегли, сіни мазали червоною фарбою, навкруг вікон і дверей виліпили з білої глини пальмети, виноградні грона й всілякі оздобы, дах поклали з хвилястої сірої черепиці, поставили на банях-шатрах позолочені хрести, що світилися у голубизні неба, як зорі...

Храм цей ніби виростав з гущавини дерев, його, здавалося, народила, зметнула над горами й злилась з ним рідна київська земля, каміння його складали, підносили, вивершили руські люди.

Поперед храму на восьми дубових стовпах почепили мідяні била, які раніше висіли на городницях київської стіни; начищені до блиску, вони нагадували золоті щити. Не сторожа Гори, а убогі задушні люди, що шукали собі притулку біля церкви, взялися за клепала, вдарили в била, й луна покотилась над горами, Дніпром, далекими лугами...

Князь Володимир, якого єпископ Анастас і всі священнослужителі запросили на освящення храму, проминувши двір Гори, зупинився на схилах, довго слухав передзвін бил, милувався новою спорудою.

— Добре потрудились наші здателі, — промовив він до бояр і воєвод, які оточували його. — Дивен храм, височітиме віки...

Здатель Косьмина, що стояв по праву руку від князя, стиха сказав:

— Чимало доводилось сперечатись з гречинами, не все побудоване в Царгороді годне тут, на Русі.

— Спасибі тобі, Косьмино, — відповів Володимир, — бачу Русь у цьому храмі, доки стоятиме він, люди й здателя не забудуть.

— Я робив токмо те, що велів ти, княже, — вклонився Володимир Косьмина.

Навкруг церкви зібралось на той час безліч людей київських — бояр, воєвод, їхніх жон і дітей, плавом туди йшли ремісники, смерди, холопи.

Оточений священиками, поперед яких крокував єпископ Анастас, князь піднявся сходами, проминув сіни храму, вийшов на його середину й зупинився.

Дивне, ніколи не бачене видовище відкрилось його очам. Просто перед ним, залитий яскравим промінням багатьох свічад і панікадил, сяяв золотом, сріблом дорогоцінними каміннями олтар. Над ним, у глибині бані, на золотому тлі викладений

був з смальти образ Христа — він сидів у різьбленому кріслі, з золотою короною на голові, трохи косуватий, з товстими, зведеними докупі бровами, довгими вусами й тонкою борідкою, у бузковому хітоні й синьому корзні, з Євангелієм у лівій руці, високо піднявши правицю, суворий і грізний.

Навкруг Христа майстри зробили напис: "Дивіться, дивіться, я один, і немає бога, крім мене; я сотворив землю, а з неї людину, своєю десницею поклав основу неба..."

Проте князь Володимир не бачив і не прочитав цього напису — він дивився на осяяний промінням сонця, освітлений множеством свічок і панікадил олтар.

Там, на тлі ківорія* (*Ківорій — вигнута стіна над престолом.) , також з смальти зроблений був образ богородиці — вона стояла в синьому царському одязі і червоних черевиках на зеленому постаменті, високо піднявши руку, дивлячись перед собою.

Не пишні царські одяги, не коштовне каміння на поясі, рукавах і плечах богородиці, не золото, що сяяло, грало, блищало навкруг неї, прикували до себе Володимира.

Він бачив тільки її обличчя, бліде, трохи ніби стомлене, очі — смутні, благальні, якісь замріяні, — все дуже просте, звичайне, людське.

І чомусь у цю хвилину князь Володимир подумав про свою матір, яку палко любив, але не знав, про яку мріяв, ждав, але так і не міг діждатись... Вона, Малуша, здавалося йому, повинна була бути саме такою, як богородиця...

— Мати моя! — прошепотів князь Володимир. — Аще ти жива, прийди до мене, аще ж не прийдеш, то хоч помолись за мою душу!

І це людське, живе, правдиве було не тільки в обличчі богоматері. Праворуч і ліворуч від неї, але набагато нижче, змальовані були апостоли — дуже високі, кремезні, більше схожі на воїв, аніж на святих, чолов'яги з довгими, простягнутими до богородиці руками, з суворими великими очима, всі в яскравих одягах, золотом шитих черевиках.

Такі ж були й мученики, євангелісти, пророки — всі святі, змальовані в склепіннях і на стінах церкви, — в їхніх постатях було щось вигадане, штучне, але тим дужче проступали в них риси живого — сам Христос обличчям, постаттю, одягом нагадував князя Володимира, апостоли — горянських воєвод і бояр, а один з святих, євангеліст Марко, крапля в краплю схожий був на покійного купця Божедома, і посміхався навіть так, як купець, — лівим кутиком рота й одним лівим оком; люди ж, що вклонялись їм, схожі були на гриднів, ратаїв, смердів Руської землі.

Проте ні князь, ні воєводи й бояри, що оточували його, не думали про це — у високому кам'яному храмі, де все блищало, сяяло, переливалось, а в повітрі снувались пахощі ладану й смирни, де лунав урочистий спів хору, а голос людини був глухим і кволим, все нагадувало землю, але було величним, неосяжним, а через те й неземним.

Вражений тим, що побачив, князь Володимир також став на коліна, широко розвів руки, промовив:

— Дивен храм твій, господи! Все премудрістю твоєю сотворив еси!

Коли ж він підвівся, то сказав єпископу Анастасу, що стояв близько від нього:

— Я вражений тим, що побачив, Анастасе!.. Однині й довіку велю давати на храм цей десятину того, що маю...

На обличчі Анастаса засяяла щаслива посмішка, — це було саме те, чого він раніше домагався, але князь Володимир перевершив самого себе: десятина його прибутків — великі скарби.

— Щедра десниця твоя, княже Володимире, за це стократ віддасть тобі Всевишній... А коли так вчинив, дозволь називати храм Богородиці довіку Десятинним. — Так і буде! — згодився князь.

9

У палаті Людяній ще горять свічі, в яскравому їх сяйві князь Володимир сидить у дубовому кріслі — в сріблястому колової, з багряним корзном на плечах, у червоного хза чоботях; боярство й воєводи стоять там, де темніше, — попід стінами палати, в кутках, біля поручнів сходів.

Душно! Ніч була парка й гаряча, розчинені двері й вікна, що виходять до Дніпра, але й звідси не тягне свіжим повітрям — горить земля, гаряча вода в берегах.

Чому нині так рано встав князь, чому боярство, мужі, воєводи ще потемному прийшли до терема, чому всі вони, і навіть князь, неспокійні, тривожні, чого ждуть?

— Ми готові!.. Твори, княже, суд і правду! — чути в палаті один, другий голос.

У сінях, а потім на сходах чути кроки небагатьох людей — ось на верху стало кілька гриднів, вибігли тіуни, ябетники, емці, вони стали, ждуть.

І от знову лунають кроки — сходами йде кілька чоловік; спочатку видно їхні голови, плечі, далі руки, ноги.

То йшов, оточений гриднями, смерд Давило, він ступав твердо й важко, дивився в землю, руки зв'язані за спиною.

Гридні штовхали його, але він, либонь, уже не відчував їхніх ударів; крок, ще крок, Давило став посеред палати.

Князь Володимир і смерд Давило — один напроти одного, князь у сріблясто-багряних своїх одягах у кріслі, Давило — з непокритою головою, у вретищі, босий — перед ним.

— Оцей смерд наробив багато зла на Подолі, — чути в палаті голос тіуна Чурки, — він давно тать і розбійник, убив купця Божедома.

Але князь Володимир не чув цих слів, він дивився на смерда, бачив його обличчя: чоло, на яке падала грива буйного сивуватого волосся, круті брови над сірими очима, трохи пласкуватий ніс, набряклі уста.

Володимир був певен, що бачив колись цю людину... Але де? В його пам'яті виринали дні дитинства й юнацтва, — ні, він тоді не зустрічав цього смерда; Новгород? — ні, цей смерд туди не міг потрапити; січі під Любечем, у Києві?..

...Рано на світанні князь Володимир вступав до Києва. На Подолі його зустрічали воєвода Рубач, гридень Тур, іде багато людей, які боролись з Ярополком, а між ними, так, між ними був і смерд, що стояв зараз перед ним, тільки Володимир не встиг тоді запитати — хто ж він?

— Як твоє ім'я? — запитав нині князь Володимир.

— Давило, — відповів смерд.

— Ти зустрічав мене на Подолі? — з натиском і нібито з болем продовжив князь.

— Правда, княже, було таке на Подолі... — пролунало в палаті, але ніхто з бояр і воевод не зрозумів, що саме запитував у смерда князь, як не зрозуміли й того, чому так відповів на це Давило.

— Він, він, княже, — гомоніли бояри, тіуни, ябетники, — грабував склепища на Подолі, це він убив купця Божедома — в сінях стоять відоки й послухи, вони скажуть усю правду.

Князь не велів, як годилось і як завжди водилось у таких випадках, кликати відоків і послухів, а запитав просто в смерда:

— Ти вчинив татьбу, убив купця?

У палаті настала тиша, бояри й воеводи знали, що смерда вже допитували з іспитом — залізом, водою, але він нічого не сказав, мовчав, — що ж тепер скаже князеві?

Довго мовчав і Давило. Це була хвилина, коли він міг сказати князеві так багато — розповісти про своє важке життя, згадати, як з мечем у руках він колись захищав його — князя, як довго вірив у нього, а далі вже не мав сили терпіти, через що убив купця Божедома.

Міг Давило — і про це він також подумав — сказати князеві, що не повинен у смерті купця, — його допитували вже залізом і водою, нічого не вирвали, ще одно слово — і князь Володимир його помилує.

Та що це дасть? Здобути порятунок лжею? Ні! Давило — смерд, найбільша в городі людина, та жив по правді, за правду зараз загине, нехай же правдою докінчується і його життя.

Давило глибоко зітхнув, здвигнув плечима.

— Так, княже, — тихо й спокійно відповів він. — Це я грабував склепища купця Божедома, а потім і вбив його... Палату прорвало.

— Бачиш, княже, — лунали голоси, — ось він, тать і розбійник, ось ворог твій і наш, княже... Да убієн і сам буде! Проте князь Володимир не поспішав. Перед ним стояв не один смерд Давило, він бачив за ним щось більше, страшніше.

— Смерде Давиде! — прозвучав у палаті неспокійний, уривчастий голос князя. — Навіщо й чому ти вчинив так?..

Давило, що став, навпаки, зараз дуже спокійний, відповів просто, щиро:

— А що мені було робити, княже? Мав колись двір на Перевесищі — князь Ярополк викопав там рів. Дали мені двір на Оболоні, а я не мав там ні зерна, щоб жити, взяв купу в Божедома. Княже Володимире, — голосніше сказав Давило, — я працював у купця як віл — з рання до ночі, а часто й уночі, на нього працювали й жона моя, діти, але купу легко взяти, набагато важче віддати, аще попав я в неволю, будуть рабами діти мої й онуки...

Це були страшні слова про те, яка глибока прірва виросла між боярами й воеводами, що стояли тут, у Золотій палаті, й убогим смердом.

— У мене, княже, нічого-нічого немає в світі, — хрипко говорив Давило, — я аки птах, що гнізда не має. Божедом не дав мені жити, був я закупом, став холопом обельним... Так що ж робити, куди піти, до кого? Я убив Божедома, уб'ю того, хто забирає мій шмат хліба...

Це були сміливі, загрозливі, просто зухвалі слова; всі в палаті жахнулись, зашуміли, загомоніли:

— Смерть йому! Смерть!

Тільки сам холоп Давило не здивувався тому, що ці слова вирвалися з його горла, — він знав, що зробив, знав, що його жде, він більше ні на що не надіявся — так і тільки так мусив говорити!

Князь Володимир, мабуть, не почув останніх слів холопа, не чув навіть шуму в палаті. На мить, якусь одну мить, він зрозумів усе, що сталось з Давилом, відчув, здавалося, муку, горе, розпач цієї людини-птаха, що втратила землю, рало, а далі взяла в руки й топір.

І за коротку мить він зрозумів ще одно — оцей смерд Давило і всі, що стоять за ним, небезпечні не тільки для бояр, воєвод, купців, а для всієї держави. Нині він підняв сокиру на Божедома, завтра піде проти нього.

— Ти язичник? — запитав Володимир.

— Ні, княже, християнин, — сказав Давило. Це була, либонь, чи не найстрашніша в житті князя Володимира хвилина. Досі йому тільки інші говорили про його княжу владу, сам же він боровся за неї, щоб дужою, незборною була Русь, зараз князь-василевс побачив, чого досягнув, яка справді всемогутня його десниця, — він може карати й милувати, давати людям життя і забирати його в них, він пише переложний закон, якого й сам не може змінити. Дивись, княже Володимире, до якої вершини ти дійшов!..

І він сам жахнувся того, що сталось: шкодуючи в серці Давила, нічого не міг зробити, закон є закон, минуле відступило, його вже не існувало, було важке, страшне, неминуче нове. Давило один, а людей множество, князь один, а воєвод, бояр, мужів багато, — йому не зупинити того, що йде на Русі, але хоче рятувати Русь, мусить творити нові суд і правду...

Лишалось одно — Давило грабував склепище й убивав купця не сам, з ним, безперечно, були й інші смерди; якщо він викаже їх, може, легша стане і його провина.

— З ким ішов на татьбу? З ким ти убивав купця Божедома? — суворо запитав князь.

Давило подивився на Володимира очима, в яких було здивування та ще, либонь, підозра. Невже ж князь Володимир не знає ще Давила, не розгадав його?

— Княже, — промовив він. — Таких, як я, є множество. Але йшов на татьбу, вбивав купця токмо сам... Він був готовий до всього, що скаже князь.

— Да убієн буде! — промовив Володимир, встав з крісла й пішов з палати.

1

0

Малуша не здивована. Вона часто тепер бачить Тура, що живе в землянці недалеко

від Берестового. Мине день-другий, а там Малуша й зустріне Тура — він іде до Дніпра ловити рибу, збирає гриби в лісах, злаки в лузі.

Цього разу Тур не такий, як завжди, — в промінні згасаючого сонця Малуша бачить його надзвичайно бліде обличчя, на якому дрібно смикаються м'язи, закушені уста, а під очима й на щоках кілька сльозин.

— Що з тобою, Туре? Ти плакав?

Він оглядається навкруг, наче хоче подивитись, чи не підслухує їх хтось? Але хто й чого їх буде слухати тут, у лузі? Тур одвернувся від Малуші для того, щоб справді змахнути рукою з щоки сльози.

— Ні, я не плачу, Малушо! Це тобі тільки здалося, — він пробує посміхнутись.

Проте Малуше знає, що це не так, — на щоках у нього були сльози, і зараз у Тура смикається обличчя, тремтять уста.

— Сядь, Туре, — показує на пень Малуша, — і говори, говори...

Він сідає на пень. Малуша стоїть поруч. За гору заковується сонце. Деся на косах квилить заблукала чайка.

— Говори, Туре!

Старий гридень дивиться вдалину, але Малуша знає, що він нічого не бачить: пуста в його очах, Тур заглядає в свою душу.

— Не знаю, що робиться, Малушо! Ні, я вже нічого не розумію...

Чайка на косах затихла, знайшла, либонь, своє гніздо, бо на мить долинув і одразу стих крик сполошених чаєнят.

— Колись, — каже Тур, — я надіявся, що стане жити краще, а тому служив Ользі, Святославу, пізніше Володимирі, і, мабуть, найкраще йому, бо то син твій, Малушо, ми його так ждали, так на нього уповали...

— І що, Туре?

— Нині вночі покарають Давила: на Подолі він розбив склепище купця Божедома, убив і самого купця.

— Голодно? — виривається в Малуші.

— Так, Малушо, дуже голодно, у Давила є жона, діти, онуки... Не сам ішов, ще багато людей було з ним, і я до купця ходив з Давилом.

— Його піймали?

— Піймали, били, судили, але він нічого не сказав, все прийняв на себе, за що й прийме нині вночі смерть...

— Туре! А може, його помилують? Тур довгу хвилину мовчить.

— Ні, ніхто його не помилує. Судив Давила сам князь...

— Володимир?

— Так, Малушо! Судив його князь Володимир, а слово його непорушне... Василевс!

Сонце зайшло, швидко сутеніло.

— Василевс! — пересохлими устами шепоче Малуша. — Але хіба він не знає — від кого пішов, хто йому був і є підпорою?

— Все забувається, Малушо! Та й не він винен, навкруг нього Гора....

— О! — Малуша стиснула руками голову. — Я знаю Гору, будь проклята вона довіку... Але ж є бог, Володимир християнин...

Тур нічого не одповів, на блідому його обличчі затемніли пасмуги.

— Ні, так не буде, — рішуче промовила Малуша. — Не Давила він судив — тебе, мене, себе самого. Що робить син мій, пощо вбиває людей? Ні, Туре, більше терпіти несила. Я піду на Гору, скажу, що єсть його мати, повім правду.

Тур спробував посміхнутись, але обличчя його тільки скривилось від болю.

— Ти нікуди не підеш, нічого не зробиш, Малушо! Уже пізно, дуже пізно йти тобі до Володимира. Оце все і є правда; боже, яка вона жорстока й страшна...

— Тобі погано, Туре? Ти зовсім білий, тремтиш... Що з тобою?

Тур мовчав. Темніло навкруг, темнішало і його обличчя.

І тоді, вперше за всі літа, Малуша зрозуміла й відчула, що не може далі ховатися в тиші монастиря, а мусить іти чимшвидше, одразу до сина свого і князя Володимира.

Їй випало многотрудне й важке життя, — хто знає, чи була ще людина в світі, яка б народила сина князя-василевса, але не знала б ні радості, ні щастя, а, навпаки, тільки кривду, горе, злидні?!

Єдиною утіхою й підтримкою їй було лише те, що вона безмежно любила сина, зрідка бачила, молилась й у мислях охороняла, відчувала себе матір'ю, а князя Володимира сином, жила на світі тільки заради нього.

Через це вона згодилась на все: одірвала його від грудей і віддала княгині Ользі, тільки здалеку попрощалась, коли їхав до Новгороду, довго ждала його повернення й зустріла, коли входив Володимир як великий князь до Києва, ждала, нестерпно довго ждала, коли ходив у походи...

Одного тільки не могла зробити Малуша — вона не могла піти до свого сина, обняти, поцілувати, говорити з ним — між Малушею і сином стояла невблаганна, зла Гора, ніхто, ніхто в городі Києві й на Русі не повинен був знати, що матір'ю Володимира була рабня, якщо хто й відав це, то мусив забути, крий боже, хто довідається, що ця мати ще жива...

Малуша боялась не за себе; що вона — рабня, і що її життя! Син її Володимир — князь, він, мати була в цьому певна, буде князем добрим і справедливим, не може, не може її син бути таким жорстоким і безжальним, як княгиня Ольга, він буде таким, як отець його, любий Малуші Святослав!

І коли Володимир пішов на брань з Ярополком, якого ненавиділи й проклинали в Києві всі люди, коли він пізніше сів на столі, став великим князем і поламав усі закони Ярополка, а далі пішов устроить Русь, Малуша раділа і втішалась — такий, такий, як і Святослав, її син.

Він, правда, не визнав Христа, воздвиг требища старим богам, — Малуша чула, як осуджують за це Володимира християни, і сама вона, будши християнкою, мусила, здавалось, його осудити...

Та ні, — Малуша і велике множество таких, як вона, людей залишились на багатій Руській землі убогими, у надзвичайно важкому, страшному своєму житті вони не мали

ні радості, ні просвітку, життя на землі чимдалі ставало для них важчим, а часто й просто нестерпним, вони нічого не знали про бога, — що ж дивного, коли вони обертали очі свої до неба, вірили, що коли нема життя тут, то, може, краще житимуть в іншому світі. Через це Малуша й вірила в Христа й богиню свого роду Роженицю, у богородицю й древню отчу богиню Ладу. Якщо в неї не було життя, то залишалась принаймні віра. Так і Володимир, мислила вона, він не кривдить християн, але складає жертву Перуну й Дажбогу, — та хіба ж це не по правді, люди?! Пізніше Малуша дізналась, що син Володимир охрестився сам і хрестить Русь, — серце її втішилось і благословило — добре, що він прийшов до Христа, тепер йому стане легше жити, дай боже тільки, щоб у душі не забув Перуна, Дажбога, а особливо богині їхнього роду Рожениці...

Проте саме життя Малуша сприймала таким, як воно й було, — важким, складним, часто жорстоким, вона хотіла б, бо цього хоче й пташка, жити краще, щасливо, але не могла. Коли не собі, то Малуша бажала щастя іншим людям, її ж щастям було те, що вона породила сина-князя, який багато добра міг зробити людям.

І вона вірила, що так і буде. Важко, дуже важко жити сину її Володимирі, він живе між небом і землею, його оточує хижа, жорстока, безжальна Гора, він — у поході, він — у палаті, він стоїть перед усім світом, проте все це для множення людей, вони люблять і поважають його, він печеться про них. Аби, аби тільки сина не скорила Гора!

Коли Тур розповів про Давила, Малуші стало дуже страшно. Досі вона чула, що він одних милує, а інших карає, — так і мусить діяти Володимир, він на те й князь, — але як може він карати Давила, Тура — людей, які життя свого не шкодували заради нього, які вірили й надіялись тільки на нього?! Ні, ні, це не він робить, це діє Гора, невже ж він цього не знає, не бачить?.. Малуша вирішила йти до сина-князя.

Перед вечором біля воріт Гори зупинилась жінка. Вона йшла, либонь, з самого низу, від Дніпра, бо стомилась, важко дихала. Стара, немічна, вона стала біля воріт і довго не могла промовити й слова.

— Що тобі треба, жоно? — запитали сторожі, що стояли біля воріт.

— Ой людоньки, людоньки, — бідкалась вона. — Мені треба бачити князя Володимира.

Високий, вгодований гридень Брич, що був старшим сторожі, посміхаючись, запитав:

— А хто ж ти еси, жоно, що так хочеш бачити князя? Жінка трохи знітилась, подивилась гостро на Брича й відповіла:

— Я рабиня... Смердянка...

— Що ж тобі до князя? — продовжив Брич.

— Про те я говоритиму тільки з ним... Пустіть-бо, пустіть, а там скажу князеві...

Тепер уже всі сторожі засміялись. Але вони обірвали сміх — до воріт наближався Вовчий Хвіст, сторожі розступились перед головним воєводою князя, відчинили ворота.

Проте воєвода не пішов одразу на Гору, зупинившись на воротах, він чув, як жінка, що стояла перед сторожею, просила:

— Пустіть мене, гридні, на Гору, до князя.

— Та хіба ж з тобою говоритиме князь?!

— Говоритиме... Я мушу з ним говорити...

І вона пробивалась до воріт, хотіла вийти на Гору.

— До чого ж уперта ти, жоно, — вже суворо заходились її умовляти сторожі. — До нашого князя не кожен і боярин доступить...

— Ви мене тільки пропустіть у ворота, а вже там я доб'юсь до нього, — твердила жінка. І знову вони сказали:

— Ти, жоно, нічого не знаєш. Якщо б і пустили тебе, то є сторожа за ворітьми, перед теремом княжим, у сінях терема... Хто тебе до нього допустить?

Старший сторожі Брич уже заgrimів:

— Одійди, жоно, від гріха... Куди тобі, смердянци, до василевса? Не дратуй мене, жоно, бо, коли розгніваюсь, велю гридням гнати тебе.

— А я не піду! — запалилась жінка. — Не руште мене, не піду...

Воевода Вовчий Хвіст, що все стояв на воротах, ступив назад, подивився па жінку, на сторожу.

— Навісна, безумна! Женіть-бо її звідси, гридні! Гридні підняли киї.

— Тікай!

І Малуша — стара, немічна Малу та, що стояла перед княжою сторожею, — зрозуміла, що марно вона, ідучи сюди, думала й сподівалась, що їй пощастить потрапити на Гору, побачити сина-князя, говорити з ним...

Важко було колись людям добиватись сюди, на Гору, а все ж вони ходили й добивались, дуже важко було і їй під щитом брата свого потрапити сюди, але в сто крат важче й просто неможливо пройти тепер на Гору, де сидить, владує князь-василевс.

Малуша не стала більше говорити. Та й що говорити? Сторожа вже замикала ворота, їй не було до неї — матері — ніякого діла, тепер уже Малуша нічого не може зробити — немає Давила, забили ще багато людей.

Але не тільки це турбувало й краяло серце Малуші — сторожа біля воріт, сторожа на стінах, сторожа біля терема, сторожа в сінях — отак усі нібито стережуть князя-василевса, тільки біля серця його сторожі немає, душі її сина ніхто не охороняв.

Починало темніти. Трохи зігнута в спині, стара вже, немічна жінка тихо спускалась Боричевим узвозом. Малуша шкодувала, о, як дуже шкодувала вона в цю вечорову годину, що боялась, а відтак і не призналась, не пішла ніколи до сина-князя. Тепер вона зрозуміла, що повинна була це зробити, — боже, боже, як багато могла б розповісти тоді мати Володимирі! Може, адже все може бути, він би і жив не так, не ховала б його від людей сторожа. Нині ж уже пізно, та й не могла вже нічого зробити Малуша. Їй важко, невимовно важко, але що вона — смердянка, убога черниця, жінка, яких множество, тьма...

А він?! О, як важко, як страшно йому жити, коли сидить за високою стіною, за ворітьми, коли до нього не може доступить ніхто, і вона — мати?!

Жінка спускалась все нижче й нижче Боричевим узвозом, але не бачила, як і куди

йде, сльози застинали очі, серце колотилось у грудях, підгинались ноги...

1

1

Ніч... Князь Володимир спочивав на ложі своєму, поруч ще одно ложе — цариці Анни. У теремі, за розчиненим вікном, скрізь на Горі тихо. Спати, тільки спати.

Але князь Володимир не спить — він лежить, розплющивши очі, дивиться на тьмяні обриси палати, образи на стінах, за вікно, де крізь гілля дерев видно всіяне зорями небо.

Все, як було колись, — та ж спочивальня, ті ж стіни, вікно, і зорі за ними все ті ж — вони плывуть і плывуть у вічному круговороті — яскраві, може, трохи кволіші, ніж раніше, і дерева під вікном ті ж, може, буйніші тільки, вищі...

Лише сам князь Володимир чомусь не такий, як колись. Роки, так, либонь, роки дають себе знати — немає давньої сили, менше здоров'я, кволішає рука.

Проте не це турбує й не дає спати князеві Володимиру — в нього болить серце, весь час неспокійна душа, увесь час, як хмари й зорі за вікном, плывуть, плывуть, бентежать душу думки.

Здавалося, чого б турбуватись, непокоїтись князеві? Він досягнув, чого хотів: Русь знають нині всі в світі, їй ніхто не загрожує та й не може загрожувати — спи спокійно, княже-василевсе, спи!

Ні, він не може спати. Неспокійно на його душі, перед очима князя Володимира встає ранок минулого дня, Людяна палата, смерд Давило, він бачить і бачить його одверте, щире, спокійне навіть перед смертю обличчя, чує й чує його слова: "А що я мав робити, княже?.. Аще попав я в неволю, будуть рабами діти мої й онуки... У мене, княже, нічого немає в світі, я аки птах, що гнізда не має..."

Князь Володимир встає з ложа, підходить до вікна, дослухається... Тихо, дуже тихо, але йому здається, що ось-ось серед ночі пролунає крик — так квилить смертельно поранена чайка, так кричить, прощаючися з світом, людина.

"Ні, його не скарають цієї першої ночі, — думає князь. — Завтра ж я владою, що дана мені людьми й богом, прощу Давила, не послухаюсь ні бояр, ні єпископа, бо сам Христос велів карати, але й прощати..."

Володимир дивиться в п'ятьму, дослухається до шумів ночі не лише через те, що пам'ятає й не може забути Давила.

Тільки стемніло, до нього приходив воевода Вовчий Хвіст, сміючись, розповів, що, йдучи на Гору, бачив, як біля воріт Гори до князя добивалась якась жінка.

— Що за жінка? — здивувався й чомусь раптом навіть здригнувся.

— Якась смердянка, — засміявся Вовчий Хвіст, — стара вже, немічна, в темному платні, каже: "Хочу говорити тільки з князем... Все йому скажу... Допустіть до князя..." Навіть кричала на сторожу: "Чого ви його оточили?.. Чого тримаєте?" Дивна жінка, княже, навісна, безпам'ятна, я сам велів її гнати. І її прогнали киями...

— Ти зробив недобре, воеводо! — сказав на це Володимир. — Таку жінку слід було до мене пропустити...

— Княже Володимире, — відповів Вовчий Хвіст, — та коли б таких жінок і всіх людей пускати на Гору, нам би життя не було.

— Велю тобі, — суворо промовив Володимир, — іди й шукай цю жону.

Воевода Вовчий Хвіст пішов, він послав багато гриднів шукати в передградді, на Подолі й Оболоні жону, що приходила ввечері на Гору, добивалась до князя... Але все це марно, марно. Жона, яку прогнали від Гори киями, ніколи вже не прийде до князя, якщо хто її бачив, знає, то побоїться сказати...

І хто ця жона, чому вона так настирливо добивалась до нього саме ввечері, перед ніччю, коли будуть карати Давила? Страшна здогадка бентежила, мучила, краяла серце князя, в обличчі, якого він не бачив, у темному платні, що прикривало старе тіло смердянки, у словах її, про які говорив Вовчий Хвіст, князь Володимир вгадував одну тільки жінку — свою матір Малушу. Але де вона зараз, де, о, як важко знайти рідну, найріднішу в світі людину, хоч би це була й матір, коли сам її не знаєш.

Звичайно, йому було б легше, коли б він знайшов матір, якби біля нього була рідна, близька людина. Але в князя Володимира нікого-нікого немає, пішла з Гори Рогніда, своєю ж десницею він послав у землі синів...

Є у нього, правда, жона, цариця Анна. Он вона лежить на високому ложі, в півтемряві спочивальні, Володимир бачив її — таке чарівне обличчя, випечене тіло.

Як збігаються події, як нанизується кільце за кільцем у довгому чепі життя! Тільки цього вечора цариця Анна була дуже сердечна, тепла, ніжна, сказала йому:

— Ти кращий, ніж я думала, мій муже, ти був варваром і язичником, нині став християнином і василевсом... і ти тільки почав свої діла, на які тебе покликав і благословив бог, ти будеш великим василевсом, мій муже! — Анна притулилась до нього й поцілувала. — А я, — продовжила вона, — за все це хочу зробити тобі й свій дарунок, хоч цей дарунок буде радістю твоєю й моєю...

— Який дарунок?

— Я непразна, Володимире, ношу під серцем твоє дитя певна, буде це син...

— Спасибі! — обняв і поцілував її Володимир. Зараз вона спить, що їй — тільки спати й спати. Анна зробила все, що могла зробити; вона народить сина, це буде їхній син, князь Володимир, напевне, любитиме його, але яка чужа йому була раніше, а чимдалі все більше й більше оця жона, славолюбна, самозакохана порфірородна Анна, що не може збагнути й навіть уявити муки, тривоги Володимира.

Стоячи біля вікна, він раптом здригнувся. Все втрачене, князь-василевс нічого не може виправити — серед ночі й пітьми народжується, якусь мить лунає й затихає, як випущена з лука стріла, крик, — це вмер смерд, обельний холоп Давило.

1

2

Спустившись з Гори, Малуша сіла під кущем над Почайною. Після всього, що сталось, у неї не було сил повертатись до монастиря в Берестовому, вона просто не хотіла туди йти.

Так вона й сиділа на піску, що остигав над водами, дивилась, як снуються навкруг

присмерки, темніє Дніпро, розтоплюються вдалині береги й коси.

Раз Малуша почула, як шляхом, що вився від Боричевого узвозу до Берестового, а ще один раз до Подолу промчали з Гори вершники. Вона затремтіла, зіщулилась під кущем, ніби смертельно поранена птаха, — крий боже, побачать її!..

Коли прийшла ніч, їй стало легше — темно навкруг, темним-темно в душі Малуші, вона нічого вже не ждала, нічого не бажала.

Вона навіть заснула — тихо, сидячи, як уміють спати старі люди, — похиливши голову на груди, опустивши в'ялі, висхлі руки на пісок.

І тоді їй привидівся дивний сон: ніби вона, як ластовиця, полетіла над берегами Дніпра, долетіла до воріт Гори, перепурхнула через них, пропливла двором, спустилась біля терема, зайшла в сіни, швидко піднялась на верх, стала серед палати.

Син її, Володимир, стояв у кутку, проміння багатьох свічок виразно освітлювало його обличчя.

"Хто ти єси?" — запитав князь Володимир.

Малуша здригнулась, простерла вперед руки.

"Я — твоя мати, Малуша!" — здавленим голосом промовила вона, дуже тихо, нечутне раз і другий ступила вперед, а він побіг їй назустріч, схопив за руки, обняв, припав головою до грудей.

Ще мить — і він став перед нею на коліна...

"Не ставай передо мною на коліна, — суворо промовила Малуша, — не ставай, бо це осрама. Ти — князь, я проста жінка, крий боже, хтось побачить тебе на колінах передо мною, краще вже я стану перед тобою".

"Ні, ні, ні!" — крикнув він, але підвівся й став біля неї.

Тепер син, її дитя, Володимир, був поруч з нею, вона бачила так близько бліде, рідне його обличчя, сиве волосся й вуси, темну родимку біля правого вуха, з якою він народився і яку тільки вона знала.

"Як довго, довго я шукала й ждала зустрічі з тобою", — вирвалось у Малуші.

"Я тебе також шукав і довго ждав, мамо, — відповів Володимир. — Тобі, либонь, нелегко було зійти на Гору. Ти стомилась. Сядь ось тут, спочинь".

І вона сіла, але не в крісло, на яке показував син, а на простій дубовій лаві біля дверей. "Колись у давно-давно минулі роки, — пригадала Малуша, — жила в цій світлиці Ольга, а тут, на лаві, лежали ключі..."

Він стояв перед нею, освітлений вогнями семисвічника, у темно-бузковому, золотом шитому платні, з червоним корзном на плечах, підперезаний широким поясом, у зелених хзових чоботях.

"Боже, боже, — прошепотіла Малуша, — який ти красивий, добрий син і який суворий, холодний світ..."

"Він суворий і холодний, — одразу ж сказав Володимир, — але не для нас, мамо. Я щасливий, бо знайшов тебе, поведу тепер у Золоту палату, посаджу одесну себе, одягну на твою голову корону Ольги, скажу людіям, воєводам своїм і боярам, гридням і дружині, мужам всіх земель: се — мати моя, ось вона сидить і повинна сидіти поруч зі

мною ".

"О сину, сину, — відповіла Малуша, — як ти схожий на батька свого Святослава. Ні, не підю я в Золоту палату, не одягну корони Ольги, не сяду одесну тебе... Колись ти, як син мій, лежав біля серця мого, зараз ти князь Русі, а лежиш у серці в мене. Одного я б хотіла, — промовила Малуша й тяжко зітхнула: — Щоб ти ніколи, ніколи не забував про мене. — Вона гладила й гладила сивий чуб на його голові. — А до тебе я йшла, щоб просити про Давила, не вбивай його, сину, пожалій себе, мене..."

І раптом Малуша прокинулась. Після яскравих вогнів палати, які вона так виразно бачила в сні, після теплої, душевної розмови, що тільки-но була в неї з сином, її дуже злякала темрява навкруг, пуста, в якій раптом опинилась.

Але не тільки це сполошило й змусило затремтіти все тіло Малуші — серед темряви й пустки, що стигла над Дніпром, берегами, Горою, всім світом, вона почула нестямний крик, крик людини, що помирає і востаннє, бодай голосом своїм, прощається з світом.

— Боже, боже! — вирвалось у Малуші. — Поможи ж йому, поможи!

Крик ще мить лунав у пустці й тиші ночі і як раптово виник, так і обірвався.

— Най буде прощен! — промовила Малуша й закуталась у хустку, щоб зігріти перемерзле тіло...

Хто знає, чи довго сиділа вона — для неї зникло все, навіть час... Година, дві, три — а хіба не однаково?

Починало світати, коли вона звелась на ноги, якийсь час стояла, тримаючись за стовбур верби, щоб не впасти, знайшла на піску ціпочок, сперлась на нього і пішла, пішла понад берегом.

З лівої руки, далеко за Дніпром, ясніло небо, там плавали легкі, схожі на заблукалих овець хмаринки, одна хмара, висока, темнувата, сягала високо вгору й нагадувала пастиря, що стоїть з києм у руках; над плесом колихався, як прозора блакитна намітка, туман, праворуч темніла Гора — з лісами, які круто спадали яругами до Дніпра, чорною стіною вгорі.

Спираючись на ціпочок, Малуша йшла понад Дніпром — стежкою, що звивалась по долині, серед кущів, з яких сипалась холодна роса, гаями, де панувала тиша.

Так вона дійшла до землянки, в якій жив Тур, сіла на камені недалеко від дверей — він немічний, хворий, може, ще спить, навіщо його будити?!

Проте Тур надто довго не прокидався, не виходив, вже сонце почало вставати з-за Дніпра, а в землянці було все тихо.

— Туре! — покликала Малуша. У землянці ніхто не відповів, і це було дуже дивно, бо старий гридень прокидався від найменшого шуму.

— Туре! — підвелась Малуша з каменя й постукала в двері.

Від доторку її руки двері прочинились, Малуша побачила дерев'яне ложе під стіною землянки, босі ноги Тура.

Він лежав мертвий на ложі, як і спав — горілиць, витягнувши руки, з обличчям, на якому відбилися втома, горе, вічний спочинок, і Малуша схилила коліна перед тілом того, хто любив її так безмежно й вірно, торкнулась устами його холодної руки.

На початку нового року, в пролітті*(*Новий рік на Русі починався до XV ст. з березня; проліття — перші три весняні місяці: березень, квітень, травень.), князь Володимир одержує сумну звістку з города Полотська — там від невідомої хворі помер князь Ізяслав, а невдовзі жона його і син Всеслав.

— Требіте путі! — велить Володимир. — Їду попрощатись з сином і його родиною.

І в розпуті і студень, через ліси й болота їде він до далекого Полотська, стоїть над могилами Ізяслава, жони його і Всеслава, що поховані були біля нової дерев'яної церкви, кілька днів живе у фортеці Регволда, ночує в палаті, де колись говорив з Рогнідою...

Володимир не спить, не може заснути в цій палаті. На мить забувшись, він чує далекий голос Рогніди, встає, підходить до вікна. У сірому тумані ледь окреслюються стіни города, каламутна Двіна; над високою кручею, там, де колись Рогніда опоряджала в далеку путь на лодії вбитих батька й братів, йому ввижається тінь: може, то душа Рогніди, знаючи, що Володимир у Полотську, прилинула сюди, в землю отця свого?

Світає... Ні, нікого й нічого немає над каламутними водами Двіни, край кручі стоїть самотня берізка.

— До Києва! Швидше до Києва! — велить дружині князь.

Князь Володимир лишається на Горі один. Цього ніхто не знає, — у нього є жона, цариця Анна, яку з повним правом називають красунею світу, Володимира оточують бояри, воєводи, мужі, що бережуть його нині так, як, либонь, ніколи ще не берегли жодного князя, вони раболіпствують перед ним, моляться на нього, славословлять, у нього є гридьба, що невідступне з мечем у руках охороняє князя-василевса, з ним — церква, єпископ і священники, а відтак і бог.

А все ж князь Володимир одним один. Цариця Анна — о, як йому чимдалі важче бачити її, проводити з нею дні й довгі ночі; бояри, воєводи, мужі — він не вірить, навіть починає боятись їх. Єпископ, священники — ні, й вони не можуть заспокоїти його.

У один з осінніх днів Володимир кличе до себе кращого здателя київського Косьмину, довго радиться з ним у своїй палаті, велить збудувати терем у Берестовому.

Здатель Косьмина не розуміє князя, який має чудові тереми на Горі, у Вишгороді, Білгороді. Терем у Берестовому, за три поприща від Києва, — що ж, він вирубає там ліс, навезе каміння й древа, поставить фортецю, яку видно буде з Гори, Дніпра, лівого берега.

Князь Володимир думає про інше.

— Ти, Косьмино, не рубай там жодного дерева, гай над Дніпром як стояв, так і мусить стояти, не вези туди каміння й древа, не став ні фортеці, ні палат високих, збудуй мені невеличкий терем, у якому б я жив один, де б міг спочити від усього світу...

Старий здатель Косьмина зрозумів князя — на схилі своїх літ, побудувавши багато теремів, соборів, храмів, він сам дуже хотів спочити...

Осінь. Уже ластівки, журавлі, гуси, лебеді полетіли у вирій, на теплі води, просто в небо. В городі Києві в цей час, як говорили, женили Семена* (*Женити Семена (1 вересня) — початок осені.), в довгі вечори в хижах, землянках запалювались лойові каганці, воскові свічі: рибалки в'язали сіті, жінки тягли безконечні нитки з кудель, ткали на кроснах толстини, вретища, яриги, унотьки й отроки в темних кутках, під наметами, в стодолах говорили й перешіптувались до світку.

Зима того року видалась холодна, люта, сніжна; людіє, повідає літописець, загигали в полі, птахи мерзли на льоту. Але до Берестового за городом Києвом ще з ранньої осені потяглись дереводіли, здателі; всю зиму там над горою клубочились димки, в гаях і урвищах над Дніпром палали вогнища, далеко котилась луна від множества сокир, — то здатель Косьмина будував по загаду князя Володимира новий терем.

Ніхто на Горі не міг збагнути, чого шукає князь у Берестовому, де тільки гори й кручі, звір у чащобі, ворон над чорним лісом. Адже немарне саме там ще за дідів-прадідів, тікаючи від орд, ховались, рили печери гнані люди, немарне й нині там, правда, не в лісі, а ближче до Дніпра, поставили свою церкву й монастир християни, що тікають від суєти світу.

Ще більш здивувались бояри й воеводи, коли до весни двір цей був закінчений і коли на власні очі побачили, що ж збудував у Берестовому великий князь.

Цей двір зовсім не нагадував тих, які князь Володимир мав в інших місцях. Він був невеликий — один терем з сіньми й верхом на дві світлиці, до стін його тулилось кілька клітей, двір оточувала дуже висока, складена з нетесаних дубових колод стіна — без городниць, без веж, навкруг якої викопаний був рів, ворота замикались на важкі залізні засуви. Чого шукав, від кого ховався князь Володимир у Берестовому за городом Києвом? Воеводи й бояри, оглянувши двір, тільки похитали головами, пошептались та й вернулись на Гору...

Князь Володимир приїхав до Берестового, коли плотники й каменярі закінчили роботу. Там залишився один здатель Косьмина. Він зустрів князя на воротах сам, кілька дворян ще прибирали терем.

Володимир обійшов двір, замислений, похмурий зайшов у сіни, піднявся сходами на верх — у світлицю, що виходила вікнами до Дніпра.

І враз на обличчі в нього з'явилась тиха, лагідна посмішка. Наскільки темний, похмурий був терем зовні, настільки чудовий краєвид відкривався з вікна світлиці — князь Володимир побачив плесо Дніпра, кілька лодій, що пливли на його голубому лоні, вкриту молодю зеленою травою й квітами долину, купи верб, що, потопаючи в повноводді, ніби руки з довгими пальцями, піднімали д'горі віти, церкву, монастир вдалині.

— Дякую тобі, Косьмино! — промовив князь Володимир. — Ти воздвиг за довге своє життя багато чудових споруд, але цей терем найбільше любий моєму серцю...

Епілог

У БЕРЕСТОВОМУ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Швидко перегортаються сторінки древньої повісті временних літ, в них повідається про події давно минулих днів, возвеличується князь Василь-Володимир.

Володимир був князем і воїном, він з кінця в кінець пройшов Русь ще раз, як це було при отцях і дідах його, з'єднав її землі. Древній Київ, що починав підупадати, знову засяяв, став твердинею над Дніпром. Перед матір'ю городів руських знову схилилась Русь.

Князь Володимир бачив і знав, що мусить не тільки з'єднати Русь, землі її вже жили не так, як допреже, в їхнє життя вривались нові, неznані сили, це нове ворогувало з старим, рушились закони й покони, зникала віра...

Боги? Так, людина хотіла вірити в бога, багатий вдавався до нього, щоб він освятив його скарби й багатства, убогий, що не мав шматка хліба й працював на багача, підіймав очі д'горі, простягав руки — може ж, бог побачить неправду на землі, щось дасть йому, дітям, родині?!

Старі боги не могли нічого дати людям. Суворі, мовчазні кам'яні й дерев'яні постаті їх стояли в городах, весях і на могилах, ці боги підтримували руських людей, коли ті йшли на брані, і самі були схожі на витязів, богатирів, простих воїв.

Проте вони нічого не могли дати людям, які жили по-новому, на зміну їм ішов Христос, що освячував багатство й бідність, утверджував владу дужих і покірливість смерда, цей бог був настільки милосердний, що обіцяв тому, хто нічого не мав на землі, але трудився на інших, рай, блаженство, щастя на небі...

Обрати новий шлях для Русі, з'єднати й повести за собою людей її князеві Володимирові було нелегко, бо старе, яке воно не є трухляве, безсиле, зайве, але ніколи не хоче помирати, нове часто хоч і справедливо, зате надто жорстоко ворогує з старим: князь Володимир, що почав життєвий шлях як ревний захисник і поборник покону й закону отців, переміг спочатку не когось, а свою м'ятежну сувору душу, щоб потім силою й мечем перемогти й оновити душу свого народу.

Так прийшла нова віра — жорстока, сувора, безжальна: князеві-василевсу — княже, бо як на небі один бог, так на Русі — він єдиний государ землі, бог благословляє й охороняє добра багатого й життя убогого, якщо ж у цьому світі хто чого не має, то матиме по смерті рай, усі радощі життя, життя вічне.

Це була могутня віра — розбурхана, буремна, м'ятежна Русь прийняла її й припишкля — не в Христа повірили люди руські, а тільки в те, що давно вже сталось у їхньому житті. Христос не відкрив, а тільки освятив, став на сторожі нового закону.

І сталось, як не дивно, так, що цей новий закон (про покон нічого й говорити — він повалився сам собою, як трухляве, зотліле древо,) саме цей новий закон і нова віра, що була його мечем, зміцнила Русь, християнство, що утвердилось, стало вже вірою всього світу, дало Русі науки й книги, храми, древляна Русь воздвигала нові споруди — кам'яні, вічні.

Більше того, нова, християнська Русь перестала бути таємничою землею варварів, виявилось, що вона має не менші, а більші, ніж усі землі, багатства, народ її став

врівень з іншими народами світу, худородний, як говорили гречини, князь Русі дорівнювався в силі своїй і славі з імператорами візантійським і німецьким, не він тепер, а вже вони здригались і тремтіли перед ним, руськими людьми, Руссю.

Це зробив син князя Святослава й рабині Малуші Володимир, князь і перший василевс руський; він зруйнував і поховав старий закон і покон, завів і утвердив закон новий.

Володимир був князем-василевсом. Візантія, Німецька імперія, Русь — це були три сили, навкруг яких гуртувався весь тогочасний світ. Десь над Ітилем-рікою й за Руським морем, правда, вже народжувались і виростали на костях колись могутніх, але загиблих імперій нові держави з народів, що виходили й виходили з глибин Азії, міне кілька століть — одна мить всесвіту — й вони з'являться на полі нової історії, світ здригнеться під ударами арабів, перед силою турків упаде й навіки загине Візантія, древня Русь обиллється кров'ю в жорстокій борні з навалом татар, безумний Батий, охоплений жадобою панування над світом, поставить своє шатро на Горі над Либеддю-рікою й звелить розгромити, спалити Київ.

І Київ буде спалений, орда Батия повалить його стіни, увірветься на Гору, в передграддя, на Подол. Тоді загине множество людей — чудових юнаків, хороших дівчат, в огні запалають і впадуть тереми, полум'я обійме й знищить усе, що руські люди будували й воздвигали сотні років, вогонь знищить навіть старі дерев'яні дошки, на яких записана була вся історія Русі, древні пергаменти з повістями времених літ, що утверждались потом і кров'ю.

Проте, давши волю смутку, не будемо впадати у відчай — Київ впаде, велика руїна пройде над Дніпром, у безвість, у неволю, кудись на схід татарські орди поженуть тисячі й тисячі руських людей, але горда, незборна Русь знову встане, й уже навіки, на попелі й пожарищах нові покоління збудують нові города й села. Русь ввтримає, вистоїть, стане міцною — така це земля, такі її люди...

А тим часом, во дні князя Володимира, в тогочасному світі, що охоплював собою Європу, Малу Азію і Схід, — до Джурджанського моря, Ітиля-ріки й гір Оралу — були три сили: Візантія, що існувала протягом століть, знала велич владування, слави, розквіту, але вже хиріла, розпадалась, йшла до неминучого кінця; Німецька імперія, що тільки починала збирати силу й пізніше протягом багатьох століть насильством, зухвалістю, великою кров'ю поневолюватиме народи; Русь, що мала дуже древню історію, але тільки тоді стала врівень з ними, відкривала нову сторінку свого існування.

Князь Володимир знав, у якому світі він живе. Колись його баба княгиня Ольга два місяці сиділа в Константинополі, добиваючись, щоб її прийняв і говорив з нею імператор Костянтин, — нині він був свояком імператора Василя, сли якого вважали за велику честь говорити з київським князем; колись німецькі імператори бряжчали мечами й кричали: "Drang nach Osten" — зараз до Києва приїжджали їхні сли з багатими дарами — сила перемогла силу, дві могутні імперії світу клялись Русі в дружбі, любові, мирі.

А все ж князь Володимир був неспокійний, тривожний, він пильно дивився на захід,

де новий німецький ітератор Генріх уперто посувався на схід, одні народи присипляв обіцянками про дружбу й мир — уже Польща й Чехія їздили на поклін у Кведлінбург, інші слов'янські землі примучував силою... Тільки на Русь не посягав Генріх, бо знав, що вона., а разом з нею й Угорщина, Болгарія, Візантія відповідять ударом на удар...

Знав Володимир ціну й Візантії — до Києва їхали й їхали священики-греки, тут приймали їх, сюди радо приїжджали здателі, каменотеси, маляри, яким у злиденному Константинополі не було роботи, — князь Володимир знаходив для них діло; в Києві і в інших городах виростали кам'яні собори, храми, будівлі, змінювалась, виростала, прикрашалась Русь, грецькі ж купці їздили тепер не так Дніпром, як битими шляхами — через землі тиверців і уличів. Голодному Константинополю було що купити в землі Руській.

Але Володимир бачив і інше — погасивши повстання в Малій Азії, імператор Василь починає наступ на Грузію, Вірменію, арабські землі — іноді діє обіцянками, дарами, коронами, іноді — силою, й так виходить до ріки Тібру, держави Шахвірменів, городів Едеси й Дамаска в Сирії, захоплює в Середземному морі острови Кіпр і Крит, загрожуючи звідси каїрським халіфам, — так він поширює володіння імперії далеко на півдні, де ніколи ще не бували легіони ромеїв.

Імператор Василь діє не тільки в Малій Азії — він хоче утвердитись і над Руським морем, подолати Болгарію, стати на берегах Дунаю...

2

Для Болгарії настала вирішальна година — імператор Василь зібрав кращі легіони імперії, виставив їх на межах Болгарії, сам з добірним військом, оточений полками безсмертних, виїжджає до Солуні, щоб очолити наступ проти коміта Самуїла, що сидить у Охридї, і кесаря Романа, що має столицею Скопле.

Самуїл Шишман розуміє, яка зловісна хмара нависла над Західною Болгарією, він посилає хороброго свого воеводу Несторицю до Солуні, щоб той там, на берегах Вардару, затримав військо Василя, а сам прямує горами на Приліп і Велес, щоб загородити шлях Василеві на північ.

На цей раз доля зрадила Самуїлу — полководець Феофілакт Вотаніат, що стояв під Солунню, розбив полки Несториці, ще один полководець, стратиг Філіппополя Никифор Ксіфій, обминувши Самуїла, пройшов ущелинами ріки Вардару на північ, досягнув Скопле.

Втім, нічого сміливого в цьому поході не було, бо тільки війська ромеїв наближаються до Скопле, відкриваються ворота міста-фортеці й звідти виїжджає кесар Роман, — недостойний онук славетного кагана Симеона ще раз, і тепер уже навіки, продав Болгарію.

Війська ромеїв і Самуїла зустрілися біля гори Біластиці. Це був страхітливий бій — на життя і смерть боролись болгари, коли б не син Гавриїл, що в останню хвилину одвів меч воїна-ромея, сам Самуїл поліг би на полі бою. Більше як десять тисяч болгар склали голови біля гори Біластиці, п'ятнадцять тисяч їх полонили ромеї, сам Самуїл ледь урятував рештки свого війська, втік до Приліпу, щоб там з'єднатись з загонами

Несториці й помститись ромеям.

Самуїл помстився. Коли легіон ромеїв на чолі з імператором Василем ішов долиною Струми, з півдня ж до них поспішав Феофілакт, щоб з'єднатись і вдарити на Гїрилїп, болгар на світанні оточили в глибокій ущелині легіони Феофілакта, закидали їх стрілами й камінням, вбили мно-жество воїв і самого солунського полководця. Почувши про це, імператор Василь завертає своє військо, чимдужче аж через віддалений Мелник тікає з гір, спускається в Македонську долину.

Але ще дужче й страшніше помстився імператор Василь. Прибувши в колісниці до Афінополя, а потім виїхавши з полками безсмертних до Біластиці, де легіонери охороняли п'ятнадцять тисяч полонених болгар, він велить приготувати в долині печі, залізні жигала, вишикувати полонених полками, оточити їх — голодних, зв'язаних — кількома легіонами.

Був десятий день серпня 1014 року — чудова пора в Болгарії, коли в долинах усе цвіте й досягає, високо вгорі голубіє в своїх глибинах безхмарне небо, на обрії, як сторожа, височать гори.

Оточений безсмертними, імператор Василь стояв того дня на пагорбі, дивився в долину на печі, в яких жарко палахкотів вогонь, на розпечені жигала в руках у воїв-ромеїв, на болгар-полонених, що стояли полками, на чорну підкову легіонів, які оточували всю долину.

Полонених підводили до печей зв'язаними в десятки. Розпалені жигала, як стріли, прорізували повітря й впивались в очі, що бачили в ці хвилини долину, гори, небо...

Вої кричали... І як їм було не кричати, коли переможці-ромеї забирали в них найдорожче, що має людина, — очі! Гори ж мовчали, а коли б вони й могли кричати, то хіба це зупинило б імператора Василя, який велів осліпити п'ятнадцять тисяч полонених болгар, навік діставши за це назву Василя Болгароктона!* (*Болгароктон — Болгаровбивця (гр.).) Коли ж ці тисячі були вже осліплені, він велів на кожну сотню незрячих випекти іншим по одному тільки оку, щоб ті повели осліплених до коміта Самуїла, а кесаря Романа, що саме прибув до його стану, призначає патрикїєм, управителем города Абідоса в Малій Азії.

Більше ніж через місяць, у день 15 вересня, осліплені дійшли до столиці Приліпа. Почувши про це, Самуїл виїхав їм назустріч, він бачив, як удалині на снігах гори з'явилися вої, як вони спускаються в долину.

І от вони почали йти мимо нього — сотні сліпих, а поперед них одноокі провідники... Це було страшне видовище: сліпі болгари йшли по рідній землі, серед гір, яких не бачили, перед комітом Самуїлом Шишманом, під знаменом якого вони так довго боролись, за що віддали свої очі.

Але ж якщо не видно рідної землі й гір, то вони чують їх пахощі, чують голоси дітей, що колись помстяться за них, провідники сказали сліпим воям, що на них дивиться коміт Самуїл Шишман, їх где отчина.

І сліпі вої, йдучи мимо Самуїла Шишмана, закричали:

— Да жиє коміт Шишман! Да жиє Болгарія! Тільки сам Самуїл не чув цих криків —

раптом у нього нестерпно заболіло серце, світ затьмарився перед ним, підкосились ноги, він упав на землю.

— Води! Ковток води! — прохрипів Самуїл.

Але йому, мертвому, вода вже не була потрібна.

— Самуїл помер! — залунали крики. — Немає нашого коміта...

Осліплені вої опускались на коліна.

Люто розправившись з Болгарією, імператор Василь повертається до Константинополя, велить приготувати мармурову дошку, висікти на ній напис і виставити її в Сосфеновому монастирі під Константинополем.

На цій дошці було написано:

"Якщо будь-коли повстануть болгари, їх не можна перемогти у битвах віч-на-віч, а треба спроквола забирати їхні города й фортеці, наполегливо спустошувати їхню землю, нарешті, довести до нестями..."

Імператор Василь справді заслужив прізвиська Болгаровбивці.

З

Чутки про події в Болгарії, звичайно, швидко дійшли до Києва. Вони дуже схвилювали й просто приголомшили князя Володимира. Отже, Візантія діє так само, як і раніше: роз'єднує, сварить між собою народи, а на крові й костях їх будує свій добробут.

Сли Русі їдуть до Константинополя, у Києві з'являються василіки імператорів Василя й Костянтина, клянуться в любові й дружбі, проте чого вони варті — у Візантії свій шлях, Русь будує своє життя.

Візантія стала й стоїть на берегах Дунаю. На Русь невинним потоком ідуть тепер і йдуть болгари — це вже не тільки священики, а знать, яку розорила Візантія, убогі люди, що нічого не мали, але досі були вільні, — вони осідають у Києві, в городах і весях Русі, руські ж люди охоче приймають болгар.

Рушити на Візантію? Ні, цього вже не можна, це пізно робити; між двома імператорами укладено довічний ряд. Русь взяла у Візантії те, що хотіла, Візантія дала Русі, що мала...

І чим далі, то вже дужче виявляється безсилля Візантії, вже Херсонес перестав бути фортецею — це тільки торговиця Константинополя, херсонеські й константинопольські купці залишають пониззя Дніпра, осідають на житло в Києві, їдуть до Смоленська й Новгороду.

Імператор Василь раз за разом посилає своїх слів до Києва — деякі з них ідуть просто до князя Володимира, деякі — в покої цариці Анни.

Вона — дочка зрадливої Феофано й сестра Василя Болгаровбивці — живе в городі Києві, заводить і заводить у княжому теремі порядки й церемоніал візантійського двору, її оточують двірські жони, на чолі яких стоїть, подібно до опоясаної патрикії Великого палацу, старша бояриня, у палатах цариці весь час вештаються сановники, церковники, спокій її охороняють озброєні довгими мечами рицарі...

Багато й дуже багато робить цариця Анна, в неї, як і слід було ждати, є друзі серед

воеводш і бояринь, вона — патронеса храмів і соборів, вона не шкодує золота, щоб здобути прихильників і серед воевод та бояр.

Одного не може зробити цариця Анна — напрочуд красива, чарівна, справжня дочка своєї матері Феофано, вона відчуває, що її не любив, не любить, ніколи не любитиме муж її Володимир, вона чужа йому, він завжди чужий їй.

Анна надіялась, що все зміниться, коли вона народить сина, коли ж народився цей перший син Борис, зрозуміла, що батько, може, полюбить свою дитину, та не полюбить її, хоч вона й стала матір'ю.

Другим сином Анни був Гліб. Князь Володимир стояв над його колискою, теплими очима дивився на своє дитя, але не обняв, не поцілував жони — матері дитини.

У цій безмовній боротьбі між Анною й Володимиром не було виходу й рятунку — марно намагались палити камінь, горить тільки те, що може горіти, в чому є життя, вогонь. Ідуть роки, і ніщо ніби не змінюється, ростуть сини князя Володимира Борис і Гліб, з часом вони одержать від отця свої землі — Ростов і Муром, цариця Анна, так і не домігшись того, що хотіла, хворіє, змінюється вже й князь Володимир, ось-ось і старість, кінець...

Але холодна, черства, непідкупна рука історії, перегортаючи ще одну, і тепер уже останню, сторінку в повісті князя-василевса, робить її невимовно важкою, надзвичайно жорстокою, печальною...

Власне, іншою вона й не могла бути — ніколи хмара не падає на землю зливою чи градом одразу, вона збирається з окремих краплин довгий час, поволі; ніколи море приском не робиться буремним і ревучим — довго-довго перед тим віють вітри, розгойдуючи хвилі; те, що сталося на схилі літ з князем Володимиром, уготоване було ним самим, його життям, діянням.

4

Все починалось з города Києва, і навіть з Гори... На перший погляд, як здавалося всім та й самому князеві Володимирі, і на Горі, і в городі Києві було спокійно — за високими стінами Гори жило, багатіло, мудро керувало землею боярство, воеводи, на чолі яких стояв великий князь Русі.

Князь Володимир, правда, знав, що всі ці мужі не однакові, — тут, на Горі, жили воеводи й бояри, що прийняли християнство й цупко тримались за нього, деякі молились новим і старим богам, а були між ними й язичники — невдоволені, хижі, злі мужі, які в давні часи чи пізніше втратили свої статки, нових пожалувань не мали, сиділи за високими тинами в своїх теремах, вночі, як тіні, блукали по Горі.

Віддані князеві Володимирі люди — знатні бояри й воеводи — не раз говорили йому про язичників, натякали, що навкруг є багато ворогів, що треба берегти й охороняти його особу.

Про це ж говорили й гречини, що приїхали разом з князем із Херсонеса, всі ті ромеї, які прибули до Києва з царівною Анною, священники, купці, сли, що їхали й їхали з Константинополя.

— У столиці Візантії, — повідали вони, — божественну особу імператора

охороняють полки безсмертних, у Великому палаці є етерія — цілі загони скопців, що стережуть його день і ніч, а в фемах є послухи в канцеляріях стратигів, при єпархіях.

Князь Володимир сміявся:

— Що вони охороняють? Адже особа імператора божественна?

— Саме через те, що імператор божественний, його слід дуже пильно охороняти, слухати, дивитись! І ти дивись, княже! У Києві й усій землі Руській є багато ворогів...

І хоч князь Володимир сміявся, на Горі з'явилися послухи, княжі очі й вуха були нині скрізь у городі — в передградді, на Подолі, в Оболоні, на всіх дворах.

Це робилось немарне — за стінами Гори, де жили вільні поки що мостники, кузнеці, переводіли, скудельники, на дворах і землях боярських, де працювали смерди, що мали свої двори, але де все більше й більше ставало і обельних холопів — повних рабів своїх господарів, — там ширились пожежі, татьба й розбої, вже тіуни й ємці ходили по Подолу й Оболоні тільки з гридьбою й зовсім не потикались туди вночі, там чимдалі гостріше й прилюдно ганили воєвод, бояр, тіунів, князя...

Нічого цього князь Володимир не знав — йому сповіщали тільки про пожежі й татьбу, не згадуючи імені князя-василевса, коли ж він і сам, вирушаючи на лови чи в один із своїх дворів, проїжджав у багатому одязі, оточений воєводами й боярами, часто знатними гостями, передграддям і по Подолу, там стояли заздалегідь покликані смерди, холопи, що славословили Володимира-князя, а на всіх кінцях города чатувала гридьба.

Що ж до головників, татів, паліїв, сволочників, які викопували трупи християн на кладовищах, рубали хрести, Володимир був безжальний... Власне, це робив уже не він, — щоб захистити своїх, княжих мужів і всі ті добра, які давав він за їхню службу (а інакше вони б йому й не служили), князь Володимир заводив нові й нові закони: вбивство таких мужів каралось подвійною вірою й смертю, за вбивство вільного ремісника чи смерда бралась віра проста, коли ж хто вбивав холопа, то не платив нічого за його безталанну душу, а мусив лише відшкодувати втрату раба господареві... Суворим життям жив тепер город Київ: як на небі був бог — владика життя й володар усього сущого, біля нього — апостоли й святі, що діяли словом бога, та ще грішні душі, яким судились огонь і муки, — так на землі були князь, його мужі і велике множество нищих людей, що робили на князя й мужів.

Тільки ж земля не була небом, тут багатий дбав і примножував власні добра, в убогого забирали останнє зерно, холоп-раб гострив окісок і виходив уночі на дорогу, підкрадався до кліті боярина, ..

Так і писався новий закон, на крові нині стояв Київ, великий князь і василевс Володимир твердо сидів на столі своєму.

Більше непокоївся князь Володимир про землі свої — у деякі з них він послав синів, у деяких сиділи свої, місцеві князі.

З місцевих князів Володимир не дивувався — вони з великим трудом платили Києву дань, не посилали вчасно земського війська, хижо дивились на бояр, що приїжджали з Києва на пожалувані їм землі. Час від часу князь Володимир виряджає в ту чи ту

непокірну землю дружину, і горе тій землі, далеким українцям Русі: сила перемагала й тримала в покорі силу.

А сини як підпирають великокняжий стіл, члени його ж роду, його очі, руки, рідна кров? Вишеслав у Новгороді, Мстислав у Тмутаракані, Ярослав у Ростові, Святополк у Турові... "Діти мої, — послав їм князь Володимир грамоти, — сидя в Києві, думаю про вас, кріпите землю отців наших, мудро утверждайте закон, будьте в'єдно зі мною й городом Києвом..."

Але сини гірше, ніж місцеві князі, сплачували дань, тримаючи великі свої дружини, мало посилали земських воїв до Києва, часто не приймали бояр і воєвод київської Гори, бо роздавали землі своїм мужам. І в далекі й близькі землі їхали послухи, очі й вуха князя з'явилися по всій Русі.

Так Володимир довідався про те, що діється в недалекому Турові, де сидів князем син Ярополка — Святополк. Воєвода Безрук, який був у Турові правою рукою Святополка, а водночас послухом Володимира, часто приїжджав до Києва, завжди заходив до князя Володимира, приїхавши ще раз, хотів говорити з ним віч-на-віч.

— Я слухаю тебе, воєводо! — сказав Володимир, коли вони залишились тільки вдвох у одній з палат на верху терема.

— Маю недобрі вісті з города Турова, княже, — повів Безрук.

— Що за вісті, — стривожився князь, — і чому вони недобрі?! Адже ти сидиш там, блюдеш княжий стіл.

— Не один я господар у Турові, князем города й усієї землі є Святополк... Нас ніхто не почує, княже?

— Говори сміливо! Тут тільки я та ще ти...

І Безрук розповів Володимирі, що князь туровський Святополк через жону свою Марину налагодив зв'язок з тестем — польським князем Болеславом — і німецьким імператором Генріхом, які обіцяють дати йому збройну допомогу, а через єпископа Рейнберна — духівника Марини — з римським папою і що Святополк уже готовий, спираючись на воїнство Болеслава, вирушити на Київ, убити його — князя Володимира, захопити Київський стіл, прийняти католицьку віру...

Вслухаючись у кожне слово, яке промовляв воєвода Безрук, князь Володимир непорушне, спираючись на поручні, сидів у кутку палати в кріслі, довго мовчав, раптом так дуже стиснув пальці правиці, що зламав поручні.

— Воєводо Безрук! — Встав Володимир з крісла. — Чи розумієш ти, що сказав? Якщо це правда — Святополк мій ворог, якщо лжа — ти приймеш смерть...

— Княже Володимире, — спокійно і впевнено відповів Безрук, — я сказав тожко правду і мусив її сказати, бо служу Русі, людям, тобі.

6

Пізно вночі земляними, слизькими після недавнього дощу сходами князь Володимир спустився в поруб, де сидів Святополк. Попереду нього, тримаючи голі мечі в руках, ішли два гридні, воєвода Вовчий Хвіст з світильником у руках ступав взап'ять князеві.

— Вийдіть, гидні! — велів Володимир, коли ті, одімкнувши важкий замок, увійшли до порубу, а воєвода поставив світильник на землю. — Ї ти йди, воєводо!

Кволе проміння освітло поруб, складені з дубових кругляків, вкриті білою плісенню стіни, покровину з важких тесаних колод, долівку, два пні, на одному з яких стояла корчага з водою й лежав хліб, та ще купу перетертої, зотлілої соломи в кутку.

Ще в одному кутку, опустивши руки, у сорочці й ногавицях стояв босоніж Святополк. Проміння від світильника вирвало з півтемряви його обличчя, низький лоб, перерізаний пасмом довгого волосся, тривожні очі, гострі вилиці й стиснуті уста, заросле щетиною підборіддя.

— От я і прийшов до тебе, Святополче! — дромовив Володимир,

— Бачу! — посміхнувся той. — Дякую, що одвідав, княже Вододимире. Шкода тільки, що зустрічаю тебе не в палатах, а тут, у порубі.

— Це правда, шкода! — зітхнув князь. — Але ще поробиш, — мусимо тут і отак говорити. Він сів на пень.

— Стомився я! Сядь і ти! — запропонував Володимир Святополку.

— Я й постою, — похмуро промовив він. — Мені немає від чого стомлюватись — хіба від дум...

— Про що ж ти думаєш, Святополче?

— Князеві, який учора сидів у палатах, а нині гние в твоєму порубі на трухлій соломі, є що думати.

— Чому не думав про це раніше, коли хотів підняти смуту в західних волостях Русі, йти з тестем своїм на Київ, вбити мене — київського князя, зрадити віру руських людей, стати слугою папи?

— Зараз я в твоїй власті, — спроквола відповів Святополк, — ти дужий, вельми дужий, княже, василевс... Але навіщо вигадуєш таке про мене — учора туровського князя, а нині в'язня, кинутого твоєю десницею в цей поруб?

— Марно ти нарікаєш на мене. Не я тебе кинув у поруб, це бояри й воєводи, що чули про твої замишляї в Турові, схопили тебе, привезли до города Києва... Та й жона твоя Марина, духівник Рейнберн, іже були з тобою, нині сказали правду... О люди, люди, всі ви такі, днесь служите одному, завтра другому...

Святополк мовчав, дивлячись у темний куток порубу, потім обернувся до Володимира, й той побачив його запалені очі, закушені уста.

— Що ж, — задихаючись, прохрипів він, — коли все знаєш, скажу і я правду... Слухай, княже Вододимире! Це — так! Мислив я з Турова йти на Київ, мислив перемогти твою дружину, а вже вої мої, либонь, не пошкодували б і тебе... Важко мені в цьому признатись, тобі це страшно чути, але отака моя правда.

Володимир здригнувся й промовив:

— Чую, Святополче! Тепер ти сказав правду. Але марно думаєш, що вона страшна мені. Ні, не за себе боюсь, за Русь, за людей її страшно.

Довгу хвилину по цьому князь Володимир мовчав, а потім продовжив:

— Страшно, Святополче, за Руську землю... З одного боку — ромеї, зі сходу

насувають печеніги, за ними ідуть половці, з полунощі точать ножі свіони, ти ж хотів від заходу пустити в нашу землю ще й поляків, німців, гіапу римського.

— Поляки й німці далеко, — заперечив Святополк. — Папа римський від них ще далі... До Візантії, — процідив він, — либонь, ближче, адже так, княже?

Володимир зрозумів, на що натякає Святополк.

— Я на легіони ромеїв не спирався й не пустив би їх на Русь... Віру християнську я приймав також не від константинопольського патріарха.

— Я також не збирався продавати Русь, — Зухвало крикнув Святополк, — ні полякам, ні німцям, ані папі!..

Князь Володимир гірко посміхнувся.

— Так чому ж ти тоді так діяв, Святополче? Довгу хвилину в порубі було тихо, тільки з дерев'яного зрубу стіни в одному місці однозвучне падали краплини, потріскувала солома в кутку, за дверима раз і другий пролунали кроки.

— Від уності моєї, — почав Святополк, — я не любив тебе, княже, бо кров батька мого Ярополка запеклась на твоїх руках, бо ти вигнав матір мою Юлію з Києва, бо мене зневажили діти твої й сам ти, бо ти, розділяя землі, поставив мене князем у найгіршій волості — Турові, бо ти ніколи й ні на крихту не робив мені добра, тільки зло... Чому ж я мусив робити тобі добре, як міг я не помститись за батька, матір і за все, за все?..

Сперши голову на руки, князь Володимир слухав слова Святополка.

— Ти сотворив добре, сказав мені свою правду, хоч, Святополче, ліпше би було та й міг її сказати раніше. Що ж, я почув це нині від тебе, хоч знав твої думи раніше...

— Так чому ж ти кинув мене в поруб, допитуєш, мучиш, якщо все знаєш?

— Я прийшов не допитувати, а говорити з тобою, Святополче, бо все це неправда.

— Великий княже і василевсе Русі! — засміявся Святополк. — Тобі мало того, що ти вверг мене в цей поруб, хочеш познущатися з мене?

— Я говорю це, — ніби не почув його слів Володимир, — бо не хотів убити і не вбивав брата мого, а твого отця Ярополка, багато горя й муки прийняв сам від нього, а ще більше — Русь і її люди, я ж усе простив йому, кликав на мир і любов... Князя Ярополка в сінях терема убили два гридні, яких підкупив воевода Блуд, ти, Святополче, це знаєш.

— Не вірю! Так вигадав ти з своїми боярами, це ви націлили мечі вбивць у серце мого батька...

— Я вислухав твою правду, чому ж ти не хочеш слухати мою?! Втім, ти зараз сам усе зрозумієш...

— Слухаю! — крикнув Святополк. — Що ж ти ще скажеш мені?

— Скажу те, що я ніколи не проганяв і не міг прогнати з Гори твоєї матері Юлії, бо твій батько не Ярополк, як усі вважають і як думаєш ти сам...

— Не Ярополк? Княже Володимире, ти глузуєш з мене... Навіщо?! Хто ж мій батько?

— Був час, коли все було не так, як нині, — смутно сказав Володимир, — був час, коли мати твоя поховала мужа свого Ярополка й любила мене... Від любові цієї, від

гріха нашого ти й народився, а я... твій батько.

Святополк стояв у кутку порубу й пильно дивився на князя Володимира, що сидів на пні, похиливши низько голову. Мить — він здригнувся, здавалось, хотів кинутись уперед.

Але мить була така коротка — Святополк не думав іти вперед, він обхопив голову руками, стиснув зуби так, що навіть Володимир почув скрегіт, і підвівся...

— Ти — мій батько? — крикнув він. — Ні, ти жартуєш, княже Володимире. Ти хочеш мене обдурити, як множество людей... Не вірю, чуєш, я не вірю, княже!

У Володимира нестямно колотилось серце. Страх, рани далекого минулого, скорбота, що так усе сталося, що він знову стоїть перед тінню брата Ярополка, а може бути — плодом своєї любові, перед сином, розривали його душу.

— Святополче, — вставши з пенька, хрипко промовив він. — Брата Ярополка нема, кості матері твоєї Юлії поховані в Херсонесі, я один нині відповідаю й мушу відповідати за наш гріх. Правду говорю, ти — мій син, іди ж до мене.

І він справді був би безмежно щасливий, з його душі, мабуть, спав би той тягар, який протягом багатьох і багатьох літ гнітив його, коли б Святополк пішов до нього, простягнув свої руки.

Та Святополк не рушив з місця.

— Жорстокий, безжальний княже, — прохрипів він. — Зараз я вірю тобі, але навіщо, навіщо ти мучив мене, зробив таким, яким я є? Вже мені пізно змінюватись, чуєш, — він на мить замовк і кінчив, — я проклинаю тебе!

Володимир зрозумів, що сталося, — Святополк устами своєї матері проклинає, ненавидить його: у цю ніч, в цьому порубі нічого не можна зробити.

— Що ж, Святополче, — сказав він, — ти проклинаєш, а я... я прощаю тебе.

Князь пішов до дверей порубу, рішучим рухом, так що забряжчали засуви, широко розчинив їх.,

— Ось двері розчинені, — промовив Володимир, — іди, Святополче...

Він першим вийшов земляними сходами з порубу, побачив воєводу Вовчого Хвоста й гряднів.

— Я увільнив князя Святополка з порубу, — сказав Володимир воєводі. — Віднині він житиме на Горі. Пустіть його.

Надворі сіявся дощик. Низько над Горою пливли кошлаті важкі хмари, із-за них крадькома визирали зорі. Було холодно, вогко, пусто.

6

В один з перших днів зарева* (*Зарев — серпень.) князь Володимир дізнався про кончину колишньої жони своєї — княгині Рогніди. Розповів йому про це єпископ Анастас, що до світання прийшов у терем, побудив князя.

— Нині вночі, — скорботно промовив він, — у бозі спочила княгиня Рогніда — черниця Анастасія.

— Вона тяжко хворіла, страждала? Чому мені не повіли про це? — повернув голову до єпископа й подивився на нього якимись великими очима князь Володимир.

— Княгиня не веліла комусь говорити про свою хвор, — відповів Анастас, — і не турбуйся, княже, вона не мучилась, не страждала, дні й ночі проводила в самоті, вкушала хліб та воду, давно вже нікого не хотіла бачити, тож вчора покликала мене й висповідалась, а вночі тихо спочила, пішла в світ інший...

Єпископ, це було помітно, розповів не все, що знав про кончину Рогніди, він був єдиним свідком останнього дня її життя, останнім розмовляв з нею, але князь Володимир не став у нього нічого запитувати: якби Рогніда щось хотіла йому переказати, Анастас сказав би про це.

— Де лежить її тіло?

— У Предславині, в теремі, княже.

— Коли її поховаємо?

— Завтра, княже.

— А де?

Єпископ на якусь хвилину затаївся.

— Княгиня Рогніда простила всіх і просила, аще завинила, її простити, тіло ж заповідала поховати без пошесті й слави там, де й жила, — в Предславині, вона-бо давно зреклася суворого світу, як і світ зрікся її, а все добро своє заповідала церкві...

Стоючи біля вікна, Володимир довго дивився, як надворі починає снуватись павутиння світанку, потім обернувся до єпископа й сказав:

— Не будемо судити... Рогніда зробила так, бо ніколи не дбала про суєтну славу, але для слави нашої й церкви її слід поховати як княгиню.

Єпископ схилив голову — він згоден був з думкою князя.

— Велю, — суворим голосом сказав Володимир, — віддати погребову пошесть моїй жоні Рогніді як княгині, тіло ж покласти там, де сама побажала, — в Предславині.

Володимир замовк. За вікном усе більше розпалювалось денне світло. Проміння його впало на бліде обличчя, високе чоло.

— І ще я хочу, — важко передихнувши, закінчив князь, — попрощатись з нею. Уночі ми з тобою, отче, підемо в Десятинну церкву.

Ніч. Нічого не видно. Десь у п'ятні лунають кроки. Кілька чоловік пробують землю посохами, спускаються шляхом, що веде від воріт Гори. Ось вони, чути, повертають ліворуч, прямують через яр до Десятинної церкви, обриси якої вимальовуються на сірій тканині неба.

Скоро, либонь, буде дощ, парить, важко дихати. Небо перерізала сліпуча блискавка, й на мить стало видно, як люди зупинились на пагорку — високі й чорні, прямують до дверей церкви. Вдарив грім, на землю падають великі краплини.

У бабинці Десятинної церкви горить кілька свічок, жовте проміння їх освітлює пізніх, одягнутих у темні м'ятли* (*М'ятли — довгі темні одяги.) гостей — попереду священики, за ними з посохом у руках єпископ Анастас, поруч з ним князь Володимир.

Дерев'яна, видовбана з товстого стовбура липи корста з тілом княгині Рогніди стояла в правому притворі церкви, навкруг неї горіло у високих срібних світильниках багато свічок. Коли князь і священики стали туди наближатись, то почули голос, що

одноманітно читав слова з псалтиря, а далі побачили черницю, яка читала, і ще кількох, що стояли на колінах біля труни небіжчиці.

Помітивши пізніх прибулих, черниці одстунили, зникли десь у півтьмі церкви, далеко в переходах стали єпископ і священники, князь Володимир лишився один перед корстою з тілом своєї першої дружини — княгині Рогніди.

Так, тепер він був один на один із тією, яку, не бачивши, нарік колись своєю жоною і не зрадив свого слова, а покликав до Києва, зробив княгинею Русі...

Він був один на один із тією, яку так безглуздо забув на одну годину, зрадив, за що суворо заплатив, платить і, либонь, довго ще буде платити.

Він був один на один із тією, якій у найважчий час свого життя не звівся у всьому, послуховавшись розуму, а не серця, зробив ще одну, останню вже, помилку, зрікшись Рогніди і назвавши своєю жоною грецьку царівну Анну.

І от нині, скрадаючись у півтьмі заревної ночі, він прийшов до її тіла, щоб запитати себе: де була правда, а де лжа життя, де була любов і де неприязнь, щоб відповісти самому собі, кого ж у житті він любив, а кого ні, та ще хто любив його — сина рабині, князя, а потім василевса?!

Він стояв біля корсти княгині Рогніди у темному м'ятлі, в чоботях, на які ліг жовтий порошок Гори, полум'я свічок освітлювало сивий чуб, похмуре чоло, довгі вуса, смутні очі, й дивився на неї.

Проминуло багато літ, коли Володимир бачив востаннє Рогніду. Вона лежала в корсті така, якою він знав її й раніше, либонь, смерть тільки підкреслила те, на що в житті звичайно не звертають уваги: в сяйві багатьох свічок виразно було видно високе чоло княгині й ті ж самі вигнуті брови, горді, ніби невдоволені уста, гостре підборіддя та ще складені на грудях руки — з тонкими, прозорими навіть пальцями.

Було в цьому обличчі одно: Дуже бліде, з гоструватими вилицями, глибоко запалими очима, зморшками біля носа й уст, зовсім сивим волоссям, що змінило золотистий льон давньої коси, — це обличчя було тепер дуже далеким від задушливого притвору церкви, суєти суєт Гори, усього світу.

І князь Володимир зрозумів, що марно він думав, ідучи сюди і ставши перед тілом княгині, знайти відповідь на питання, які так давно терзали його душу, — ні, княгиня Рогніда раніше й ще до того, як одягла черничий одяг, відповіла на питання, чи любила вона Володимира-князя... О, як міцно, усією душею і серцем любила вона його, як обережно, достойно пронесла цю любов через усе своє життя, через неї померла, і хоч зараз тут, у церкві, лежить мертво її тіло, та живе й вічно житиме її любов.

І навіть учора, в останні години свого життя, бачачи перед собою смерть, Рогніда сказала, що всіх прощає й просить її простити, — ні, не про всіх говорила вона, а про нього, князя Володимира, єдиного свого мужа, бо любила так, що хотіла тільки смерті.

А він? Князь Володимир неминуче мусив себе запитати про це в годину, коли був один на один з першою своєю жоною, розлучаючись навіки з тим, чого нізащо й ніколи тепер уже не міг повернути... Він — князь Володимир — чи любив її?

І не відповідь на питання, а невимовна гіркота втрати, безмежний жаль за тим

найкоштовнішим, що він мав колись, але втратив, туга за молодістю, мрією, любов'ю і щастям обгорнули душу й стиснули серце князя Володимира...

Не нині, не в останні роки, а все життя князеві Володимирі важко було жити, проте в самоті своїй, трудах, борні, не признаючись навіть собі самому, знав, розумів, відчував, що близько є людина, до якої він може піти, в усьому признатись і одержати прощення, любов і підтримку, — цією людиною була жона Рогніда.

А тепер її немає — вже нікому йому розповісти про свою скорботу, розпач, тугу, вже ніколи він не зможе звернутись до неї, не почує довіку її голосу...

Не володіючи собою, у відчаї й безнадії він схилив коліна перед тілом княгині, припав головою до холодного каменю підлоги, і сльози покотились з його очей, — у притворі Десятинної церкви великий князь Русі імператор Володимир плакав над попелом і тліном великої, але навіки втраченої ним любові.

Коли князь підвівся з колін, до нього підійшли єпископ Анастас і священники.

— Я попрощався й навіки примирився з княгинею Рогнідою, — коротко сказав князь. — А тепер підемо...

Під високим склепінням церкви залунали кроки. Черниці вийшли з темряви, стали на коліна, одна з них — з низьким, дуже сумним, але водночас спокійним голосом — почала:

— "Плачу і ридаю, єгда помишляю смерть..." Одійшовши далеко від корсти, князь Володимир обернувся й ще мить бачив у сяйві свічок голову Рогніди...

Надворі вже розходився дощ. Низько над головою, огортаючи бані церкви, летіли хмари. Земля була вогка, мокра, скрізь у темряві дзюркотіли потоки, чоботи грузли в непролазному багні.

Витягаючи з трудом ноги, князь Володимир і єпископ Анастас поволі крокували до Гори — пільма снувалась навкруг них, на тлі сірого неба чорніли стіни, дахи теремів, дерева.

Раптом князь зупинився: на пагорку перед ними вималювались дві постаті — високого стрункого юнака у гостроверхій княжій шапці, набагато нижчої від нього жони чи дівчини, що стояла поруч, тримаючи юнака за руку.

Володимир пізнав їх — це були син його Ярослав і дочка Предслава. Доля не милує Ярослава, він прибув з далекої Ростово-Суздальської землі, щоб говорити з батьком, а потрапив на похорон матері. Втім, може, це справедливий перст долі — Рогніда палко любила Ярослава, він так любив її!..

От вони і йдуть потай, уночі до Десятинної церкви, щоб попрощатись з тілом матері, почули кроки, зупинились.

Князь Володимир хотів, нестямно хотів кинутись до них, обняти живих дітей мертвої Рогніди, поцілувати, — тоді б йому стало легше, спокійніше, він не був би таким самотнім у цьому нічному тьмяному світі...

Але він яє міг піти до них — дві постаті, що скрадались пізньої години до Десятинної церкви, як німий докір, як жорстокий осуд того, що вже сталось і того повернути було несила, стояли на пагорку, син і дочка без слів, у невимовному горі

здалеку дивились на отця свого.

І він схопив, вп'явся в руку єпископа Анастаса, завернув з стежки, пішов, тягнучи його за собою, мимо дітей, зупинився тільки на Горі, коли Десятинна церква, дві темні постаті на пагорбі залишились позаду, зникли в імлі.

— Яка ж крута ця гора! — промовив князь Володимир. Тієї ночі він не лягав спати — до самого ранку горіла свіча в палаті. Володимир, смутний, збентежений, слухаючи, як нестямно колотиться серце в його грудях, то сидів у кріслі перед столом, то вставав і важкими кроками ходив у палаті, близьких переходах. Скільки і яких важких дум передумав він за ніч! Ось тут, у палаті за столом, у цьому кріслі сиділа Рогніда — ляне волосся, ясні очі, тихий співучий голос: "Муже мій, Володимире, а я ж тебе все жду та й жду..." Ось

переходи, двері ліворуч, колись він переступав їх поріг. Місячна ніч, у кутку кімнати стоїть Юлія, вона йде вперед, кладе руки на його плечі: "Княже Володимире, ти прийшов до мене?.." Хтось кличе князя:

— Цариці Анні тяжко, вона хоче бачити тебе. Він заходить до спочивальні Анни — там горить свіча, біля ложа стоять дві дворянки, в жовтому промінні Володимир бачить обличчя Анни, що пашиє від жару, перелякані очі.

— Я дуже застудилась, василевсе, тіло моє горить, груди розриває кашель...

— Ти одужаєш, швидко одужаєш, царице!

Дворянки дають Анні тепле питво, вона заплющує очі, от, либонь, і спить.

Темні переходи, розчинене вікно, деś недалеко в темряві, в гушавині дерев кричить птах: "Пу-у-гу! Пу-у-гу!"

"Віщий птах! Чого кричиш? На чию голову накликаєш біду?" — думає, притулившись головою до лутки вікна, князь Володимир.□

Рогніді віддали погребальну почесь у Десятинній церкві як княгині, за довгий день множество людей київських пройшли й схилили голови перед корстою з її тілом; поховали ж Рогніду по черничому обряду: вночі, у закритій корсті, в Предславині, як вона й заповідала.

На похороні було мало людей — десяток черниць, предславинські дворяни, що несли труну, священник. Ще були на похороні дочка Рогніди Предслава й

син Ярослав, одягнуті в темні платна, з покривалами на лицях, вони йшли позад усіх — ніхто їх не пізнав. Вершник — нікому не відомий вершник примчав у цю пізню годину ночі від Гори до Предславинського лісу, зупинився під деревами, бачив вогники, що повільно пливли в долині, й тіні за ними, — вершнику, вершнику в княжому корзні, що привело тебе вночі до Предславіна?

Невеликий горбок над Либеддю — от і все, що залишилось на пам'ять про Рогніду. Промине небагато літ — і дощі, вітри змиють, зрівняють з землею цей горбок.

7

Саме в цей час до Києва з смутною звісткою прибули сли з Новгорода: там від невідомої хворі помер князь Вишеслав, по заповіту труну з його тілом везли до Києва, новгородці ж просили собі нового князя.

Звістка ця дуже опечалила князя Володимира — молоді, юнацькі літа він провів у Новгороді, новгородці його вспоїли й вскормили, сидючи там на столі, він знав, як багато важить для всієї Русі земля Новгородська, а, крім того, Вишеслав був його улюбленим сином, мудро стеріг північні країни Русі, смерть його — велика втрата для Київського столу.

В ближчі ж дні князь Володимир покликав до Золотої палати, куди прийшли сли новгородські, воевод і бояр, мужів ліпших і нарочитих, повів їм, що сталось у Новгороді, сказав, що полунощні землі просять собі князя.

— Кого пошлемо князем туди? — запитав Володимир.

— Говори сам, княже, — залунали звідусіль голоси. — Многих синів маєш, сам скажи, хто з них достойний сісти на столі в Новгороді.

— Я думав про це, — відповів князь, — бо сам був князем земель полунощних. Великий Новгород стереже країни Русі, хочу дати туди доброго князя, волю послати сина Ярослава. Чи згодні його прийняти, сли новгородські?

— Згодні! — однодушне відповіли сли. — За

Ярослава дякуємо, будемо йому вірно служити.

— А ти, сину, — звернувся князь Володимир до Ярослава, що стояв біля княжого столу, — чи згоден?

Блідий, без кровинки в обличчі, Ярослав якусь хвилину мовчав, потім промовив:

— Воля твоя, отче!

— Так і буде, — закінчив Володимир.

І княжич Ярослав, що віднині ставав новгородським князем, виступив уперед, обняв й поцілувався з слами новгородськими, подякував їм за честь і довір'я.

Князь Володимир говорив правду й, посилаючи Ярослава в землі полунощні, добра хотів Новгороду, а сину — слави.

Більше того, знаючи, як уболіває Ярослав за матір'ю Рогнідою і відчуваючи перед нею й ним свою провину, він хотів якось її спокутувати, — Рогніди немає, вона пішла з життя, може ж, доля замирить його хоч з сином, — адже Київ і Новгород — це городи-брати, два кінці Русі, Київ — це ворота на південь, Новгород стоїть на сторожі земель зі сходу, заходу й полунощі.

Усього цього він не міг, звичайно, сказати синові при мужах Гори й слах новгородських, через що покликав його до себе.

Ярослав зайшов до палати батька твердою ногою, так ніби він і не був хромцем, став недалеко від порога, й Володимир несамохіть замилювався своїм сином.

Молодий, міцний, широкий у плечах, з довгим темним волоссям, засмаглим обличчям, орлиним носом, — він дуже нагадував свого батька.

Було в ньому ще й інше — голосом, виразом обличчя він нагадував матір — її не було на світі, але вона жила в ньому; зараз батько й син починали розмову, незримо ж душа Рогніди витала тут, у палаті, над ними.

— Я покликав тебе, сину, щоб порадитись перед далекою дорогою і попрощатись... може, й навіки, — почав Володимир.

— Навіщо говорити так, отче? — суворо перебив його Ярослав.

Володимира вразив голос сина, стало боляче, що Ярослав не розуміє його тривоги й смутку.

— Не гнівайся на мене, Ярославе, що посилаю тебе в полунощні землі, нині є дві твердині на Русі — Київ і Новгород...

— Посилаючи мене в Ростов, ти говорив, що й то твердиня Русі.

— Так, Ростово-Суждальська земля також твердиня — близько Ітиль-ріка, булгари, хозари...

— Надіюсь, отче, ти знаєш, що я в Ростові жив душа в душу з боярством і людьми, вірно служив і тобі.

— Знаю, Ярославе, а все ж Ростов не Новгород, буде віднині під моєю рукою, сам догляну.

— До Ростова далеко, сам знаєш — двічі ти примучував в'ятичів, аби й тепер там лиха не сталось, — з-під нахмурених брів подивився Ярослав на Володимира.

Князь Володимир пильно стежив за сином — невже ж він справді тривожиться за нього — батька, чи, може, насміхається з цього?

— Ти що, .. лякаєш мене, Ярославе?

— Ні, отче, я говорю тобі лише правду; неспокійна Ростово-Суждальська земля, людіє там добрі, ревні, люблять Київ, нове ж прищеплюється трудно.

— Як сказав, так і буде — дивитимусь за Ростовом, дбатиму про нього. Ти ж бережи Новгород.

— А що мені в Новгороді?! Це — твій город, ти там сидів князем, докінчуватиму те, що ти почав, стоятиму, як і ти.

"Стоятиму, як і ти"? Про що говорить Ярослав? Князеві Володимиру довелось у Новгороді не тільки стояти, коли Ярополк захотів один сісти на столі в Києві, це новгородці не потерпіли свавілля київського князя, досить було йому кинути клич — і вони встали за своє право, пішли на Київ.

— Новгород і Київ з'єднує велика, свята дружба, — сказав Володимир, — і люди там суворі, тверді. Звикнуть до тебе, зумієш їх зігріти — віддані будуть, вірні. До того ж і поміч у Новгороді матимеш добру — посадником там сидить Добриня — уй мій, кормитель.

Гірка посмішка промайнула в кутиках уст Ярослава.

— Мене любила Ростово-Суждальська земля, і я любив її... Що ж, отче, якщо так судила доля, я вже здалік люблю й Новгород, швидше хочу туди їхати, покинути Київ... А посадник твій у Новгороді мені не буде потрібен, адже сам сидітиму князем.

Князь Володимир відчув з слів Ярослава, як тому важко нині, після смерті матері, бути в Києві, говорити з ним, отцем, у цій палаті, ще важче думати про те, що буде далі.

— Сину! — сказав Володимир. — Я покликав тебе, щоб повідати все про Новгород і полунощні землі, хочу, окрім того, сказати, що мені боляче виряджати тебе...

Він ступив уперед, зупинився близько від сина.

— Ти, Ярославе, — хрипким голосом промовив Володимир, — перший, улюблений мій син від матері Рогніди... Чуєш, її вже немає, не буде, тож скажу тобі — я любив тільки її, за що мучусь і страждаю нині, сину...

Співчуття, тепле синівське слово?! Ні, князь Володимир не ждав і не міг ждати, він просто хотів сказати нарешті правду якщо не Рогніді, то її сину... А може, думав Володимир, Ярослав зрозуміє його і простить?

Мовчазний і суворий стояв Ярослав, бачив перед собою великі батьківські очі, в яких були тривога, біль, смуток, бліде перекошене обличчя.

— Прощай, отче! — сказав він. — Я твій син і буду таким довіку, але є Русь, і я служитиму їй до сконня...

— Прощай! — тихо вимовив князь Володимир.

...Так і розійшлись отець з сином, у кожного в душі залишилися тільки біль і образа; — не стало Рогніди, й не було вже сили, яка б їх могла замирить.

Ярослав зайшов до сестри Предслави: разом вони й раніше перемагали горе й розпач, самотнім вирушав він до Новгороду, ще більш самотньою залишалась на Горі сестра.

— Я прийшов, сестро, щоб попроситись з тобою, — сказав Ярослав, переступивши поріг її світлиці.

— Чула, — перебила його Предслава, — приймаєш ти честь велику, їдеш до Новгороду князем.

Ярослав теплими очима подивився на сестру, що була дуже схожа на матір свою Рогніду — таке ж ляне волосся, голубуваті очі, мила, привітна.

— Чи велика це честь, сестро?! — смутно промовив він. — Князем я вже був, мав Ростово-Суздальську землю, нелегко мені там доводилось, багато сил поклав, аби тримати цю землю в покорі й пошані до Київського столу. Там я вірно служив отцю.

— Але Новгород — то більший город, полуночна земля безмежна.

— Важка й неспокійна Новгородська земля, її оточують ворожі, злі язики, глад, холод ходять по тій землі, мор косить людей... Від того й брат наш Вишеслав загинув.

Почувши ім'я покійного брата, Предслава залилась сльозами.

— І не добра хоча, батько посилає мене до Новгороду...

— Так що ж він хоче?

— Після того, що сталося з матір'ю, — у запалі говорив Ярослав, — батько не хоче бачити мене в Києві чи Ростові, посилає в полуночні землі, робить князем-ізгоєм.

— Ти говориш страшні слова, — жажнулась Предслава. — Тоді не їдь, не їдь туди, брате.

— Ні, Предслаго! — рішуче промовив Ярослав. — Що я, що батько Володимир... Слово його — закон, десницю підтримує Христос, за ним Гора... До Ростова мені не повертатись, у Києві не бути, єдиний шлях — до Новгороду... Що ж, краще там, ніж тут, може, там, у Новгороді, волі більше, бояри й воєводи ліпші, а я стану одмесником отцю Володимирі.

— Ярослав! Ти про що говориш, що замислив!

— Нічого я поки що не говорю і нічого не замишляю... Одного шкода — залишаю тебе в Києві. Ти ж, Предслаго, не забувай про мене, сидя в Києві, дивись, що тут робиться, щось помітиш — сповісти, пришли грамоту...

— Все зроблю! Дивитимусь і повідомлю! Тільки чому, чому мені так страшно, брате?!

У Великій Луці на зимовому шляху з Новгороду до Києва князь Ярослав зустрів корсту з тілом брата свого Вишеслава. Це була невесела, скорбна зустріч живого з мертвим, надій з тліном.

Ще здалеку дружина, яка оточувала князя Ярослава, побачила на шляху похід: попереду з чорними корогвами, що смутно колихались над снігом, їхало кілька десятків вершників, за ними восьмерик коней тягнув сани з видовбаною з дуба й щільно

закритою віком просмоленою корстою, за ними на багатьох санях їхали нарочиті мужі Новгородської землі, а ще далі верхи й пішо, змінюючись на погостах, з сокирами й рогатинами поспішали смерди — требити путі, класти мости, одбиватись від диких звірів, що зграями ходили в лісах.

Схопившись з коня, князь Ярослав підійшов до саней, на яких стояла корсія, просто в снігу упав на коліна, підняв руки д'горі й тужно мовив:

— О брате мій Вишеславе, чи думав ти, ідучи в полунощні землі, що повертатимешся на отчизну в гробниці, трупом хладним?!

Над снігами крутилась поземка, чорна корста іскрилась від паморозі, задубілі корогви дзвеніли під вітром.

— Горе мені, горе, — бідкався князь Ярослав, — аще зустрів тебе не на коні сидячого, а лежачого в гробниці.

Корогви схилялись до самої землі, вітер свистів дужче й дужче, снігове море затягло все навкруг.

— Прощай, мій брате! — чулись крізь голосіння вітру слова Ярослава. — І не сварись на мене, їду заступати тебе, як ізгой, рушаю, як і ти, в тьму полунощну.

Дружинники вже посідали на коней, у снігу зарипіли полозки, сани з корстою рушили далі.

Довго з непокритою головою, з опущеними руками стояв серед снігів князь Ярослав, думав про смутну долю брата свого Вишеслава.

Князь Ярослав приїхав до Новгорода без якоїсь почесі й слави. Так трапилось, напевне, через те, що поїзд його промчав льодами Ільмень-озера увечері, біля терема княжого зупинився пізньої ночі, коли в Новгороді все спало.

Піднявши на ноги сонну сторожу, сли, що їздили до Києва, разом з князем Ярославом зайшли до терема, там забігали дворяни, запалили вогні, у стравниці забряжчав посуд, запахло смажениною.

Одразу ж до терема, засапавшись, прибігло чимало воєвод і бояр, а разом з ними й посадник Добриня, що виділявся з-поміж них одягом своїм, гривнами, чепами, поважним виглядом.

Коли закінчилась вечеря, мужі, воєводи й бояри пішли, але Добриня залишився — йому хотілось поговорити з новим князем, хтось мусив провести Ярослава і в його палати.

Так вони залишились удвох на верху терема, в палаті, що виходила темними вікнами на Волхов. Добриня страждав з самого вечора печією, тепер, випивши меду й поївши, захмелів, обважнів, його хилило на сон. Але Ярослав, що їхав більше як місяць з Києва і що майже не спочивав у останні ночі, зовсім не хотів спати. Злегка шкутильгаючи, він пройшов по палаті, постояв біля вікна, обернувся до воєводи.

— Я, княже Ярославе, — почав Добриия, — служив ще діду твоєму, нехай буде прощен, князеві Святославу, вуєм був отця твого Володимира, багато літ сидів його посадником у Новгороді, був першим воєводою й боярином у князя Вишеслава...

Добриия замовк, ждучи, що Ярослав скаже своє слово. Але Ярослав не говорив —

він стояв біля вікна, дивився на темні обриси теремів, засніжений Волхов.

— І з християнством я допомагав князеві Володимирі, — повів далі Добриня, — множество ворогів серед язичників мав і маю. Перуна почепив за кінський хвіст і вверг у Волхов. Воеводи й бояри — своє, а я — княжа людина, тільки йому служив і мушу служити...

Князь Ярослав нарешті одвернувся від вікна й пильно подивився на воеводу Добриню. Той аж здригнувся — на нього дивилось обличчя молодого Володимира — те ж чоло, ніс, рот, і, що найбільше вразило його, князь новгородський Ярослав дивився на Добриню очима його сестри Малуші.

— Я багато чув про тебе, воеводо Добрине! — сказав Ярослав. — Знаю, багато ти й зробив для земель полунощних.

— Вір мені, княже, — ніяковіючи й плутаючи слова, продовжив Добриня, — ревню домагаєтиму й тобі, буду першим подругом, слугою.

Ярослав сів у крісло й опустив очі.

— Слухай, Добрине, — сухо промовив він. — Мені ще в Києві багато повідали про тебе, знаю, ти був вірним слугою в князів. Але мені слуги-воеводи не потрібні, вони мусять робити свої справи, мені служитимуть дворяни. Я ж служитиму разом з усіма мужами моїми людям полунощних земель...

Це були образливі для Добрині слова, князь Ярослав відкидав його дружбу й службу, він — юний хромець і його онук — змовився, може, в дорозі з слами-боярами, може, а це ще гірше, щось дізнався про нього в отця — Володимира.

— То коли велиш мені приходити? — тільки й знайшовся Добриня.

— Нині на світанні я велів зібратись у Великій палаті всім боярам, мужам, воеводам... Приходь і ти.

— Але вже скоро й світанок... Коли ж ти спатимеш, княже?

— У цьому городі, — зухвало відповів Ярослав, — я вже не хочу спати.

8

На голову князя Володимира падають і падають удари: смерть сина Ізяслава в Полотську, зрада Святопрлка в Турові, втрата людини, яку він любив і яка любила його над усе в світі...

Володимир тримається й зносить ці удари, намагаючись вдержати скіпетр василевса; дбаючи про спокій і лад у землях, він бере Туров під свою руку, в Полотськ посилає сина Брячеслава, в Ростово-Суждадьську землю, де сидів раніше Ярослав, — старшого сина від цариці Анни Бориса, у Муром — сина Гліба, разом з ним по згоді з єпископом Анастасом посилає єпископів Феодора і Іларіона...

Але коли сколихнеться одна хвиля, важко стримати все море — до Полотська далеко, ходять чутки там неспокійно в землях, Туров зовсім близько від Києва, а й у цьому городі, як і по всій Туровській землі, спалахують пожежі, іде татьба, розбой, якісь таємничі загани скрадаються там у лісах і нетрях.

Найгірше ж у Ростові й Муромі... Що сталось з Ростово-Суждальською землею, яка справно платила дань, коли там сидів Ярослав, посилала військо, корилась Києву? Коли

туди доїжджає князь Борис, земля відмовляється його прийняти, не приймають там і єпископа Феодора, що їхав з князем.

За Ростовом іде Муром — муромчани не допустили князя Гліба на свою землю, над єпископом Іларіоном посміялись, одрізали йому бороду, князь і єпископ врятувалися від смерті, втекли до города Чернігова, послали гінців до Володимира, запитують, що робити.

Що робити? Легко синам запитувати, важко відповісти отцю-князеві. Починається осінь, шляхи в полі несходимі, куди не поглянь — розпуть...

Проте страшна не розпуть у полі, князь Володимир запитує сам себе й не знає, що робити, він ішов — і раптом став, дивиться й дивується, що ж содіяв?..

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1

Навесні, коли вишні в садах Дніпра всипало, мов снігом, цвітом, у місяці травені померла цариця Анна.

Вона хворіла довго, мабуть, з того часу, коли приїхала з Константинополя, тільки хвор її спочатку не виявлялась; надто худорлява, думали всі, цариця, дуже тендітна...

У останні роки Анна схудла, почала кашляти, зиму лежала в гарячці, коли ж на Дніпрі скресла крига, відчула себе зовсім недобре.

До неї кликали кращих лічців Києва й інших, далеких, городів, але всі вони, бачачи висхле тіло цариці, чуючи її страхітливий кашель, смутно похитували головами. "Сушениця* (*Сушениця — сухоти.), — говорили, — одна надія на бога". Священики ж, яких кликали на поміч, молились і також веліли уповати на бога.

Бог не допоміг — цариці Анни не стало. Серед Десятинної церкви на невисокому помості стояла зроблена кращими дереводілами й обкована сріблом труна. Навкруг неї, в усіх притворах, під склепінням і в олтарі, лили яскраве проміння безліч свічок, світильники, панікадила; скрізь стояли пахучі весняні квіти. Над труною гучними голосами безперервно читали священні книги дякони, на хорах час від часу лунали тужні молитви. Священики правили погребальну службу, на горному місці сидів єпископ Анастас.

Десятинну церкву так забили люди, що ніде було протовпитись, — вони стояли один у один внизу, в усіх притворах, сінях, ще багато їх так забили верх церкви, що дехто навіть побоювався — а чи не заваляться стіни.

Стояли, звичайно, не абияк, а з добором, хто був ближчий до живих князів, тому легше було досягнути і до мертвої цариці — біля самої труни стояв князь Володимир з сином Борисом, обабіч і одразу ж за ними — мужі ліпші й нарочиті, воєводи, бояри, князі земель, що перебували у Києві, сли, гості.

Багато було слів, гостей і всіляких людей ромейських, вони за життя не відходили від цариці. Тут, у церкві, в темних платнах, чорні, хижоокі, вони, як круки, стерегли свою царицю, а водночас пильнували руських людей.

Князь Володимир, ставши біля труни, довго дивився на тіло тієї, що називалась його жоною, царицею Русі. Вона лежала худа, висхла, серед рожевих, жовтих, бузкових

квітів, окреслювалось тільки надзвичайно бліде, спотворене тінями смерті обличчя.

"Що робить смерть?! — подумав князь. — Невже це цариця Анна?"

Потім він обвів поглядом церкву. Блрзько біля нього нерухомо стояв Борис, навкруг — у блискучих, золотом і сріблом шитих ризах, — священнослужителі, далі — мужі, воеводи, бояри, а вже за ними — огнищани, тіуни, ябетники, мечники, жони.

І чомусь князеві Володимирові стало страшно, йому здавалося, що він бачить страхітливий сон... Немає цариці Анни, але лишилось те, що прийшло з нею. Ніколи не буде Володимир таким, як був колись, ніколи не буде такою, як у минулі часи, Русь...

Тепер біля князя Володимира не було нікого з рідних чи близьких, з ким він міг би поділитись радостями й печалями, порадитись, перекинутись принаймні щирим словом.

І, як це й мусило статись, єпископ Анастас виявився єдиною людиною, що розуміла горе, муки, розпач князя Володимира, він, треба сказати правду, денно й нічно був тепер біля нього, чулий, щирий, близький.

Вони говорили про справи, о, як багато було цих справ у князя Володимира, що починав відчувати старість, а відтак і хвороби, болячки, — у ці літа кожна людина бачить далеко, хоче зробити багато, але може так мало, часом і невдало, через що ще дужче відчуває немоцну свою руку, зазнає поразки й кривди, проте не хоче, не може здатись.

Єпископ Анастас говорив з князем Володимиром про Русь, він бачив багато непорядків у містах і землях, через що радив князеві менше брати на свої плечі, більше ж доручати іншим.

Так, Анастас багато говорив про священнослужителів, вважав, що вони повинні допомогти Володимирові і його синам-князям, щоб князі управляли, а священники служили їм і судили людей.

Нарікав єпископ і на те, що багато священників не живуть, як треба, не мають домів і земель, надіються на те, що хтось їм щось дасть.

— Ти, княже Володимире, добре зробив, — говорив єпископ, — що віддав мені, сиріч церкві Богородиці, десяту частину своїх добр, сам бачиш — не собі беру, все кладу на церкву... Чому ж ти, княже, так не печешся про інших єпископів і священників, іже сидять у землях?.. Зроби устав церковний — дай скрізь десятину церкві, а на священство поклади суд.

— Не можу брати десятини на церкву з усіх земель, там суть свої князі... — відповів князь. — І суд князі мусять чинити самі в землях, на те їх і послав.

Ні, в цей час, відчуваючи навіть хвороби й болячки свого тіла, князь Володимир все ж не хоче поступатись церкві, думає керувати землями сам...

Проте церква робить своє, єпископ Анастас не відходив від князя.

— Я хотів тобі сказати, княже, що минулої ночі священники нашої церкви бачили над могилою княгині Ольги знайменіе...

— Яке знаменіе, єпископе?

— Коли священники вийшли з церкви, було дуже темно, а над могилою світилось

дивне сяйво...

— То, либонь, ішов хтось із світильником, — спокійно сказав князь.

— Ой, ні, княже... Вони кинулись одразу до могили, аж там нікого не було... пустота, ніч.

— А сяйво?

— Сяйво піднялось, полинуло до неба...

Князь Володимир нічого не сказав — йому треба було йти до Золотої палати говорити з боярами. На цьому розмова з єпископом про сяйво над могилою княгині Ольги й закінчилась.

Але через кілька днів єпископ знову завів мову про могилу Ольги, розповів, що священики знову там бачили сяйво й чули голоси в небі.

Був вечір. На столі горіла свіча. Князь Володимир дивився на єпископа широко розплющеними очима, в яких була тривога, а може, й страх.

— Скажи, єпископе, що ж це? Анастас витримував його погляд, відповів:

— У Візантії й інших землях суть множество святих... Якщо хтось благочесний помер, а над могилою його бувають знаменія і чудеса — то бог вказує ще одного святого. На Афоні-горі, де я навчався й приймав постриг, мошці* (*Мошці — кості (др. руськ.) усіх ченців через три роки після смерті викопують, кладуть у комітирій* (*Комітирій — сховище (гр.) і дивляться да по времені, аще кого добродітельного бог восхоще прославити, явить на них чудеса.

— То княгиня Ольга... — почав і не кінчив князь. Єпископ сказав:

— Якщо святі є в Римі, Візантії й інших землях, то мусять бути й на Русі; це окраса церкви, гордість держави, наше заступництво на небесах.

Князеві Володимиру стало страшно — з юних літ своїх вій пам'ятав бабу Ольгу — сердиту, черству, від отця свого знав правду про неї — це вона розлучила його з коханою Малушею, забрала в матері дитину, а в нього — Володимира — матір, багато людей ще й нині згадували її як жорстоку, безсердечну княгиню.

Єпископ Анастас неначе вгадував думки князя. Проте знав, що робить, цілив у душу Володимира.

— На землі всі люди як люди, але княгиня Ольга була першою християнкою на Русі, стоїть нарівні з апостолами, вона — свята, княже Володимире, для Русі, для нашої справи це потрібно.

І єпископ домігся свого — через короткий час темної ночі ґридні оточили Воздихальницю, розкопали могилу княгині Ольги, єпископ з священиками розкрили корсту, вийняли кості, однесли їх у Десятинну церкву, де вже приготована була срібна рака.

— Бог восхотів прославити княгиню Ольгу — мошці її нетлінні, — сказав Анастас.

Після служби над ракою з мощами Ольги князь Володимир, крокуючи поруч з єпископом Анастасом на Гору, довго мовчав, а потім зупинився й промовив:

— Я б хотів... одного б я хотів на схилі літ своїх, отче...

— А чого? Скажи мені одверто, княже.

— Аще помру, щоб ніхто не відав, де поховане моє тіло.

— Навіщо говориш так, княже?

— Боюсь смерті, — пересохлими устами вимовив Володимир.

— А безсмертя?! Адже є безсмертя, княже Володимире, — відповів на це Анастас, але в голосі його також був страх, тривога.

Володимир дивився на небо, що висіло над сірими стінами Гори, й мовчав.

Ще через короткий час єпископ Анастас завів мову про сина Володимира Ізяслава, що був князем полотським і там помер, і про сина Ізяслава Всеслава, який помер через рік після батька.

— Маю вість від єпископа Стефана з города Полотська: над могилою Ізяслава й Всеслава творяться чудеса, бог являє знаменія.

— І вони святі? — спідлоба подивився на єпископа Володимир.

— Аще бог восхоще, того й прославить, чим більше на Русі святих, тим краще, княже.."

Літописець пише:

"Літа 6615-го* (*Л і т о 6615-е — 1007 рік нашої ери.) перенесені Ізяслав і Всеслав у город Київ, в святу Богородицю..."

Від церкви не відставала й Гора: слава князя — її слава, честь Володимирі — честь і їй.

В Золотій палаті воєводи згадують давні походи, коли відбивали червенські городи.

— Княже Володимире, — встають мужі нарочиті, що прибули з города Волина, — ми тобі служимо вірно, вічно, нехай же відають про це діти наші й онуки... Просимо назвати город Волин Володимиром.

Глибоко, спираючись на поручні, сидить князь у кріслі отців своїх, похмурим поглядом дивиться на воєвод, бояр, мужів. Тепер у нього завжди похмурий погляд, недовіра й хижий блиск в очах.

— Бути Волин-городу Володимиром!.. — лунають крики в палаті.

Чому ж так смутно, тоскно й боляче Володимирі-князю?

І це не один день, не місяць, ідуть літа, все, здається, стало на місці, зникло старе й торжествує нове — чого ж печалитись Володимирі?

Пережитого не можна витравити з душі. Якщо замислитись і пригадати — там стільки кривд, образ, горя. Проте як не боляче, а Володимир з приємною, радісною печаллю пригадує всі ці минулі літа — вечори в теремі отчому, коли був молодим, юним, ходив до Перунового требища, слухав колядки, в ніч на Купала, одягнувшись у звичайне платно, спускався до Почайни, стрибав через вогні...

Новгород... А хіба там не було радості в князя Володимира — він твердо сидів на столі в землях полунощних, мріяв про далекий Київ, отця і матір, сади над Дніпром!

І так усе — минуле відступало, його вже не було, але воно жило в душі старого князя Володимира, будило спогади, мрії.

Пізнього вечора князь Володимир стоїть на ганку терема. Тільки-но закінчилась вечерня в Десятинній церкві, до світання там буде ще одна служба — завтра різдво,

нове свято на Горі, князь веселитиметься разом з усіма боярами, воєводами.

Але що це? У воротях Гори чути тупіт багатьох ніг, ось із-за стіни впливли десятки смолоскипів, у морозній ночі чути жваві голоси:

Коли не було з нащада світу,
тоді не було неба, ні землі,
неба, ні землі, лиш синє море,
а серед моря та два дубочки...

Князь Володимир пізнає пісню... Оця ніч, ніч народження Христа нині, була колись нічню Корочуна; у цю найдовшу в усій землі ніч люди хотіли допомогти доброму богові врятувати, визволити з небесних склепищ добре, тепле Сонце...

І тоді, щоб не пізнали й не покарали злі боги, жінки одягали чоловічі одяги, а мужі — жіночі платна, вони чіпляли на голови скурати й ларви* (*Скурати й ларви — личини й машкари.), збирались великими натовпами на Горі, біля Перуна, били мечами об щити, гриміли списками, свистіли в сопілі й гудки, кричали, запалювали й пускали в сніги обв'язане соломою й змашчене смолою коло.

А потім люди, що перемогли злих богів, ішли до княжого терема, співали оцю колядку:

...Там сіли-впали два голубочки,
два голубочки на два дубочки.
Почали собі раду радити,
раду рядити і гулькотати,
як ми маємо світ основати... —
лунало й нині все ближче й ближче.
— Несіть меди, ол, горіхи! — велів князь Володимир.

Вже біля самого ганку чулись пісні й голоси, смолоскипи освітлювали скурати й ларви. Збуджений князь Володимир стояв на ганку, частував і дякував колядникам.

На Горі лунало, гриміло:
Добрий тобі вечір, наш славний княже,
щедрий вечір, добрий вечір,
добрим людям на здоров'я...

З далекого минулого виринали добрі, радісні згадки.

Після того князеві Володимирі довелося говорити з єпископом Анастасом. Той був обурений, сердитий.

— Я не знаю, де живу, — говорив він князеві Володимирі, снідаючи після ранньої служби разом з ним у теремі. — Ми, княже, багато зробили, аби руські люди стали християнами, аби вони виконували не язичеські, а православні закони...

— Та хіба ж нині Русь не стала християнською? — щиро здивувався князь Володимир.

— Де ж християнство, коли й у Києві, й скрізь багато людей молиться не в церкві, а біля ріки, в гаях, дібровах.

— Важить не те, — відповів Володимир, — де моляться, а кому. Людів Русі моляться

нині Христу.

— Але ж вони стрибають через вогні в ніч язичеського Купала?!

— Нині це ніч не Купала, а Іоанна Хрестителя, — посміхнувся князь Володимир.

— І в Сварога вони вірують...

— То не Сварог, а Ілля, адже ми самі з тобою, єпископе, про це домовились.

— А бог Волос?

— Бога Волоса вже немає, за худобу нині піклується святий Влас.

— А оці колядки на різдво Христове? Два голубочки на двох дубочках радяться, як їм світ основати?!

Князь Володимир раптом обернувся до єпископа.

— Тоді скажи, отче, хто ж основав світ?

— Як хто? Токмо бог, що є один у трьох особах: бог-отець, бог-син, бог дух святий.

Спершись руками на стіл, князь Володимир замислився.

— Учора ввечері, — стиха промовив він, — я слухав ці колядки. Добре співали, душа радіє... "Коли не було з нащада світу..." А що ж тут такого, єпископе? І два дубочки, ще й синє море — ой, як це добре, єпископе.

Дивлячись перед собою на вкриті сріблястою памороззю шибки, князь Володимир шепотів слова колядки:

Спустимося на дно до моря,
винесем звідти дрібного піску,
дрібного піску, синього каменя,
з дрібного піску — чорна земляця,
студена водиця, зелена травиця,
з синього каменя — високе небо...

Помітивши, що єпископ схопився за голову, він закінчив:

— Не жахайся, отче! Вірю, як велить серце. Така вже Русь, всі людіє. Будемо вкушати!..

Ключниця Амма, що зовсім постарілась і зігнулась, дістала з покуття кутю й узвар, приготувала ситу — це була древня, як світ, їжа пращурів дому й усіх живих, нині сущих. Єпископ Анастас, не знаючи цього, досхочу їв.

2

Князь Володимир пожалів Святополка, не покарав його за зраду отчині, думав, що той зрозуміє й спокутує свій гріх.

Але є гріхи, яких нічим не можна спокутувати, хто відмовився і зрадив отчину — вже ніколи не буде вірним її сином, хто прокляв свого отця, — окаянним став довіку...

Святополк жив за ворітьми Гори у теремі, який колись побудувала княгиня Ольга, разом з ним була й жона Марина, численна двірня, що приїхала слідом за ними з Турова.

Не було з ними тільки єпископа Рейнберна — він, запеклий католик, найвірніший, здавалося б, слуга римського папи, першим схитнувся, коли воєводи Гори стали допитувати його з іспитом — водою й залізом, це він перший розповів правду про зраду

Святополка, зрікся його, присягався, аще вирветься з Русі, ніколи сюди не потикатись.

Він не виїхав з Русі — надто похилі літа мав благовісник папи єпископ калобрезький Рейнберн, надто пізно, тримаючи в руці хрест, схопився за зброю, — так у київському порубі він і помер, вночі висхле тіло чужинця кияни поклали на сани й вивезли далеко за город, закопали в глухому байраці.

Князь Володимир часто запитував, що робить Святополк, але не міг допустити, щоб той жив поруч, на Горі, — важко було б сину Юлії, ще важче — йому; він не міг дозволити, щоб Святополк і виїхав з Києва, бо віднині йому не вірив; князь Володимир думав, що промине якийсь час і Святополк прийде до нього.

Цього не трапилось. Одного ранку, коли князь Володимир, рано вставши, спустився в сіни, рушив разом з кількома воеводами й боярами до стравниці, щоб там поснідати, воевода Вовчий Хвіст, крокуючи з князем поряд, тихо промовив:

— Злу вість маю, княже!

— Говори!

— З берега Ольги за стіною зник князь Святополк.

— Може, поїхав на лови, в поле?

— За твоїм загадом я пильно дивився за князем, три дні шукав його на ловах і в полі, нарешті дізнався, що поїхав він з невеликою дружиною потай вночі до Білгорода, а там далі Червенським шляхом.

— Але ж це шлях у Польщу?!

— Так, княже!

— А жона його Марина?

— І її немає...

Воеводи й бояри вже дійшли до самого кінця переходів, ждали князя біля дверей стравниці.

Князь Володимир зрозумів, що сталось, — Святополк ще раз зрадив йому — тепер уже остаточно, до смерті.

— Велю, — зашепотів Володимир, — взяти велику дружину, гнатись за Святополком, шукати скрізь...

— А якщо піймаю? — Воевода Вовчий Хвіст, стоячи перед князем, дивився йому просто в очі, ждучи суворого слова.

— Тоді в поруб... довіку!

— Добре, княже, — відповів воевода, попрощався, пішов у сіни, надвір, щоб виконати княжий загад: одразу ж узяти дружину, мчати на захід, ловити князя Святополка.

Взявши з собою дружину, воевода Вовчий Хвіст того ж дня виїхав на Білгород, там заночував, вранці ж наступного дня послав з дружиною сотенного свого Кручу, велів йому їхати до города Володимира, де воевода мав свій двір, передати грамоту огнищанину Паську, повернутись у Білгород і тут ждати його слова.

Сотенний Круча, права рука воеводи, повів дружину на захід. На Червенському шляху довго було видно хмарку жовтої куряви, збитої копитами коней, минуло

небагато часу, й хмарка зникла, розтанула в голубій імлі.

Тоді воєвода Вовчий Хвіст, що залишився далеко від стін Білгорода сам, завернув коня праворуч, помчав широкою долиною понад рікою Ірпенем, скоро пірнув у густий віковий ліс, що тягнувся звідси до Дніпра.

Надвечір він опинився у Вишгороді — древній —фортеці, що колись приймала ворожі удари з півночі, а нині заростала лопухами й бур'янами, стояла як чорне пугало над Дніпром, не чула людського голосу.

Але що це? Тільки воєвода Вовчий Хвіст наблизився до Вишгорода, як на стінах його з'явилося кілька воїв, придивились, окликнули воєводу, одімкнули й знову замкнули ворота.

Вовчий Хвіст вечеряв удвох з Святополком у палаті, що виходила до Дніпра, — тут колись жив кілька днів з Рогнідою князь Володимир.

У палаті нікого не було — дворяни раніше, ніж туди зайшли Вовчий Хвіст і Святополк, приготували все на столі й зникли, вони, либонь, і не знали, для кого готують вечерю.

— Так кажеш, Володимир мене шукає? — запитав Святополк.

— Вельми шукає, послав у всі кінці, велів, якщо піймаємо, кинути в поруб, довіку.

— Що ж, — засміявся Святополк, — я у вашій, боярській, волі...

— Не жартуй, княже, — сказав Вовчий Хвіст. — Не за тим сюди їхав.

Сівши за стіл, вони випили.

— Колись ми не хотіли робочича приймати, — дуже тихо, але помітно стримуючи себе, говорив Вовчий Хвіст, — кров проливали під знаменом твого батька. Загинув Ярополк — служили Володимир, думали: прийме християнство, буде повним володарем Русі, біля нього станемо ми...

— А хіба він цього не зробив? Випий, Вовчий Хвіст!

— Я випив і вип'ю, але не п'яний, говорю те, чого хоче Гора... Володимир робив усе як слід, сам хрестився й хрестив Русь, узяв у імператорів корону, василевсом був наш князь.

— Слухай, Вовчий Хвіст, він і нині василевс.

— Ні, — одразу ж заперечив воєвода. — Він був дужим, міцним, справжнім василевсом, але втратив силу, завагався, вже не той він нині, що раніше.

— Говори правду, воєводо!

— А що мені говорити? — зло відповів Вовчий Хвіст. — Розмахнувся Володимир широко, з усією силою, повалив старе древо, тільки зашуміло... Єдина Русь, василевс, біля нього ми, церква... Але він нас не питав, на нас не зважив, роздав землі синам, землям дав волю й право, тільки про нас, про Гору забув...

Примруживши очі, Святополк пильно дивився на сп'янілого воєводу, проте сам не був п'яний, думав своє.

— І вже сини його й заворушилися, — Ярослав, знаємо, їде до свіонів, думає йти супроти Києва, Мстислав тмутараканський — Володимир і цього не знає — збирає рать, Ростов і Муром вигнали його синів, Туровська земля сидить без князя... Що поробиш,

дав волю землям, от і василевса немає, єдиної землі немає...

— Але Володимир, — заперечив Святополк, — має дружину, покличе земське військо.

— Що дружина й земське військо? — сказав Вовчий Хвіст. — Ми — його дружина й військо, ми були його мечем і хрестом... Але нині... боротись з ним і всіма його синами? Ні, не хочемо й не можемо.

— Візантія! — кинув одно тільки слово Святополк.

Вовчий Хвіст голосно зареготався:

— Візантія... Ох-хо-хо! Ха-ха-ха! З Візантії Володимир взяв усе, що міг, — корону й жону... А що вона ще дасть? Грецький вогонь, військо? Ні, імператори ромеїв нічого не дадуть, вони хотіли б самі щось з Русі взяти... І сам Володимир боїться їх, бач, митрополита не бере... Ми, княже Святополче, не сваримось з Візантією, проте не надіємось на неї, нам потрібна сила.

Святополк дивився тепер за вікно, де видно було Дніпро, Десну.

— А Дніпро тече, тече, — промовив він.

— Так, Дніпро тече, і життя плине, плине, — підхопив Вовчий Хвіст. — Скажи, княже, — раптом запитав він, — а в тебе надійна підпора?

— Підпора князя — Гора, ви, — хитро відповів Святополк.

— Ми не хочемо мати київським князем сина робочича: який-бо отець, такі будуть і його сини... Буť тобі василевсом — сину Ярополка й царівни. Але Гора хоче чути слово й від тебе...

— Польський князь Болеслав дасть мені в поміч найкраще своє військо, буде надоба — королю допоможе німецький імператор Генріх — таке моє слово.

— Ти домовився про це твердо, княже?

— Болеслав — мій тесть і для слави Русі й моєї все зробить.

— І ти, княже, не забудеш нас — без Гори нічого не вдієш?!

— Де ви, там і я, — так скажи й Горі.

— Ми знаємо й віримо, княже... Пам'ятай і те, що ми нині православні християни, латинської церкви не хочемо, молимося руськими словесами.

— Папа римський благословить ни, церкву ж, єпископів матимете своїх. Анастас погодиться, воєводо?

— Подумаємо, княже... Диви, як же потемнів раптом Дніпро.

За вікном було видно Дніпро й Десну, кілька вогнів на горах київських.

Воєвода Вовчий Хвіст повернувся до Києва днів через десять і прийшов просто до терема Володимира. Він не пізнав князя — за цей час той якось дивно змінився, — коли воєвода земно йому вклонився, то побачив перед собою гострі вилиці, зовсім сиві вуса й довгий сивий чуб, блискучі, неначе запалені гарячкою, очі...

— Що привіз, воєводо?

— Його немає, княже. Я шукав Святополка в усіх градах на захід сонця від Києва й дійшов аж до україн нашої землі, але ніхто й ніде не бачив ні його, ні дружини.

Жовтим світлом горіли свічі. Володимир тривожними очима дивився на стіни,

ікони, тьмяні лики святих. Чути було, як за стінами терема віє вітер.

3

А ще за кілька днів уночі з лівого берега Дніпра примчав з дружиною тисяцький переяславський Кучма, що одразу ж побував у воєводи Вовчого Хвоста.

Уранці воєвода з тисяцьким прийшли до князя Володимира.

— Страшні вісті, княже! Понад Пслем і Сулою з'явилися печеніги.. Разом з ними йдуть орди, яких у нашому полі не бувало, там земля здригається під копитами коней...

Коли б це трапилось раніше, а так уже бувало, князь Володимир не вагався б, не витрачав і години, велів дружині сідлати коней, сам під знаменом повів би рать супроти печенігів, розбив, розметав, розкидав їх у широкому полі.

Зараз це був уже не той князь Володимир: сумніви, вагання, одчай непокоїли його, він не хотів згодитись, але невблаганний страх вповз, як змій, у його душу.

Він боявся найперше Гори — його оточували не ті бояри й воєводи, на яких він покладався раніше. Вони вимагали від нього того, чого він не міг дати, вони хочуть владувати над усією землею, чого Володимир не міг допустити.

Сини! Він любив їх, надіявся, що сини підтримають його. Поки вони жили всі в Києві, на Горі, — це й справді була єдина й дужа родина, він був отцем роду, старійшиною в своїй княжій сім'ї, вони — покірливими, слухняними синами; і коли Володимир давав синам городи й землі, посилав їх князями, то мислив, що його родина обійме, зміцнить усю Русь.

Вийшло не так. Невиразно, але чим далі, то все дужче князь Володимир відчував, що, ставши князями земель, сини далі й далі відходять від нього, помічав він, що сини ворогують і між собою.

Була в князя Володимира дочка Предслава, нагадувала матір свою Рогніду. Роки йшли за роками, стала Предслава дозрілою й мужньою, надзвичайно красивою — такою ж, якою була Рогніда в городі Полотську, коли перед нею схиляли коліна князі й сміливі вікінги Півночі.

Знав Володимир ще одно — незважаючи на біль і образу, намагаючись забути все, красуня Предслава любила батька, шкодувала, ніколи за все своє життя не сказала злого слова — вона була такою ж, як і її мати, у великій любові вміла все прощати...

Але ж він сам за довгі літа не сказав їй теплого слова, не дбав про її долю, один тільки раз, повернувшись з походу, привіз їй зелене намистечко з Тмутаракані.

Ні, не тільки синів, і дочки в князя Володимира не стало, зустрічаючи Предславу, він опускав очі, не дивився на неї. Горе? Так, це було великим, але неминучим і непоправним горем Володимира-князя.

І, вже відчуваючи свою кволість і хвороби, думаючи про невблаганну, страшну годину, якою докінчується все на світі, князь Володимир мислив про те, хто посяде після нього Київський стіл, хто зможе докінчити його справу.

Володимир розумів, що князем після нього мусить бути той, хто буде гідним цієї корони в очах імператорів візантійського і німецького, не Ярослав, не Мстислав — старші сини, а Борис — син жони-василіси Анни. Через це він після похорону Анни не

відпускав його з Києва, тримав біля себе.

Почувши про печенігів, він покликав Бориса до себе.

— Сину мій Борисе, — почав Володимир, — ти моя надія і радість, підпора й наступник! Нині, коли неможливо став, хотів би бачити тебе біля себе, токмо на тя покладаюсь. Але що маю діяти — на Київ ідуть орди печенізькі, вже, каже сторожа поля, стоять вони на Пслі, Сулі, скрізь по Сейму. Вести рать самому, але хто буде в Києві-городі?! Боярству своєму нині не вірю, десь готує змову проти мене Святополк... Піду на рать — чую смуту в городі Києві, боюсь за стіл отця мого, чую звабу й кров... Тому вирішую так... Я мушу бути в Києві-городі, а тебе посилаю супроти печенігів. Воевода Вовчий Хвіст уже готує дружину, разом з тобою іде тисяцький переяславський Кучма, їдь шукай і бий печенігів, я ждатиму тебе...

Блідий, без кровинки в обличчі, стояв князь Борис перед князем Володимиром.

— Не турбуйся, отче, — сказав він, — я стану на чолі дружини, поведу її на печенігів, з перемогою повернусь назад і тим примножу славу твою й Київського столу.

— Спасибі, сину! — тепло, від усього серця сказав князь Володимир. — Підійди сюди, хочу благословити тебе перед далекою дорогою...

Князь Борис схилив голову, й батько благословив його, притулився щокою до білявого волосся Бориса.

Воевода Вовчий Хвіст швидко зібрав дружину для князя Бориса — це були, власне, всі вої, що охороняли Гору й город Київ. Разом з Борисом їхав тисяцький Кучма — він достеменно знав усі шляхи в полі за Дніпром.

Виряджаючи Кучму, що на Горі був гостем його дому, Вовчий Хвіст говорив:

— Ти ж, тисяцький їдь з князем Борисом за Удай, Сулу, Псьол — далі від Києва.

— Поведу його аж до Дінця — нехай гуляє князь.

— Заведи його далі від Києва... Зараз він тут не потрібен.

Тисяцький Кучма — невисокий, зовсім лисий чоловік — засміявся так, що стало видно три довгі зуби на верхній щелепі й один, схожий на гак, на нижній.

— Хотів би я бачити, що б робив Борис, якби справді побачив печеніга?! Адже утлий, кволий — хоч на ікону!

— Отакий став уже й Володимир — одні очі залишились, а душа... ні, душа його вже мертва...

4

Над Новгородом висіли важкі сірі хмари.

Дуже повільно, як з густого сита, світало. З неба сіявся краплина за краплиною дощ, що часом переходив у лапятий сніг, навкруг — і на кінцях новгородських, і над Ільменем — хвилями блукав туман. З цієї мокроледиці вряди-годи долітали тупіт коней, цокіт коліс на дерев'яних мостинах, приглушені людські голоси.

Тільки на дворищі Добрині-любечанина було тихо. Втім, яке дворище? Напередодні тут стояв терем, кліті, всякі служби, рядами стояли вози й сани, в стайні іржали коні, ревла худоба, когути в Добрині були такі, що коли співали заутра, то чули всі аж за Ільменем-озером... А слуг, слуг скільки було на дворищі в Добрині: великий двір —

багато діла.

І от нічого цього немає... Добриня сидить на пні, час від часу підводить голову, оглядає дворище, стогін виринає з його горла.

Він — страшний: з непокритою, розкуйовдженою головою, бородою й вусами, у яких стирчить солома, дерев'яні скіпки, витріщеними очима, саднами на чолі, кров'ю, що запеклася на правій щоці.

І це не дивно: було дворище в Добрині — і от нічого немає, від терема лишилися головешки та попіл, який присипає тепер дощем, вози й сани його поламані й побиті, коней і худоби в стайні немає, перелякані когути й кури розлетілись, навіть пес Баян втік з дворища... Немає, нічого немає в Добрині...

Він знову підводить голову і довго, нічого не тямлячи, тупо дивиться перед собою, на труп Рути, що лежить з надзвичайно блідим обличчям, заплющеними очима, витягнувши вдовж тіла руки.

— Руто, — каже він, — адже нічого, нічого немає...

Так, тепер у нього нічого немає, і його самого також немає. Тільки вчора він був воєводою Добринею, посадником великого князя київського в Новгороді, всі йому вклонялись і шанували, а зараз він сидить серед пожарища й пустки, он у тумані на мостинах цокотять колеса, чути людські голоси, ось мимо розчинених навстіж воріт ідуть мужі новгородські, і ніхто з них не тільки не вклоняється, а навіть не дивиться на Добриню... Що ж сталося, хто він нині є?!

Добриня підняв голову й дивився перед собою, але він нічого тепер не бачив, перед його очима проходили інші, далекі картини, душа, серце його, мозок розривались від напруги й невимовного страждання.

Ген, Добрине, був ти колись онуком славетного старійшини Анта і сином нищого любечанина Микули, та не захотів боротись ні за славу свого діда, ні за краще життя убогого батька, а пішов до міста Києва, щоб збудувати власне життя, а коли боги допоможуть, то здобути й свою, власну славу.

Втім, про славу він тоді, либонь, не думав. Де вже шукати тієї слави гриднєві, що за велінням князя йде на смерть у широке поле... Пий, гридне, веселись, сьогодні ти живий, здоровий, завтра, може, ворон закриє над тобою... Ні, не слави шукати було гриднєві Добрині!

Але виявилось, слава ходила з ним поруч, полюбився він княжичеві Святославу, і той зробив його сотенним, коли ж княжич полюбив сестру Малушу, то став йому Добриня щирим помічником і другом. Малуші, хоч вона й народила сина Святослава — Володимира, не пощастило — сина в неї забрали, сама десь загубилась у широкому світі, а Добрині поталанило: мав він приятелство й дружбу з Святославом, а пізніше став воєводою, уєм юного Володимира, посадником київського князя у місті Новгороді.

Куди ж тепер йому подітись, куди?! Залишатись у Новгороді не можна — учора новгородці спалили його дворище, нині можуть забрати й душу; потикатись до Ярослава — про це нічого й думати: і раніше князь був з новгородцями в одну душу,

зараз тим паче підтримає тільки їх; іти в Київ до князя Володимира — ні, і князь Володимир, і бояри, й воєводи його, вся Гора не прийме нічого, побитого новгородського воєводу... І додому, в Любеч, нічого йти — він давно зрікся діда свого старійшини Анта, батька Микули, — ні, і в Любечі його ніхто не прийме.

А йти однаково було треба. Криючись від людей, Добриня знайшов у звалищі заступ, викопав в кінці двору на схилі Ільменя неглибоку яму, приніс туди й опустив тіло Рути, прикрив його різним луб'ям, закопав жону, довго сидів біля купи свіжого зернястого піску.

Надвечір він вийшов з свого двору. Цей двір тепер уже не належав йому, прощаючись з місцем, де він прожив чимало літ, Добриня довго ходив на пожарищі, думав, що йому треба взяти з собою. Тільки він не знав, що ж йому взяти, — люди й вогонь знищили все, що він допреже мав. Стоячи серед руїни, Добриня побачив одно — іржавий цвях-крутень, яким прибивають двері й вікна. Він узяв цей цвях, сховав у кишеню.

Сутеніло, коли Добриня залишив своє дворище. Втім, він цього й хотів: у приємках ніхто його не міг пізнати. Глибоко насунувши на лоба шапку, піднявши комір, з ціпком у руках, він пройшов своїм концем над Волховом, вийшов за город, закрокував шляхом, що вився на південь.

Невдовзі Добриня зупинився, злякано подивився назад, бо почув там шум. Взявши в праву руку цвях-крутень, він дивився на шлях, на якому котилось щось чорне. Але вдаватись до цвяха не довелось — Добриню догонив пес Баян.

Він був надзвичайно радий псові, навіть присів на шляху, втішився, коли Баян лизнув йому щоку.

— Пес ти і пес тепер я! — важко зітхнув Добриня. — Життя, от що зробило життя. Ходімо разом, Баяне!

5

У цей час до міста Києва привозили звичайно по уставу дань — від Мстислава з далекої Тмутаракані, від Святослава з Вручого, Всеволода, що сидів у червенських містах, від Судислава з Пскова, а з Новгороду від Ярослава.

Але нині з княжою данню було недобре — гривні прислали до Києва тільки Святослав, Всеволод і Судислав, Мстислав щось забарився, гінці його не з'являлись у Києві, Муром і Ростов, не прийнявши Бориса й Гліба, мовчали, город Туров також сидів без князя.

Найгірше ж було з Новгородом. Княжі тіуни й ємці, що їздили туди приймати дань, повернулись на порожніх лодіях з недобрими вістями, жадали говорити тільки з князем.

Тіунів завели до Людяної палати. Незабаром туди увійшов і князь. У нього був хворобливий вигляд, цілий тиждень до цього він лежав, скаржачись на біль у серці, тільки через те, що тіуни бажали розповісти про свою подорож князеві, він підвівся, спираючись на посох, зайшов до палати...

— Що ж скажете? — запитав він у тіунів, які зустріли його низькими поклонами.

Вони мовчали.

— Чого мовчите? — дратуючись, уже голосніше сказав князь.

— Не сміємо й говорити, — відповів тіун княжого двору Горен. — Невеселі вісті привезли ми, княже...

— Що? Може, свіони?

— Ні, княже, гірше; князь Ярослав велів нам переказати тобі, що віднині Новгород не платитиме дані...

— Це сказав князь Ярослав, мій син?

— Так, княже, Ярослав, твій син...

Це був, либонь, найважчий удар, що впав на князя Володимира. За короткими й скупими словами тіунів про дань він відчув більше, страшніше, ніж вони сказали.

Далекий Новгород! Там пройшла вся юність князя Володимира, там він жив в одну душу з боярами, воеводами, могутнім новгородським вічем...

Рідний Новгород! Ти поїв і кормив сина Святослава Володимира і через нього утверджував єдність з городом Києвом, а відтак і всією Руссю...

Новгород, Новгород, ти піднявся, вдарив у дзвін, коли туди прийшла вість про зраду князя Ярополка, став під знамено Володимира, щоб іти на Київ, боронити Русь, а за тобою пішли всі полунощні землі.

Що з тобою сталось, Новгороде, коли ти у важкий, може, найважчий для Русі час зрікся города Києва, не хочеш давати йому дань, не хочеш говорити з твоїм годованцем — Володимиром-князем?

Ні, не Новгород, це сколихнулась Русь, людіє її — князь Володимир зібрав Русь, але викохав, виростив сили, що розривають її на шмаття...

По довгому мовчанні він сказав:

— Требіте путі й мостіть мости... Іду на Ярослава, сина свого...

Але що сталось з князем? Промовивши ці слова, він пополотнів, здригнувся, схопився обома руками за груди, з уст його вирвався крик і хрип, бояри, що стояли поруч, ледве встигли підхопити його тіло...

— Князь умре! — залунали в палаті крики. — О горе, горе руським людям! Князь умре!

6

Князь Володимир не помер. Кілька ночей і днів тіло його боролось між життям і смертю, він лежав непорушно від страхітливого болю в серці, в нього кам'яніли, хололи руки, ноги, часом князь втрачав пам'ять, проте життя на цей раз перемогло — в тілі князя були ще сили, могутнє серце витримало страшний удар. Через тиждень він сів, ще за тиждень встав, зробив кілька кроків, а там пройшов теремом...

І було ще одно, що змушувало його боротись за життя, перемагати хворобу, — князь Володимир дуже хотів жити, він розумів, що не може у цей вирішальний час піти з життя, хотів докінчити справи, які почав... Жити, боротись, перемогти й жити!

Він залишив Гору й оселився у теремі своєму в Берестовому...

Що вело його в цей терем, який стояв далеко за городом, на високій кручі над

Дніпром, серед лісів, нетрів, пущі?

Важко розгадати людську душу, дуже важко сказати, чому князь Володимир у цей напружений і вирішальний час тікає від світу, оселяється в Берестовому. Може, він не хотів бачити суєтної, зрадливої, підступної Гори, може, не міг і боявся жити в теремі, де зазнав так багато горя, кривди, образ, де на каміннях в сінях запеклася навіки кров Ярополка, може, тут під охороною дружини хотів сховатись від Святополка, може, нарешті, його — хворого й немічного — вабили тиша, спокій Берестового?..

Дивує ще одно. В тихі палати берестовецького терема Володимир велить перенести бойові доспіхи князів колишніх, які прийняли з Золотої палати і які лежали багато літ в клітках княжих, меч же і щит отця свого Святослава цілує й сам чіпляє на стіні спочивальні в Берестовому.

Він не здавався, він ще боровся — від Берестового до города й назад мчали й мчали гінці, сюди вдень і вночі їхали бояри й воєводи — князь Володимир стежив, як збирається воїнство для раті з Ярославом, він знав, де їде в полі князь Борис, і, оскільки часу проминуло багато, а печенігів у полі не було, велить Борисові повертатись до Києва, нетерпляче жде його.

Мабуть, князь трудився навіть надто багато — на початку місяця червена він упав, спускаючись з верха терема, і два дні лежав без пам'яті, після того підвівся, але щось трапилось у нього з лівою рукою — стала неслухняна, в'яла, ніби мертва, кожного вечора у нього починало нестямно колотитись серце, судомило ноги...

Була задушлива грозова ніч напередодні 15 червена літа 1015-го. Увесь день перед тим неймовірно пекло, тиша велія стояла й безвітря, нічим було дихати.

Увечері над Києвими горами почала збиратись біляста хмара, вона висіла в небі й сяяла, як золота корона, коли ж сонце сховалось за Щекавицею, потемніла й почала швидко розтікаться над горами, долиною, Дніпром.

Але однаково скрізь було задушливо, тиша стала навісною, викреши, здавалося, кременем іскру — враз спалахне все навкруг... І люди справді боялись запалювати вогні — в таку сушу пожежа спопелить усе дерев'яне місто, — скоро Гора, передграддя, Подол поринули в темряву.

Проте якщо люди на землі вміли стерегти вогонь, то, либонь, у небі між важкими хмарами народилась іскра, і над Києвом уже пізньої години несподівано вдарила гроза — блискавиці раз за разом били в землю, хмари, ніби сполошені вівці, перли одна на другу, від чого зчинявся великий шум і тріск, — тільки ж з хмар не зірвалася ні одна краплина, суша була така ж, як удень, однаково нічим було дихати.

На ложі в бере стовецькому теремі лежав і чув цю грозу князь Володимир. У просторій його світлиці горіли кволо й безбарвне дві свічі, в темряві було видно тільки стіл і стільці біля нього, широке ложе.

Коли ж за вікнами спалахувала блискавиця і яскраве зеленкувате сяйво наповнювало світлицю, на стіні вимальовувались меч і щит Святослава, в кутку — суворий образ Христа, вихоплювалось із темряви обличчя князя Володимира — його тривожні, неспокійні очі, зернини поту на чолі, пересохлі уста і стиснуті в кулаки

пальці рук, що лежали на ковдрі.

Князь Володимир дуже страждав — у грудях раз за разом, як буря в небі, починало колотитись і нестямно боліло серце, коли ж несамовиті його удари затихали, князеві здавалось, що надходить його остання хвилина.

Та найбільше мучилась душа князя — відчуваючи, що на нього насуває, а от, може, й змете з землі ще одна, і вже остання хвиля, він уперто думав, намагався пригадати, що ж, що ще може й неодмінно мусить зробити...

— Воєвода Вовчий Хвіст тут? — запитав він у дворян, що тихо то входили, то виходили з палати.

— Тут, княже...

— Нехай іде сюди!

Воєвода Вовчий Хвіст був, либонь, десь близько, бо одразу ж став біля ложа князя, схилив голову.

— Я тут, княже. Ти мене кликав...

— Так, кликав... Але чого ти стоїш, сядь, воєводо, і нехай усі вийдуть...

— Тут нікого немає.

— То й добре... Слухай, воєводо...

Вовчий Хвіст ще нижче схилився до князя.

— Воєводо, — сказав Володимир, — ти був моїм вірним слугою все життя, і днесь покладаюсь на тя...

— Мій княже! — тільки й промовив Вовчий Хвіст.

— Пам'ятаєш, — замислився князь Володимир, — як ходили ми на радимичів і стояли над Піщанню. Тоді я послав тебе перед собою, і побігли вони, а я сказав: радимичі від вовчого хвоста бігають...

Воєвода тихо засміявся.

— Ти послав мене перед собою, але преже мене йшла слава Володимира-князя. Сам переміг...

— А хіба тільки радимичі, — трохи заспокоївся і став рівніше дихати князь Володимир. — Пригадуєш, як ходили ми на в'ятичів, чорних булгар?

— Велика твоя слава, княже Володимире, у важку годину ти зібрав і устроїв Русь...

— Велика слава й твоя, — сказав на це Володимир, — тому й нині, в многотрудну годину, покладаюсь на тя...

— Говори, княже, а я все зроблю по твоєму слову.

— Бачиш мене немощного, воєводо, і не відаю вже я, дасть мені бог ще пожити чи покличе до себе. Тому й турбуюся про Русь, доки живу, твердо стоїть Київський стіл, не стане мене — чую ворожнечу між землями й синами... Скажу правду тобі, воєводо: не на всіх синів покладаюсь, є між ними тільки один, що врятує честь і славу Київського столу, заратує Русь...

— Про кого говориш, княже?

— Про сина Бориса... Він буде першим по мені... Чуєш, воєводо?!

— Чую, княже, і реку — справедливо розсудив, — Борис — то є князь над князями.

Але ж ти давно велів послати гінців до нього, і я виконав твій загад — князь Борис не днесь-заутра буде в Києві...

— Непокоюсь я. Дні йдуть, а Бориса немає, велю тобі, воєводо, — візьми з собою дружину, їдь сам у поле, знайди Бориса, верни його в Київ...

— Заутра виїду, княже...

— А про Святополка нічого не чути?

— Ні! Він, либонь, дуже далеко, в Польщі, та руки в нього короткі...

— І Новгород мовчить?

— Мовчить... Цього літа лодії Ярослава вже Волока не пройдуть...

— То й іди! Їдь до города, спочинь. Може, зараз і я засну, воєводо...

— Зроблю, як велиш, — вклонився воєвода. — Прощай, княже!

— Прощай, воєводо! І їдь шукай сина Бориса...

Спав він чи не спав? Князь прокинувся, розплющив очі, побачив темну постать біля розчинених дверей.

— Хто там? — запитав Володимир.

— Єпископ Анастас, княже...

— Чого ж ти прийшов? Хіба тобі, старому, ходити в таку грозовицю?

— Я відчував, що тобі важко, от і прийшов...

— Ти вгадав, отче, у цю ніч мені чомусь так важко, як ніколи... Іди, єпископе, сядь біля мене...

Єпископ наблизився до ложа, сів у низенькому кріслі.

— А чого ж тобі важко, княже? — дуже тепло запитав він.

— Не вмію на це відповісти.

— Скажи, як велить душа, і тобі стане легше... Князь Володимир, дивлячись на вогник свічі, думав, потім почав:

— Мені здається, що я довго міцно спав і раптом прокинувся... Багато, ой, як багато літ минуло, але ж сьогодні бачу старий, давній світ, отця Святослава, ідолів на горах, древні городи й весі, — все таке рідне й бтгазьке, але як далеко-далеко все це днесь... І бачу я ще, отче, ось тут, за вікном, — нові городи й весі, лик Христа, нових людей. Хто ж це содіяв?

— Ти, княже Володимире, — василевс Русі.

— Боже, боже! — вирвалось у Володимира. — Та невже ж я все це содіяв: знищив старий закон і покон, насадив древо нового життя?

— Ти, княже! — впевнено сказав Анастас.

— Так чого ж мені страшно, дуже страшно, отче? Володимир замовк. За вікном і в світлиці все осяяла блискавиця, вдарив грім, Анастас побачив зведене від страху обличчя князя, широко розплющені його очі, сиві вуси й темні уста... Перехрестившись сам, він дужим помахом руки перехрестив і князя.

У півтемряві, що настала після цього, єпископ говорив:

— Я тебе уважно слухав і хочу розрадити, княже... Пощо ти непокоїшся, тривожиш своє серце, душу? Ти сказав правду — був світ старий, закон і покон отців твоїх, все це

повинно було померти й навіки вмерло, княже... Ти сказав правду й про те, що на зміну старому світу прийшов світ іний, новий, тільки марно жахаєшся цього нового світу. Він мусить бути, він є. Вір мені, прийдешні люди пом'януть добрим словом тих, що це содіяли, а бог уже благословив ни... Але в брєнному цьому житті треба, щоб хтось вів людей, — і бог перстом своїм відзначив тебе, княже, ти і тільки ти зробив те, чого хотів бог, нині ти маєш любов усіх земель...

— Ні, єпископе, жажду сам правди, любові не мав і не маю.

— Про яку ти любов говориш, княже? Володимир думав, ніби вагався, чи повісти йому свої думи єпископу.

— Миру немає в землях, землі не слухаються мене, синів послав туди, але не маю їхньої любові.

— Заспокойся, княже, содіяне тобою дасть плод пізніше, мир настане в землях, сини твої ще підопруть тебе, денно й ношно за тебе молиться церква...

Єпископ замовк.

— Ти чогось не сказав, Анастасе?

— Я скажу про це не нині...

— А чому?

— Церква й князь — суть єдині, кожному з них своє... Вір мені, аще учиниш церковний закон — даси десятину церкві з усіх земель, дозволиш церкві чинити суд, — ми з тобою все переможемо, княже.

— Ти вже говорив про це мені, єпископе, не можу цього зробити...

— Княже! Ти не міг цього зробити раніше, та на все приходить свій час... Хто ж зробить це, крім тебе?

Володимир подивився на єпископа зляканими очима... Чому Анастас так сказав, на що він натякає, — невже скоро кінець, смерть?

— Ти мусиш і будеш ще довго-довго жити, — ніби вгадавши його думки, додав єпископ, — за це молиться і завжди молитиметься церква. А ми з тобою, княже, ще довго збиратимемо десятину й чинитимемо суд...

— Устав церковний з тобою? — сухим голосом запитав Володимир.

— Бог велів мені взяти його з собою.

— Дай сюди!

Єпископ Анастас поклав перед князем писаний на пергаменті устав церковний — і Володимир сів на ложі, довго читав написані рукою Анастаса слова:

— "...дах десятину во всій землі Руського княжіння, і від всякого суда десятий гріш, а з торгу десятий тиждень..."

Княжа рука здригнулась.

— Зажди, єпископе... Ти пишеш: "...і від домів на всяке літо десятину всякого стада і всякого живота..." Така десятина?

Єпископ відповів суворо й холодно:

— Десятина мусить бути тільки така, бо церква молиться за князя й смерда...

— Страшно. Десятина з усієї Русі на церкву... Ой, як страшно, — вирвалось у князя.

— Так треба, — процідив єпископ.

— "...а по цьому не вступатись ні дітям моїм, ні внучатам, ні всякому роду моему довіку ні в люди церковні, ні в суди їх..." Єпископе Анастасе, навіщо ти приніс мені цей устав про десятину й суд?..

— Нині не тільки на землі — на небі також іде суд, — глухо відповів єпископ, прислухаючись до луни грому.

Князь Володимир на мить заплющив очі, груди його високо здіймались, узяв перо, підписав устав.

— Спасибі, княже! Вір мені, не токмо ми, а всі прийдешні люди назовуть тебе святим, з апостолами рівним...

Володимир ліг на ложі.

— Святий! — прошепотів він. — Як княгиня Ольга... Ні, не святий, не говори, що я з апостолами рівний, бо потопав і потопав у гріхах.

— Ти потопав і міг потонути в гріхах, коли був язичником, княже. Але хрещення — то початок нового життя, з ним тобі були прощені всі гріхи, содіяні допреже.

У Володимира було дуже смутне, неспокійне обличчя, якісь більші нібито, ніж звичайно, очі дивились на розчинене вікно.

— Церква й хрещення прощає, — важко видихнув він, — але я сам собі простити гріхів не можу.

— І апостоли робили гріхи, — ледь посміхнувся єпископ. — Один токмо бог без гріха... А ти будеш, княже Володимире, святим у віках, і з апостолами тебе зрівняють.

— Я не можу, не хочу бути святим, не мені, грішному, рівнятись з апостолами...

— Мовчи, сину мій... Владою, даною мені від бога, розрішаю й прощаю тобі всі содіяні тобою гріхи і молитимусь, аби він, аще покличе тебе, прийняв там, де всі праведні спочивають... Заспокойся, княже, засни!

Воевода Вовчий Хвіст не поїхав, як обіцяв князеві, одразу з Берестового. Увесь час, доки єпископ Анастас був у Володимира, він сидів з кількома воеводами й боярами на ослоні в сінях, очевидь, ждав єпископа, бо, тільки той вийшов від князя, рушив слідом за ним.

— Яка темна ніч, — сказав єпископ, зупинившись за дверима терема. — Спека, задуха, грозовиця... У таку пору здоровому важко, а Володимиру й поготів...

— Що думаєш, єпископе? Мені не подобається князь.

— Мислю, що оце й кінець, — важко зітхнув єпископ. — Я, воеводо, по очах виджу, звик. Чи й переживе цю ніч...

У непроглядній темряві вони тихо крокували двором. Часом спалахувала блискавка, після якої все навкруг здавалось ще темнішим, чорним.

— Помирає і сам не вірить, — говорив єпископ. — Втім, так буває завжди. У дуба зрубаєш корінь, а листя все зеленіє... Ох, гріхи, гріхи!

— Що говорив князь? — поцікавився Вовчий Хвіст.

— Все про своє — воювати з Ярославом збирається, шукає Святополка, молиться на сина Бориса. Що тільки й буде по його смерті, воеводо?

— Кожному овочу своя пора, — засміявся Вовчий Хвіст, — кожне дихання дбає про себе... Ти, єпископе, здається мені, такожде себе не забуваєш...

— Про що говориш? — зупинився й схопив за плече Вовчого Хвоста єпископ.

— Бачив, що в тебе в кишені грамота княжа...

— Що ж, — зухвало промовив Анастас. — Маємо устав церковний, підписав його нині князь. Не про себе дбаю, про церкву... Що, може, скажеш, зробив недобре?

— Ні, — відповів Вовчий Хвіст, — дієш ти добре... Давно пора. Государ повинен дати устав і церкві, і боярству, і всім людям — кожному своє, за те й служимо... Тільки що цей устав, аще прийде після Володимира недостойний князь?!

Знову небо прорізала блискавка — єпископ і воєвода стояли поруч серед двору, здавались вищими, ніж справді. Блискавиця була така сліпуча, що від неї на зелений спориш навіть не падали тіні, навкруг не видно було нічого, тільки чорніло недалеко покинуте кимсь цебро з срібним кружальцем води.

— Воєводу Хвіст! — сполохано сказав єпископ. — Зажди, про що говориш?

— Я нічого не говорю, — відповів єпископу Вовчий Хвіст, — а знаю — аще прийде в Київ Ярослав, він порве устави отця свого.

— А Борис? — запитав Анастас.

Воєвода схилився до самого вуха єпископа.

— Бориса не прийняв навіть Ростов, що ж він — німечний, кволий — Києву?! Син василіси? А чим, чим нині нам Візантія допоможе? Та й тобі, єпископе, ні з ним, ні з патріархом константинопольським не по дорозі...

— О, це так, — згодився єпископ. — З патріархом мені не по дорозі.

Недалеко вже були й ворота з двору. В сяйві блискавиць за ними окреслювались критий візок єпископа, кілька осідланих коней, темні постаті дворян, гриднів. Єпископ зупинився, схопив руку Вовчого Хвоста.

— Так що ж це? Хто ж тепер сяде на столі? Вовчий Хвіст помовчав.

— Токмо син князя Ярополка й царівни, — долинув з темряви його хрипкий голос.

— Святополк — князь дужий, суворий, він захистить бояр, людей, церкву.

— Але він далеко, в Польщі?

— Ніч темна, нічого не видно, — натяком відповів Вовчий Хвіст, — якщо це станеться з Володимиром нині, Святополк до ранку може бути в Києві...

— Почекай, воєводо, почекай, — не випускаючи руки Вовчого Хвоста, мовив єпископ. — Святополк католик...

— Князь Володимир помирає, — суворо сказав Вовчий Хвіст. — Ми — християни, і католики такожде християни... Нашої, руської християнської віри ніхто не зачепить. Та й що віра? Нам потрібна сила, а вже з нею бог.

Блискавиця... У єпископа зовсім біле, закам'яніле обличчя, непорушні, неначе скляні, очі, закушені губи.

— Ну, єпископе, — глузливо запитав Вовчий Хвіст, — чи згоден ти благословити Святополка?

Єпископ мовчав. За коротку хвилину, яка проминула від удару до удару блискавиці,

він пригадав ще одну ніч під Херсонесом, коли зрадив патріарху константинопольському й ромеям, скрадався у пітьмі до табору Володимира, клявся в приязненстві й любові...

Те, що робилось цієї ночі, було не новиною. Він ішов до Володимира, бо шукав сили й слави, нині сила князя Володимира вичерпалась, славу ж єпископ Анастас матиме тільки з Горою й Святополком.

— Я згоден, воєводо! — в нестерпному сьйві, під страхітливий гуркіт грому сказав Анастас.

7

Володимир заснув. Може, на хвилину, може, на годину спокій прийшов у його стомлену душу, князь усе забув, спочив.

Прокинувся він від дужого удару грому, що пролунав над самим дахом терема, і сьйва блискавиці, що наскрізь пройняла повіки й змусила його розкрити очі. "Що це?!" — хотів крикнути Володимир. Проте трапилось неймовірне — князь крикнув і сам не почув свого голосу — після удару грому за вікном, у саду, внизу, в теремі і в палаті стояла надзвичайна, якась зловісна тиша, а голосу не було — тільки тиша й пуста.

"Чому це я не чую свого голосу? — подумав Володимир. — Може, знову серце, голова?!"

Проте серце його билось, хоч і напружено, а рівно, він бачив усе навкруг себе — свічу, корчагу з водою на столі, темне вікно, гілля за ним, меч і щит отця Святослава, образ Христа на стіні.

Тільки на душі в нього було неспокійно, надто тривожно, відчуття чогось неминучого, невблаганного, що підступало, обгортало його.

Він навіть схопився, сів на ложі, простягнув руку до корчаги, щоб випити води...

І тоді він відчув, як серце його — на довгу, надзвичайно довгу мить — зупинилось, напружено здригнулось, забилося, в голові його раптом почався свист, шум.

"Що це? Чому так?" — краями думки-блискавиці. Він думав не тільки про серце й голову, вони болять тому, що немає спокою в душі... "Чи поїхав Вовчий Хвіст у поле? — виникла одна думка. — А чого приходив єпископ Анастас?" — одгонила її інша.

Думки виникали й зникали, змішувались і знову народжувались.

"Сини! Де вони? Бояри? А чому тут немає бояр? Де мої воєводи? Ні, в мене нікого, нікого немає, — я лишився один, сам... І хворий, зовсім хворий".

В промінні свічки побачив образ Христа і звернувся до нього:

— Воззри ж тепер на мене, воззри, бо ти цар небесний, я ж імператор на землі, і, крім тебе, мені ні до кого звернутись... Воззри, воззри, воззри, чуєш, Христосе, я тяжко страждаю, я загигаю... Ти хочеш мене рятувати, зійди з образу, допоможи мені, врятуй...

Він довго дивився на образ Христа, і видно — на образі цьому, на лику Христа, що був досі темним і суворим, він помітив щось схоже на посмішку...

— Ти смієшся?! — крикнув князь Володимир. — Чого ти смієшся, Христос? Ні, це в мене наморочиться в голові... Ти не смієшся, тебе немає... Яка облуда! — застогнав він.

— Яка облуда, адже нічого — навіть Христа — немає...

"Куди піду? До кого звернусь?" — налітали знову й знову думки.

Предслава! Він згадав її — свою дочку, що жила так близько, одразу за лісом і стіною — на Горі... Вона ж любить його, як і він її, так само, як любив колись Рогніду, прийде, прибіжить сюди, аби тільки покликав.

Але Рогніда пішла в безвість, не почувши від нього слова любові, відтоді ж між ним і Предслагою виросла стіна — рідна дочка стала йому ніби чужою, пізно кликати її, ніхто, ніхто не прийде до нього серед цієї страхітливої ночі.

І тоді він пригадав одну, найдорожчу в світі людину: матір свою, Малушу. Рік за роком проходили, минало життя, але він не міг звикнути до думки, що її немає, вірив, що вона жива, тільки Гора, дружина, воеводи й бояри не допускали її до нього.

Проте так не могло бути надалі. Тепер, коли він почував себе зовсім самотнім, хворим, вона мусила бути біля нього, жити далі без неї він не міг.

І він вирішив, що негайно, цієї ж ночі, зробить клич, велить шукати її по всій Русі, щоб вона прийшла, сіла коло його ложа, поклала руку на гарячу його голову; він з славою введе її в Золоту палату, посадить поруч з собою, бо вона його мати, він від неї пішов і до неї повернеться...

Він схопився з ложа й без посоха, без помочі чужої руки ступив раз, і другий, і третій, так, як ходив і колись.

Раптом він зупинився. Недалеко від Берестового спалахнула і вдарила блискавиця — така сліпуча, що в світлиці стало видно, як удень, блискавиця ця, либонь вцілила в землю, бо навкруг усе загуло, захиталось.

Володимир не чув цього — у сяйві блискавиці він побачив те, що було неймовірним і незрозумілим, — на стежці в саду за теремом князь помітив постать, що вирізувалась на тлі зелених трав, — там ішла, спираючись на посох, стара жінка — така, якою він уявляв ключницю Малушу — свою матір.

— Мамо! — вирвалося з горла князя Володимира. — Де ти взялась? Звідки прийшла? Мамо, іди до мене! Ма-а-мо!

Але блискавиця, мабуть, вдарила не тільки в землю, гаряча іскрина поцілила в серце князя Володимира, бо він відчув нестерпний біль, ніби десять списів разом пройняли йому груди.

Могутнє колись його тіло ще боролось, широко розставивши ноги й хапаючи руками повітря, він стояв, ждав, що біль зникне.

І він ще встиг крикнути:

— Людіє! Дружино! Дружи-й... Хтось біг з сусідніх покоїв, вниз на сходах чулись кроки — до світлиці поспішали бояри, воеводи, гридні...

Але князь Русі Володимир уже цього не чув. Трапилось неймовірне — біль у його грудях зник, але раптом згасло й все наокруг, сяйво свічок обернулось, зникло, зникло все — шум, світ, життя, і, як зламаний спис, князь Володимир упав, повалився на підлогу.

Тієї ж ночі, набагато пізніше, біля ганку терема в Берестовому зупинились сани, запряжені четвериком баских, дужих коней, бо по покону мертвого годилось везти тільки так, туди ж промчало з города десятків зо два воевод, бояр, мужів.

У теремі на той час тіло князя Володимира опорядили й загорнули в килим, гридні вийняли з підлоги терема кілька мостин і на ремінних вужах опустили мертвого в сіни, потім прорубали діру в стіні у сінях і так винесли князя надвір.

Все це вони робили потай, тихо, щоб хтось не довідався про те, що сталося цієї ночі в Берестовому; ніхто не заплакав і не затужив над тілом князя Русі, тільки на підвіконні в світлиці, де він помер, хтось із гриднів поклав шматок хліба й плоскви з ситою — на покорм його душі.

Сани рушили. Воеводи й бояри сідали на коней, кілька чоловік закрокували пішки. Поки їхали двором, потім дорогою в лісі, сани легко посувались уперед, ближче ж до города, над Дніпром, полозки стали зариватись у пісок, ледь посувались, стрибали на вибоях.

У городі, либонь, дехто вже знав про смерть Володимира — вряди-годи похід зустрічали й приєднувались до нього вершники.

Гроза минула, на небі розривались і повзли до пониззя хмари, нарешті у прорізі між хмарами окреслився місяць — тонкий, як серга, ніжно-голубий.

Коні били й били копитами землю. У лісах і кущах обабіч шляху кричали нічні птахи, десь на Подолі, а потім на Горі заспівали когути, а здалеку, із Задніпров'я, линув багатоголосий перепелиний клич.

І ніхто не помічав, та нікому й не було діла до того, що за саньми з тілом князя Володимира поспішає якась стара жінка в темному платні — Малуша.

У цю ніч вона не спала. У монастирі давно вже знали, що недалеко звідси в своєму теремі тяжко хворіє князь Володимир; єпископ Анастас, що був минулого дня в нього, велів священикам і братії відправити молебень за одужання вельми немощного князя Володимира, і вони молились у церкві до пізнього вечора.

Малуша зрозуміла, що сталося, — князь Володимир, її син, помирає, а біля нього ж немає ні жони, ні синів, ні однієї рідної душі, всі такі далекі, такі чужі...

Вона вирішила будь-що іти в княжий терем у Берестовому, добитись, на колінах просити гриднів, воевод, щоб дозволили їй — старій черниці — побути біля хворого князя, допомогти, а коли так судилося, власними пальцями закрити йому очі.

Малуша пішла, хоч ніч була чорна-пречорна, над головою висіли хмари, часом з неба били блискавиці, гуркотів грім; ішла крізь кущі, падала на вибоях і пнях, була вже зовсім близько, в саду за теремом.

Там вона зрозуміла, що добре зробила, пішовши до сина, — коли ще раз вдарила блискавиця, у чорному вікні терема Малуша побачила Володимира, що стояв, простягаючи руки до неї...

— Мамо? Іди до мене! Мамо! — почула вона його крик... Що було потому? А хіба Малуша знає? Вона добігла до терема, увійшла в сіни, де стояли воеводи, бояри, гридні.

— Князь умре, — мов крізь сон, долетіло до неї, але коли вона невиразними,

змішаними з сльозами словами просила допустити її, черницю, до тіла князя, щоб опорядити його, Малушу виштовхнули з сіней, бо вони, навіть і мертвого, стерегли князя Володимира.

Малуша вийшла надвір, стала під деревом недалеко від ганку, так, що ніхто її не міг помітити, ждала.

Вона чула шум і рух у теремі, бачила, як до ганку під'їхали сани, як із терема вийшло кілька гриднів з смолоскипами в руках, а крізь діру в стіні сіней виносили тіло.

Малуша вийшла з тіш дерева, стала над саньми, в які клали тіло Володимира, в промінні смолоскипів бачила його трохи стомлене, але водночас спокійне вже обличчя, набряклі повіки, що навік закрили очі, сріблясті брови, що випинались над перетятим двома глибокими зморшками чолом, гострий і довгий ніс, вилиці, сиві вуса над темними устами, — це, либонь, і все.

Вона довго стояла над тілом свого сина, бо бояри, воєводи біля саней щось радились між собою, позираючи на тіло, бо за все своє життя так мало була біля нього, бо гридні гасили смолоскипи, воєводи й бояри все радились, і нікому з них не було ніякого діла до старої, зігнутої черниці, що мовчки стояла над мертвим уже князем.

Сани рушили, тупотіли коні, шаруділи полозки, всі поїхали, пішли з двору — і Малуша рушила слідом за ними. Спираючись на ціпок, вона так поспішала...

Думала про минуле — вона не могла цього не згадати. Перед нею встали і далекий Любеч із жовтими його пісками, і той день, коли їхала вона під щитом брата Добрині на Гору, хижа Ярини й два камінчики сережок, що світилися і мінилися під місячним сяйвом, стравниця, куди входять княгиня Ольга й Святослав...

На Малушу, що крокувала зараз за саньми, війнуло ще й радіщами далекої купальської ночі; серед цієї темної ночі їй привиділись відблиски високих червоних вогнів, блискучі очі княжича Святослава: "Я люблю тебе, Малушо!" Невже ж, неville це колись було?

Так, усе це було! Була Гора — і став Будутин, у хижі над Россю вона народжує дитину — його, Володимира... "Колишися, колиско, від кута до кута, маленька дитина, а важка покута..." "Слухай, Добрине, мені страшно, ой, як страшно, душу ти забираєш у мене..." Невже все це було?

Усе було — і вже немає нічого. Не стало Святослава, он лежить у санях Володимир, тільки вона живе серед чорної ночі — княжа мати й однаково рабиня...

Так чого ж ви поспішаєте, воєводи, гридні, — сани віддаляються й віддаляються, вона — стара, немічна мати князя, — ні, цього ніхто не знає, вона — черниця Марія, задихається, не може встигнути за вами, навіть за мертвим сином!

Малуша стала... Ні, вона не встигне... і куди вона піде, куди?.. Десь удалині якийсь час чувся тупіт коней, голоси, а от все затихло. Малуша стояла на лузі, де колись горіли купальські вогні.

До світання ще Святополк вийшов з схованки — із терема воєводи Вовчого Хвоста, — вдерся з дружиною своєю, що стояла напoxваті на Подолі, до древнього княжого

терема, сів у Золотій палаті й велів будити бояр, воєвод, мужів Гори.

О суєто суєт світу, яка ти швидкоплинна, минуча, зрадлива! Ще гريدні-кликуні Святополка не встигли обійти Гори, а з усіх теремів до княжих покоїв заспішили бояри й воєводи, мужі ліпші й нарочиті, огнищани й тіуни.

Вони йшли в темряві задушливої ночі, викрешуючи залізними вістрями своїх посохів на камені іскри, тихо перемовляючись між собою, говорили про смерть князя Володимира, радились, що сказати Святополку...

Княжий терем щільним кільцем оточувала гريدба, у сінях стояли найближчі воєводи Святополка, оглядали всіх, що заходили до сіней, веліли йти наверх.

Там, у Золотій палаті, їх ждав Святополк. Він був у кутку палати, недалеко від помосту, на якому стояло порожнє крісло, а над ним знамена Святослава й Володимира; Святополка оточували воєводи Вовчий Хвіст і Слуда, бояри Вуєфаст, Іскусев, Коницар, — усі суворі й мовчазні.

Боярство і воєводи Гори в тиші заходили до палати; прийшов, поклонився Святополку, сів на своє місце праворуч від помосту й єпископ Анастас.

Тоді, повільним кроком, ніби щось роздумуючи, на поміст піднявся й зупинився перед княжим кріслом Святополк. Він був збуджений, пильним поглядом дивився в палату, на сотню людей, очей...

— Я покликав вас сюди, воєводи, бояри, ліпші мужі города Києва, в тяжку годину, — почав він. — Осиротіла Руська земля, князя Володимира не стало... Сотворимо йому вічну пам'ять...

У Золотій палаті прокотився шум — люди переступали з ноги на ногу, але мовчали, ждали.

— І хоч князеві Володимирі ще не віддана почесть погребальна, по заповіту він не хотів її приймати, але і тут, у городі Києві, і скрізь по Русі нині так тяжко, що мусив кликати вас, говорити про нашу долю.

Глибоке зітхання вирвалось з багатьох грудей: важко жити на Русі, серце кожного крає неспокій, тривога.

— Неспокійно у нас на півдні, — продовжував Святополк, — ромеї вкрай скорили болгар і вийшли на береги Дунаю, хеландії їх перетинають Руське море, стоять у Херсонесі, підіймаються вгору Танаїсом...

Золота палата зашуміла, загула багатьма голосами.

— Бач, куди вела Візантія і її імператори...

— Ганьба, ганьба ромеям!

Ті ж воєводи й бояри, що стояли ближче до Святополка, кричали:

— Мечем поквитаємось з ромеями!..

Князь Святополк рішучим помахом руки обірвав ці крики — в палаті одразу настала тиша.

— Скрізь на Русі неспокійно, — продовжив він. — Чуючи легку поживу, за Дніпром стали печеніги, за ними зі сходу йдуть половці, на півночі Ярослав покликав свіонів і збирається йти на Київ.."

О, коли б то князь Володимир був живий, міг стати тут, на помості, сказати: "Люди рідні, Русь, усе життя своє я кликав вас на брань з ворогами, тільки-но я знову говорив про це, збирався йти, вести вас з собою... люди, встаньте, люди руські, пильуйте..."

Але нині Володимир лежав у холодній пустці Десятинної церкви німий, безмовний, кожне ж слово Святополка оберталось супроти нього — вже мертвого князя.

— Мені важко й соромно говорити, мужі, — продовжував Святополк, — але немає князя Володимира, немає й князів, які б повели рать руську супроти ворогів наших... Борис і Гліб, яких всіляко возвеличував князь Володимир, немоцні суть, вони в'єдно з ромеями й продадуть Русь. Ярослав, князь новгородський, уже раніше підняв меч супроти батька й готується йти на Київ з свіонами, Мстислав сидить у далекій Тмутаракані, Ізяслава не стало. Що ж, що ти наробив, княже Володимире, пощо народив синів таких, хто тепер урятує Русь?!

І враз воеводи й бояри, що оточували поміст, закричали:

— Служимо тобі, Святополче!

— Буть тобі князем!

— Свя-то-пол-ка!

На мить, правда, крики ці обірвались. Один із старців города Києва, боярин Ратша, підвівся з лави, на якій сидів, схопився за сиву голову, заволав:

— Що робиться, мужі? Куди йдемо? Ще тіло князя Володимира не остигло, а Святополк ганить синів його, всіх нас. Мужі! Зупиніться! І ти зупинись, Святополче, бо окаянным будеш довіку!

Але до нього вже кинулись воеводи Святополка й гридні, схопили під руки, поволокли.

У палаті стало тихо — сила перемогла силу, кожного, хто посміє, як Ратша, піднести голос, жде ганьба, муки й смерть...

— Волимо тебе, Святополче! — заволали воеводи.

— Святополка! — вимагала Золота палата.

Він стояв і примруженими очима дивився на мужів.

— Я поведу воїв супроти Візантії й князів Бориса й Гліба, іже сукупно з нею; я піду супроти свіонів і Ярослава, що пустив їх на Русь. Якщо проти нас стали Північ, Схід і Південь, мені допоможуть польський князь, німецький імператор...

В одній з світлиць, в самому кінці темних переходів, на верху княжого терема, горить на столі свіча. Перед нею, прикипівши поглядом до рубленої стіни, сидить жінка — з лляним волоссям, голубими очима, смутним, надзвичайно вродливим обличчям — красуня, княжна полотська Рогніда!

Але це не Рогніда — і краса її, і сама вона вже в минулому, їх немає, за столом сидить княжна Предслава, що так схожа на свою матір.

І не тільки обличчям схожа Предслава на Рогніду, у неї така ж і душа; нині вночі вона почула про смерть отця, довго плакала, молилась, ще раз усе йому простила.

Предславу турбує інше — вже на Гору привезли й поставили в Десятинній церкві корсту з тілом Володимира, вона бігала туди попрощатись, але її не пустили, не встигла

Предслава повернутись до терема, як дізналась, що туди вже увірвався з своєю гридьбою Святополк, крізь напівпрочинені двері в її світлицю долітають крики з Золотої палати.

Свіча догорає. Краплини воску, наче великі сльози, повільно стікають закрутами череп'яного свічника, тужавіють і остигають, кілька краплин одірвались й упали на шкіряну харатію — вони не відають, що разом з нею підуть у вічність. Свіча догорає, жовтаве проміння все кволіше снується навкруг.

А очі княжни Предслави застилають і застилають сльози, вони падають на харатію, тільки ж сльози не вічні, вони падають — і висихають.

Рука тремтить, коли княжна пише: "Се вночі отець наш умерл, а вже Святополк тут, сидить у Києві на його столі, хоче послати дружину на Бориса й Гліба, і ти, брате, блюдися його, поєліку..."

Крики в Золотій палаті нарастають, навіть тут, у далекій світлиці на верху терема, чути:

— Нехай живе князь Святополк!

Предслава схоплюється, стискує руками шию — рветься й розсипається на підлозі зелене намистечко з Тмутаракані — дарунок її батька...

Схвильована, розгублена, безпорадна Предслава стає на коліна й намагається зібрати розсипане намисто.

Київ знав, що князь Володимир помер у Берестовому. На Горі, Подолі, в передградді й Оболені — всім було відомо, що корста з його тілом стоїть у Десятинній церкві, всі ждали, що небіжчику князеві віддадуть почесьть погребальну.

Проте воднораз хтось ширив чутки, нібито князь Володимир заповідав поховати його без жодної почесьті й слави, в безіменному місці, без людей, як поховали колись і жону його Рогніду: він зробив що міг, тіло ж токмо землі належить.

І ще з страхом говорили в Києві, що вночі на Горі син Ярополка Святополк зібрав бояр і воевод, які оголосили його князем Русі, що Святополк уже послав дружину супроти синів Володимира Бориса й Гліба, Святослава волинського, супроти ж Ярослава новгородського поведе рать сам...

З великим трепетом усі — і християни, і люди старої віри — говорили, що Святополка благословив на це єпископ Анастас і що Святополку обіцяють допомогти польський князь, німецький імператор, римський папа.

Київ хвилювався, Київ ждав.

Десятинна церква увесь день була оточена гридьбою, що нікого не підпускала навіть близько до неї. Уночі на чолі її стало багато сотенних, кілька тисяцьких, воевод.

Пізньої години від княжого терема стежкою, що вела до Десятинної церкви, пройшов невеликий гурт воевод і бояр.

Вони стали на крутому схилі гори, що височіла над Подолом, говорили з тисяцькими.

— Цілий день рвались до церкви, — почувся голос воеводи Слуди, — ледве стримували гридні їхню навалу...

— А зараз? — запитав боярин Воротислав.

— Ждуть і зараз — отут від Подолу, з того боку — від Перевесища... Хочемо, кажуть, вклонитись мертвому князеві.

Воєводи й бояри стояли край гори. Перед ними в темряві й безмов'ї поринали передграддя, Подол, Перевесище, Щекавиця, а там стоїть, хоче віддати почесь погребову князеві Володимирі тьма людей київських — друзів його й недругів, християн і язичників.

— Нехай гридні пильнують, не випускають списів, — велів воєвода Вовчий Хвіст. — Ми ж ходімо, воєводи й бояри!

Тоді тихо відчинились двері Десятинної церкви, в темних переходах заблимали вогні свічок, затупотіли ноги.

Дуже проста, зроблена з свіжої соснової дошки корста з тілом князя Володимира стояла в правому притворі з закритим віком. Біля неї не було, як велів покон, ні списа княжого, ні його знамена. Проміння свічок освітло обличчя воєвод Вовчого Хвоста й Слуди, бояр Воротислава, Вуєфаста, Іскусева... У кутку під стіною тулилось кілька священнослужителів, каменярів.

— Понесемо, — сказав Вовчий Хвіст.

Воєводи й бояри підняли корсту й взяли на плечі.

— Поможіть і ви! Від голови! — сказав священнослужителям і каменярам Вовчий Хвіст.

Кілька чоловік з свічками в руках тихо йшли попереду. За ними важкою ходою ступали воєводи й бояри, що несли корсту. Ішли в півтемряві, пустці, з якої виринали, наче з води, великі очі образів, суворі лики. Вгорі під склепіннями озивалась луна.

Вони прямували до лівого притвору церкви, де стояла рака з мощами княгині Ольги. Біля неї були розібрані мостини, зроблено східці, в кінці їх, у викопаній під підлогою ямі, стояла кам'яна гробниця.

У цю гробницю воєводи й бояри поставили корсту з тілом князя Володимира. Вовчий Хвіст схилився над нею, вийняв з кишені при поясі грошину — срібло князя Володимира, — кинув її в гробницю так, що всі чули, як вона покотилась і забряжчала... Каменярі одразу ж поклали й замурували ляду гробниці. Коли бояри й воєводи вийшли нагору, вони заходились чимшвидше укладати мостини.

Вогні свічок пригасали, мостини лягли на місце, воєводи й бояри мовчки постояли біля раки княгині Ольги й стали виходити з церкви.

Залишився в Десятинній тільщі Вовчий Хвіст. Він ждав, коли вдалині затихнуть кроки, потім рушив сходами на хори — там у темряві стояв князь Святополк, що бачив, як несли корсту, опускали її в яму, укладали мостини.

— От усе й закінчилося! — сказав Святополку Вовчий Хвіст. — Ходімо, княже, на Гору.

Кволе жовтаве проміння свічок, що блимали тут-там унизу, освітлювало обличчя Святополка — суворе, із стиснутими устами, темними очима.

Більше як двісті років лежатиме, стліє тіло князя Володимира під'дубовими

мостинами Десятинної церкви. Коли орди Батия вдеруться в Київ, церква впаде, й камінь розтрощить, розкидає його кості, і ніхто не згадає його, не назве в городі Києві ні святим, ні з апостолами рівним.

Перші єпископи руські, починаючи від Аиастаса, як і наступники його, не хотіли та й не могли возвеличувати сина рабині, князя й василевса, хоч він приніс на Русь християнство й дав силу церкві, — вони служили синам Володимира, які відсахнулись свого батька.

Потім прийшли на Русь єпископи й митрополити грецькі — чи їм же було славити й робити святим князя, який все своє життя ненавидів Візантію, греків, навпаки, вони ганьбили його...

Тільки митрополит Іларіон — перший руський митрополит, що підняв рішучий голос проти Візантії й гордо говорив про Русь, яка "відома й слішима єсть всіми кінці землі", — згадує князя Володимира, який "заповіда по всій землі своїй хреститися... аще хто й не любов'ю, но страхом повелівшаго крещався, понеже благоверіє його з властью сопряжено...", проте голос Іларіона лунає в пустелі.

У невідомого ченця XII століття, що писав його житіє, вирветься гірко: "Дивно же єсть се, колико добре сотворив Володимир Руській землі, хрестив ю, ми ж, християни суще, не воздаємо почесті супроти оного возданію..."

І тільки року 1240-го, у день, коли новгородці під знаменом князя свого Олександра розбили над Іжорою й Невою полчища шведів, за що й прозвано його було Невським він пригадає свого прапрадіда князя Володимира й разом з новгородцями помолиться за нього.

Так закінчується повість про князя Володимира.

А далі — Ярослав...

Київ — Конча-Заспа

1958 — 1961